

UNIVERSITY OF DELHI

ARTS LIBRARY

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 93.

(Karmakānda Section No 7.)

APASTAMBĀ DHARMASŪTRA

WITH THE COMMENTARY UJJWALA

By *Sh*

SRI HARADATTA MISRA

Sh.

Edited with-

Notes, Introduction Word Index, Etc.,

by

VĒDAVISĀRADA, MĪMĀNSĀKĒSARĪ,

PANDIT. A. CHINNASWĀMĪ S'ĀSTRĪ

Professor, Benares Hindu University.

and

MĪMĀNSĀSĪROMANĪ

Pandit. A. Ramanatha S'astri

Mīmāṃsādhyaṇika Sanskrit College, Tirupati.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

1932.

[Registered According to Act XXV. of 1867.

All Rights Reserved by the Publisher]

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज्पुस्तकमालायाः

६३

कर्मकाण्डविभागे (७) सप्तमं पुष्पम् ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रम् ॥

श्रीमद्धरदत्तमिश्रविरचितया
उज्ज्वलाख्याया वृत्त्या संवलितम् ।

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयप्रधानमीमांसाध्यापकेन
“वेदविशारदेन, मीमांसाकेसरिणा”
परिणतप्रवरेण श्रीचिन्नस्वामिशस्त्रिणा

श्रीपद्पुरीविराजमानश्रीवेङ्कटेश संस्कृतमहाविद्यालये पूर्वमीमांसाध्यापकेन,
मीमांसाशिरोमणिना पं० अ. रामनाथशास्त्रिणा च
दिव्यण्यादिभिस्संयोज्य संशोधितम् ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज् आफिस,
बनारस सिटी ।

सं० १९८९

राजक्रीडनिबन्धानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

इस कार्यालय द्वारा “काशीसंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “चौखम्बा संस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें। इसके अलावा हमारे यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनाय दे ॥

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

भूमिका ॥

इदमिदानीं श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं धर्मसूत्रं श्रीमिश्रहरदत्तप्रणी-
तया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या समुज्ज्वलितं मुद्रयित्वा प्रकाशं प्रापय्य प्रेक्षावतां
चक्षुर्गोचरतामापाद्यते । ग्रन्थोऽयं बहुत्र बहुधा मुद्रितोऽपि एतर्हि दौर्लभ्य-
मेवाऽऽप्ताद्य एतदधीतिबोधाचरणप्रचारकाणां छात्राणामध्यापयितृणां च
कामपि कष्टमेव दशमापादयन्नवर्तत । तदिदं दुःखं दूरीकर्तुंकामेन
चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाधिपतिना सुरभारतीसेवैनकफलमात्मजीवितमापा-
दयता श्रेष्ठिवर्येण श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन ग्रन्थस्याऽस्य पुनस्संस्क-
रणे कृतमतीभूय एतत्संशोधनार्थमावामभ्यर्थितौ । आवाभ्यामपि तच्चिन्तितं
साधु मन्वानाभ्यां कार्यमेतत्स्वीकृत्य, अध्ययनाध्यापनाद्यवशिष्टेऽल्पी-
यसि काले यथामति परिशोध्य प्रकाशं नीतोऽयं ग्रन्थः ।

एतद्ग्रन्थसंशोधनार्थं अधोक्कितान्यादर्शपुस्तकानि समुपयोजितानि—

(१) कुम्भघोणे नागराक्षरेषु मुद्रितं मदीयं पुस्तकमेकम् ।

(२) मुम्बय्यां Dr. बूलर् महाशयेन मुद्रितं विश्वविद्यालयीयं पुस्तकं
द्वितीयम् ।

(३) अस्मन्मातुलगृहादानीतं ग्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितं तृतीयम् ।

(४) पण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्ममहोदयानां हस्तलिखितं पुस्तकं
चतुर्थम् ।

(५) मैसूरपुरे देवनागराक्षरेषु मुद्रितं सरस्वतीभवनाल्लब्धं पुस्तकं
पञ्चमम् ।

(६) महीशूरपुर एव तैलङ्गाक्षरेषु मुद्रितं षष्ठम् ।

(७) दक्षिणदेशस्थसुन्दरगिरि समाख्यग्राम (नरुल्लूर) वास्तव्यानां
श्रीमतां पं० कल्याणसुन्दरशास्त्रिणां ग्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितं सप्तमम् ।

(८) श्रीमतामाचार्यध्रुवमहोदयानां पुस्तकमांग्लभाषानुवादरूपमष्टमम् ।

एतत्पुस्तकाष्टकमवलम्ब्य संशोध्य मुद्रितमपीदं पुस्तकमन्ततः पुरुष-
स्वभावसुलभया कयाचिदशुद्धिसन्तत्याऽपरित्यक्तमेव वर्वर्तीति तदपनुत्त-
येऽशुद्धसंशोधनं ग्रन्थान्ते सन्नियोजितम् । प्रथमप्रद्वनीयस्याऽष्टमपटला-
त्मकस्याऽध्यात्मपटलस्याऽपरा काचिच्चाख्या श्रीमच्छङ्करभगवत्पादुचार्य-
प्रार्णता अनन्तशयनग्रन्थमालायां पूर्वं मुद्रिताऽपि अध्येतृसौकर्यार्थमत्रैवोच्च-
लया साकं पुनर्मुद्रिता । यद्यपि व्याख्याया अस्याः शङ्करभगवत्पादार्थत्वेऽ-
त्रैव तथोल्लेखनमृते नाऽन्यत्किञ्चन प्रमाणमुपलभ्यते, नाऽपि तदीयव्या-
ख्याशैल्याऽन्यत्र स्थितया सहेयं संवदति, तथाऽपि यावत्तदनुरोधि विरोधि
वा प्रमाणमुपलभामहे तावदस्मिन्विषये जोषंभावमेव शरणं समुचितं
मन्वानौ तूष्णीमास्वहे ।

मूत्रप्रणेतुः श्रीमदापस्तम्बमहर्षेः श्रीमिश्रहरदत्ताचार्यस्य चेतिवृत्त-
विषये यदुक्तमस्माभिरापस्तम्बगृह्यसूत्रभूमिकायां, न ततोऽधिकं विशेषं वक्तुं
पार्यतेऽस्मद्भूतगतमैतिहासिकसामग्रीमवलम्ब्य, परन्तु—हरदत्ताचार्याः मद्र-
देशान्तर्गतचोलदेशनिवासिनः द्राविडभाषाभाषिणश्चेत्यवगम्यते तदीयैरेव
वचनैः । ते हि—‘यथावर्षं प्रजा दानं दूरदर्शनं मनोजवता’ (आप.
धर्म. २-२३-७) इति सूत्रव्याख्यानावसरे दूरदर्शनोदाहरणार्थं यस्य क-
स्यचिद्देशस्योपादाने प्रसक्ते, ‘चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिमवन्तं दिदृक्षेरन्’
इति चोलदेशमेवोपाददते । एवं ‘स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यः’ (आप. धर्म. २-
२९-१६) इति सूत्रे ‘द्राविडाः कन्याः मेषस्थे सवितर्यादित्य-
पूजामाचरन्ती’ति द्राविडाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवमेव गौतमधर्म-
सूत्रव्याख्यायां मिताक्षरायामपि (१) ‘बालदेशान्तरितप्रव्रजितानामसपि-
ण्डानां सद्यश्शौचम्’ (गौ. ध. १४-४४) इत्याशौचप्रकरणस्थं
सूत्रं व्याचक्षाणाः ‘अनुष्ठानमपि चोलदेशे प्रायेणैवम्’ (२) इति चो-
लदेशाचारेमेव प्रमाणयन्ति । एवं तत्रैव ‘मौञ्जी ज्या मौर्वी मेखला क्रमेणे’

(१) इमे एव हरदत्ताचार्याः गौतमधर्मसूत्रव्याख्यातार इति निरूपितमापस्त-
म्बगृह्यसूत्रभूमिकायाम् । तत् ततोऽवगन्तव्यम् ।

(२) गौतमधर्मसूत्रव्याख्यायां मिताक्षरायां मद्रपुरे तैलङ्गाक्षरमुद्रितायां ११९
२३ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम् ।

(गौ. ध. १-१५) ति सूत्रे (१) 'मूर्वा आरण्य ओषधिविशेषः, यस्याऽऽस्मिन्प्रमाणानि पत्राणि द्यङ्गुलविस्ताराणि, मरल् इति द्राविडभाषायां प्रसिद्धि' रिति, (२) 'कुण्डाशी' (गौ. ध. (१५-१८) इति सूत्रे, 'किलासः त्वग्दोषः तेमल् इति द्राविडभाषायां प्रसिद्धः' इति च द्राविडीमेव प्रसिद्धिमुपाददानां इमे आत्मनो द्राविडदेशनिवासित्वं द्राविडभाषाभाषित्वञ्च स्पष्टमेवाऽवगमयन्ति ।

उज्ज्वलानाकुलयोः पौर्वापर्यालोचनायां प्रथममनाकुला तत उज्ज्वलेत्यवगम्यते, यत उज्ज्वलायां बहुत्र "तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । 'प्रपञ्चितमेतत् गृह्ये' "वयं तु न तथेति गृह्य एवाऽवोचाम" "एतत् गृह्ये व्याख्यातम्, (आप. ध. पृ. ५१, ७२, २०८) इति व्यपदिष्टं तैः । अतो यथा मूलभूतयोर्गृह्यधर्मसूत्रग्रन्थयोः पौर्वापर्यं, एवमेव तद्वृत्त्योरनाकुलोज्ज्वलयोरपीति प्रतीयते-इत्येतावदाधिकमत्र विवक्षितम् ।

एतन्मुद्रणविषये पुस्तकप्रदानेन, पुस्तकालयीयं नियममप्यविगणय्य यावन्मुद्रणमस्मद्भस्त एव पुस्तकस्याऽवस्थापनेन चाऽस्मान् सुदूरमनुगृहीतवतां श्रीमतामाचार्यध्रुवमहोदयानां, श्रीमतां पण्डितप्रकाण्डगोपीनाथकविराजमहोदयानां, अन्येषाञ्च विबुधवरेण्यानां विषयेऽत्यन्तमधमणावां तान् प्रति कार्तज्ञमतितरामाविष्कुर्वहे ।

एवं सुरभारतीसमुज्जीवनवद्धपरिकरं श्रीजयकृष्णदासहरिदासगुप्तमहोदयं श्रेष्ठिवर्यं प्रति बह्वीराशिषः प्रयुञ्ज्वहे ।

इतः पूर्वतनान्यदसीयानि संस्करणान्यपेक्ष्य संस्करणेऽस्मिन् केनाऽपि चन वैजात्येन तादृश्या च छात्रोपकृत्या भाव्यमिति संकल्पेनाऽऽवाभ्यामत्र यत्तितम् । तत्राऽऽवां प्राप्तसाफल्यौ न वेति निर्णये मनीषिमनीषैव निकषोपलः

इति सर्वं शिवम् ॥

वाराणसी
चैत्रकृष्णनवमी सं० १९८८
३०-३-१९३२

}

सुधीजनवशंवदौ
अ. चिन्नस्वामिशस्त्री
अ. रामनाथशास्त्री च

॥ श्रीः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रीयविषयानुक्रमणिका ॥

विषयः—	पृष्ठम्—	विषयः—	पृष्ठम्—
प्रथमप्रश्ने—		प्रथमप्रश्ने—	
प्रथमकण्डिकायाम्—		षष्ठकण्डिकायाम्—	
धर्मप्रमाणानि ।	३	ब्रह्मचारिनियमाः ।	३७
चातुर्वर्ण्यम् ।	”	प्रथमप्रश्ने—	
तेषां जहुमतो ज्यैष्ठ्यम् ।	४	सप्तमकण्डिकायाम्—	
वर्णधर्मः ।	५	ब्रह्मचारिधर्माः ।	४१
उपनयनविधिः ।	७	स्नातकधर्माः ।	४५
विद्वानेवोपनेता ।	”	प्रथमप्रश्ने—	
उपनयनकालः ।	”	अष्टमकण्डिकायाम्—	
व्रात्यसंस्कारः	९	ब्राह्मचारिधर्माः ।	४७
प्रथमप्रश्ने—		अनध्यायाः	५१
द्वितीयकण्डिकायाम्—		प्रथमप्रश्ने—	
व्रात्यसंस्कारः ।	११	नवमकण्डिकायाम्—	
ब्रह्मचारिनियमाः ।	१३	नैमित्तिकानध्यायः ।	५३
दण्डाजिनमेखलादिकम् ।	”	प्रथमप्रश्ने—	
ब्रह्मचारिधर्माः ।	१७	दशमकण्डिकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने—		अनध्यायाः ।	५७
तृतीयचतुर्थयोः कण्डिकयोः—		प्रथमप्रश्ने—	
ब्रह्मचारिनियमाः ।	१९	एकादशकण्डिकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने—		अनध्यायाः ।	६१
पञ्चमकण्डिकायाम्—		प्रथमप्रश्ने—	
अभिवादनम् ।	३१	द्वादशकण्डिकायाम्—	
पादोपसंग्रहणम् ।	३३	नित्यस्वाध्यायाः ।	६९
ब्रह्मचारिनियमाः ।	३५	पञ्च महायज्ञाः ।	७१
		प्रथमप्रश्ने—	
		त्रयोदशकण्डिकायाम्—	
		पञ्चयज्ञादि ।	७३
		ओङ्कारप्रशंसा ।	७५

विषयाः—	पृष्ठम् ।	विषयाः—	पृष्ठम् ।
प्रथमप्रश्ने—		अपण्यानि ।	११५
चतुर्दशकण्डिकायाम्—		प्रथमप्रश्ने—	
नित्यकर्माणि ।	७७	एकविंशकण्डिकायाम्—	
गुरुपसंग्रहणम् ।	७८	पतनीयानि ।	११७
अभिवाद्याः ।	७९	अशुचिकराणि ।	११९
अभिवादनविधिः ।	८०	प्रथमप्रश्ने—	
कुशलप्रश्नः ।	८१	द्वाविंशकण्डिकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने—		अध्यात्मपटलम् ।	१२१
पञ्चदशकण्डिकायाम्—		आत्मज्ञानोपायाः ।	१२३
आचमनविधिः ।	८५	आत्मलाभश्रेष्ठम् ।	१२४
प्रथमप्रश्ने—		आत्मज्ञानप्रवांसा ।	१२५
षोडशकण्डिकायाम्—		आत्मज्ञानसंपादनम् ।	१२९
आचमनविधिः ।	९१	आत्मस्वरूपम् ।	१३१
अभोज्यानि ।	९३	प्रथमप्रश्ने—	
कचित् भोजननिषेधः ।	९५	त्रयोविंशकण्डिकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने—		आत्मज्ञानफलम् ।	१३३
सप्तदशकण्डिकायाम्—		भृतदाहीया दोषाः ।	१३६
अभोज्यान्नानि ।	९७	आत्मलाभयोगाः ।	१३७
अभक्ष्याणि ।	९९	प्रथमप्रश्ने—	
प्रथमप्रश्ने—		चतुर्विंशकण्डिकायाम्—	
अष्टादशकण्डिकायाम्—		क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम् ।	१४०
अनापदवृत्तिः ।	१०३	ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।	१४१
अभोज्यान्नाः ।	१०५	ब्रह्मघ्नो वृत्तिः ।	१४३
भोज्यान्नाः ।	१०७	सुरापानप्रायश्चित्तम् ।	१४५
प्रथमप्रश्ने—		गुरुदारगमनप्रायश्चित्तम् ।	१४६
एकोनविंशकण्डिकायाम्—		प्रथमप्रश्ने—	
भोज्यान्नाः ।	१०९	पञ्चविंशकण्डिकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने—		स्तेयादिप्रायश्चित्तम् ।	१४७
विंशतितमकण्डिकायाम्—		प्रथमप्रश्ने—	
लौकिकप्रयोजनानपेक्षेणैव		षड्विंशकण्डिकायाम्—	
धर्मानुष्ठानम् ।	११२	धेनुहननप्रायश्चित्तम् ।	१४८
धर्मलक्षणम् ।	११३	अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१४९

विषयाः—	पृष्ठम् ।	विषयाः—	पृष्ठम् ।
प्रथमप्रश्ने—		प्रथमप्रश्ने—	
सप्तविंशकरिडकायाम्—		एकोनविंशकरिडकायाम्—	
अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१५३	पतितधर्माः ।	१६१
प्रथमप्रश्ने—		प्रथमप्रश्ने—	
अष्टाविंशकरिडकायाम्—		त्रिंशदादिषु तिसृषु करिडकासु —	
अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१५७	स्नातकधर्माः ।	१७५
भूणहत्याप्रायश्चित्तम् ।	१५९		

इति प्रथमप्रश्नविषयाः ॥

अथ द्वितीयप्रश्नविषयाः ॥

द्वितीयप्रश्ने—		अवध्याः ।	२१६
थमद्वितीययोः करिडकयोः —		दण्डप्रणयनम् ।	२१७
गृहस्थधर्माः ।	१७९	द्वितीयप्रश्ने—	
द्वितीयप्रश्ने—		एकादशकरिडकायाम्—	
तृतीयकरिडकायाम्—		मार्गप्रदानम् ।	२१८
वैश्वदेवम् ।	१८७	द्वितीयविवाहः ।	२१९
वैश्वदेवबलिः ।	१८९	सगोत्राविवाहनिषेधः ।	२२१
द्वितीयप्रश्ने—		विवाहभेदाः ।	२२३
चतुर्थकरिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने—	
वैश्वदेवबलिः ।	१९१	द्वादशकरिडकायाम्—	
गृहस्थधर्माः ।	१९३	अभिनिष्क्रुतादिप्रायश्चित्तम् ।	२२५
द्वितीयप्रश्ने—		द्वितीयप्रश्ने—	
पञ्चमकरिडकायाम्—		त्रयोदशकरिडकायाम्—	
गृहस्थधर्माः ।	१९७	स्त्रीरक्षणम् ।	२२९
द्वितीयप्रश्ने—		पुत्रस्य दानादिनिषेधः ।	२३१
षष्ठादिषु चतसृषु करिडकासु —		दायभागः ।	२३३
अतिथिपूजा ।	२०१	द्वितीयप्रश्ने—	
द्वितीयप्रश्ने—		चतुर्दशकरिडकायाम्—	
दशमकरिडकायाम्—		दायविभागः ।	२३५
ब्राह्मणादिबुद्धिः ।	२१५	द्वादश पुत्राः ।	२३७

विषयाः—	पृष्ठम् ।	विषयाः—	पृष्ठम् ।
द्वितीयप्रश्ने—		द्वितीयप्रश्ने—	
पञ्चदशकण्डिकायाम्—		द्वाविंशकण्डिकायाम्—	
प्रेतोदकदानम् ।	२४५	वानप्रस्थधर्माः ।	२७५
अहविष्यहोमः ।	२४७	ब्रह्मचर्यादिप्रशंसा ।	२७७
द्वितीयप्रश्ने—		द्वितीयप्रश्ने—	
षोडशकण्डिकायाम्—		त्रयोविंशकण्डिकायाम्—	
श्राद्धकल्पः ।	२५१	गार्हस्थ्यश्रैष्ठ्यम् ।	२७९
द्वितीयप्रश्ने—		द्वितीयप्रश्ने—	
सप्तदशकण्डिकायाम्—		चतुर्विंशकण्डिकायाम्—	
श्राद्धकल्पः ।	२५५	गार्हस्थ्यश्रैष्ठ्यम् ।	२८१
तस्य कालः ।	२५७	द्वितीयप्रश्ने—	
श्राद्धीयब्राह्मणः ।	२५७	पञ्चविंशकण्डिकायाम्—	
द्वितीयप्रश्ने—		राजधर्माः ।	२८५
अष्टादशकण्डिकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने—	
नित्यश्राद्धम् ।	२६१	षड्विंशकण्डिकायाम्—	
द्वितीयप्रश्ने—		राजधर्माः ।	२८७
एकोनविंशकण्डिकायाम्—		नियोगविधिः ।	२८९
पुष्ट्यर्थप्रयोगः ।	२६३	द्वितीयप्रश्ने—	
पुष्टिकामप्रयोगः ।	२६५	सप्तविंशकण्डिकायाम्—	
द्वितीयप्रश्ने—		परस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।	२९१
विंशकण्डिकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने—	
पुष्ट्यर्थप्रयोगः ।	२६७	अष्टाविंशकण्डिकायाम्—	
द्वितीयप्रश्ने—		दण्डानर्हाः ।	२९५
एकविंशकण्डिकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने—	
आश्रमाः ।	२६९	एकोनत्रिंशकण्डिकायाम्—	
सन्यासिधर्माः ।	२७१	साक्ष्यविधिः ।	२९७
वानप्रस्थाश्रमः ।	२७३	धर्मलक्षणम् ।	२९९

इति द्वितीयप्रश्नविषयाः ।

॥ श्रीः ॥

शिवाभ्यां नमः ॥

आपस्तम्बमहर्षिप्रणीतं

धर्मसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तविरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या सहितम् ॥

प्रथमः प्रश्नः ॥

(१) प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।

धर्माख्यप्रश्नयोरेषा क्रियते वृत्तिरुज्ज्वला ॥ १ ॥

अथातस्सामयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्ये । अतश्शब्दो हेतौ । उक्तानि श्रौतानि गा-
र्ह्याणि च कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् ? आ-
चान्तेन कर्म कर्तव्यं, शुचिना कर्तव्यमिति वचनादाचमनशौचादी-
नपेक्षन्ते ।

(२) 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु' ।

इति वचनात् सन्ध्यावन्दनम् । एवं 'अशुचिकरनिर्वेषः', (३) 'द्विजा-
तिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च ।
एवमन्येष्वपि यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिका-
न् धर्मान् व्याख्यास्यामः । पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः—वि-
धिर्नियमः प्रतिषेधश्चेति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः—(४) 'सन्ध्याश्च

१. मातामहमहाशैलं महस्तर्पातामहम् ।

कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥ १ ॥

इत्यधिकः पाठः क० पु० ।

२. दक्षस्मृ० अ० २. श्लो. २९. 'यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाक् भवेत्'
इति तस्योत्तरार्धम् ।

३. गौ० ध० २१. ४. "अशुचेद्विजाती"ति. घ. पु. ४. आप० ध० १. ३०. ८.

बहिर्मादासनं वाग्यतश्चेत्यादिः । निवृत्तिप्रयोजनावितरौ । (१) 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते'ति नियमविधिः । क्षुदुपघातार्था भोजने प्रवृत्तिः । शक्यं च (२) यत्किञ्चिद्विदुमुखेनापि भुञ्जानेन क्षुदुपहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते-प्राङ्मुख एव भुञ्जीत, न दक्षिणादिमुख इति । (३) परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव क्रियानपि भेदः । एवं द्रव्याज्जे रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमः क्रियते- 'यार्जनाध्यापनप्रतिग्रहेरेव ब्राह्मणो द्रव्यमार्जयेत्, न कृषिवाणिज्यादिने'ति । (४) 'ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जये'दित्यादिः प्रतिषेधः । समयमूला आचारास्समयाचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवम्भूतान् धर्मानिति । (५) कर्मजन्योऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मः । तद्धेतुभूतकर्मव्याख्यानमेव तद्व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विषयानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः । नियमेष्वपि (६) नियमानुष्ठानाद्धर्मः, प्रतिषेधेष्वपि (७) नञर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अत एव धर्मानित्यविशेषेणाह ।

अन्ये तु-विधिष्वेव धर्मः, इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठानाद्धर्मः केवलम्, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्णन्नपि बन्वा सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षणमिति स्थितिः-इति ॥ १ ॥

किं भोः समयोऽपि प्रमाणम्, ? (८) यदि स्याद्विदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति- 'चैत्यं वन्देत् स्वर्गकामः । प्रगे भुञ्जीत । केशानुत्तुङ्छेत् ।

१. आप० ध० १. ३१. १. २. यत्किञ्चनदिदुमुखेन इति क० पु० ।

३. प्रतिषेधः परिसङ्ख्येत्यनर्थान्तरम् । परिसङ्ख्या वर्जनवृद्धिः । तद्विषयको विधिः परिसङ्ख्याविधिः । स परिसङ्ख्यापदेनाऽप्यभिधीयते इति मीमांसकानां मतम् । अत एव विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्येति गीयते ॥ इत्येव वार्तिककारैरुक्तम् । ग्रन्थकारस्तव्य परिसङ्ख्यां नियमविधावेवान्तर्भावयति ॥

४. आप० ध० १. ३१. ६.

५. इदं च तार्किकादिमतमनुसृत्य प्रभाकरमतञ्च । भाट्टमते तत्तत्कर्मणामेव यागदानहोमादिद्विषयाणां चोदनालक्षणानां धर्मत्वाङ्गीकारात् । उक्तं हि भट्टादैः-

श्रेयो हि पुरुषप्रीतिस्सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

चोदनालक्षणैस्साध्या तस्मात्तैष्वेव धर्मता ॥ इति । श्लो. वा. १०. १९१.

६. पक्षेऽप्राप्तांशस्य पूरणकरणादित्यर्थः ।

७. तत्तन्निषेध्यक्रियाप्रागभावपरिपालनादिति यावत् ।

८. यदि प्रमाणमिदमपि प्रमाण इति क० पु० ।

तिष्ठन् भुञ्जीत । न स्नायादिति । तत्राह—

धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् ॥ २ ॥^८

न हि ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि ? धर्मज्ञा ये मन्वा-
दयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः ॥ २ ॥

कथं पुनरिदं (१) मवगतं मन्वादयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति ? यद्यु-
च्यते—बुद्धादीनामतीन्द्रियेऽर्थं ज्ञानं न सम्भवतीति, तन्मन्वादिष्वपि स-
मानम् । अथ तेषां धर्मज्ञानातिशयादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति,
तत् बुद्धादिष्वपि समानम् । यथाऽऽहुः—

(२) 'सुगतो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।

• ताबुभौ यदि धर्मज्ञौ मनभेदः कथं तयोः ॥ इति ।

वक्तव्यो वा विशेषः, तमाह—

वेदाश्च ॥ ३ ॥

चोऽवधारणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । (३) न च नि-
त्यनिर्दोषेषु वेदेषूक्तोपालम्भसम्भवः । (४) स्वतः प्रमाणस्य हि शब्द-
स्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः
प्रमाणम्, धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । मनुरप्याह—

(५) वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

गौतमोऽपि—(६) 'वेदो धर्ममूलं, तद्विदां च स्मृतिशीले ।' इति ।
यद्यप्यप्रत्यक्षो वेदो मूलभूतोऽस्मदादिभिर्नोपलभ्यते । तथापि (७) म-
न्वादय उपलब्धवन्तः इत्यनुमीयते । वक्ष्यति—(८) 'तेषामुत्सन्नाः पाठाः
प्रयोगादनुमीयन्ते' इति ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

१. अवगम्यते इति ख० पु० ।

२. अष्टमहस्त्री० पृ० ५. श्लोकोऽं कौमारिल इति अष्टमहस्त्रीटिप्पण्यम् ।

३. नित्येषु निर्दोषेषु, इति ख० पु० । अगैरुपेयेषु निर्दोषेषु इति घ. पु.

४. मीमांसकप्रते तावत् वैदिकानां वाक्यानां नित्यत्वाभ्युपगमात् तत्र कर्तृतया
पुरुषसम्बन्धाभावात् स्वत एव प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तदभिप्रेत्याह—स्वतः प्रमाणस्येति ।

५. मनु० स्मृ० २. ६. ६. गौ० ध० १. १, २.

७. 'मन्वादिभिरुपलभ्यते इत्यनुमीयते' इति ख० पु० । ८. आ० ध० १. १२. १०.

ब्राह्मणाद्याश्वत्वारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धर्मैरधि-
क्रियन्ते । (१)चतुर्णामेवोपदेशोऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं (२)यथाकथञ्चित्
चतुर्ष्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च(३) 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य'
इति बोधायनादिभिस्तुक्तानामनुलोमादीनामप्यत्र ग्रहणं मतम् । तथा
च गौतमः प्रतिलोमानामेव धर्मेऽनधिकारमाह—(४)'प्रतिलोमास्तु धर्म-
हीना' इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतश्चेत्यान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति वचनात् सद्गुत्तादपि शूद्राद्वैश्यमुत्रोऽपि श्रेत्यान् । एव
वैश्यात् क्षत्रियः, क्षत्रियात् ब्राह्मणः ॥ ५ ॥

अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं
फलवन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥

शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपायनादयो धर्माः । उपाय-
नमुपनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादि विधीयते, प्राप्तत्वात् । ना-
पि शूद्राणां प्रतिषेध्यते, प्राप्त्यभावात् । तथा हि—उपनयनं तावद्गृह्ये
(५)'गर्भाष्टमेपु ब्राह्मणमुपनयते'त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम् ।
इहापि तथैव विधास्यते । अध्ययनमपि (६)'उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्म-
चारिवास' इत्यारभ्य विद्यानात् अनुपनीतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव । किं च
(७)'श्मशानवच्छूद्रपातिता'विति (८)अध्ययननिषेधो वक्ष्यते । (९)यस्य
समीपे नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमर्हति ।

अग्न्याधेयमपि(१०)'वसन्ता ब्राह्मण' इत्यादि त्रैवर्णिकानामेव विहितम् ।
फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि(११)'स त्रयाणां वर्णाना'मित्युक्त्वात् त्रैव-
र्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यभावाच्च शूद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो वि-
द्याग्न्यभावः । तस्माददुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे—(१२)
'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन'मिति । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधि-

१. 'वर्णानामुपदेशोऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथञ्चित्चतुर्ष्वन्तर्भूतानामपी'ति ख. पु.

२. यथाक्रम इति क० पु. ३. औ० ध० १. ७. १. ४. गौ० ध० ४. २५.

५. आप० मृ० ८. २. ६. आप० ध० १. २. ११. ७. आप० ध० १. ९. ९.

८. अध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यते इति ख० पु. ।

९. यस्य यस्य, स सः इति द्विरुक्तिः क० पु० । १०. तै. ब्रा. १. १. २.

११. आप० परि० १. २ १२. गौ० ध० २१. ४.

कारो भवत्येव । 'फलवन्ति च कर्माणी'त्यभिधानात्, क्रियते इति कर्मैति निर्वचनात् । (१)'प्रागुपनयनात् कामचारवादमक्ष' इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भवात् अदुष्टकर्मणा(२)मित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृशं शूद्रस्य कर्माऽऽह—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥

(३)तत्र विशेषमाह—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णे निश्श्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

सर्वप्रकारं कृताया अपि वैश्यशुश्रूषायाः मात्रयापि कृता क्षत्रियशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥
उपायनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं अस्मिन् क्रमे उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितत्संस्कारः ॥ ९ ॥ ✓

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितसंस्कारः उपनयनं नाम । 'विद्यार्थस्ये'ति वचनात् सूकादेनं भवति । तथा च शङ्खलिखितौ (४)'नोन्मत्तमूकान् संस्कुर्यात्' इति । (५)लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि न भवति यद्यपि तस्याः (६)'अग्ने गृहपते' इत्यादिकया विद्यया अर्थः । 'श्रुतित' इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्ते उच्यते—

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

(७)'त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदिष्ट्युचोऽस्यास्तावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥' इति (८)मनुः ।
ततश्चोपनयने यत्सावित्रा अनुवचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनूक्ता

१. गौ० ध० २. १. २. उपनयनमुक्तं इति क० पु० ३. तत्र विशेषः, इति क. पु.

४. इदानीमुपलभ्यमानमुद्रितशङ्खलिखितस्मृतिपुस्तकेषु श्लोकेऽयं नोपलभ्यते ।

५. विद्यार्थस्येत्यत्र पुल्लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः ।

६. तै. सं. १. ५. ६. ७ मनु. स्मृ. २. ७७. ८. मनुवचनम् इति. ख. पु.

ब्राह्मणाद्याश्वत्वारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धर्मैरधि-
क्रियन्ते । (१)चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं (२)यथाकथञ्चित्
चतुर्ध्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च(३) 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य'
इति बौधायनादिभिरुक्तानामनुलोमादीनामप्यत्र ग्रहणं मतम् । तथा
च गौतमः प्रतिलोमानामेव धर्मोऽनधिकारमाह—(४)'प्रतिलोमास्तु धर्म-
हीना' इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतश्श्रेयान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति वचनात् सद्गुत्तादपि शूद्राद्वैश्येष्वपि श्रेयान् । एव
वैश्यात् क्षत्रियः, क्षत्रियात् ब्राह्मणः ॥ ५ ॥

अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं
फलवन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥

शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपायनादयो धर्माः । उपाय-
नमुपनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादि विधीयते, प्राप्तत्वात् । ना-
पि शूद्राणां प्रतिषिध्यते, प्राप्त्यभावात् । तथा हि—उपनयनं तावद्गृह्ये
(५)'गर्भाष्टमेपु ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम् ।
इहापि तथैव विधास्यते । अध्ययनमपि (६)'उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्म-
चारिवास' इत्यारभ्य विधानात् अनुपनीतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव । किं च
(७)'इमं शानवच्छूद्रपातिता'विति (८)अध्ययननिषेधो वक्ष्यते । (९)यस्य
समीपे नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमर्हति ।

अग्न्याधेयमपि (१०)'वसन्ता ब्राह्मण' इत्यादि त्रैवर्णिकानामेव विहितम् ।
फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि (११)'स त्रयाणां वर्णाना'मित्युक्तत्वात् त्रैव-
र्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यभावाच्च शूद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो वि-
द्याग्न्यभावः । तस्माददुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे—(१२)
'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन'मिति । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधि-

१. 'वर्णानामुपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथञ्चित्चतुर्ध्वन्तर्भूतानामपी'ति ख. पु.
२. यथाक्रम इति क० पु. ३. ब्रौ० ध० १. ७. १. ४. गौ० ध० ४. २५.
५. आप० गृ० ८. २. ६. आप० ध० १. २. ११. ७. आप० ध० १. ९. ९.
८. अध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यत इति ख० पु. ।
९. यस्य यस्य, स सः इति द्विरुक्तिः क० पु० । १०. तै. ब्रा. १. १. २.
११. आप० परि० १. २ १२. गौ० ध० २१. ४.

कारो भवत्येव । 'फलवन्ति च कर्माणि'त्यभिधानात्, क्रियते इति कर्मैति निर्वचनात् । (१)'प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष' इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भवात् अदुष्टकर्मणा(२)मित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृशं शूद्रस्य कर्माऽऽह—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥

(३)तत्र विशेषमाह—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णे निश्श्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

सर्वप्रकारं कृताया अपि वैश्यशुश्रूषायाः मात्रयापि कृता क्षत्रियशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥

उपायनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं अस्मिन् क्रमे उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितत्संस्कारः ॥ ९ ॥ ✓

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितसंस्कारः उपनयनं नाम । 'विद्यार्थस्ये'ति वचनात् सूकादेर्न भवति । तथा च शङ्खलिखितौ (४)'नोन्मत्तमूकान् संस्कुर्यात्' इति । (५)लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि न भवति यद्यपि तस्याः (६)'अग्ने गृहपते' इत्यादिकया विद्यया अर्थः । 'श्रुतित' इति वचनं तदातिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्त-प्राप्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्ते उच्यते—

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

(७)त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्वुहत् ।

तदित्यृचोऽस्यास्सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥' इति (८)मनुः । ततश्चोपनयने यत्सावित्र्या अनुवचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुक्ता

१. गौ० ध० २. १. २. उपनयनमुक्तं इति क० पु० ३. तत्र विशेष', इति क. पु.

४. इदानीमुपलभ्यमानमुद्भूतशङ्खलिखितस्मृतिपुस्तकेषु श्लोकोऽयं नोपलभ्यते ।

५. विद्यार्थस्येत्यत्र पुलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः ।

६. तै. सं. १. ५. ६ ७ मनु. स्मृ. २. ७७. ८. मनुवचनम् इति. ख. पु.

भवन्तीत्यगुह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थमिति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति (१) ब्राह्मणमेव वा पठितम् । आथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम्—(२) नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसोऽधीयीते'ति ॥ १० ॥

विद्वानेवोपनेताऽभिगम्यत इति विश्रातुमविदुषो निन्दामाह—

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते

यश्चाऽविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यथा कश्चित् तमसस्सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्जानाति एव-
मेषः यं माणवकमविद्वानुपनयते, तथा यश्चाविद्वान् उपनीयते इत्यपेक्ष्यते ।
यश्च स्वयमविद्वान् सन्नुपनीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मि-
न्नर्थे ब्राह्मणमपि भवतीति ॥ ११ ॥

कीदृशस्तर्ह्युपनेताऽभिगम्यः ? तमाह—

तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं

संस्कर्तारमपिसेत् ॥ १२ ॥

अविच्छिन्न(३) वेदवेदिसम्बन्धे कुले जन्म अभिजनः । षड्भिरङ्गैस्सहैव
यथावदर्थज्ञानार्थन्तमर्थातो वेदो विद्या । सर्वासस्मवे वेद एव वा ।
तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताभ्यां अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम्, समाहितं
विहितप्रतिषिद्धेष्ववहितमनुसूम्, संस्कर्तारमाचार्यमपिसेत् । इच्छया करण
लक्ष्यते । आप्नुयादभिगच्छेदिति ॥ १२ ॥

तस्मिन्श्चैव विद्याकर्मोऽन्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यम् । आन्तमासमाप्ते,
अविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः यद्यस्मावाचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्युतो भवति । प्रच्युते
तु तस्मिन्नसम्पर्काहं अन्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येव ।

*येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । क-

१. प्रमाण भवति, ब्राह्मणमिति हि वाचा पठितम्, इत्युद्धृष्टः पाठः ख. पु.

२. गोप० ब्र.० १. २९.

३. वेदवित्सम्बन्धे इति. क. पु.

*. एतच्चिह्नन्तर्गतो भागः प्रक्षिप्त इति Mysore पुस्तके । परन्तु क. ग. पुस्त-
कयोस्तुल्यते पाठः । एतच्च गुह्यतानुसारेण । गुह्यो हि “अट्वर्यं ब्राह्मणमुपनीतं, तमध्या-
पयीत” इति विधिनाऽऽचार्यवसिष्यर्थमध्यापनं विद्वत्ताऽध्ययनमपि प्रयुज्यते, अतो-
ऽध्यापनान्यथानुपपत्त्यैव सिध्यध्ययनं न स्वविधिना “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यनेन
विधीयते इति ब्रुवते । अतस्तन्मतखण्डनमिदम् ।

धम् ? उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति । सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवति । तं कथमन्योऽध्यापयेत् ? एतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तदध्ययनं नाचार्यान्तरात् सम्भवतीति द्रष्टव्यम्* ॥ १३ ॥

(१) आचार्यशब्दं निराह—

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥

यस्मात्पुरुषादयं माणवकः धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रचिनोति शिक्षते स आचार्यः । (२) 'अव्यक्षरसाम्यान्निर्बुधादिति' चकारमात्रेणेदं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः शौचाचारांश्च शिक्षयेदियुक्तं भवति ॥ १४ ॥

तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १५ ॥

तस्मै एवंभूताचार्याय कदाचन कदाचिदपि न द्रुह्येत् तद्विषयमपकारं न कुर्यात् ॥ १५ ॥

कस्मादित्यत आह—

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥

सो ह्याचार्यः तं माणवकं विद्यातो जनयति, यथा पिता मातुतः ।

(३) अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥

इति शास्त्रान्तरम् ॥ १६ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७ ॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम्; अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १७ ॥
मातापितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १८ ॥

मातापितरौ शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमरूपं जनयति । (४) "आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणा"मिति गौतमः ॥ १८ ॥

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यं,
गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं, गर्भैकादशेषु राजन्यं,

गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ १९ ॥

(१) वसन्ते ब्राह्मणमित्यादि गृह्ये गतम् ॥ १९ ॥

अथ काम्यानि ॥ २० ॥

कामनिमित्ताः युपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २० ॥

(२) सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् ॥ २१ ॥

अष्टमं आयुष्कामम् ॥ २२ ॥

नवमे तेजस्कामम् ॥ २३ ॥

दशमेऽन्नाद्यकामम् ॥ २४ ॥

एकादश इन्द्रियकामम् ॥ २५ ॥

द्वादशे पशुकामम् ॥ २६ ॥

‘ब्रह्मवर्चसकाम’मित्यादीनि षट् सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपन-
यीतेत्यपेक्ष्यते ॥ २१-२६ ॥

(३) ‘आचार्याधीनस्स्या’ दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि व-
क्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां कुमारानां वर्णक्रमेणानुकल्पमाह—

आषोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आद्वाविंशात्क्षत्रि-

यस्याऽऽचतुर्विंशद्वैश्यस्य यथा व्रतेषु समर्थः

स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २७ ॥

आकारोऽभिधिर्वा । अत्ययोऽतिक्रमः । स एवाऽऽत्ययः तदभावोऽनात्ययः ।
यादृच्छिको दीर्घः, आङ्गो वा प्रश्लेषः । प्रकरणदुपनयनकालस्येति
गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात् तथैतावान् कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव
तु सामर्थ्ये सत्यप्रवर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति । एवं
षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति
प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २७ ॥

तदानीं प्रायश्चित्तमाह—

अतिक्रान्ते सावित्र्याः कृतं त्रैविद्यकं

ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २८ ॥

यस्य यः सावित्र्याः काल उक्तः तदतिक्रमे त्रैविद्यकं ज्यवयवा वि-
द्या तामधीयते ये ते त्रैविद्याः, तेषामिदं त्रैविद्यकम् । (१) 'गोत्रचरणाद्वुष् ।
'चरणाद्धर्माभ्याययोरिति' बुष् । एवंभूतं ब्रह्मवर्ध, अग्निपरिचर्यामभ्य-
यनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाप्य, सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत् । कियन्तं
कालम् ? ऋतुं, 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया । ऋतुमिति वचनादृत्वारभ्य
प्रायश्चित्तौरभ्यमिच्छन्ति ॥ २८ ॥

अथोपनयनम् ॥ २९ ॥

एवं चरितव्रत उपनेतव्यः ॥ २९ ॥

ततस्संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ३० ॥

ततः उपनयनादारभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य
त्रिषवणं स्नानम् (२) अशक्तस्य यथाशक्ति ॥ ३० ॥

अथाऽध्याप्यः ॥ ३१ ॥

एवं चरितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥ ३१ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ
स्यातां ते ब्रह्महंसस्तुताः ॥ ३२ ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्वयं च, ते तथाविधास्तु
माणवका ब्रह्महंसस्तुताः ब्रह्महण इत्येव कीर्तिताः ब्रह्मवादिभिः । अतस्मि-
न् तच्छब्दयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । एवं च (३) 'इमशानवच्छूद्रपतिता' वि-
त्यध्ययननिषेधप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च ब्रह्म यथा ब्रह्महंसमीपे नाभ्ये-
यमेवमेवामपीति ॥ ३२ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनम्, मातापितृपुत्रदारशरीर-
क्षणार्थमपि वर्जयेत् । यद्यपि भिक्षा सर्वतः प्रतिप्राह्येति वक्ष्यते भोजनमु-
द्यतमपि वर्जयेत् (४) 'अपि दुष्कृतकारिण' इति सत्यपि वचने । विवाहं
च वर्जयेत् यद्यपि (५) 'स्त्रिरत्नं दुष्कुलादपी'ति मानवस्मरणम् ॥ ३३ ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४ ॥

१. पा० सू० ४.३. १२६. २. अन्वस्य' क. ख. पु. ३. आप० ध० १. ९. ९.

४. आप० ध० १.१९.१३.

५. मनु० स्मृ० २. २३८.

आप० ध० २

इच्छतामिति वचनान्न बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् ॥ ३४ ॥

यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेवं सम्बत्सरः ॥ ३५ ॥

यथा प्रथमेऽतिक्रमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः एवमन्यस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः
कालः ॥ ३५ ॥

अथोपनयनम् ॥ ३६ ॥ तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ ३७ ॥

गते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने प्रथमा (१) कण्डिका ।

प्रतिपूरुषं संख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ १ ॥

यदि पितृवानुपेतः ततस्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि, ततो
द्वौ । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपेतः, ततः संवत्सरानिति ॥ १ ॥

अथोदकोपस्पर्शने मन्त्राः—

सप्तभिः पावमानीभिर्“यदन्ति यच्च दूरक” इत्येताभि-
र्यजुष्पवित्रेण सामपवित्रेणाऽऽङ्गिरसेनेति ॥ २ ॥

पवमानः सोमो देवता यासां ताः (२) पावमान्यः । यजुष्यवित्रेण (३) ‘आपो
अस्मान्मातरः शुन्धन्ति’ त्यनेन, सामपवित्रेण ‘कया नश्चित्र आभु-

१. खण्डिका इति. क. पुस्तके । खण्डः इति ख. पुस्तके । एवमेव प्रतिखण्डसमाप्ति ॥

२. यदन्ति यच्च दूरके भय विन्दति मामिह । पवमान वितज्जहि ॥ १ ॥

पवमानस्सोऽभ्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २ ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ ३ ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने तेन पुनीहि नः । ब्रह्म सवैः पुनीहि नः ॥ ४ ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ ५ ॥

त्रिभिष्ट्व देव सवितर्धर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ ६ ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया । विश्वे देवाः पुनीतन् मा जात-

वेदः पुनीहि मा ॥ ७ ॥ (ऋ० स० ७. २. १७, १८.) इति सप्त पावमान्यः ॥

३. आपो अस्मान् मातरश्शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तु विश्वमस्मत्प्रवहन्तु
रिप्रम्” (तै.स १ २. १.) इति यजु पवित्रम् । ‘कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधस्सखा ।

कया शचिष्ठया वृता’ इत्यस्यामृचि गीयमान वामदेव्याख्यं सामं सामपवित्रम् ॥

व्रात्यसंस्कारः] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः ।

११

वदि' त्यादिगीतेन वामदेव्येन साम्ना, आङ्गिरसेन(१) 'हंसःशुचिषदि'त्यनेन एतैरञ्जलिना शिरस्यपोऽवसिञ्चेत् ॥ २ ॥

अपि वा व्याहृतिभिरेव ॥ ३ ॥

पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ॥ ३ ॥

अथाऽध्याप्यः ॥ ४ ॥

गतम् ॥

तत्र 'यस्य पिता पितामह' इत्युपक्रमे 'यस्ये'त्येकवचनमन्तेऽ'प्यध्याप्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महंसस्तुताः' 'तेषामभ्यागमनं' 'तेषामिच्छता'मिति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापेक्षमित्यवोचाम ॥ ४ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते इम-
शानसंस्तुताः ॥ ५ ॥

प्रपितामहादि प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथाकालमिति । ते तथाविधा माणवकाः इमशानसंस्तुताः । एतेन (२)'इमशाने सर्वतः शम्याप्राप्ता' दित्यध्ययननिषेध एवामपि सन्निधौ भवति ॥ ५ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामि-
च्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं
चरेदथोपनयनं(३)तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्या-
दिभिः ॥ ६ ॥

गतम् । पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय सम्बत्सरा-
नित्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ७ ॥

गृहमेधो गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मो वा ॥ ७ ॥

१. हृष्टसशुचिषद्वसु (न्तरिक्षसङ्कोता वेदिषदतिथिर्दुरीणसत् । नृषद्वरसदृतसव्योमस-
द्वज्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा श्रूत बृहत्" (तै. सं. ४. २. १. ४.) इत्याङ्गिरसः ॥

२ आप. ध. १. ९. ६. ३. ततस्संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम्. इति ग. पु. ।

नाध्यापनम् ॥ ८ ॥

नाध्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य । किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८ ॥

ततो यो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥ ९ ॥

ततः एवं कृतप्रायाश्चित्तात् गृहस्थीभूताद्यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम् ? यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुं प्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चारयित्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

ततः यो निवर्तते तस्य प्रकृतिवत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य तु प्रापितामहस्य पितुरारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तम्, धर्मज्ञैरुद्दिष्टम् ॥ १० ॥

एवं ततः पूर्वेष्वपि निरूपितमुपनयनम्, अथाऽध्ययनावधिः—

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥

एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्सत आचार्यकुले वासे भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरता आचार्यकुले वस्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

तत्र कालः—

(१) अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥

चतुर्णां वेदानामध्ययनकाल एषः । प्रतिवेदं द्वादश ॥ १२ ॥

पादूनम् ॥ १३ ॥

स एष कालः पादूनं वा प्रत्येतव्यः । पादेनोनं पादूनम् । पररूपं (२) कतन्तवत् । षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

अर्धेन ॥ १४ ॥ ✓

ऊनमिति (३) समस्तमप्यपेक्षते । चतुर्विंशतिर्वर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ १४ ॥

१. गोपयब्राह्मणेऽथर्ववेदीये द्वितीयप्रपाठके पञ्चमब्राह्मणेऽस्य विधिर्दृश्यते—तस्मा एतत् प्रोवाचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षं तच्चतुर्थां वेदेषु व्यूढा द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं; द्वादशवर्षाण्यववर्षा-
मपि स्तायंश्चरेयथा शक्यपरम्” (गोप. ब्रा. पू. २. ५.) इति ॥

२. ‘शकञ्चादित्वात्’ इति घ. पु. ।

३. उपसमस्तमिति ख० पु० प्राप्तसमासमपीत्यर्थः । सर्वत्राप्यपेक्षते इति. घ. पु.

त्रिभिर्वा ॥ १५ ॥

पादैरुनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥१५॥

द्वादशावराध्यम् ॥ १६ ॥

अवराध्यशब्दोऽवरमात्रेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादशवर्षाणि अवर-
मात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् । पूर्वणैव सिद्धे
यो ब्रह्मचर्यतिमेधावितया चतुरोऽपि वदानितोऽल्पीयसा कालेन गृह्णा-
ति तेनाप्येतावन्तं कालं गुरुकुले वस्तव्यम् । (१) 'विद्यया स्नाती'त्येत-
स्मिन्नपि पक्षे नातिस्वरितेन स्नातव्यमित्येवमर्थमिदमारभ्यते । एतेन
एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यमवदयं (२) भावीत्यर्थास्सिद्धम् ।
मनुरप्याह—

(३) षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् ।

तदधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ इति ॥

त्रयाणां वेदानां षट् त्रिंशत् ; एकैकस्य द्वादश । तदधिकं त्रयाणामष्टा-
दश ; एकैकस्य षट् । पादिकं वा त्रयाणां नव ; एकैकस्य त्रीणि । ग्रहणा-
न्तिकमेव वेति एकैकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वमनियमः, न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥१६॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ १७ ॥

ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति
न तेन द्विषेत्तमात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यस्य समीपे
एव वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति वचनात् नैष्ठिकस्य कदाचिद-
न्यत्र (४) वासेऽपि न दोषः । यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः । परलो-
कार्थ उपवासः परोपवासः स विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु (५) दोषः ।
अत्र पक्षे (६) 'आहिताग्निरनङ्गवानि'ति विद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥१७॥

अथ ब्रह्मचर्याविधिः ॥ १८ ॥

ब्रह्म वेदस्तदर्थं यद्वृत्तं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं तदधिक्रियते ॥ १८ ॥

आचार्याधीनस्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥

“आचार्याधीनो भवे”त्युपनयनान्ते यत् संशासनं तत्सिद्धैवाचार्या-

१. आप० ध. १.३०.१.

२. भावीत्ययमर्थस्सिद्धः । इति ख० पु०

३. मनु० स्मृ० ३. १

४. वासो न दोषः इति क० पु०

५. न दोषः इति ख० पु०

६. आप० ध. २. ९.१३.

धीनताऽनूद्यते 'अन्यत्र पतनीयेभ्य' इति विशेषं वक्ष्यामीति । (१) पतनीय इति करणे कृतप्रत्ययः । (२) अमुमरार्तिं ब्राह्मणमित्थं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न कुर्यादिति ॥ १९ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ २० ॥

आचार्येण प्रयुक्तोऽप्यप्रयुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्, वा-
चा (३) प्रातिलोम्यमकुर्वन् ॥ २० ॥

अधासनशायी ॥ २१ ॥

शयनं शायः । (४) 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुलवचनात् घञ् ।
अधः आसनशायो यस्य सः अधासनशायी । गुरुसन्निधावध आसीत् अ-
धश्शायीतेत्युक्तं भवति । अधश्शब्दस्य सवर्णदीर्घश्लान्दसः, अपपाठो
वा । तृणेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ २१ ॥

नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ २२ ॥

अनुदेश्यं श्राद्धार्थं देवतार्थं वा उद्दिष्टं न भुञ्जीत ॥ २२ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ २३ ॥

न भुञ्जीतेत्येव । (५) क्षारादीनि गृह्ये गतानि ॥ २३ ॥

अदिवास्वापी ॥ २४ ॥

न दिवा स्वप्यात् ॥ २४ ॥

अगन्धसेवी ॥ २५ ॥

चन्दनादीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ २५ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥

उपचारक्रिया केली स्पर्शो (६) भूषणवाससाम् ।

एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा ॥

इत्यादेस्तत्सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ २६ ॥

१. करणे प्रत्ययः इति क० पु०

२. अस्मदरार्तिं इति ख० पु०

३. प्रातिकूल्यं इति ख० पु०

४. पा० सू० ३. ३. ११३

५. क्षारपदार्थः आप. घ. २. १५. ११. सूत्रे व्याख्यास्यते ।

६. भूषणवाससी. इति. क. पु.

उत्सन्नश्लाघः ॥ २७ ॥

श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः ॥ एवमूतो भवेत् ।
(१) भक्षणदिना मुखादिकं उज्ज्वलं न कुर्यात् इति ॥ २७ ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ २८ ॥

(२) विना शिरसा सुखार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥ २८ ॥

प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि (३) गुरोरसन्दर्शे ॥ २९ ॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं (४) मृदा-
न्निः प्रक्षालयेत् यावद्गन्धो लेपश्चाप्येति । तदपि गुरोरसन्दर्शे (५) यत्र
स्थितं गुरुर्न पश्यति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात् पित्रादी-
नामपि ग्रहणम् ॥ २९ ॥

(६) नाप्सु श्लाघमानः स्नायाद्यदि

स्नायाद्दण्डवत्प्लवेत् ॥ ३० ॥

स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किं तु दण्डवत्प्लवेदित्युक्तम् ।
स्नानीयैर्मलापकर्षणं श्लाघा; क्रीडा वा जले । अपर आह—'अङ्गानि न
प्रक्षालयीते' (सू. २८) त्यासमावर्तनादित्यस्नानस्य प्रतिषेधः । 'प्रक्षालयीत
त्वशुचिलिप्तानी' (सू. २९) इति नैमित्तिकस्य विधिः । 'नाप्सु श्लाघमानः
स्नाया' (सू. ३०) इति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध इति ॥ ३० ॥

जटिलः ॥ ३१ ॥

सर्धानेव केशान् जटां कृत्वा बिभृयात् ॥ ३१ ॥

शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥

अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरां केशान् वापयेत् नापितेन ॥ ३२ ॥

१. मृत्कल्कादिना इति क० पु०

२. स्नानसमये आमलकादिभिर्न क्षालयेत् । इति क० पु०

३. गुरोरसन्दर्शने इति क० पु० ४. मृद्वारिभिः इति ख० पु०

५. यत्र गुरुर्न पश्यति तत्र । इति ख० पु० 'यत्र लिप्तं गुरुः' इति ग. पु०

६. नाप्सु श्लाघमानस्स्नायादित्येतावदेव ख० पु० सूत्रम् । "अथाङ्गिस्श्लाघमानो
न स्नायात् तेन तां श्लाघामवरुन्धे" (गो. ब्रा. पू. १.२.) इति गोपथब्राह्मणम् ॥

मौञ्जी मेखला त्रिवृद्ब्राह्मणस्य शक्तिविषये
दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥

मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत् त्रिगुणा । एवम्भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति । सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तानां कर्तव्या । तद्वितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेवैतद्विशेषणम् ॥ ३३ ॥

उया राजन्यस्य ॥ ३४ ॥

स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

मौञ्जी वाऽयोमिश्रा ॥ ३५ ॥

अथवा अयोमिश्रा क्वचित् कालायसेन बद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥ ३५ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

अविकूर्णाण्युः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी ऊर्णा आवी तत्कृतं सूत्रं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥ ३६ ॥

सैरी तामली वेत्येके ॥ ३७ ॥ ✓

सैरी क्षीरा बाहयोऽक्षरज्जुः । (१) तामलो मूलोदसंकक्षो वृक्षः तस्य त्वच्चा ग्रथिता तामली ॥ ३७ ॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽवा(२)

डग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य

वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उप-

दिशन्ति ॥ ३८ ॥

पालाशो दण्ड इत्यादि गृह्ये(३)गतम् ॥ ३८ ॥

वासः ॥ ३९ ॥ ✓

वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वासः । तद्वक्ष्यते ॥ ३९ ॥

शाणीक्षौमाजिनानि ॥ ४० ॥

१. तमालादण् तमालसंक्षो वृक्षः तस्य० इति घ. पु.

२. अवाह्रः इति क. पु. ३. आप० गृ. ११. १५.

क्षणस्य विकारः शानी पटी । क्षुमा अतसी तस्या विकारः क्षौमम् ।
श्वेतपट्टाख्यवासोविशेष इत्यन्ये । अजिन यस्य कस्यचिन्मध्यस्य पशोः ।
ग्रीण्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥ ४० ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ४१ ॥

एके आचार्या वस्त्र त्वधोधार्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कार्पासम् । तच्च काषायं
काषायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यते । इतरयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४१ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥

माञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥ १ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ २ ॥

हारिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥ २ ॥

हारिणमैण्यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥

एतान्युत्तरीयाणि । 'वस्ताजिन' मिति वक्ष्यमाणत्वात् इहाप्यजिन-
मिति गम्यते । (१) अजिनमुत्तरमुत्तरये' न्युपनयने यदजिनमुक्तं धार्यं
तद्धारिणं ब्राह्मणस्य; हारिणो मृगस्तस्य विकारः हारिणम् । ऐण्यं वा कृष्णम् ।
एणी मृगी तस्या विकार ऐण्यम् । (२) एण्या ढङ् । द्विविधा एण्यः
कृष्णाश्च गौराश्च । अतो विशेष्यते-कृष्णमैण्यमिति ॥ ३ ॥

अस्मिन् पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी स्यात् ॥ ४ ॥

कृष्णं चेद्विभृयात् न हारिणं ततस्तस्मिन्नुपस्तीर्णे नासीत्, न च
शयीत् । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाह (३) 'स्त्वधोसनशायी' त्यत्र कृतः ॥ ४ ॥

गौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥

रुहर्विन्दुमान्मृगः ॥ ५ ॥

वस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥

वस्तश्छागः ॥ ६ ॥

आविकं सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥

अविरूपायुः । स एवाऽऽविकः । तस्य चर्माऽऽविकं, तत्सर्वेषामेव
वर्णानाम् । अस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७ ॥

कम्बलश्च ॥ ८ ॥

अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् ॥ ८ ॥

‘काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ती’ त्वारभ्य वासांस्यजिनानि च
विहितानि । तत्र कामवशेन विशेषमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत, क्षत्रवृद्धिमि-

च्छन् वस्त्राण्येव, उभयवृद्धिमिच्छन्नुभय-

मिति हि(१) ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मवृद्धिः ब्राह्मणवृद्धिः क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९ ॥

अथ स्वपक्षमाह—

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ १० ॥

उत्तरमुत्तरीयम् । तदजिनमेव धारयेत् ॥ १० ॥

(२)अनृत्तदर्शी ॥ ११ ॥

नृत्तं न पश्येत् ॥ ११ ॥

सभाः समाजांश्चाऽगन्ता ॥ १२ ॥

सूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । तास्सभास्समा-
जाश्च अगन्ता ताच्छील्येन न गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः । १२ ॥

अजनवादशीलः ॥ १३ ॥

जनवादः परिवादः लोकवार्ता वा, तच्छील्यो न स्यात् ॥ १३ ॥

रहदशीलः ॥ १४ ॥

१. अत्र गोपथब्राह्मणस्य प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका द्रष्टव्या ।

२. इमे नियमा गोपथब्राह्मणे विहिताः “नोपरिशायी स्यान्न गायनो न नर्तनो न स-
रणो न निष्ठीवेत् यदुपरिशायी भवत्यभीक्ष्णं निवासा जायन्ते, यद्गायनो भवत्यभीक्ष्णं
आकन्दान् धावन्ते, यन्नर्तनो भवत्यभीक्ष्णं प्रेतान्निर्हरन्ते, यत्सरणो भवत्यभीक्ष्णं
प्रजास्संविशन्ते, यन्निष्ठीवति मध्य एव तदात्मनो निष्ठीवति” इति । गो. ब्रा. १. २. ७.

सति सम्भवे रहःशीलः स्यात् ॥ १४ ॥

गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ १५ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरुरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि
मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥ १५ ॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥ १६ ॥

स्त्रीभिस्सह (१) यावत्प्रयोजनं तावदेव सम्भाषेत । न प्रसक्तानुप्र-
सक्तमतिचिरम् । (२) 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षती'ति ।
अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ १६ ॥

मृदुः ॥ १७ ॥

क्षमावान् । १७ ॥

शान्तः ॥ १८ ॥

इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमः तद्वान् शान्तः ॥ १८ ॥

दान्तः ॥ १९ ॥

विहितेषु कर्मस्वग्लानिर्दमः । तद्वान् दान्तः ॥ १९ ॥

हीमान् ॥ २० ॥

हीलंजः । तद्वान् ॥ २० ॥

दृढधृतिः ॥ २१ ॥

लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितः स्यात् न हृष्येत् न वाविषीदेत् ॥

अग्लान्तुः ॥ २२ ॥

उत्साहसम्पन्नः । (३) ग्लानिस्थश्च ग्लान्तुः । अत्रानुस्वारः छान्दसोऽ
पपाठो वा ॥ २२ ॥

अक्रोधनः ॥ २३ ॥

न कस्मैचिदपि कुप्येत् ॥ २३ ॥

अनसूयुः ॥ २४ ॥

पराभ्युदयानुसन्तापः असूया । तच्छीलो न स्यात् ॥ २४ ॥

सर्वं लाभमाहरन् गुरवे सायं प्रातरमन्त्रेण भिक्षाचर्यं
चरेद्विष्णुमाणोऽन्यत्राऽपपात्रेभ्योऽभिशास्ताच्च ॥२५॥

अपपात्राः प्रतिलोमजा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि
पाकाद्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णैस्सह । अभिशास्तान् वक्ष्यति 'अथ पतनीयानी'
त्यादिना । तानुभयान् वर्जयित्वा अन्यत्र भिक्षेत । तत्र भिक्षमाणस्सर्वं
लाभं यच्च यावच्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्वं(१)ममायया गुरवे आह-
रेत् । एवमहरहः कूर्वेन् सायं प्रातरमन्त्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं भिक्षा-
चरणं चरेत् कुर्यात् । 'सायं प्रात' इति वचनात् सायं गृहीतेन प्रातरा-
शः, नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥

अथ भिक्षाप्रत्याख्याने निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते—

स्त्रीणां प्रत्याचक्षणाणां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं
दत्तं हुतं प्रजां पशून् ब्रह्मवर्चसमन्नायं वृद्धे । तस्मादु ह वै
ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैष्वेवंविध
एवंव्रतः स्यादिति हि(२) ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

व्याख्यातः समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी याभिः स्त्रीभिः भिक्षमाणः
प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्षणाणां स्त्रीणांमिष्टं यागैरार्जितं धर्मं, दत्तं दानेना-
र्जितं हुतं दर्विहोमैश्च गार्होपत्यैर्जितं सर्वमेव धर्मं वृद्धे आच्छिन्नात्ते ;
यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उ ह वा इति निपाता-
वाक्यालङ्कारार्थाः । अपिहशब्दो कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयतः । एषु
सङ्घोभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवंव्रतः 'अथ ब्रह्म-
चर्याविधि' रित्यारभ्य यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । (३)सम्भा-
वने लिङ् । सम्भवेत् । तस्मान्न प्रत्याचक्षीतित्येवं ब्राह्मणं भवतीति ॥२६॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७ ॥

१. अमाशयेति. नास्ति क. पु. सर्वमादाय इति ग. पु.

२. "ते देवा अश्वान् ब्राह्मणो वा अयं ब्रह्मचर्यं चरिष्यति ब्रूतास्मै भिक्षा इति गृह-
पतिर्व्रतं बहुचारी गृहपत्या इति किमस्या वृज्रोताददत्या इति, इष्टापूर्तसुकृतद्रविणमवह-
न्त्यादिति, तस्मात् ब्रह्मचारिणेऽहरहर्भिक्षां गृहिणीमामेयुरिष्टापूर्तसुकृतद्रविणमवहन्त्या
दिति" इति गोपथ्यब्राह्मणम् । (गो. ब्रा. १. ३. ६)

३. सम्भावनायां लिङ्. इति. ख. पु.

ब्रह्मचारिनियमाः] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः ।

२१

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तल्लिङ्गाभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यम् । किं तु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्तानुवादोऽपूर्वमंशं विधातुम् । यथा(१) 'नानुवषट्करोति, अपि वोपांश्चानुवषट्कुर्यात्' इति ॥ २७ ॥

(२) भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा भिक्षेत भिक्षां याचेत—'भवति भिक्षां देही' इति ॥ २८ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ २९ ॥

'भिक्षां भवति देही'ति राजन्यो भिक्षेत ॥ २९ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ ३० ॥

'भिक्षां देहि भवती'ति ॥ ३० ॥

'सर्वे लाभमाहरन् गुरव' इत्युक्तम् । अथाऽऽहृतं किं कर्तव्यमित्यत आह—

तत्समाहृत्योपनिधायाऽऽचार्याय प्रब्रूयात् ॥ ३१ ॥

तत् भैक्षं समाहृत्य समीपे निधायाचार्याय प्रब्रूयात्—इदमित्यमाहृतमिति ॥ ३१ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥

तेन ह्याचार्येण प्रदिष्टं सौम्य त्वमेव भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥

यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसन्निहितः स्यात् तत् आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यत्कुलं भार्यापुत्रादि तस्मै ब्रूयात् । तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३३ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥

तैस्स्वकुल्यैस्सह गुरोः विप्रवासे अन्येभ्योऽपि "(३) श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् । तैः प्रदिष्टं भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह(४) "असन्निधौ तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्यः" इति ॥ ३४ ॥

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥

१. आप. श्री. १३. १४. ९, १०. सोमयागे पातनीवतग्रहे प्राप्तस्याप्यनुवषट्कार-निषेधस्य उपांश्चानुवषट्कारविधानार्थं नानुवषट्करोतीत्यनुवादः ।

२. इतः सूत्रत्रयमेकीकृतं ग. पुस्तके ।

३. श्रोत्रियपदार्थः आप, घ. २. ४. ६ सूत्रे द्रष्टव्यः ।

४. गौ. ध. २. ४०.

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजकः यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा(१)'प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणमप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति ॥ ३५ ॥

भुक्त्वा स्वयममन्नं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥

अमन्नं भोजनपात्रम्, भुक्त्वेति सन्निधानात् । तत्स्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येन प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ३६ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भुञ्जीत ॥ ३७ ॥

अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥

भोजने प्रवृत्तो यदि तावद्भोक्तुं न शक्नुयात् तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ३९ ॥

अप्सु प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥

आर्घाय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥

आर्यस्त्रैवर्णिकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात् सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ४० ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ४१ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति । व्रीह्यादित्वादिनिः । अन्तर्धा दासः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम्, आशौचेषु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणदाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यात् ४१ ॥

प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥

यदि शिष्य आचार्यार्थमात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात् तदा भैक्षात् किञ्चिदादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य शेषं भुञ्जीत श्रोत्रियाणां सद्भावे असद्भावे च । 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य'(२) इत्येतन्न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं ब्रूया 'तदभावेऽग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति । यद्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः

ब्रह्मचारिनियमाः] उज्जलोपेते प्रथमः प्रश्नः ।

२३

प्रकृतः, तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासे भविष्यति ॥ ४२ ॥

अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विधातुं हविरादीनि सम्पादयति—

भैक्षं हविषा संस्तुतं तत्राऽऽचार्यो देवतार्थं ॥ ४३ ॥

भैक्षं हविष्येन संस्तुतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्यो देवतार्थं
देवताकार्ये तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥ ४३ ॥

आहवनीयार्थं च ॥ ४४ ॥

तस्य जाठराग्नौ ह्यमानत्वात् ॥ ४४ ॥

तं भोजयित्वा ॥ ४५ ॥

इति प्रथमप्रश्ने तृतीया कण्डिका ।

यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १ ॥

अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते । तं भोजयेत् । भोजयित्वा
तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् प्राश्नाति । जकारोऽपाठश्छन्दसो वा, 'शादि'ति
चुत्वप्रतिषेधात् ॥ ४५ ॥ १ ॥

हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ २ ॥

इडाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति

दक्षिणा एव ताः ॥ ३ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि च
स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः । दक्षिणासामानाधिकरण्या-
त्ता इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥

स एष एवंभूतो यज्ञः ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवं कुर्वता ब्रह्मचा-
रिणा यज्ञ एव नित्यं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५ ॥

अस्मै शिष्याय आचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धं शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न
दद्यात् ॥ ५ ॥

किं पुनस्तत्—

यथा क्षारलवणमधुमांसानीति ॥ ६ ॥

यथेतिवचना‘च्छ्रुतिविप्रतिषिद्ध’मिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारा-
दिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥ ६ ॥

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥

अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः प्रतिषि-
द्धा आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमाचार्यशेषमुपयुज्जाना दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व
आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तान्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ ८ ॥

अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनु-
मीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षश्रुतिर्बलीयसी । तद्विरोधे तु नानु-
मानुं शक्यते, (१) ‘अनुमानमबाधितम्’ इति न्यायात् । एवं च द्रुवता ब्रह्म-
चारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति ।
यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतरुच्छिष्टव्यतिरक्तो विषयः सम्भवति तथापि
सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयुक्तः ॥ ८ ॥

ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते (२) ‘गृह्णाति, न गृह्णा-
तीति । तत्किमाचारात् सङ्कोचिका श्रुतिर्नानुमीयते ? अत आह—

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ ९ ॥

स्यादेव यद्ययमाचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु तत्र कार-
णम् ॥ ९ ॥

किं तत् ?

प्रीतिर्ह्युपलभ्यते ॥ १० ॥

क्षारादिभोजने भुज्जानस्य प्रीतेर्भवति । ततश्च यत्र प्रीत्युपलब्धितः

१. अनुमानबाधित इति न्यायात्, इति. क. पु.

२. अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति. इति श्रुतिभ्यामेकस्मि-
न्नेवातिरात्रसंस्थाके ज्योतिष्टोमे षोडशिसंज्ञस्य ग्रहस्य ग्रहणाग्रहणयोः परस्परविरुद्धयोर्वि-
धानात् तयोरपि श्रुत्योः परस्परं विरोधादिति भावः । उल्लखलाकार उपर्यामेचनवान्
पात्रविशेषो ग्रहः । खदिरवृक्षानिर्भितो ग्रहविशेषोऽष्टोडशी । तस्य सोमरसेन पूरणं ग्रहणम् ।

ब्रह्मचारिनियमः]

उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः।

प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति । तदनुवर्तमाना नरकाय राध्यतीति न्यायाच्च
सङ्कोचिका श्रुतिरनुमीयते इति ॥ १० ॥

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

(१) स्पष्टम् ॥ ११ ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १२ ॥

यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा
भुजानस्य ब्रह्मचारिणो धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्रत्वेन
ततो न भोज्यमिति ॥ १२ ॥

० सायं प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३ ॥

आचार्यस्य स्नानपानार्थम् ॥ १३ ॥

(२) सदाऽऽरण्यादेधानाहृत्याऽधो निदध्यात् ॥ १४ ॥

सदा प्रत्यहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एधान् काष्ठानि आचार्यगृहे
पाकाद्यर्थमाहरेत् आहृत्य चाऽधो निदध्यात् अधोनिधानमाचार्यपुत्रादिषु
बालेषु पतनशङ्कया । अपर आह—आत्मनस्समिदाधानार्थं (३) मेघोहरण-
मिति । उक्तं गृह्ये—(४) 'एवमन्यस्मिन्नपि सदाऽऽरण्यादेधानाहृत्य । इति ।
तदनुवादेनाधोनिधानं विधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वेति ॥ १४ ॥

नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १५ ॥

अस्तमित आदित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेत् ; चोरव्याघ्रादिसम्भवात् ।
समिद्धार' इति (५) 'एण कर्मणि च' ति तुमर्थेऽणप्रत्ययः ॥ १५ ॥

अग्निमिध्वा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं-

प्रातर्यथोपदेशम् ॥ १६ ॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने (६) रेकीकरणमित्यन्ये ।
यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि स-

१. स्पष्टोऽर्थः इति० ग० पु०

२. "तस्मात् ब्रह्मचार्यहरहस्समिध आहृत्य सायं प्रातरग्निं परिचरेत्, नोपयुपसादयेत्,
अधः प्रतिष्ठापयेत्" (गोप. १. २. ६.) इति गोपथब्राह्मणम् ॥

३. इध्माहरणं इति क. ख. पु.

४. आप० गृ० ११. २२.

५. पा० सू० ३. ३. १२.

६. राशीकरणमित्यन्ये इति ख० ग० पु०

आप० ध० ४

मिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम् । सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषा-
न् वक्ष्यामीति च ॥ १६ ॥

सायमेवाऽग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥

एके आचार्यास्सायमेवामिपूजा कार्या, न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १७ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन समूहन्या ॥ १८ ॥

समिदाधाने समिद्धमग्निं पाणिनैव परिसमूहेत्, न समूहन्या । समूहनी स-
म्भार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिः, आचारात् ॥ १८ ॥

प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥

प्राक्समिदाधानात् परिसमूहने याथाकामी भवति । यथाकामस्य
भावो याथाकामी । अयं, पित्वादीकारः ॥ १९ ॥

नाऽऽभ्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताऽऽचामेद्वा ॥ २० ॥

अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं,
तच्छेषेण वृथाकर्माणि अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत ।
नाऽऽचामेत् । अवृथाकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च

नाऽऽचामेत् ॥ २१ ॥

पाणिसंक्षुब्धं (१)पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत् । इदं तटाकादिषु
स्वयमाचमने । यदा पर आचामयति, तदैकेन पाणिना यदावर्जितं
तेन नाऽऽचामेत् । किं तु उभाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जि-
तमुदकं, तेनैवाऽऽचामेत् । एवं च स्वयं वामहस्तावर्जितेनापि नाचामेत् ।
(अलावुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन ताम्रमयेन वा पात्रेण
स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः) ॥ २१ ॥

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥

पूर्वं 'मदिवास्वापी' (१. २. २८)त्यनेन (२)दिवास्वापः प्रतिषिद्धः ।
अनेन रात्रावपि यावदाचार्यो न स्वपिति, तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषि-

१. कुम्भादिगतमित्यधिकं घ. पु. () एतच्चिन्हान्तर्गतो भागः ख० पुस्तके नास्ति ।

२. दिवास्वापप्रतिषेधः इति, क. पु.

ध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ॥ २२ ॥

अथाऽहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ २३ ॥

अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात् स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थायेत्यर्थः ।
अहरहः नित्यमाचार्यं गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा ? नेत्याह—
धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि, अर्थ-
युक्तानि. (१) युग्यघासाहरणादीनि ॥ २३ ॥

(२) स गुप्त्वा संविशन् ब्रूया 'धर्म गोपाय
माज्जुगुपमह'मिति ॥ २४ ॥

स (१) ब्रह्मचारी धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिर्यावदुत्थानात् यावदस्य संवेश-
नात् एवमाचार्यं गुप्त्वा संविशन् शयनं भजन् (४) 'धर्मगोपायमाज्जुगुपमह' मिति मं
मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाज्जुगुप-
माभिर्मूख्येन रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः ।

अपर आह—हे धर्म मा मां गोपाय रक्ष यस्मादहं आज्जुगुपमहमाचार्य-
मेतावन्तं कालमिति ॥ २४ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमं रहसि
बोधयेत् ॥ २५ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं यो आचार्यस्य वा नियमातिक्रमस्त रहसि
बोधयेत् । इत्थमयं नियमः पूज्यपादैरतिक्रम्यते इति ॥ २५ ॥

अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यस्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव तस्य कर्त-
व्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि कर्माण्यारभते कुर्यात् ॥ २६ ॥

निवर्तयेद्वा ॥ २७ ॥

१. एधसां हरणादीनि इति घ. पु.

२. "स यदहरहराचार्यकुलेऽनुष्ठिते सोऽनुष्ठाय ब्रूयात्-धर्मगुप्तो मा गोपायेति
धर्मो ह्येनं गुप्तो गोपायेति" इति गोपथब्राह्मणम् (गो. ब्रा. १. २. ४.)

३. न्याय्यादुत्थानान्याय्याच्च संवेशनात्. इति क. ख. पु. अन्यायात्.....दन्या-
य्याच्च.....इति. ड. पु.

४. यावदुपात्त एवार्थं मन्त्रः ।

प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥

अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न
स्वपितीति ॥ २८ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चादर्थः । जघ-
न्यश्च संवेशति, तं ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति धर्मज्ञा आहुः । प्रयोजनमुप-
नयने 'मा सुषुप्या' इति संशासनस्यायमर्थः, न स्वापस्यात्यन्ताभाव
इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८ ॥

स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि क-
र्माणि फलवन्त्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ २९ ॥

'आचार्याधीनः स्या' दित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः, स ब्रह्मचारी,
एवमुक्तेन प्रकारेण, प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित
आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्च(१)आत्मनस्तत्रैव शरीरन्यासः ।
वक्ष्यति (२)आचाचार्यकुले शरीरन्यासः " इति । अस्यैवंविधस्य ब्रह्म-
चारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्य-
वाप्तानि भवन्ति । तत्फलावाप्तिरेव तदवाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे
गृह्यशास्त्रे विवाहाद्यष्टकान्तानि, तान्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्ठिकब्र-
ह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥ २९ ॥

इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ(३) हरदत्तविरचितयामुज्ज्वलायां

प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

१. आन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः इति ख. पु. अन्ततस्तत्रैव, इति, घ. पु. .

२. आप. ध. २. २१. ६.

३. हरदत्तमिश्रविरचितायां इति क० पु०

अथ द्वितीयः पटलः ।

नियमेषु तपश्शब्दः ॥ १ ॥

‘आचार्याधीनः स्यादित्यादयो ये नियमाः अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे निर्दिष्टाः, तपश्शब्दस्तेषु द्रष्टव्यः, न तु कृच्छ्रादिषु ॥ १ ॥

तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहाप-
त्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निस्सारयति । कुतः, ? एतस्मात् नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न केवलमेतस्मात् । किं तर्हि? सहापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः (१)‘वोपसर्जनस्ये’ति सभावाभावे रूपम् । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततोऽपि ब्रह्म निस्सारयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं ब्रह्म निस्सरति, ब्रह्मयज्ञादिषूपयुज्यमानमप्यकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रवतेश्च सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः ‘स्रवत्युदकं कुण्डिकेति ।

अपर आह—(२)तदतिक्रमे नियमातिक्रमे विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः? यतो निःस्रवति ब्रह्म निस्सरतीत्यर्थः, शेषं समानमिति । विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये । अन्ये च—कुर्वत इत्यध्याहार्यम् । तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥ २ ॥

न केवलमकिञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम्, प्रत्युताऽनर्थ-
कारीत्याह—

कर्तव्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥

कर्तव्यशब्देन श्वभ्राभिधायिना नरको लक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवंभूतं विद्याग्रहणं नरकपातहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्करं च ॥ ३ ॥

१. पा.सू. ६ ३.८२. बहुव्रीह्यवयवस्य सहशब्दस्य सभावस्यद्विकल्पेन इति सूत्रार्थः॥

२. तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवतीति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम्, कुतः ? यतो निःस्रवति ब्रह्मनिस्सारयतीत्यर्थः, इति क. पु.

तस्माद्विषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥

अत एवावशेषे अर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति । नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्ह्यद्यतना अतिक्रान्तोऽपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदा-
न् गृह्णन्ति ? युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह—

श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण

पुनस्सम्भवे ॥ ५ ॥

पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म ॥ ५ ॥

अत्रोदाहरणम्—

यथा श्वेतकेतुः ॥ ६ ॥

श्वेतकेतुर्ह्यल्पेनैव कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह । तथा च छान्दोग्यम्—
 (१) “श्वेतकेतुर्हारुण्य आस । तं ह पितावाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं, न
 वै सोम्यास्मत्कुलिनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । स ह द्वादशवर्ष
 उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षस्तृयान् वेदानधीत्य महामना अनूचान्तमानी स्त-
 द्ध एयाये”ति ॥ ६ ॥

एवं नियमातिक्रमे दोषमुक्त्वा तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—

यत्किंच समाहितोऽब्रह्म प्याचार्यादुपयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव

तस्मिन् फलं भवति ॥ ७ ॥

अब्रह्मापि अब्रह्मापि । पररूपम्, (१) कनन्तवत् । अपेर्वाऽकारलोपः,
पिहितपिनद्धादिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यात्किञ्चित् विषमन्त्रादि समा-
हितो नियमवान् भूत्वा आचार्यादुग्युक्ते गृह्णाति तस्मिन् वेदव्यतिरिक्ते
ब्रह्मवेदेव फलं भवति ॥ ७ ॥

निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्प-

यन् ध्यायत्याहाऽभिविपश्यति वा तथैव

तद्भवतीत्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मकं अनुग्रहात्मकं वा सङ्कल्पयन् चिकीः

र्षन् मनसा निर्दयेन शिवेन वा ध्यायति-इत्थमिदमस्याऽस्त्विति, तथैव तद्भवति । तथा यत्किञ्च सङ्कल्पयन्वाचा (१) कूरया मधुरया वा आह—
'इत्थमिदमस्यास्त्विति, तथैव तद्भवति । एवं यत्किञ्च सङ्कल्पयन् चक्षुषा घोरेण वा मैत्रेण वा अभिविपश्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ८ ॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं ते धर्मा लक्षणतस्त्रिविधा इत्याह—

**गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-
वृत्ति(९)रिति ॥ ९ ॥**

यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि कर्माणि । स्वस्तीत्यादिनाशिनाम । तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधं दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंमृत्तिरर्थातस्य वेदस्याऽभ्यासः ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥ १० ॥

एतेभ्यः अन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणो, न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ १० ॥

**स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्वजुर्मृदुसिद्ध्यति
ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥**

स्वाध्यायधृक् अधीतस्य (३) वेदस्य धारयिता अविस्मर्ता । धर्मे रुचिर्यस्य स धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपश्शब्दः तद्वान् । ऋजुः अमायावी । मृदुः । क्षमावान् । एवभूतो ब्रह्मचारी सिद्ध्यति सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः (४) 'अथो यत्किञ्च मनसे'ति । तत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् । तदनुष्ठाने फलभूमा, अतिक्रमे च दोषभूमेति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्पातराभि-

वादनमभिवादयीताऽसावहं भो, इति ॥ १२ ॥

सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रेः पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् । उत्थाय च

१. घोरया इति. क. पु. २. अयं 'इति' शब्द उत्तरसूत्रस्यादौ पठितः क० पुस्तके

३. 'स्वाध्यायस्य' इति क. ख. पु. ४. आप. घ. १. ५. ८.

समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रातरभिवादनमभिवादयीत—‘असावह भो’ इति ब्रुवन् । असावित्यत्राऽऽत्मनो नामनिर्देशः, यथा—‘अभिवादये यज्ञशर्माऽहं भो’ इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां

प्राक्प्रातराशात् ॥ १३ ॥

अन्येषामप्याचार्यव्यतिरिक्तानाम् प्राक्प्रातराशात् प्रातर्भोजनात्प्राक् प्रातरभिवादमभिवादयीत, ते चेत् समानग्रामे वसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं प्रोष्य समागतो भवति, आचार्यादयो वा तदाऽप्यभिवादयीत । इदं नैमित्तिकम् । पूर्वं नित्यम् ॥ १४ ॥

अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयीतेत्येव ॥ १५ ॥

अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवाद-

यीतोरस्समं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो(१) नीचै-

श्शूद्रः प्राञ्जलि ॥ १६ ॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो दक्षिण बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्यभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः । दक्षिणं प्रसार्यभिवादयीतेत्यत्रानुवर्तते । एवमुत्तरयो-
रपि । मध्यसममुदरस्समम् । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवा-
दयीत । प्राञ्जलि यथा भवति तथा अभिवादयति । अञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः ।
प्राञ्जलिरिति युक्तः पाठः ॥ १६ ॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादाने च पूर्वेषां

वर्णानाम् ॥ १७ ॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तव्यम्
प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानामभिवादयमानानाम् ।

(१) प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र (२) 'वाक्यस्य टे' रि-
त्यनुवृत्तेः प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य टेः प्लुतः । 'आयु-
ष्मान् भव सौम्या' इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवशाज्ज्ञानश्च पञ्चाद-
कारः । तथा च मनुः—

(३) आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥” इति ।

'आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः
पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां नाम्नां सम्बुद्धौ गुणे कृते 'एचोऽप्र-
गृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्ययं विधिर्भवति । अन्ते
अकारः । (४) 'तयोर्ध्वावचि संहितायाम्' इति यकारवकारौ च भव-
तः—शम्भा ३ व, विष्णा ३ व, पिनाकपाणा ३ य, चक्रपाणा ३ य,
इति । अत्र सूत्रे 'प्रत्यभिवादाने चे'ति चकारस्यार्थं न पश्यामः ।

अपर आह—'अभिवादाने प्रत्यभिवादाने च प्लावन'मिति । अस्मि-
न्नपि पक्षे द्वन्द्वेनाभिहितत्वाच्चशब्दोऽनर्थक एव । अभिवादाने च
शास्त्रान्तरे न कापि प्लुतो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः ।
अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयुज्यन्ते ॥ १७ ॥

उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥ १८ ॥

उदिते त्वादित्ये आचार्येण अध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिर्नोपसंग्रहणं
कुर्यात् ॥ १८ ॥

सदैवाऽभिवादनम् ॥ १९ ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारेणाभिवादनमेव । अथमनुवाद उत्तर-
विवक्षया ॥ १९ ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २० ॥

अभिवादनप्रसङ्गे सदैव उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २० ॥

१. पा. सू. ८. २. ८३. शूद्रभिन्नविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं "आयुष्मान् भव सौ-
म्य" इत्यादिरूप तस्य टेः प्लुतस्स्यात्, स चोदात्तः इति सूत्रार्थः ।

२. पा. सू. ८. २. ८२

३. मनु. स्मृ. २. १२५.

४. पा. सू. ८. २. १०८. इदुतोयंकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् इति सूत्रार्थः ।

आप० ध० ५

ननु किमिदमुपसंग्रहणम् ? तदाह—

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृश्य
सकुष्ठिकमुपसंगृहीयात् ॥ २१ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिणं पादं अधस्तादभ्यधिमृश्य,
अधिशब्द उपरिभावे, अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाभिमृश्य । सकुष्ठिकं सगु-
ल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । एतत्कुर्यात् २१॥

उभाभ्यामेवोभावभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥ २२ ॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां उभावेवाऽऽचार्यस्य पादौ अभिपीडयतो माणवकस्य
उपसंग्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति “ (१) कृत्यानां कर्तरि ” इति
कर्तरि षष्ठी । अत्र मनुः—

(१) ‘व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सध्येन सध्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ इति ॥ २२ ॥

सर्वाङ्गं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २३ ॥

सर्वं च तदहश्च सर्वाङ्गम् । (३) ‘राजाहस्सखिभ्यष्ट्’ । (४) ‘अहोऽह
एतेभ्य’ इत्यहोदेशः । (५) ‘अहोदन्ता’ दिति णत्वम् । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । सर्वाङ्गं सदा सुयुक्तः सुसमाहितः अनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः
नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अ-
ध्ययनाच्च विच्छिद्येत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय
इत्यनुवादः । (६) ‘मनसा चानध्याय’ इति विशेषविधानात् । ‘अध्याये’
दिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तकारोऽपपाठश्छान्दसो वा ॥ २३ ॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

गुरुकर्मसु च तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥ २४ ॥

१. पा. सू. २. ३. ७१ २. म. स्मृ. २. ७२.

३. पा० सू० ५. ४. ९१. राजन्शब्दान्तादहन्शब्दान्तात् सखिशब्दान्ताच्च
तत्पुरुषात् टच् स्यात् इति सूत्रार्थः ॥

४. सर्वं, कदेश, संख्यात, पुण्यशब्देभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह इत्यादेशस्स्यात्
समासान्ते परे इति सूत्रार्थः ।

५. १. ४. ७. अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात् परस्याहोदेशस्य नस्य णस्स्यात् इति सूत्रार्थः ।

६. आप. घ. १. ५. २६.

मनसा चाऽनध्याये ॥ २५ ॥

अनध्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरः स्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा निरूपयेत् । अध्ययनविषयमेव चिन्तां कुर्यात् ॥ २५ ॥

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥

आचार्येणाहूतस्सन्धीयीत, नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे पञ्चमी काण्डिका ॥

• सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ

प्रक्षाल्य संवाह्य ॥ १ ॥

सदा प्रत्यहं निशायां अतिक्रान्ते प्रदोषे गुरुं संवेशयेत् । कथम् ? तस्य गुरोः पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य च । संवाहनं मर्दनम् ॥ १ ॥

अनुज्ञातः संविशेत् ॥ २ ॥

(१)गुरुणाऽनुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत् शयीत ॥ २ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥

एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३ ॥

न खट्वायां सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥

यदा तु गुरुः खट्वायां शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषा-
येत्येके मन्यन्ते, स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ ४ ॥

न चाऽस्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो न भाषेत । कार्यविदनादावु-
त्थायैव भाषेत ॥ ५ ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ६ ॥

आचार्येणा(२)अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् । एतदाचार्ये आसीने शया-
ने वा ॥ ६ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रतिब्रूयात् । उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे ॥ ७ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥ धावन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वासीदेत् ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा 'न सोपान'दित्यनुवादः 'अध्वापन्नस्त्विति प्रतिप्रसोतुम् । आचार्यं न सोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिः दात्रादिहस्तः एवंभूतोऽपि नासीदेत् ॥ ८-१० ॥

अध्वापन्नस्तु कर्मयुक्तो वाऽऽसीदेत् ॥ ११ ॥

अध्वानं प्राप्तोऽध्वापन्नः कर्मणि दात्रादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः एवंभूतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत् ॥ ११ ॥

न चेदुपसीदेत् ॥ १२ ॥

(१) न चेदाचार्यस्समीपे, उपसीदेत् उपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः कर्मयुक्तो वा तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ १२ ॥

देवमिवाचार्यमुपासीताऽविकथयन्नविमना

वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥

यो यं देवं भजते स तद्भावनया तमिवाऽऽचार्यमुपासीत । अविकथयन् (२)व्यर्थी कथामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षिप्तमनाः । अस्याऽऽचार्यस्य वाचं शुश्रूषमाणः ॥ १३ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥

(३)उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा नोपासीत ॥ १४ ॥

अनुवाति(४) वाते वीतः ॥ १५ ॥

वाते अनुवाति सति वीतः विपर्ययेणेतः उपासीत । प्रतिवातं तु वक्ष्यमाणेन प्रतिषिध्यते । मनुष्याह—

(५)'प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह'ति ॥ १५ ॥

१. न चेदाचार्यस्समीपे उपसीदेत् उपविशेत् इति ख, पु.

२. व्यर्थी कथा विकथा तामकुर्वन् इति. ख. पु.

३. आकुञ्चितस्य सव्यजानुनउपरिदक्षिणं पादं प्रक्षिप्योपवेशनमुपस्थकरणम् ।

४. 'वाते' इति नास्ति ख. पु.

५. मनु. स्मृ. २. २०३.

अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥ १६ ॥

पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् पाणितलं भूमौ कृत्वा पाण्यवलम्बनो नाऽऽसीत् ॥ १६ ॥

अनपाश्रितोऽन्यत्र ॥ १७ ॥

अन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपाश्रितो नासीत् ॥ १७ ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ १८ ॥

यदा द्विवस्त्रस्तदा वाससाऽन्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात् । (१) “अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ” इत्येष कल्पस्तदा न भवति ॥ १८ ॥

अधोनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ १९ ॥

यदा स्वेकवस्त्रो भवति तदा अधोनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येकदेशेनोत्तरीयं कुर्यात् ॥ १९ ॥

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २० ॥

स्वयमाचार्याभिमुखः आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत् । (२) स्वयमाचार्यमपश्यन् आचार्यस्य पुरत आर्जवे नाऽऽसीत् ॥ २० ॥

अनासन्नोऽनतिदूरे(३) च ॥ २१ ॥

अत्यासन्नो न स्यादतिदूरे च न स्यात् ॥ २१ ॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥

यावत्पुनरास्ते आसीन आचार्यं बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावत्यासीत् ॥ २२ ॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

आचार्यस्य (४)प्रतिवाते नाऽऽसीत् ॥ २३ ॥

एकाध्यायी दक्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ २४ ॥

यदा एक एवाऽधीते तदा आचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणे पाद्वं उपसीदत् उपविशेत् ॥ २४ ॥

यथावकाशं बहवः ॥ २५ ॥

बह्वस्तु शिष्या यथावकाशमुपसीदयुः ॥ २५ ॥

तिष्ठति च नाऽऽसीताऽनासनयोगविहिते ॥ २६ ॥

आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितस्सम्भावित आस-
नयोगविहितः । आसनयोगेनाऽसम्भाविते आचार्ये तिष्ठति सति स्वयं
नाऽऽसीत ॥ २६ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ २७ ॥

(१) 'अशनयोगविहिते' इति पूर्वानुसारेण गम्यते । अशनयोगेना-
सम्भावित आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत् न शयीत् ॥ २७ ॥

चेष्टति च चिकीर्षेस्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्ये चेष्टति सति स्वयमपि तच्चिकीर्षन्
स्यात् । किमविशेषण, ? शक्तिविषये । यद्याचार्येण क्रियमाणमात्मनश्श-
क्तेर्विषयो भवति । 'चिकीर्ष' इति सम्प्रयोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् ना
च्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितायां त्विच्छायामाचार्यश्चेदनुजानीयात्, कु-
र्यात् । अशक्तिविषये तु नेच्छापि प्रदर्शयितव्या । चिकीर्षेदिति युक्तः
पाठः ॥ २८ ॥

न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिन उप-

सङ्गृह्णीयात् ॥ २९ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोऽन्वक्स्थानिन इति स्मार्तौ व्यवहारः । आ-
चार्यः श्रेष्ठो गुरुणाम् । तमपेक्षान्वक्स्थानं पदमेवामिति कृत्वा । आचार्य-
स्य सन्निधौ अन्वक्स्थानिनं नोपसङ्गृह्णीयात् ॥ २९ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३० ॥

न चैनमन्वक्स्थानिनं गोत्रेण अभिजनकुलादिना वा कीर्तयेत् न स्तुवीत
भार्गवोऽयं महाकुलप्रसूत इति ॥ ३० ॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वा(२)पि चेत्तस्य

गुरुः स्यात् ॥ ३१ ॥

प्रत्युत्थानमप्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावा-

चार्यसकाशे त्वासित्वा गमनायोच्छिष्टति तदाऽनूत्थानमपि न कर्तव्यम् । यद्यप्यसौ तस्य(१)आचार्यस्य मातुलादिः गुरुः स्यात् । (२)'आचार्य-
प्राचार्यसन्निपात' इति वक्ष्यति । तेनैव ग्यायेन(३)मातुलादिष्वपि प्रसङ्गे
इदमुक्तम् ॥ ३१ ॥

देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ३२ ॥

किं तु देशादासनाच्च संसर्पेत्तस्य सम्मानार्थम् ॥ ३२ ॥

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३३ ॥

तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेत् 'यज्ञशर्मन्नि' ति । यद्यप्यसा-
'वात्मनो गुरुर्भवति इत्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न
कर्तव्यमिति ॥ ३३ ॥

यस्मिंस्त्वनाचार्यसम्बन्धाद्गौरवं वृत्तिस्त-

स्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥

यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारिण्यादिना
लौकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वक्स्थानीये ऽप्याचार्ये या वृत्तिस्सा कर्तव्या ।
अन्वक्स्थानीयोऽप्यनन्वक्स्थान्येव ॥ ३४ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नानूत्थायोच्छिष्टं

प्रयच्छेत् ॥ ३५ ॥

आचार्यस्य भुञ्जानस्याऽभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वा अनूत्थाय छान्दसो
दीर्घः । उत्थानमकृत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् (४)'आर्याय वा पर्यवदध्या'-
दिति यद्विहितम् ॥ ३५ ॥

आचामेव ॥ ३६ ॥

आचमनमप्यनुत्थाय न कुर्यात् ॥ ३६ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ३७ ॥

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य ॥ ३७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने षष्ठी कण्डिका ॥

१. माणवकस्य इति क. पु. २. आप० ध० १. ८. १९ पूर्वां वक्ष्यतीति ख० पु०

३. मातुलादिप्रसङ्गे इति क० पु० ४. आप० ध० १. ३. ४०.

उत्तिष्ठेत्तूर्णीं वा ॥ १ ॥

उत्तिष्ठेत् तूर्णीं वा । विकल्पः । आमन्त्रयेति लिङ्गात् (१) उत्थाया-
प्याचामन्नाचार्यसकाश एवाऽऽचामेत् ॥ १ ॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात् ॥ २ ॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन् गुरोरप्यपसव्यं न पर्यावर्तेत । किं तु
प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात् ॥ २ ॥

न प्रेक्षेत नग्नां स्त्रियम् ॥ ३ ॥

यां प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां स्त्रियं नैक्षेत ॥ ३ ॥

(२) ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥ ४ ॥

ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वारुह-
वृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । 'आच्छिद्ये'
तिवचना (३) यादृच्छिकाव्राणे न दोषः ॥ ४ ॥

उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ५ ॥

यानं शकटादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः-
(४) वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्र-
कामक्रोधलोभमोहवाद्वादनस्नानदन्तधावनहर्षनुत्तगीतपरिवादभयानी-
ति ॥ ५ ॥

न स्मयेत ॥ ६ ॥

स्मितं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

यदि स्मयेताऽपिगृह्य स्मयेनेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यदि हर्षातिरेकं धारयितुं न शक्यते अपिगृह्य हस्तेन मुखं पिधाय
स्मयेत इति ब्राह्मणं 'न स्मयेते' त्पारभ्य ॥ ७ ॥

१. उत्थायाप्याचमनं न कुर्यात्, आचार्यसमीप एवाचामेत् । इति. ख. पु.

२. "अथैतत् ब्रह्मचारिणः पुण्यं गन्धो य ओषधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं
प्रच्छिद्य नोपजिघ्रेत् तेन त पुण्यं गन्धमवहन्धे" इति गोपथब्राह्मणम् । (गो. ब्रा. १. २. २)

३. यादृच्छिके गन्धग्रहणे न दोषः इति ख० पु०

४. गौ. ध. २-१३.

(१)नोपजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥ ८ ॥

स्नाता(२)मनुलिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । 'मुखेन'
ति वचनाद्यादृच्छिके गन्धाघ्राणे न दोषः ॥ ८ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ९ ॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत्—अपीयं मम स्यादिति ॥ ९ ॥

नाकारणादुपस्पृशेत् ॥ १० ॥

कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृशेत् । कारणं योक्त्रसन्नहनविमोचनविषम-
पतनधारणादि ॥ १० ॥

रजस्वलो रक्तदन्सत्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥

रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दसो दन्ना-
देशः । पङ्किलदन्त इत्यर्थः । एतदुभय 'मुत्सन्नश्लाघ'(१-१-२७)इत्यनेन
गतमपि पुनरुच्यते(३)श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । 'अनृतं वोक्त्वे'(२-१-२७)
ति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । सत्यवादी स्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

✓ | यां विद्यां कुरुते गुरौ तेऽप्यस्याऽऽचार्या ये तस्यां

गुरोर्वेद्याः ॥ १२ ॥

आत्मीये गुरौ यां विद्यां कुरुते अधीते तस्यां विद्यायां गुरोर्वेद्या आचार्यास्तेऽ-
प्यस्य माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि
आचार्यवदुपचरितव्याः । 'तस्या' मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वेद्यास्तेषु
नायं विधिः ॥ १२ ॥

यानन्यान् पश्यतोऽस्योपसङ्गृहीयात्तदात्वे

त उपसङ्ग्राह्याः ॥ १३ ॥

अस्य माणवकस्य पश्यत अस्मिन् माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य उपसङ्-

१. पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यग्नयो धीयन्ते द्वौ पृथग्धस्तयोर्मुखे हृदये उपस्थ एव
पञ्चमः । स यद्दक्षिणेन पाणिना स्त्रियं न स्पृशति तेनाहरहर्याजिनां लोकमवरुन्धे, यत्स-
व्येन तेन प्रत्राजिनाम्, यन्मुखेन, तेनाग्निप्रस्कन्दिनां, यद्दृष्टेन तेन शृणाणां, यदुप-
स्थेन तेन गृहमेधिनां, तैश्चेत् स्त्रियं पराहरत्यनग्निरिव शिष्यते ॥ इति गो. ब्रा. १. २. ४.

२. अनुलिप्ताङ्गा इति. ख. पु.

३. श्रौतप्रायश्चित्तमातिक्लेशे स्यादिति. ख. पु.

पृथीयात्तं जगन्वक्त्रस्याऽऽद्युपसङ्गात्ताः । किं सदा ? जेत्याह—तदास्वे तस्यो
दशाग्रम् । अपर आह—नदा प्रभृति न उपसङ्गग्रह्या । तुवाब्दाद्
समाप्तुत्तनपि ॥ १३ ॥

गुरुसमवाये शिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्ध-

तदधीना भिक्षा ॥ १४ ॥

यदा द्वितीये नृत्तोय वा वेदमधीन्यवकस्य जगन्वक्त्रस्य गुरुसमवाये
यदात्तं गुरुवः समवेता जयन्ति, तदा शिक्षायामुत्पन्नाया य गुरुमिदानीं
यनुबद्धो जाणवकः यतोऽधीने तदधीना भिक्षा, यश्च यावच्च लब्धं तत्तस्मै
निवेदनीयम् । (१) तदुक्तञ्च वित्तियोगः ॥ १४ ॥

समावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥

कृतसमावृत्तेन विजारात्प्राणजितं मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥

माता भर्तारं गमयेत् ॥ १६ ॥

माता पतिं प्रापयेत् ॥ १६ ॥

भर्ता गुरुम् ॥ १७ ॥

(२) प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम्, माणवकजितं द्रव्यं तस्मि
युक्तम् ॥ १७ ॥

धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥

धर्मकृत्यानि विधादादीनि । तेषु वोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता, तदभावे
माता, सर्वेषामभावे समावृत्तस्त्वयमेव वा ॥ १८ ॥

कृत्वा विद्यां यावतीं शक्नुयात् वेददक्षिणामाहरेद्धर्मतो

यथाशक्ति ॥ १९ ॥

यावता विद्या कर्तुं शक्नुयाम् वेदं वेदौ वेदान्वा नावतीं कृत्वा अर्घीत्य
गुरवे दक्षिणमाहरेत् दद्यात् । यथाशक्ति धर्मत उपलब्ध्यां न्यायाजिताम् ॥ १९ ॥
धर्मत इत्यस्यापवादः—

विधमगते स्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वाऽऽहरेत् ॥ २० ॥

यदा स्वाचार्यो विषमगतः आपन्नः तदा उग्रतः शूद्रो वाऽपि प्रतिगृह्य
दक्षिणामाहेत् । वैश्याच्छूद्रायां जात उग्रः, उग्रकर्मा वा द्विजानिः ॥ २० ॥

सर्वदा गूढत उग्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याहरणं धर्म्यमित्येके ॥ २१ ॥

सर्वदा आपद्यतापदि च, आचार्यस्याचार्याय यो देयोऽर्थः, तस्य, उग्रतः
शूद्रतो वाऽऽहरणं धर्म्यं धर्मादनपेक्षितमित्येके मन्यन्ते । 'धर्म्य'मिति पाठे स्वार्थे
प्यञ् ॥ २१ ॥

दत्त्वा च नाऽनुकथयेत् ॥ २२ ॥

आचार्याय एवमाहृत्य दत्त्वा न कर्तयेत्, एतन्मया दत्तमिति ॥ २२ ॥

कृत्वा च नाऽनुस्मरेत् ॥ २३ ॥

शूद्रे प्राणसंशयादौ महान्तमभ्युपकारं कृत्वा नाऽनुस्मरेत् नाऽनुचिन्त-
येत्—अहो मयैतत्कृतमिति ॥ २३ ॥

आत्मप्रशंसां परगृहोमिति च वर्जयेत् ॥ २४ ॥

इतिकरणादेवप्रकाराणामात्मानिन्दादीनामपि प्रविषेधः ॥ २४ ॥

प्रेषित(१)स्तदैव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥

इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदैव प्रतिपद्येत कुर्यात् कियमाणमपि कर्म
विहाय, यद्यपि (२) तदाचार्यस्य भवति ॥ २५ ॥

शास्तुश्चाऽनागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥

तस्मिंश्च 'विद्याकर्मन्त' मित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या
शास्तुः शासितुराचार्यस्य सम्यङ्नाऽऽगच्छति तदा तस्यानागमात्
अन्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्भवत्येव यस्य सम्यगागच्छति । (३) येषामाचार्य-
विधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥ २६ ॥

अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाऽऽचार्यवदाचा-

र्यदारे वृत्तिः ॥ २७ ॥

अन्यत्रेत्युभयोश्शेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किं-

मविशेण ? अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च, पादोपसङ्ग्रहणमुच्छिष्टाशनं च इत्येतदुभयं वर्जयित्वा । अत्र मनुः—

(१) 'गुरुवद्गुरुपत्नीषु युवतीर्नाभिवादयेत् ।' इति ।

गौतमस्तु, (२) 'तद्भार्यापुत्रेषु चैवं नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसङ्ग्रहणानि' इति । 'दार' इत्येकवचनं छान्दसम् ॥२७॥

तथा समादिष्टेऽध्यापयति ॥ २८ ॥

य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवद्वृत्तिः । 'अध्यापयती'ति वर्तमाननिर्देशा(३)द्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥२८॥

वृद्धतरे च सत्रह्यचारिणि ॥ २९ ॥

अध्यापयतीति नाऽनुवर्तते । तरनिर्देशात् ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सत्रह्यचारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । तस्मिन्नप्याचार्यदारवद्वाचः ।

'आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।

पादं सत्रह्यचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते ॥'

इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥ २९ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ३० ॥

'उच्छिष्टाशनवर्ज'मिति वचनादुपसङ्ग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धे । तदर्थं वृद्धतर इत्यनुवर्तन । गौतमीयस्तूपसङ्ग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥ ३० ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥

कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिक समयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । समादिष्टे त्वध्यापयती'ति(२६) विशेष उक्तः ॥ ३१ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रवृत्ताबुज्जलायां सप्तमी कण्डिका ॥

१. मनु. स्म. ३. २१२. गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवादयेह पादयोः । इति मुद्रितमनु-

३. यावदध्यापनं तावदेवातिदेशः इति, ख. पु.

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥

समावृत्तस्येति(१) वर्तते । समावृत्तस्य (२)ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तते तथा वक्ष्यामः ॥ १ ॥

मालपालिसमुख उपलिसकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टि-
त्युपवेष्टिती काञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥

माली मालावान् । आलिसमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् ।
(३)मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेदि'त्याश्रयायनवचनात् । सुगन्धिभिरामल-
कादिभिर्द्रव्यैरुपालप्तानि संस्कृतानि केशश्मश्रूणि यस्य सः उपलिसकेश-
श्मश्रुः । अक्तः अञ्जेनाऽक्षणोः । अभ्यक्तः तैलेन । वेष्टिती वेष्टितशिराः । कटि-
प्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सः उपवेष्टिती । काञ्चुकञ्चोपानच्च
काञ्चुकोपानहम् । (४)द्वन्द्वोपतामगर्हात्प्राणिस्थादिनिप्रत्ययः । प्रसिद्धे
पाठे काञ्चुकमेव काञ्चुकं तद्वान् काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही । ब्रीह्यादि-
त्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान् पादुकी ॥ २ ॥

उदाचारेषु चास्पैतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

अस्याऽऽचार्यादेः पुत्रान्तस्य उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि मा-
ल्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥ ४ ॥

एतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तधावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कटादिना
केशानां विभागेनाऽवस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नानभो-
जनमूत्रोच्चारादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाऽऽचार्यः ॥ ६ ॥

१. अनुवर्तते इति ख. पु. २. कृतविवाहस्य' इति क. पु. ३. आदव. गृ. ३. ७. १०.

४. पा. सू. ५. ४. १०६. चवर्गान्तात् वद्वान्ताच्च द्वन्द्वद्वच् स्यात् समाहारे इति
सूत्रार्थः ।

तस्य शिष्यस्य गृहस्थभृतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृह(१)मेत्य अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादि(२) लिप्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहूतोऽभ्येतो वा

न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥

(३) 'वेदमधीत्य स्नास्य'न्नित्यनेन विधिना स्नातः तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृतमाबद्धं स्नागादि आचार्येणाहूतः स्वयमेव वा तस्मिन्पमभ्येतो न प्रतिसंहरेत् न विप्रश्चेदित्येके मन्यते । स्वपक्षस्तु तदापि मुञ्चेदिति । 'काहे यथाविध्यभिहृत'मिति वचनादपरेणुरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥ ७ ॥

उच्चैस्तरां नाऽऽसीत् ॥ ८ ॥

स्वार्थं तरप् । आचार्यासनादुच्चासने नाऽऽसीत् ॥ ८ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९ ॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत् ॥ ९ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥

आसने आसीत् । आचार्य पीठादाबुपवेश्य स्वयं वेत्रासनादावासीत् । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

शय्यासने चाऽऽचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥

आचार्येणाचरित उपभुक्ते शय्यासने नाऽऽविशेत् । शयने न शयीत आसने नासीत् । पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । तथा च मनुश्च विशेषेणाह—(४) शय्यासने चाध्युषिते श्रयसा न समाचरेत् । इति ॥ ११ ॥ गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् । अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥

यानं शकटादि । आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । अध्वानि मार्गे

१. प्रत्यागत इति ख. पु. २. ईप्सा इति. ख. पु. ३. आप. गृ. १२. १.

४. मनु. २. ११९ 'शय्यासनेऽध्युषिते' इति मेधातिथिसम्मतः पाठः । शय्याचासनं चेति द्वैतैकवद्भावः ।

‘छत्रं यानमिति वर्जये’दिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः। यानं च गुर्वा-
रूढमन्यद्वा ॥ १२ ॥

सभानिकषकटस्वस्तरांश्च ॥ १३ ॥

उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । ‘सभास्समाजांश्चे’ त्यस्यापवादार्थं
सभाग्रहणम् । निकषो नाम कृषीचलानामुपकरणं, कृष्टं क्षेत्रं येन समीक्रि-
यते, यच्च कस्मिंश्चिदाकृष्टे(१) केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणा आकृष्य-
माणेऽपि तेनोक्तस्सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कटो
वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तस्सन् सहाऽऽसीत् । उत्सवादावेष
आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । (२) नवस्वस्तरे संविशन्ती’ ति
दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १३ ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १४ ॥

गुरुणाऽनभिभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चित् ब्रूयात् प्रियादन्यत् । प्रियं
तु ब्रूयात् यथा ते पुत्रो जात इति ॥ १४ ॥

व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहण-

प्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

व्युपतोदः (३) अङ्गुल्यादिघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः
श्रोत्रयोर्मुहुर्मुहुर्जल्पनम् । वकारश्छान्दसोऽपपाठो वा । व्यभिहासः
आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रणमुच्चैस्सम्बोधनम् ; यथा बधिर्न प्रति ।
नामधेयग्रहणं दशम्यां पितृविहितस्य नाम्नो ग्रहणम् । न पूज्यनाम्नो भग-
वदादेः । प्रेषणमाज्ञापनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणा-
देवंप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषेधः । यथाऽऽह मनुः—

(४) नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचोष्टितम् ॥ इति ॥ १५ ॥

आपद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥

आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेतं ज्ञापयेत् । असति पुरुषान्तरे
(५) वचनेनापि बोधयेत्, न साक्षात्प्रेषयेत्, यथा-गूलतोदो मे भवति,

१. केनचिदाकृष्यमाणे क्षेत्रे समं भवति. इति. घ. पु.

२. आप. गृ. १९-९

३. अङ्गुल्यादिना संघट्टनम् इति. घ. पु.

४. मनु. २-१९९

५. वचनेनैव इति क. पु.

स चाऽग्निना शाम्यति, न चात्र कश्चित्सन्निहितः, किं करोमि मन्दभाग्य इति ॥ १६ ॥

उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये—

सहवसन्सायं प्रातरनाहूतो गुरुं दर्शनार्थं गच्छेत् ॥ १७ ॥

सह एकस्मिन् ग्रामे बसन् सायं प्रातरनाहूतोऽपि गुरुं दर्शनार्थं नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥ १७ ॥

विप्रोऽप्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८ ॥

यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहरेवाऽऽचार्यं पश्येत् ॥ १८ ॥

आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यायोपसंगृह्योपसञ्जि-
वृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः प्रपितामहवत् । यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यवशात् सन्निपातो मेलनं भवति, तदा प्राचार्याय द्वितीयार्थं चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य पश्चात्प्राचार्यमुपसङ्गृहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा किन्तु यथाऽऽचार्यो जानाति मामयमुपसञ्जिवृक्षतीति तथा चेष्टेत् । अन्यथा अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥ १९ ॥

प्रतिषेधेदितरः ॥ २० ॥

इतर आचार्यः प्रतिषेधेत् 'वत्स मा मोपसङ्गृही'रिति ॥ २० ॥

लुप्यते पूजा चाऽस्य सकाशे ॥ २१ ॥

अस्य प्राचार्यस्य सकाशे सन्निधौ आचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या । न केवलमुपसङ्गृहणमेव । उत्तरसूत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥

मुहुंश्चाऽऽचार्यकुलं दर्शनार्थं गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमा-

दायाऽपि दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥

मुहुंश्चेत्यनुस्वारदीर्घौ छान्दसौ । वीप्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहुर्मुहु-
रिति विवक्षितम् । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थमागच्छे-
त् । यथाशक्ति गोरसापूपादि अधिहस्त्य हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वे-
त्यर्थः । अपिशब्दोऽभावे विधिं द्योतयति—गोरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्य-
पीति । इतिशब्दः अन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ २२ ॥

(१)मातरं पितरमाचार्यमगर्नीश्च गृहाणि च रिक्त-
पाणिर्नोपगच्छेद्राजानं चेन्न श्रुतामिति ॥ २३ ॥

तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिः । वृत्तेः प्रकारो वक्ष्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः

सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥

एनं शिष्यं पुत्रमिव(२) अस्याऽभ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु
किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः अगूहन् सुयुक्तः सुष्टववहितः तत्परो भूत्वा विद्यां
ग्राहयेत् ॥ २५ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ २६ ॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मप्रयोजनेष्वनापत्सूपरुन्ध्यात् । (३)उपरो-
धः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनापत्स्वि' तिवचनादापद्यध्ययनविघातेना-
ऽप्युपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा

गुरावनैपुणमापद्यमानः ॥ २७ ॥

'आपद्यमान' इत्यन्तर्भावितेण्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोरा-
चार्ययोः(४)विविधं निहितात्मा गुरावनैपुणमापद्यति—नाऽनेनाऽयं प्रदेशः
सम्यगुक्त इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः(५) ।

अपर आह—योऽन्तेवासी वाङ्मनःकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ वि-
सदृशं निहितात्मा भवति अनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवतीति ॥ २७ ॥

११ आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २८ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीति; त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमा-
णः तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ २८ ॥

१. इदं सूत्रं क. पुस्तक एव दृश्यते । नान्यत्र । २. अभ्यासादिषु इति ड. पु.

३. उपरोधः स्वतन्त्रीकरणम्. इति. ड. पु. ४. विधिवत् इति. ख. पु. ।

५. "अत्र मनुः—धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विद्या । तत्र विद्या न वसत्या
शुभं बीजमिवोषरे इति—"इत्यधिकः पाठो दृश्यते ख. पुस्तके

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ २९ ॥

अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत-इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ २९ ॥

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति

दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥

अभित्रासो (१)भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथाऽऽत्मानं न पश्यति तथा करणम् । गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र ण्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्त्यपराधः मात्रा तदनु रूपं व्यस्ताः समस्ताश्च । अनिवृत्तेः यावदसौ न ततोऽपराधाः श्रिवर्तन्ते तावदेते दण्डाः ॥ ३० ॥

निवृत्तं चरित्रब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो

भवेत्यतिसृजेत् ॥ ३१ ॥

एवं चरित्रब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् कृतसमावर्तनमित्यर्थः । एवंभूतः अन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रतिपित्सते तत्र तेभ्योऽनन्तरो भव यथा त्वः प्रन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वाऽतिसृजेत् । तं तमाश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥ ३१ ॥

इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्ताबुज्ज्वलायामष्टमी कण्डिका ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां

प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अनध्यायाः] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः ।

एवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अध्ययन-
धर्मा उच्यन्ते—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं

प्रदोषे नाऽधीयीत ॥ १ ॥

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।

चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ।

तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या
मध्यवर्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा
वा । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनापाकर्म कृ-
त्वा स्वाध्यायमधीयीत । अधीयानश्च मासमेक प्रदोषे प्रथमे रात्रिभागे ना-
धीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्वात्रा
वप्यूर्ध्वं न दोषः ॥ १ ॥

तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत् ॥ २ ॥

तिष्यः पुष्यः; तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत् । तस्यां विरमेत् ।
उत्सर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो (१) गृह्य एवोक्तः । रोहिण्यां वा, (२) तै-
षमासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः
पञ्च मासानधीयीत ॥ २ ॥

अर्धपञ्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्धः पञ्चमो येषां ते अर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकांश्चतुरो मासान् अधीयीते-
त्यपेक्ष्यत (३) इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्त-
रदर्शनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रतिकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः
प्राक् शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्य-
यनम् । पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणाध्ययनमिति । प्र-
पञ्चितमेतद् (४) गृह्ये ॥ ३ ॥

१. आपस्तम्बगृह्यसूत्रान्तर्गतोपाकर्मोत्सर्जनपटलव्याख्यानेऽनाकुलायामित्यर्थः । (आप.
गृ. सू. पृ. १५४.) एतद्वचनबलादेव हरदत्तेनोपाकर्मोत्सर्जनाव्याख्यः पटलः आपस्तम्बगृह्या-
न्तर्गतो व्याख्यात इत्यवगम्यते इति न्यरूपयाम गृह्यादिष्वप्याम् ।

२. 'तिष्ये मासे भवा या रोहिणी' इति ड. पु.

३. अत्र मनुः ४. ९५. द्रष्टव्यः । ४. आप. गृ. ७. १. पृ. ११०.

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

निगमाश्चत्वरः । ग्रामनिर्गमनामर्गा वा ; नियमेन गम्यते तेष्विति ।
तेषु सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनहुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥

अनहुत्सम्बन्धिना वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेष्वप्यधीयीत ॥ ५ ॥

श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

श्मशाने चाध्ययनं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । शम्या क्षिप्ता याव
ति देशे पतति ततोऽर्वागिति पञ्चमीनिर्देशाद्गम्यते ॥ ६ ॥

ग्रामेणाऽध्यवसिते क्षेत्रेण वा नाऽनध्यायः ॥ ७ ॥

यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति
तदा अध्येतव्यमेव ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाऽधीयीत ॥ ८ ॥

यदा तु तदध्यवसितमपि श्मशानं ज्ञायते-अयं स प्रदेश इति, तदा
तावत्त्येव प्रदेशे नाऽधीयीत । न शम्याप्रासात् ॥ ८ ॥

(१) श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

शूद्रापतितसकाशेऽपि शम्याप्रासान्नाऽध्येयम् ॥ ९ ॥

समानागार इत्येके ॥ १० ॥

एके मन्यन्ते समानागारे शूद्रपतितौ वज्र्यौ, न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥

शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरैवाऽनध्यायः ॥ ११ ॥

शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवाऽनध्यायः । न समानागारे,
नापि शम्याप्रासादिति ॥ ११ ॥

तथाऽन्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥

शूद्राव्यतिरिक्ताऽपि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिक्रान्ता नीचगामिनी तस्या
मपि प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः ॥ १२ ॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्राससेच्छन् सम्भा-

षितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तथा सम्भाषेत ।
सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत ।
एवं तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह सम्भाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत । सम्भाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत । किमेवं सति भवति ? एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । 'प्रजानिःश्रेयस'मिति-वचनात् विधवादिभिः सह सम्भाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

(१) अन्तश्शवम् ॥ १४ ॥

अन्तश्शवो यत्र ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेना 'स्तश्चाण्डाल'मिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चाण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अव्ययीभावाद्वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

(२) अभिनिस्सृतानां तु सीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥

यदा शवाः सीम्नि अभिनिस्सृता भवन्ति तदा तत्राऽनध्यायः ॥ १६ ॥

सन्दर्शने चाऽरण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा सन्दृश्यते तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥

बाह्याः उग्रनिषादादयः परिपन्थिनः तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः, तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

ये विद्याचरित्रादिभिर्महास्तः सन्तः तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥

सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मेघगर्जिते सति रात्रि
(१)सर्वा रात्रि नाऽधीयते । वर्षताविदम् । अन्यस्मिन्नाधिकं वक्ष्यति ॥ २० ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २१ ॥

अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो ह्रस्वः । विपर्यसिद्धान्दसोऽणपाठो वा ।
सन्धौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमतध्यायः न सर्वांम् । स्वप्नपर्यन्ता
रात्रिः प्रहरावशिष्टा ॥ २१ ॥

एवं सायं सन्ध्यायामुक्तं, प्रातस्सन्ध्यायामाह—

उपव्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्या-
प्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले विद्योतमाने
सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २२ ॥

उपव्युषं उपस्तमीपे तत्र विद्योतमाने विद्युति सत्यामपरेद्युस्सप्रदो-
षमहरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वं रात्रावध्ययनम् । यावता वा कालेन शम्याप्रा-
सादर्वागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति वा विजानीयात् । एत-
स्मिन्काले उपव्युषं विद्यातमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्द-
प्रयोगे द्विताया प्रयुज्यते । तत्राऽन्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥ २२ ॥

दहेऽपररात्रे स्तनायितुना ॥ २३ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्योऽंशो
महारात्रः । अन्त्यो दहः । तस्मिन् दहेऽपररात्रे स्तनायितुना निमित्तेन सप्र-
दोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २४ ॥

अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह
एवेति ॥ २४ ॥

गवां चाऽवरोधे ॥ २५ ॥

दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो
प्रामात्रिर्गमनिरोधः ॥ २५ ॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २६ ॥

वर्धाहाणांचो रादीनामवरोधे यावता कालेन हन्यन्ते तावन्तं
कालमनध्यायः ॥ २६ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाऽधीयति ॥ २७ ॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठारूढः तत्राऽऽसीनस्सन्नाऽधीयति ॥ २७ ॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८ ॥

अमावास्यासु द्वावहोरात्रौ नाऽधीयति । तासु च पूर्वैश्वतुर्दशेषु च ।
तथा च मनुः(१)—‘अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ।’
इति ॥ २८ ॥

० इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्ताबुज्ज्वलायां नवमी कण्डिका ॥

चातुर्मासीषु च ॥ १ ॥

चतुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः।संज्ञेया तिसृणां पौर्णमासीनां यासु चातु-
र्मास्यानि क्रियन्ते। काः पुनस्ताः? फाल्गुन्याषाढीकार्तिक्काः। चातुर्मास्यो
यज्ञः। ‘तत्र भव’ इति वर्तमानं ‘संज्ञायामणि’ त्यणप्रत्ययः । तासु चातुर्मा-
सीषु पूर्वद्वावहोरात्रावनध्यायः । गौतमस्तु स्वशब्देनाह(२) ‘कार्तिके
‘फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी’ ति । (३) पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च
शास्त्रान्तरवशादनध्यायः । यथा होशनाः—‘पवणीतिहासवर्जितानां
विद्यानामनध्यायः’ इति । ‘प्रतिपत्सु न चिन्तये’ दिति च । एवं चतुर्दे-
शीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं(४) मूलं मृग्यम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

(५) ‘पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।’ इति ॥ १ ॥

वैरमणे गुरुष्वष्टाक्षय औपाकरण इति श्रवहाः ॥ २ ॥

विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्तपाठे
सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु । संस्थितेष्विति प्रकरणाद्भ्रम्यते ।

१. मनु. स्मृ. ४. ११३.

२. गौ. ध. १६. ३२. ३. पौर्णमास्यनन्तरे प्रतिपत्सु च इति. ख. पु.

४. मूलम्’ इति. नास्ति क. पुस्तके । मृग्यमिति नास्ति ख. पुस्तके

५. या. स्मृ. १. १४६. ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा च श्राद्धिक प्रतिपद्य च इत्यधिकः

पाठः ख. . पुस्तके ।

अष्टकैवाऽष्टव्यं स्वार्थिकः ष्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवौपाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु ग्रहा अध्ययनरहिताः । तत्र गुरुषु मरणदिनमारभ्य इयहाः । इतरेषु पूर्वद्युरपरद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत । अत्र गौतमः—(१)तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमन्यामेकैऽभितो वार्षिकमिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रागुत्सर्जनात् यदध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदामितस्तस्या-
दावन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्रापि त्रिरात्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तमुक्तम्(२)‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे इयहमनध्याय’ इति । मानवे च व्यक्तम्(३)‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्र क्षपणं स्मृतम् ।’ इति ॥ २ ॥

तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥

ये सन्निकृष्टा ज्ञातयः भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु तथा इयहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो ऽविधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः—

‘उभयत्र दशाऽहानि कुलस्याश्वं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥’ इति ।

उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम्, अनध्यायप्रकरणात् ॥ ४ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

मात्रादिष्वधिकं तावन्तं कालमहरहस्नानमपि कार्यम्, न केवलमनध्यायः ॥ ५ ॥

अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६ ॥

अनु पश्चात् भूता जाता अनुभाविनः मृतापेक्षयाऽवरवयसः । तेषां परिवापनमपि भवति केशानाम् । (५)‘कृत्यच’ इति प्राप्तस्य णत्वस्य (६)‘जे-

१. गौ. १६. ३८-४०.

२. नेदं वचनमिदानीमुपलभ्यमानायां पद्यात्मिकामौशनसस्मृतौ दृश्यते ।

३. मनु. ४. ११९.

४. मनु. ५. ३.

५. “शिखामनु प्रवपन्त ऋध्वे” इति वचनम् ? तस्य बलीयस्त्वादित्याह” इति. ख. पु.

६. पा. सू. ८. ४. २२. उपसर्गस्थान्निमित्ततः (रेफप्रकाराभ्यां) परस्याऽच उत्तर-

स्य कृतप्रत्ययगतस्य नकारस्य णत्वं स्यादिति सूत्रार्थः ॥

(१)विभाषे' ति विकल्पः । अन्ये तु शावं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति ।

अपर आह—अनुभाविन उदकार्हाः । तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ६ ॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥

विहारो यांगदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समावृत्ता वपेरन्नित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु वपेरन्नेवेति ॥ ७ ॥

तत्र वपनस्याऽमङ्गलत्वं गुणविधिना परिहारं च वक्तुं ब्राह्मणमुदाहरति—

अथापि ब्राह्मणम्—रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखन्ति ॥ ८ ॥

रिक्तः अन्तःशून्यो घटादिः । सोऽनपिहितः पिधानरहितो यादृशः तादृश एषः यन्मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत् यच्छिखा नाम । अनेन चैतद्दर्शितं—निषेधशास्त्रं सह शिखया वपनप्रतिषेधपरमिति ॥ ८ ॥

कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनम्? (२)वचनसामर्थ्यादित्याह—

सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिखायाः ॥ ९ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥

आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः पूर्वमुक्तः ॥ १० ॥

श्रोत्रियसंस्थाया(३)मपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥

श्रोत्रियं (४)वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंवत्सरायां श्रुतायामेकां रात्रिमेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद्बुवादिष्वपि सैव

१ पा. सू. ८. ४. ३. उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य, णिजन्ताद्विहितो यः कृत्प्रत्ययः तद्गतस्यनकारस्य णत्वं विकल्पेन स्यात् इति सूत्रार्थः । २. ५६. पृष्ठे ५. टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. उपरि संवत्सरायां इति क. पुस्तकेऽपपाठः । ४. आप. घ. २. ६. ४. सूत्रे ।

निमित्तमनध्यायस्य ॥ ११ ॥

सन्नद्धचारिणीत्येके ॥ १२ ॥

एके तु सन्नद्धचारिणो मरण एवाऽनन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति, न तु श्रो-
त्रियमामान्यमरणे ॥ १२ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानो

वाऽनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

श्रोत्रियेऽभ्यागते अध्येतुकामोऽधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

अध्यापयेद्वा ॥ १४ ॥

अध्यापयितुकामोऽध्यापयन्वेति प्रकरणाद्भ्रम्यते । सोऽपि तमनु-
ज्ञाप्याध्यापयेदिति ॥ १४ ॥

गुरुसन्निधौ “चाधीहि भो” इत्युक्त्वाऽधीयीत ॥ १५ ॥

धारणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सन्निहिते सति
‘अधीहि भो’ इत्युक्त्वाऽधीयीत ॥ १५ ॥ *

अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥

अध्यापयन्नपि तत्सन्निधावेवमेवोक्त्वाऽध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *

उभयत उपसंग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य च ॥ १७ ॥

उभयतः अध्ययनस्याऽऽदावन्ते च उपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रम(१)मध्ये-
तुकामस्याऽऽदावधीत्यान्ते ॥ १७ ॥ *

अधीयानेषु वा यत्राऽन्यो व्यवेषादेतमेव

शब्दमुत्सृज्याऽधीयीत ॥ १८ ॥

बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु च यत्राऽन्यो व्यवेषादन्तरा गच्छेत्,
तत्रा ‘व्यधीहि भो’ इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्य उच्चार्याऽधीयीत । प्रत्ये-
कमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ॥ १८ ॥

श्वगर्दभनादास्सलावृक्षेकसृकोत्कशब्दास्सर्वे

वादितशब्दा रोदनगतिसामशब्दाश्च ॥ १९ ॥

शुनां गर्दभानां च बहूनां नादः । बहुवचननिर्देशात् । सलावृक्षी

वृकजाताववान्तरभेदः । क्रोष्टीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । (२) 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्य' इत्यादौ दर्शनात् । सर्ववादि-
स्वरो दीर्घः । स एवायं विकृतः प्रयुक्तः । एकसृकः एकचरः सृगालः ।
उलूको दिवाभीतः । एतेषां च शब्दाः । वादितानि वादित्राणि वीणावेणु-
मृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दाः । रोदनशब्दादयश्च । एते श्रूयमाणा
(२) अनध्यायस्य हेतवः ॥ १९ ॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ २० ॥

वेदान्तरसकाशे (३) साम्नामनध्ययनम् । गीतिषु सामाख्या, तद्यो-
गाद्वेदवचन इत्यन्ये ॥ २० ॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र संसृज्येरन् ॥ २१ ॥

आक्रोश (४) परिवादादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्यायः । यत्राध्ययनश-
ब्देन ते संसृज्येरन् ॥ २१ ॥

छर्दयित्वा स्वप्नान्तम् ॥ २२ ॥

छर्दनं वमनम् । तत्कृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाऽधीयीत ॥ २२ ॥

सर्पिर्वा प्राश्य ॥ २३ ॥

अथ वा सर्पिः प्राश्याऽधीयीत ॥ २३ ॥

पूतिगन्धः ॥ २४ ॥

दुर्गन्ध उपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ २४ ॥

शुक्तञ्चाऽऽत्मसंयुक्तम् ॥ २५ ॥

यत्पक्वं कालपाकेनाऽम्लं जातं तच्छुक्तम् । तथावदात्मसंयुक्तं स्वोदर-
स्थमजीर्णं, यावत्तदनुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥ २५ ॥

प्रदोषे च भुक्त्वा नाऽधीयीत ॥ २६ ॥

तेनाऽधीत्यैव भुञ्जीत ॥ २६ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ २७ ॥

भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदकौ पाणी आर्द्रौ तावन्नाऽधीयीत ।
कोचित् भुक्त्वेति नानुवर्तयन्ति ॥ २७ ॥

१. तै. सं. ६. २. ७. २ या. स्मृतौ १. १४८-१५१. श्लोका द्रष्टव्याः ।

३. साम नाऽध्येयम् । इति. ख. पु. ४. परिहासादिषु. इति. क. पु.

प्रेतसंकलसं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८ ॥

यो मृतोऽसपिण्डीकृतस्स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्र-
दोषमहर्नाऽधीयीत । प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—

(१)यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥' इति ॥ २८ ॥

आ च विपाकात् ॥ २९ ॥

यदि तावता कालेन तदन्नं पक्वं जीर्णं न भवति, तत आविपाकात्
तस्य नाऽधीयीत ॥ २९ ॥

अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ३० ॥

जीर्णं अजीर्णं च तस्मिन् अश्राद्धेनाऽन्नेन पर्यवदध्यात् तस्योपर्यश्राद्धमन्नं
भुञ्जीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र 'अश्राद्धेने' ति वचनात् पूर्वत्रापि
प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे तद्दृत्ताबुज्जलायां च दशमी कण्डिका ॥

काण्डोपाकरणे चाऽऽमातृकस्य ॥ १ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्थान्नं भुक्त्वा
सप्रदोषमहरनध्यायः । अपर आह-भुक्त्वेति नाऽनुवर्तते । यथाचात्तरत्र
भुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपाकरणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषम-
हरनध्यायः । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ १ ॥

काण्डसमापने चाऽपितृकस्य ॥ २ ॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥ २ ॥

मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३ ॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो
(२)नन्दिकुबेरादयः । तेषां यज्ञः तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनम्, तत्र भुक्त्वा

सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखेन देवेष्विज्यमाने-
ष्वित्यन्ये ॥ ३ ॥

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नाऽनध्यायः ॥ ४ ॥

‘प्रेतसंकल्मसं चाऽन्न’ (१०. २८) मित्यस्यापवादः । पर्युषिता राज्यन्तारिताः
ह्यः प्रतिगृहीताः, तेषु तण्डुलेश्वद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः । तथा
आममांसेन, तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्येके । ‘पर्युषितै’
रिति वचनात्तदहर्भक्षितैः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ४ ॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ५ ॥

ओषधिग्रहणेन वीरुधोऽपि गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां
मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चाऽम्रादिभिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि
नाऽनध्यायः ॥ ५ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत

न तत्तदहरधीयीत ॥ ६ ॥

यस्मिन्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमा-
स्यामुपाकृत्य प्रशस्तेऽहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येतुमा-
रम्भं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रपेलक्षणम् ॥ ६ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥

अनेकवेदाध्यायी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारा-
यणस्य (१) ये उपाकरणोत्सर्जने, तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाऽधीयीत ।
एतदेव ज्ञापकं पारायणस्याऽप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । ‘तां विद्या-
मि’ ति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ७ ॥

वायुर्घोषवान् भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र

धाराः प्रवहेत् ॥ ८ ॥

घोषवान् कर्णश्रवः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य
गमयतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा (२) मेघे धाराः प्रवहेत् विक्षिपेत् । यत्र देशे
एवंविधो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाऽधीयीत । अत्र मनुः—

(३) “कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने” ॥ इति ॥ ८ ॥

१. उपाकरणोत्सर्जनयोः कृतयोः, इति ड. पुः २. देवे, इति क. पु.

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

(१) ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महापथे च विप्रोष्य

च समध्ययनं तदहः ॥ ९ ॥

यदा(२) सहाऽधीयानाः कारणवशाद्विप्रवसेयुः । केचिच्चाचार्येण वा सङ्गतास्तदा समध्ययनं सहाऽधीयमानं प्रदेशं तदहर्नाधीयीत । विप्रोषितानां यदहः पुनर्मैलनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥१०॥

नाधीयीतेत्येव ॥ १० ॥

अत्रोदाहरणम्—

यथाहस्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखनानीति ॥ ११ ॥

णत्वमाकस्मिकम्, अपपाठो वा ॥ ११ ॥

तावन्तं कालं नाऽधीयीताऽध्यापयेद्वा ॥ १२ ॥

तेषु स्वैरिकर्मसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनञ्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

सन्धयोः ॥ १३ ॥

सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उभे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राप्यनुवृत्तिः ॥ १३ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चापावृते ॥१४॥

विवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥ १४ ॥

दिवा च पिहिते ॥ १५ ॥

संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥१६॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स च चैत्रमासि शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवाक्षितः । तयोस्तदहर्नुवाकाध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्मूने न दोषः ।

१. इदं ११ शं च सूत्रं त्रिधा विच्छिन्नं ड. पु.

२. सहाधीयमानेषु केचित् इति. ख. पु.

अपर आह—अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधः, नाङ्गानामिति ॥ १६ ॥

नित्यप्रश्नस्य चाऽविधिना ॥ १७ ॥

नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनाऽनुवाकाध्ययनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदप्यङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । मनुः—

‘स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’ इति ॥ १७ ॥

तस्य विधिः ॥ १८ ॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्वक्ष्यते ॥ १८ ॥

अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे

ऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ १९ ॥

अकृतदिवाभोजन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः शुचौ देशे प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्यच्छदिर्देशोऽधीयीत । यथाध्यायं यथा पाठमनुषङ्गरहितमुत्सृजन् आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्तु(१) अधीयीत द्वितीयादिषूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचा उज्जैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

मनसा चाऽनध्याये ॥ २० ॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २० ॥

विद्युति चाऽभ्यग्रायां स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने

नीहिरे च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥

विद्युति अभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्नां चाऽभ्यग्रे । अप्रायत्ये आत्मनोऽशुचिभावे । प्रेतान्ने च भुक्ते । नीहारे च नीहारो हिमानी तस्मिन् अवर्तमाने । मानसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥

श्राद्धभोजन एवैके ॥ २२ ॥

एके त्वाचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते, न विद्युदादिषु ॥ २२ ॥

विद्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापतौ(२) यत्र सन्निपते-^{season}

युस्वहमनध्यायः ॥ २३ ॥

अपतौ यस्मिन् देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापतुः । तत्र यदि विद्युदादयस्सन्निपेत्युः समुदितास्युः तदा ग्रहमनध्यायः ॥ २३ ॥

यावद्भूमिर्व्युदकेत्येके ॥ २४ ॥

यावता कालेन भूमिः विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्येके मन्यन्ते ॥ २४ ॥

एकेन द्वाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥ २५ ॥

एतेषां विद्युदादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः । अपरेद्युरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलेऽपस्वान् उल्का-

यामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां

सार्वकालिकमाकालम् ॥ २६ ॥

‘सूर्याचन्द्रमसो’ रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचले भू-कम्पे । अपस्वानि निर्घाते । उल्कायामुल्कापाते । अग्न्युत्पाते (१) ग्रामादिदा-हे । एतेषु निमित्तेषु (२) सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम्—

(३) अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या हेताश्चतुर्दश ॥ इत्युक्तानाम् । सार्वकालिकमृतौ चापतौ चाऽऽकालमनध्यायः । अत्र ‘सर्वासामि’ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामप्रीत्यन्ये ॥ २६ ॥

अभ्रं चापतौ सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः

प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते पूतिगन्धे नीहारे

च सर्वेष्वेतेषु तावत्कालम् ॥ २७ ॥

अपतौवभ्रं दृश्यमानं यावत् दृश्यते तावत्कालमनध्यायः । एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवज्र-

१. गृहादिदाहे इति ग. पु. २. सर्वेषु इति नास्ति. ख. ग. पु.

३. विष्णु पु. अङ्गानि शिक्षाव्याकरणछन्दोनिरुक्तज्यौतिषश्रौतसूत्राणि, चत्वारो वेदाः, ऋगादयः प्रसिद्धाः, मीमांसा पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा च, न्यायविस्तरः गौतम-प्रणीतमान्वाक्षय्याख्यं न्यायशास्त्रम्, वैशेषिकशास्त्रं च, पुराण मत्स्यादिपुराणानि, मन्वा-दिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि च विद्यापदवाच्यानीत्यर्थः ।

ब्राम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-
दिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पूतिगन्धे दुर्गन्धे ।
नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहण पूर्वोक्तानां श्वगर्दभादीनामुपलक्षणा-
र्थम् । पुनरिह वचनं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव श्वगर्दभादिग्रहणे
कर्तव्ये पूर्वत्र पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

मुहूर्तं विरते वाते ॥ २८ ॥

वाते घोषवति विरतेऽपि मुहूर्तमात्रमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तम् ॥ २८ ॥

सलावृक्षयामेकसृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥ २९ ॥

(१) 'तावत्काल' इत्यस्याऽपवादोऽयम् । सलावृक्षयकसृकशब्दौ
व्याख्यातौ ॥ २९ ॥

नक्तं चारण्येऽनग्नावाहिरण्ये वा ॥ ३० ॥

रात्रावग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ३० ॥

अननूक्तं चाऽपत्तौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ३१ ॥

उत्सर्जनादूध्वमुपाकरणादर्वागर्तुः । तत्र छन्दसोऽननूक्तमंशमपूर्वं
नाऽधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपत्तौ न कर्तव्यम् । यद्यपि (२) तैत्तिर्यां पौर्ण-
मास्यां रोहिण्यां वा विरमे' दित्युक्तम्, तथापि कियन्तं कालं तद्विर-
मणम् ? कस्माद्वाऽध्ययनम् ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते—एतावन्तं कालं
ग्रहणाध्ययनं न कर्त्तव्यमिति । धारणाध्ययने न दोषः । तथा 'छन्दस'
इति वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययने न दोषः ॥ ३१ ॥

प्रदोषे च ॥ ३२ ॥

प्रदोषे चाऽननूक्तमृतामपि नाधीयीत । (३) 'मासं प्रदोषे नाधीयीते'
त्येतत्तु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ
द्वादशी त्रयोदशी च मिथ्रीभवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीतानूक्तमननु-
क्तं च, ऋतावपत्तौ च । एष आचार इति ॥ ३२ ॥

सार्वकालिकमाप्नातम् ॥ ३३ ॥

आप्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपत्तौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ३३

यथोक्तमन्यदतः परिषत्सु ॥ ३४ ॥

अत एतस्मादनध्यायप्रकरणोक्तादन्यदनध्यायनिमित्तम् । परिषत्सु-
मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं (१) तथा द्रष्टव्यम् । तत्र वसिष्ठः
(२) 'दिग्दाहपर्वतप्रपातेषूपलरुधिरपांसुर्वेष्वाकालिक' मिति ।

यमः—

(३) 'श्लेष्मातकस्य शल्मल्या मधूकस्य तथाप्यधः ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ॥'

सङ्ग्रामोद्यानदेवतासमीपेषु नाधीयीतेति ॥ ३४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्ताबुज्ज्वलायामेकादशी कण्डिका ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां

प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

१. तथा इति नास्ति. क. पु.

२. व. स्मृ. १३ ८. दिग्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषु, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
निमित्तप्रादुर्भावादारभ्याऽन्येषुर्यावत् स एव कालः स आकालः । तत्र भवमाकालिकम् ।

३. मुद्रितयमस्मृतौ ब्रह्मयमस्मृतौ वा नेदं वचनमुपलभ्यते ।

अथ चतुर्थः पटलः ॥

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायस्तत्तपः कुच्छ्रातिकुच्छ्रान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति तावत्साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते(१)स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि
स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्रैव ब्राह्मणे “स यदि तिष्ठन्नासीन” इत्याप्तकल्पः श्रूयते । तत्र (२)‘दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्मासीनः स्वाध्याय’मित्यादिमु-
ख्यः कल्पो(३) ब्राह्मण एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथञ्चिदा-
सनार्थम् । सर्वथाऽप्यधीयानस्तप एव तत्तप्यत इति ब्राह्मणार्थः ।
मनुरप्याह—

(४)आहैव स नखाग्नेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यस्मिन्मयपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥’ इति ।

सग्विति स्वैरं दर्शयति ॥ २ ॥

एवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽदरणीय इत्युक्त्वा कालेऽप्याह—

अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम्(५)ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वा-

१. तै. आ. २. १२. अत्र सूत्रे ब्राह्मणवाक्यानुपूर्वी योपात्ता सा क्वचित् ब्राह्मणे नोपल-
भ्यते । किन्तु एवमनुमीयते—तैत्तिरीयारण्यकद्वितीयप्रपाठकद्वादशानुवाकगतं “उत तिष्ठन्नुत
व्रजन्नुतासीन उत शयानोऽधीतैव स्वाध्यायम्” इत्यंशं ‘तप एव तत् तप्यते तपो हि स्वाध्या-
यः’ इति तत्रैव त्रयोदशानुवाकगतमंशं चाऽऽदयैकीकृत्य सूत्रेऽनूदितवान् सूत्रकार इति ।

२. तै. आ. २. ११. १. — ३. तैत्तिरीयारण्यके स्वाध्यायब्राह्मण इत्यर्थः ।

४. मनु. २. १६७. “यदि ह त्वं अप्यभ्यक्तोऽलंकृतस्सुहितस्सुखे शयने शयानः
स्वाध्यायमधीत आहैव स नखाग्नेभ्यस्तप्यते य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते, तस्मात् स्वा-
ध्यायोऽध्येतव्यः” (मा. शत. ब्रा. ११. ५. ३.) इति माध्यान्दिनशतपथब्राह्मणवाक्यमू-
लेयं मानवी स्मृतिरिति भाति ।

५. इदानीमुपलभ्यमानमाध्यान्दिनशतपथब्राह्मणपंक्तिस्त्वियम्—“तस्य वा एतस्य ब्रह्म-
यज्ञस्य चत्वारो वषट्काराः यद्वातो वाति यद्विद्योतते, यत् स्तनयति यदवस्कूर्जति तस्मादेव-
विद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्कूर्जत्यधीयातैव वषट्काराणामलम्बट्काराय” इति ।

ध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते
यदवस्फूर्जति यद्वातो वायति । तस्मात् स्तन-
यति विद्योतमानेऽवस्फूर्जति वाते वा वाय-
त्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छम्ब-
ट्कारायेति ॥ ३ ॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम य एष ब्रह्मयज्ञः ब्रह्म वेदः तत्साधनो यागः।
यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धिं द्योतय-
तः । तस्य यज्ञस्यैते वक्ष्यमाणाः स्तनयित्वाद्यो वषट्काराः वषट्कारस्थानी-
याः । बहुवचननिर्देशात् (१) वषट्कारानुवषट्कारस्वाहाकारास्सर्वे प्रदा-
नार्था गृह्यन्ते । (२) स्तनितं मेघशब्दः । विद्योतनं विद्युद्वापारः । अवस्फूर्जनम-
शनिपातः । तत्र 'अवस्फूर्जंथुर्लिङ्ग' मिति दर्शनात् । 'वायती' ति 'ओवै-
शोषण' इत्यस्य रूपम् । यथा आर्द्रप्रदेशश्शुष्को भवति तथा (३) वाती-
त्यर्थः । यस्मादेते वषट्काराः तस्मात् स्तननादिष्वनध्यायनिमित्तेषु
सत्स्वप्यधीयीतैव । न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् ? वषट्-
काराणामेतेषामच्छम्बट्काराय अद्वयर्थत्वाय । अन्यथा एते वषट्कारा
व्यर्थास्स्युः । ततश्च (४) यथा होत्रा वषट्कृते अध्वर्युर्न जुहुयात् ताद-
मेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति, न
(५) तावति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥

१. वषट्कारः सर्वत्र यागादौ हविःप्रक्षेपात् पूर्वं हविःप्रक्षेपार्थमेव पठ्यमानया-
ज्यायाः अन्ते पठ्यमानः "वौषट्" इति शब्दः । सोमयागे तत्तद्वृद्धहोमानन्तरं "सोम-
स्याग्ने वीहि३ वौषट्" इति द्वितीयवारं पठ्यमानोऽनुवषट्कारः । स्वाहाकारस्तु प्रसिद्धः ।

२. स्तनने इति. ख. ग. पु. ३. वायतीत्यर्थः, इति क. पु.

४. दर्शपूर्णमासादियोगेषु सर्वत्र हविःप्रदानसमये "अमुष्मा अनुब्रूहि" इति प्रैषानन्तरं
पुरोनुवाक्यामनूच्याऽऽब्रवी प्रत्याश्रव्य याज्यामुक्त्वा वषट्कृते जुहोति" इति वचनात्
वषट्कारानन्तरं होमो विहितः । तत्र वषट्कारानन्तरं होमाकरणे यादृशो दोषस्तादृशस्या-
दित्यर्थः ।

५. 'तावतीति. नास्ति ख. पु.

तदेव (१)शाखान्तरं पठति—

अथ यदि वा वातो वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वाऽवस्फू-
जैर्द्रकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाऽभिव्याहरेद्भूर्भु-
वस्सुवस्सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत् । तेनो-
हैवाऽस्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥

अन्ते इतिशब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीर्यति ।
प्राप्ते प्रदेशे । यजु(२)वेदाध्ययन एकं यजुः । साम(३)वेदाध्ययन एकं साम ।
सर्वेषु वा वेदेषु 'भूर्भुवः सुव' रित्यादिकं यजुरभिव्याहरेत्, न पुनर्य-
थापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैव तावतैवास्याऽध्येतुः तदहः तस्मिन्नहनि स्वाध्याय
उपात्तो भवति(४) अधीतो भवतीति यावत् । केचित्तु 'भूर्भुवः सुव' रित्या-
दिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते, न सार्वत्रिकम् ॥ ५ ॥

कस्मात् पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शाखान्तरे वाक्यसमा-
प्तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते ? तत्राह—

एवं सत्यार्यसमयेनाऽविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सति वाक्यपरिसमाप्तावाश्रीयमाणायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा
मन्वाद्यः तेषां समयो व्यवस्था, तेन अविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा
विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥ ६ ॥

कथम् ?

अध्यायानध्यायं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाज-
सनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्या हि अध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशनमनर्थकं स्यात् यदि
वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षताऽध्येता ॥ ७ ॥

ननु-अनर्थकमेवेदमस्तु, श्रुतिविरोधात् । तत्राह—

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयः न तत्र किञ्चित्कारणं
गृह्यते । यथा(५) 'वैसर्जनहीमीयं वासोऽध्वर्यवे ददानी' त्यत्रागृह्यमाण

१ किमिदं शाखान्तरमिति न ज्ञायते । २, ३. वेदाध्यायी इति क. पु.

४. स्वीकृतो भवति अधीतो भवतीत्यर्थः, इति. ख. पु.

५. सोमयागे अग्नौषोमीयपश्वनुग्रानकाले तदर्थं शालामुखीयादग्नेः कचिदशमुद्धृत्य

कारणश्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्थवत्वमिति । सूत्रे 'अगृह्यमान कारण' इति गत्वाभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

का पुनरसौ स्मृतिः ? या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे तावद्विपर्येयः श्रूयते—

(१) 'नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।' इति ।

सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्भूया । एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते । न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तो(२)र्थान्तरत्वादिति । अर्थान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् (३)न पुनर्ग्रहणाध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एव श्रीरुद्रादिजपेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरार्यसमयः प्रमाणम् ? यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं सम्भवति । तत्राह—

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः

प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १० ॥

विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वे-

तस्य उत्तरवेदिस्थाहवनीयकुण्डे स्थापनार्थं अध्वर्यौ गच्छति तं यजमानस्तत्पत्नीपुत्रादयोऽनुगच्छेयुः । गच्छतस्तानहतेन दीर्घतमेन वस्त्रेणोपर्याच्छाद्य सर्वेष्वहवनीयदेशे प्राप्तेषु तत्र तमग्निं प्रतिष्ठाप्य, आच्छादनवस्त्रान्तं सुगण्डे बध्वाऽऽज्येन जुहोति । ते वैसर्जनहोमा उच्यन्ते । तच्च वासः अध्वर्यवे दद्यात् इति प्रकृतवाक्यार्थः । स्मृतेरस्याः लोभादिमूलकत्वमापाद्यातएवाप्रामाण्यमुक्तं शबरस्वामिना । कुमारस्वामिना तु एवं सति सर्वत्राऽनाश्वासप्रसङ्गमापाद्य मन्वादिस्मृतिवत् प्रामाण्यमेवाङ्गीकृतम् ।

१. म. स्मृ. २. १०६. ब्रह्मसत्रं सततप्रवृत्तं सत्रम्, यथा सहस्रसंवत्सरादिकं सत्रं न कदाचिच्छिद्यते तद्वदिदं नित्याध्ययनमित्यर्थः ।

२. आप. प. १. ४०.

३. अनुष्ठेयार्थप्रकाशकतया इत्यधिकं ख. ग, पु.

वोक्ताः । नन्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते । सत्यम्; तेषामुत्सन्नाः पाठाः, अध्येतृदौर्बल्यात् । कथं तर्हि तेषामस्ति त्वम् ? प्रयोगादनुमीयन्ते । प्रयोगः स्मृतिनिवन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुपलब्धानीति । (१) कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । सम्भवति च तेषां वेदसंयोगः ॥ १० ॥

अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते—

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥११॥

यत्र(२)पितृष्वसृसुतामातुलसुतापरिणयनादौ । प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनुमीयते, प्रीतेरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११ ॥

ततश्च—

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥

तद्विधानमनुतिष्ठन्नरकायैव राध्यति कल्पते ॥ १२ ॥

अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥

एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमूलत्वमुक्तम् । (३) अथ प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तैश्चनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३ ॥

तेषां (४)महायज्ञा महासत्राणीति च संस्तुतिः ॥१४॥

तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः स्वाध्यायब्राह्मणे । महासत्राणीति च संस्तुतिर्भवति बृहदारण्यकादौ । संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं न नामधेयं(५) धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु सोम-

१. कथमपरथा इति ख. पु.

२. 'पितृष्वसृसुता' इति नास्ति ख. ग. पु.

३. अथेदानीं इति ख. पु.

४. पञ्चैव महायज्ञाः तान्येव महासत्राणि (श. ब्रा. ११. ५. ६. १.) इति शतपथे ।

५. कुण्डपायिनामयनाख्ये सवत्सरसाध्ये सत्रविशेषे “मासमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुतोऽग्निहोत्रशब्दस्तत्रत्यस्य कर्मविशेषस्य गौण्या वृत्त्या नामधेय सन् प्रसिद्धाग्निहोत्रात् धर्मातिदेशकः । इत्युक्तं पूर्वमीमांसायां सप्तमतृतीये । एवं च क्वचित् नामत्वेनाभिधावृत्त्या प्रयुज्यमानस्य शब्दस्य प्रकरणान्तरेऽन्यत्र कर्मनामतया यदि ध्रुवणं, तदा न तत्र कर्मान्तरेऽपि तस्य शक्तिरङ्गीक्रियतेऽनेकार्थतादोषभिया । किन्तु प्रसिद्धतादृशकर्मनिष्ठगुणसमानगुणवत्स्वरूपां गौणी वृत्तिमाश्रित्य तद्वलात् तदीयधर्मातिदेशकः इति स्थितम् । प्रकृते तु न तथा । किन्तु स्तुतिमात्रमिति ।

यागेषु ये धर्माः 'न ज्येष्ठं भ्रातरमतीत्य सोमेन यष्टव्य' मित्यादयः, ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्माः(१) इष्टप्रथमयज्ञानामधिकार' इत्यादयः उभयेऽपि ते वक्ष्यमाणेषु पञ्चमहायज्ञेषु न भवन्ति ॥ १४ ॥

के पुनस्ते ? तानाह—

(२)अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् ॥ १५ ॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्भूतबलिर्देयः, एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वादशी कण्डिका ॥

देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात् पितृभ्यः स्वधाकार
ओदपात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १ ॥

देवेभ्यः स्वाहाकारेण दानम् आकाष्ठात् अशनीयाभावे काष्ठमपि तावद्देयम् । वैश्वदेवोक्तप्रकारेणैवैष देवयज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतीभ्यः पृथग्भूतामिमामाहुतिं मन्यन्ते । 'देवेभ्यः स्वाहे'ति च मन्त्रमिच्छन्ति । 'देवयज्ञेन यक्ष्य' इति सङ्कल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति(३) गृह्य एवाऽवोचाम । केचिदाहुः—'आकाष्ठा'दिति वचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथञ्चित् वैश्वदेवं कर्तव्यम्, पुरुषसंस्कारत्वादिति ।

१. इष्टप्रथमयज्ञैर्यष्टव्यम् इति. ख. पु. "आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञाः गृहपतिसप्तदशास्सत्रमासीरन्" इति सूत्रेऽधिकारिनियमः । प्रथमयज्ञशब्देन सोमयाग उच्यतेऽग्निश्रोमसंस्थाकः । पूर्वं कृताधानाः अनुष्ठिताग्निश्रोमसंस्थाकसोमयागाः द्वादशाहादिषु सत्राख्येषु ज्योतिष्टोमविकृतिभूतेषु सोमयागेष्वधिकारिणः इति वाक्यार्थः ॥ तादृशानां नियमानां तत्रापेक्षा । अधीतवेदस्य सर्वस्याऽप्यत्राधिकार इति भावः ॥

२. "सूत्राणीमानि—शतपथब्राह्मणस्य काञ्चन प्रतिरूपतामनुभवन्ति" इयं हि शतपथी पंक्तिः—भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः इति । अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् । तथैतं भूतयज्ञं समाप्नोति, अहरहर्देवादोदपात्रात् तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति, अहरहस्स्वधा कुर्यादोदपात्रात् तथैतं पितृयज्ञं समाप्नोति, अहरहस्स्वाहा कुर्यादाकाष्ठात्तथैनं देवयज्ञं समाप्नोति । अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः इति ।

३. आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्यानाकुलातात्पर्यदर्शनसहितस्य चौखम्बामुद्रणालयमुद्रितस्य पुस्तकस्य १०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अपरे तु—अशनीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थिताः ।

पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् आप्पात्रात् अन्नाद्यभावे उदपात्रमपि स्वधाकारेण तावद्देयम् । पात्रग्रहणात् सह पात्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्यायः (१) 'तस्य विधि' रित्यारभ्योक्तो नित्यस्वाध्यायः । स तु ब्रह्मयज्ञः इतिः समाप्तौ । इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु—(२) ब्रह्मयज्ञो, देवयज्ञः, पितृयज्ञो, भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ इति ॥ १ ॥

पूजां प्रसङ्गादाह—

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ २ ॥

वर्णतो(३) ये ज्यायांसः प्रशस्ततरा भवन्ति तेषामवरेण वर्णेन कार्या पूजा अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गन्धलेपादिका ॥ २ ॥

वृद्धतराणां च ॥ ३ ॥

सजातीनामपि पूजा कार्या । तरपो निर्देशात्(४) विद्याधयः कर्म-मिर्वृद्धानां ग्रहणम् । हीनाग्रामपीत्येके । तथा च मनुः—

(५) 'शूद्रोऽपि दशमीं गत' इति ॥ ३ ॥

पूजा कार्येत्युक्तम् । तद्विरोधी हर्षो वर्ज्य इत्याह—

हृष्टो दर्पति दृप्तो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे

खलु पुनर्नरकः ॥ ४ ॥

अभिमतलाभादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स दर्पति दृष्यति । दर्पो गर्वोऽभिमानः । दृप्तो धर्ममतिक्रामति, पूज्यपूजनादिकं प्रति स्तब्धत्वात् । खलुपुनश्शब्दौ वाक्यालङ्कारे । धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरको भवति

१. आ. घ. ११. २२.

२. शिष्टाचारोऽपि ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः. पितृयज्ञो. भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ, इत्येवम् । न तु ब्राह्मणोक्तेनैव क्रमेणानुष्ठानम् । च. पुस्तके देवयज्ञो, भूतयज्ञः, इति पाठक्रमः ।

३. अत्र प्रथमान्तस्सर्वोऽप्येकवचनान्ततया पठ्यते क. पु.

४. वित्तं वस्तुर्धनः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ इति मन्त्रैर्विद्यादिमिर्वृद्धानामित्यर्थः ॥

५. म. स्मृ. २. १३७. दशमीं गतः नवत्यधिकां अवस्थां गत इत्यर्थः । वर्षाणां शतस्य दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ।

आप० घ० १०

निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहीयेषु (१) दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षोऽपि, (२) वक्ष्यते । तथापीह विशेषेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । योगाङ्गात्वाद्वक्ष्यमाणस्य ॥ ४ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥

समावृत्तं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देयः—इदं त्वया कर्तव्यमिति । यथा असमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते—उदकुम्भमाहरेत्यादि, नैव मिदानीम् । स्वेच्छया करणे न प्रतिषेध्यम् ॥ ५ ॥

ओङ्कारस्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माऽध्येष्यमाण

एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥

ओङ्कारः प्रणवः स्वर्गस्य द्वारमिव । यथा द्वारेण गृहाभ्यन्तरं प्राप्यते तथाऽनेन स्वर्गः । तस्मात् ब्रह्म वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नातमप्योङ्कारमादौ कृत्वा प्रतिपद्येत उपक्रमेताऽध्येतुम् ॥ ६ ॥

विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा

व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥

अध्ययनेऽनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां कृत्वा एतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति ब्रह्म वेदः लौकिक्या वाचा व्यावर्तते तथा मिश्रितं न भवति ॥ ७ ॥

पुनरप्योङ्कारमेव स्तौति—

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥ ८ ॥

यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु एतदादयः ओङ्कारादयः प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम्—ॐ प्रणय, ॐ निर्वप, ॐ (३) स्तुध्वमिति ॥ ८ ॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा

पुण्याहं स्वस्त्युद्धिमिति ॥ ९ ॥

यथा यज्ञेष्वोङ्कारादयः प्रसवाः, लोके च भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु

१. दोषेषु वर्जनीयेषु इति नास्ति ख. पु. २. आप. ध. १. २३. ६.

३. सोमयागे उद्गातृप्रस्तातृप्रतिहर्ताख्यानं छन्दोगान् प्रति गुणिनिष्ठगुणाभिधानरूप-स्तोत्रारम्भार्थमध्वर्युणाऽनुज्ञादानामदम् ।

एतदार्दान्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति—यथेति । पुण्याहवाचने ॐ कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्ति' इति वाचयिता वदति । (१)'ॐ पुण्याहं कर्मणाऽस्तु' इति प्रतिवक्तारः । (२)'ॐ कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु' इति वाचयिता । 'ॐ कर्मणे स्वस्ति' इतीतरे । (३)'ॐ कर्मण कर्द्धि भवन्तो ब्रुवन्तु' इति वाचयिता । 'ॐ कर्मर्धयता'मितीतरे । तस्मादेवं प्रशस्त ॐङ्कार इति ॥ ९ ॥

नाऽसमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिःश्रावणं त्रिस्सह-
वचनमिति परिहाप्य ॥ १० ॥

समयः शुश्रूषा, तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणं अपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं ग्रन्थं नाऽधीयीत । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—

(४)'धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

न तत्र विद्या वसव्या शुभं बीजमिवोषरे' ॥ इति ।

किमविशेषेण ? नेत्याह—त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य वर्जयित्वा । त्रिःश्रावणमात्रे त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे शुश्रूषा नाऽपेक्ष्या । ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ १० ॥

अविचिकित्सा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ ११ ॥

विचिकित्सा संशयः । तदभावोऽविचिकित्सा सा यावदुत्पद्यते तावद्ब्रह्म निगन्तव्यं नियमपूर्वमधिगन्तव्यमिति हारीतः आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे त्रिःश्रावणत्रिस्सहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥ ११ ॥

न बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥

वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकादिश्रवणे । गतिः शुश्रूषा न विद्यते यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्ययनमुपसंशृङ्गीयात् ॥ १३ ॥

य आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयति तं यावदध्ययनं यावदसावध्यापयते तावदुपसंगृह्णीयात् । तथा (१) 'समादिष्टोऽध्यापयती' त्यत्राऽऽचार्यदारवद्वृत्तिरुक्ता । तत्र (२) चा'न्यत्रोपसङ्ग्रहणादिति' वर्तते । (३) अत उपसङ्ग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ १३ ॥

नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ १४ ॥

स चेत्समादिष्टोऽर्हन् भवति (४) विद्यासदाचारादिना । ततो नित्यमुपसंगृह्णीयात्, इत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥

न गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥

यद्यप्यसावर्हन् भवति तथाप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा सा तस्मिन् कर्तव्या ॥ १५ ॥

वृद्धानां तु ॥ १६ ॥

तुश्चार्ये । वृद्धानां चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसाऽन्तेवासिना अवयवा आचार्यो न शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेऽपीत्यन्ये । केचिद्वरवयसाऽप्यन्तेवासिना न वार्धके गतिः कर्तव्येत्याहुः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥

ब्रह्मणि वेदविषये यदा मिथो विनियोगः क्रियते बह्वृचो यजुर्वेदिनः सकाशाद्यजुर्वेदमधीते सोऽपि तस्माद्वेदम् । तदाऽपि परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ १७ ॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाह—

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥

द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ १८ ॥

निवेशे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित

आचार्यकुले वसेद्भूयःश्रुतिमिच्छन्निति

इवेतकेतुः ॥ १९ ॥

भूयःश्रवणमिच्छन् पुरुषो निवेशे दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिसंवत्सरं द्वौ द्वौ

मासौ समाहितो भूत्वाऽचार्यकुले वसेदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ १९ ॥

अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्—

एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छुतम-
कुर्वीति ॥ २० ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन अहं पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालात् भूयः
(१)बहुतरं श्रुतमकुर्वीति कृतवानस्मि । अतो यूयमपि तथा कुरुध्वमिति ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

तदिदं श्वेतकेतोर्वचनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रैर्विरुद्धम् ॥ २१ ॥

कथमित्यत आह—

निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात् निवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि
नित्यानि कर्माणि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी कण्डिका ॥

कानि पुस्तकानि ?

(२)अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रम्, अतिथयः अतिथिपूजा ।

(३)‘यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥’ इति ।

यच्चान्यदेवं युक्तं एवंविधं श्राद्धसन्ध्योपासनादि । एवमेतैः कर्मभि-
रहरहराकान्तस्य न (४)शरीरकण्डूयनेष्वप्यवसरो भवति । स कथं

१. अधिकतर इति ख. पु.

२. अग्निहोत्रमतिथयः । यच्चान्यदेवं युक्तम् । इति सूत्रद्वयत्वेन परिगणितं ख. च.
पुस्तकयोः ।

३. वसि० स्मृ० ८. १६. वचनमिदं स्मृतिमुक्ताफले ‘दक्षः’—इत्यारभ्य पठितेषु
वचनेषु मध्ये पठितम् । इदानीमुपलभ्यमानमुद्धृतदक्षस्मृतिपुस्तके तु नोपलभ्यते । वसिष्ठ-
स्मृतावेवोपलभ्यते । ४. शिरःकण्डूयने इति ख. पु.

द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ १ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥

यमाचार्यं माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेत्—‘शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्न’मिति, स एनं माणवकं नैव प्रत्याचक्षीत । चशब्दोऽवधारणे ॥ २ ॥

किमविशेषेण ? नेत्याह—

न चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥ ३ ॥

चणिति निपातोऽस्ति—(१)‘निपातैर्यद्यदिहन्तकुविभेदेष्वण्कञ्चिद्यत्रयुक्त’मिति । स चेदर्थे वर्तते । (२)‘इन्द्रश्च मृडयाति न’ इत्यादौ दर्शनात् । तस्यायं प्रयोगः—न चेदस्मिन् माणवके दोषमनध्याप्यताहेतुं पश्येत् ॥ ३ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ४ ॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धिमान्धादिनाऽध्ययनस्या (३)संवृत्तिस्स्यात् अधीतो भागो माणवकान्तरवज्रागच्छेत् तदा तस्यां यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्यं गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम् । तथा च मनुः—

(४)‘यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥’ इति ।

अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुस्सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ४ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ५ ॥

मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन पितामहप्रपितामहयोः । सर्व एते आचार्यवच्छुश्रूषितव्याः ॥ ५ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्ग्राह्याः ॥ ६ ॥

उक्ताश्चानुक्ताश्च ज्येष्ठभ्रातृमातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनहरहरूपसंग्राह्याः ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ ७ ॥

यदि स्वयं प्रोष्य समागतो भवति । गुरवो वा प्रोष्य समागताः ।
तदापि ते उपसङ्गाह्याः ॥ ७ ॥

भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥ ८ ॥

पूर्वणैव सिद्धे क्रमार्थं वचनम्—यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ८ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ ९ ॥

(१) 'पूजा वर्णज्यायसां कार्या, वृद्धतराणां चेत्युपदेशानुरोधेन या
नित्या पूजा सा यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥

ऋत्विक्स्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः
प्रत्युत्थायाऽभिवदेत् ॥ १० ॥

(२) त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति वक्ष्यति । तेनावरवयस
ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमानान् प्रत्युत्थायाऽभिव
देत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवदति । वयस्त उत्कृष्टानां तेषामिव
मेव पूजा ॥ १० ॥

तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥ ११ ॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृहीयात् । विद्याचारिभ्यश्च
पेक्षो विकल्पः ॥ ११ ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते—

दशवर्षं पौरसख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् ।

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥ १२ ॥

पुरेभवं पौरम् । पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवादिनिबन्धनं बा-
न्धवं तदभिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशम् ? दशवर्षान्तरालं, दशवर्षा-
धिकः पौरस्सखा अश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति त्रिवक्षितम् । पञ्चवर्षं तु
चारणम् । सख्यमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । चारणशब्दः शाखाध्यायिषु
रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् । (३) श्रोत्रियं वक्ष्यति ।
त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभिवादनमर्हति,
न पूर्वसंस्तवमपेक्षते ॥ १२ ॥

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाऽभिवाच्यम् ॥ १३ ॥

क्रमार्थमिदम्(१) वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वे वृद्धतरायाऽभिवाच्यम् अभिवादनं कर्तव्यम् । पश्चाद्वृद्धायेति ॥ १३ ॥

विषमगतायाऽगुरवे नाभिवाच्यम् ॥ १४ ॥

उच्चैस्थाने नीचैस्थाने वाऽवस्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यति-
रिक्ताय नाभिवाच्यम् । गुरवे त्वभिवाच्यमेव, दर्शने सति तूष्णीमवस्थान-
स्याऽयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥ १५ ॥

इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितः तत्रान्वारुह्यभिवाद-
यीत अभिवेदेत् । अन्ववरुह्येत्यपि द्रष्टव्यम्, न्यायस्य तुल्यत्वात् । गुरौ
तु दृष्टमात्र एवाभिवादनमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १६ ॥

सर्वत्र गुरावगुरौ च प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥ १६ ॥
उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे ॥

(३)अप्रयतेन नाभिवाच्यं, तथाऽप्रयताया,ऽप्र-

यतश्च न प्रत्यभिवेदेत् ॥ १७ ॥

यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवादयेत् तथापि सोऽप्रयतो न प्रत्य-
भिवेदेत् ॥ १७ ॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ १८ ॥

पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः । तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्व-
भिवादनम् ॥ १८ ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा-

भिवादयीत ॥ १९ ॥

अवहितपाणिः समित्कुशादिहस्तः, दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥

सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च(३) न नाम्ना ॥ २० ॥

१. 'वचन'मित्यधिक ख. पु.

२. इदं सूत्रं त्रिधा विभक्तं ख. च. पु.

३. 'न नाम्ना' इति पृथक् सूत्रं कृतं क. पु.

क्षत्रियः सर्वनाम्नैवाभिवादयीत अभिवाद्येऽहमिति न नाम्ना(१) ऽसाधारणेन देवदत्तोऽहमभिवादय इति । एवं राजन्यवैश्यौ च ॥ २० ॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ २१ ॥

मातरमाचार्यदारं चेते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । न नाम्नाभिवादयीतेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥ २१ ॥

वयोविशेषेणाभिवादनं ह्रीनवर्णे नास्तीत्याह—

दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः ।

पितापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्याऽयमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणो निपातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युपलक्षणमुत्तमाधमवर्णानाम् । विद्धि जानीहि । (२) शिष्टं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणविषयमिदम् । (३) क्षत्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुल्यो वयस्यः । अवरवयस वयस्यं वा ब्राह्मणं पथ्यादिषु सङ्गतं कुशलं पृच्छेत्—‘अपि कुशल’मिति ॥ २३ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ २४ ॥

पृच्छेत् ‘अप्यनामयं भवत’ इति । आमयो रोगः तदभावोऽनामयम् ॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ २५ ॥

‘अप्यनष्टपशुधनोऽसी’ति ॥ २५ ॥

आरोग्यं शूद्रम् ॥ २६ ॥

शूद्रमारोग्यं पृच्छेत्—‘अप्यरोगो भवानिति ॥ २६ ॥

नाऽसम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ २७ ॥

श्रोत्रियं पथि सङ्गतमसम्भाष्य न व्यतिव्रजेत् न व्यतिक्रामेत् ॥ २७ ॥

१. असाधारणेन ‘देवदत्तोऽहमभिवादये’ इति क. पुस्तके नास्ति ।

२. ‘स्पष्टमन्य’दिति क. ख. च. पु.

३. इतरेषु. इति क. पु.

अरण्ये च स्त्रियम् ॥ २८ ॥

अरण्यग्रहणं (१)समयस्य देशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेकाकि-
नीं दृष्ट्वा असम्भाष्य न व्यतिव्रजेत् । सम्भाषणं च मातृवद्भगिनी-
वच्च-‘भगिनि किं ते करवाणि न भेतव्यम्’ इति ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ चतुर्दशी कण्डिका ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-
ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः पटलः ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषभूतमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो वि-
धीनाह—

॥ उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यक-
र्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च
यज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥

गुरुणामाचार्यादीनाम्, अन्येषां च वृद्धानां पूज्यानामतिथीनां च उपा-
सने यदा तानुपास्ते तदा, हेमे साङ्गे पिड्यादन्यत्र, जप्यकर्मणि जपकि-
यायां भोजनाचमनयोश्च, स्वाध्यायाध्ययने च, यज्ञोपवीती स्यात् यज्ञोप-
वीती भवेत् । वासोविन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् (१) 'दक्षिणं बाहुमु-
द्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्, इति ब्राह्मणम् । वाससोऽसम्भ-
वेऽनुकल्पं वक्ष्यति 'अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ' (२-४-२२) इति ।
मनुरप्याह—

(२) 'कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् । इति ॥

(३) 'उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते नृपैः ॥' इति च ।

एषु कर्मसु यज्ञोपवीतविधानात्कालान्तरे नावश्यम्भावः ॥ १ ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

(४) आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः (५) ॥ इति मनुः ।

'शुचि गौतृसिक्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्' इति । याज्ञवल्क्यः

(६) अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥' (७) इति ।

१. तै. आ. २. १.

२. म. स्मृ. २. ४४.

३. म. स्मृ. २. ६३. 'द्विजः' इति ख. च. पुस्तकयोः मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तके च ।

४. यज्ञोपवीतविधानात् इति. ख. पु. ५. म. स्मृ. ५. १२७. या. स्मृ. १. १९२

६. अयं श्लोको मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते । ७. 'मनुः' इति क. पु.

श्रावणे मासि सम्प्राप्ते सर्वा नद्या रजस्वलाः(१) ।'

इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभूतदोषरहितास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ।
प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वप्सु कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

यं वा प्रयत आचमयेत् ॥ ३ ॥

यं वा प्रयतोऽन्य आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वाम-
हस्तावर्जिताभिरङ्गिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्ड
लुधारणमप्याचार्यस्याऽनभिमतं लक्ष्यते । अलावुपात्रेण नालिकेरपात्रेण
वा स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः ॥ ३ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ४ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभा
वात् पिपासितस्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित् । अपर आह—अस्मा
देव प्रतिषेधाच्छिष्यादिस्थकरकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचम
न(२) भवतीति ॥ ४ ॥

तथा(३) प्रदरोदके ॥ ५ ॥

भूमेः स्वयं दीर्णः प्रदेशः प्रदरः तत्र यदुदकं तस्मिन् भूमिगनेऽपि
नाऽऽचामेत् ॥ ५ ॥

तप्ताभिश्चाऽकारणात् ॥ ६ ॥

तप्ताभिरङ्गिर्नाचामेत् अकारणात् ज्वरादौ कारणे सति न दोषः ।
'तप्ताभि' रिति वचनात् शृतर्शाताभिरदोषः । तथा चोष्णानामेव प्र
तिषेधः स्मृतिषु (४)प्रायो भवति ॥ ६ ॥

रिक्तपाणिर्वयस उच्यम्याऽप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

वय इति पक्षिनाम् । यो रिक्तपाणिस्सन् वयसे पक्षिण इयम्य तस्य
प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छते स तत्कृत्वाऽप उपस्पृशेत् तेनैव पाणिना ।
'रिक्तपाणि' रिति वचनात् काष्ठलोष्टादिमहिनस्य पाणेरुद्यमने न
दोषः । केचिदुपस्पृशनमाचमनमाहुः ॥ ७ ॥

१. एतदनन्तर 'त्रिदिनं च चतुर्थं' इति शुद्धास्त्युज्जिह्वी यथा' इत्यर्थमधिकं दृश्यते
ग. पु. स्मृत्यन्तरं' इति च नास्ति २. न भवत्येव इति. ख. ग. पु.

३. तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्' इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

४. प्रायशः इति. ख. पु. स्मृतिषु । इत्यन्तमेव च पुस्तके ।

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ८ ॥

शक्तौ सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यजलं दृष्ट्वैव मूत्र-
पुरीषादिकं कुर्यात् यदि तावन्तं कालं(१) वेगं धारयितुं शक्नुयात्
इति ॥ ८ ॥

नग्नो वा ॥ ९ ॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति सम्बध्यते, शक्तिविषय इति च । व्रणा-
दिना कौपीनाच्छादनाशक्तौ न दोषः ॥ ९ ॥

नाप्सु सतः प्रथमं विद्यते ॥ १० ॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रथममनाचमनम् । करणे व्युट् । तदप्सु सतो वर्त-
मानस्य न भवति । जलमध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १० ॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

तीर उत्तीर्याचामेत् न जल इति । अयमर्थो न विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् ।
तस्मादयमर्थः—यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामु-
त्तीर्य तीरान्तरं गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमाचमनस्य नि-
मित्तमिति । (२)तुल्यार्थः ॥ ११ ॥

नाऽप्रोक्षितामिन्धनमग्नावाद्ध्यात् ॥ १२ ॥

श्रौते स्मार्ते लौकिके वाऽग्नौ अप्रोक्षितामिन्धनं नाऽऽद्ध्यात् न प्रक्षिपेत् ।
केचित्लौकिके नेच्छन्ति ॥ १ ॥

✓मूढस्वस्तरे चासंस्पृशन्नन्यान्प्रयतान्प्रयतो मन्येत ॥ १३ ॥

(३)पतितचण्डालसूतिकादेकप्राशवस्पृष्टितत्स्पृष्टशुपस्पर्शने सचेत्
मिति गौतमः । (४)तस्मिन्विषय इदमुच्यते आसनतया शयनतया वा
सुष्ट्वास्तीर्णः पलालादिसङ्घातः स्वस्तरः । पृषोदरादिषु दर्शनादूपासि-
द्धिः । यत्रातिश्लक्ष्णतया पलालादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः ।
मूढश्चासौ स्वस्तरश्च मूढस्वस्तरः तस्मिन् पतितादिष्वप्रयते-
ष्वासीनेषु यः कश्चित्प्रयत उपविशेत् न च तान् संस्पृशेत् । तदा स

१. तावन्तं कालं इति नास्ति क. पु.

२. तुल्यार्थोऽप्यर्थे इति. क. पु.

३. गौ. घ. १४. ३०. उदक्या रजस्वला

४. तत्रेदमुच्यते इति. ग. पु. पाठस्समीचीनः ।

प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येत ।
नैवविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते इति ॥ १३ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥

तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निखातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥ १४ ॥

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ १५ ॥

शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेत् वसीत । अपर आह-अशुद्धस्यापि
वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥

✓ शुनोपहतः सचेलोऽवगाहेत ॥ १६ ॥

शुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेलं न शुना स्पृष्टं तथापि सचेलोऽवगाहेत
भूमिगतास्वप्सु स्नायात् नोद्धृतादिभिः । दष्टस्य तु स्मृत्यन्तरे प्राय-
श्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः(१)

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति॥'

अङ्गिराः—

(२)'ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रेण ह्येकाहेनाऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

तदेव त्रिगुणं वक्त्रे मूर्ध्नि चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥

क्षत्रविद्ब्रूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥

ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ।

यां दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत् ॥

सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥' इति ॥ १६ ॥

प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य

पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ १८ ॥

१. वचनमिदं न वसिष्ठस्मृतावुपलभ्यते ।

२. वचनानीमानि स्मृतिमुक्ताफलकाररपि प्रायश्चित्तरूपे अङ्गिरोवचनं त्वेनैवोपन्य-
स्तानि । परन्तु इदानीमुपलभ्यमानमुद्विताङ्गिरःस्मृतिपुस्तके नोपलभ्यन्ते ॥ वासिष्ठत्वेन
तु लिखितं ख. च. पुस्तकयोष्टिष्यण्याम् ।

शुना स्पृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृश्य पुनश्च प्रक्षाल्य पादौ च प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ॥

(१) ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतम् ॥

इति मानवे दर्शनात् ॥ १७ ॥

अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८ ॥

अप्रयतस्सन्नग्निं नासीदेत् अग्नेरासन्नो न भवेत्, यावति देशे ऊष्मोपलम्भः । तत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥ १८ ॥

इष्टुमात्रादित्येके ॥ १९ ॥

इष्टुमात्रादर्वाङ्नासीदेत् । ऊष्मोपलम्भो भवतु वा मा भूदित्येके मन्यन्ते ॥ १९ ॥

✓ न चैनमुपधमेत् ॥ २० ॥

अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोषः ।

‘मुखेनोपधमेदग्निं मुखाद्वाग्निरजायत ।’

इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ।

(२) नाग्निं मुखेनोपधमे’ दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह—वाजसनेये श्रौतप्रकरणे ‘मुखाद्वाग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्या’ दिति दर्शनात् श्रौतेषु मुखेनोपसमिन्धनम्, अन्यत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति ।

अग्रे तु वैणवेनायसेन वा सुषिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवं हे मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति, आस्यबिन्दूनां पत-
शङ्काभयात् प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ २० ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ २० ॥

खट्वायां खट्वाया अधोऽग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥ २१ ॥

प्रभृतैर्धोदके ग्रामे यत्राऽऽत्माधीनं प्रथमं

तत्र वासो धार्म्यो ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥

१. म. स्मृ. मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नायं श्लोक उपलभ्यते ।

२. म. स्मृ. ४. ५३.

प्रभूतं पथः उदकं च यस्मिन् प्रप्ते तत्र वासो धाम्नः धर्म्यः । अत्रापि न सर्वत्र । किं तर्हि ? यत्रात्माधीनं प्रथमं प्रायम्यं सूत्रपुरीषप्रश्नालनादीनि यत्रात्माधीनानि तत्र । यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्य न दोषः । ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु शोषादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥ २२ ॥

१ सूत्रं कृत्वा पुरीषं वा सूत्रपुरीषलेपानन्नलेपान्-

च्छिष्टलेपान् रेतसश्च ये लेपास्तान्प्रच्छात्य

पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ २३ ॥

सूत्रं पुरीष वा कृत्वा उःसृज्य तयोः सूत्रपुरीषयोर्यं लेपास्तस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् । (१) अन्नलेपांश्चानुच्छिष्टानपि उच्छिष्टलेपांश्चानन्नलेपानपि । तथा रेतसश्च ये लेपाः स्वप्नादौ मैथुने वा तान् सर्वानङ्गिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपवर्जितावपि प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र सूत्रप्रमाणस्य सङ्ख्यायाश्चानुक्तत्वात् यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विवक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

(२) गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।' इति ।

देवलस्तु व्यक्तमाह—

(३) 'यावत्स शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् ।

प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टैरुपदिश्यते ॥' इति ।

पैठीनसिः—

'सूत्रोच्चारं कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।

अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यान्तु सर्वदैव समाहितः ।' इति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ पञ्चदशी कण्डिका ॥

१. अन्नलेपानुच्छिष्टानप्युच्छिष्टलेपान्नलेपानपि, इति च, पुस्तकेऽप्यपाठः ।

२. या. स्मृ. १. १७

३. मुद्रितदेवलम्भनविदं वचनं नोपलभ्यते ।

तिष्ठन्नाऽऽचामेत् प्रह्वो वा ॥ १ ॥

तिष्ठन् प्रह्वो वा नाचामेत् । नायं प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथम् ? 'आसीनस्त्रिराचामे' (१६.२.) इति वक्ष्यति । ततश्च यथा ज्ञानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रह्वस्य च न भवति । एवं तर्हि शौचार्थस्याचमनस्य नायं प्रतिषेधः । किं तर्हि ? पानीयपानस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः—(१)'नाञ्जलिना जलं पिवेत् । न तिष्ठ' इति । अपर आह—अस्मा देव प्रतिषेधात्कचित्तिष्ठतः प्रह्वस्य चाऽऽचमनमभ्यनुजातं भवति । तेन 'भूमिगतास्वपिस्व' इत्यत्र तीरस्याऽयोग्यत्वे ऊरुदध्ने (२)जानुदध्ने वा जले स्थितस्याऽऽचमनं भवति गौतमीयेऽपि (३) न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामे' इति सूत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अथाऽऽचमनविधिः—

आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयङ्गमाभिरद्भिः ॥ २ ॥

अद्भिः तृतीया द्वितीयार्थे । अत्राऽनुक्तं स्मृत्यन्तरवशा(४)दुपस्कियते । आसीनः शुचौ देशे, नासने, भोजनान्ते त्वासने । दक्षिणं बाहुं(५) जान्वन्तरे कृत्वा प्राङ्मुख उपविष्टः उदङ्मुखो वा हृदयङ्गमा(६) अपः करनलस्थान्ते यावतीपुमाथो निमज्जति नावतीः केनबुद्बुदराहिताः वीक्षिताः स्त्रिराचामेत् पिवेत्, ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः, क्षत्रियः कण्ठगताः, वैश्यस्तालुगताः, शूद्रो जिह्वामृष्टास्सकृत् ॥ २ ॥

(७)त्रिरोष्टौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

परिमृज्यात् ॥ ३ ॥

छिरिन्त्येके ॥ ४ ॥

तुल्यविकल्पः ॥ ४ ॥

मकृदुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

मध्यमामिस्तिमृभिरङ्गुलीमिरोष्टौ ॥ ५ ॥

१. गौ. घ. ९. ९, १०.

२. नामिदध्ने, इति. च. पु.

३. गौ. ९. १० गौतमोऽपि न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेत् इति सूत्रमेषादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह इति क. पु.

४. 'उपस्पृशेत्' इति ग. पु.

५. ऊरुन्तरे इति. ख. ग. पु.

६. आनः इति. ख. ग. पु.

७. इदमग्रिमं च सूत्रमङ्गीकृतं. ग. पुस्तके.

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

तुल्यविकल्पः ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रि-

याण्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणिं प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्च, इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अङ्गुलीभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसञ्चष्टे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राऽङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्युगपत्, केचित्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । (१) अत्र सहभावस्याऽऽशक्यत्वान् पृथग्भावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् ॥ ७ ॥

अथाऽप उपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

इन्द्रियस्पर्शनान्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥ ८ ॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्विः परिमृ-

जेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

भोजनं करिष्यन् प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः—द्विः परिमृजेत्, न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत्, न विकल्पेन द्विः । 'प्रयतोऽपीति वचनादप्रायस्य सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याऽभिप्रेतम् ।

तत्र स्मृत्यन्तरम्—

‘भुक्त्वा क्षुत्वा च सुप्तवा च छीवित्वोक्त्वाऽनृतं वचः ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च’ ॥ ९ ॥

इयावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचामेत् ॥ १० ॥

दन्तमूलात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्राऽलोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकः । तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्या (२) काष्ठादिना वोपस्पृश्याऽऽचामेदिति ॥ १० ॥

१. अत्र सहभावस्याऽशक्यत्वात् पृथगपिक्रियते । अत्र पृथक्भावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् इति. ख. च. पु. । युक्तमित्यन्ये’ इति. क. पु.

२. अङ्गुल्याऽऽत्मकनिष्ठादिना वेति क. पुस्तकेऽत्रपाठः ।

न इमंश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिः

र्यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥ ११ ॥

इमंश्रूणि यदा आस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिर्हच्छिष्टो न भवति यावन्न हस्तेनोपस्पृशति । (१) उपस्पर्शने तूच्छिष्टो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति । अस्मादेव प्रतिषेधात् ज्ञायते—यत्किञ्चिदपि द्रव्य-
मन्तरास्ये (२) सदुच्छिष्टताया निमित्तमिति ॥ ११ ॥

य आस्थाद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते

तेष्वाचमनं विहितम् ॥ १२ ॥

भाषमाणस्याऽऽस्थात् पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनाद्वा उपलब्धं योग्यास्तेष्वाचमनं विहितम् । वेदोच्चारणे तु गौतमः—
(३) 'मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते न तेष्व-
चमन'मिति ॥ १२ ॥

ये भूमौ न तेष्वचामेदित्येके ॥ १३ ॥

ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति, न शरीरे, तेषु नाचामेदित्येके मन्यन्ते ।
स्वमतं तु तेष्वप्याचामेदिति ॥ १३ ॥

१ स्वप्ने क्षवधौ (४) शिङ्गाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य
केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च
गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याऽप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परि-
धायाऽप उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥

स्वप्नः (५) स्वापः । क्षवधुः क्षुतम्, तयोः कृतयोः । शिङ्गाणिका नासिकाम-
लम् । अश्रु नेत्रजलम्, तयोश्चालम्भे स्पर्शः । लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां शि-
रोगतानां भूमिगतानां च । अग्न्यादीनां चतुर्णामालम्भे । महापथं च गत्वा ।
अमेध्यं च गोव्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषादि । ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृश्य ।
अप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवीं प्रसिद्धा तद्योगादधोवासो लक्ष्यते । तच्च
परिधायाप उपस्पृशेत् । केषुचित् स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित् स्पर्शनमात्रं
यावता प्रयतो मन्यते ॥ १४ ॥

१. स्पर्शने इति क. पु. २. सत् सदुच्छिष्टतायां निमित्तमिति क. पु.

३. नास्ति वचनमिदं मुद्रितगौतमधर्मकोशेषु मदीये लिखितपुस्तके च ।

४. शृङ्गाणिका शृङ्गणिका शृङ्गाणिका इत्यपि पाठाः । ५. स्वापन इति ख. पु.

आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ॥ १५ ॥

(१) उपस्पृशेदित्येव । त्रिष्वार्द्रशब्दस्त्वध्यते लिङ्गवचनादिविपरिणामेन । आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् ओषधीर्वा आर्द्राः, भूमिं वा आर्द्राम् । पूर्वोक्तेष्वेव (२) कल्पेषु वैकल्पिकमिदम् ॥ १५ ॥

एवमाचमनं (३) सह निमित्तैरुक्तम् । अथाऽभक्ष्याधिकारः—

हिंसार्थेनाऽसिना मांसं छिन्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥

असिग्रहणं क्षुरादेरुपलक्षणम् । यन्मांसं पाककाले हिंसार्थेनाऽसिना छिन्नतदभोज्यम् ॥ १६ ॥

दद्मिरपूपस्य नाऽपच्छिन्न्यात् ॥ १७ ॥

अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । दन्तैरपूपं नापच्छिन्न्यात् । किं तु हस्तादिभिरपच्छिद्य भक्षयेत् ॥ १७ ॥

यस्य कुले त्रियेत न तत्राऽनिर्दशे भोक्तव्यम् ॥ १८ ॥

यस्य कुले कश्चिन्म्रियते असपिण्डतायां सत्यां (४) तत्राऽनिर्गते दशाहं न भोक्तव्यम् । 'अनिर्दशे' इत्याशौचकालस्योपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिव्यधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम् ॥ १८ ॥

तथाऽनुत्थितायां सूतकायाम् ॥ १९ ॥

सूतका सूतिका । तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भवति । (५) 'दशम्यामुत्थिताया' मिति गृह्ये उक्तत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपलक्षणत्वाद्यावदाशौचमभोजनम् ।

अत्राऽङ्गिराः—

'ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्थिसञ्चयनात्परम् ॥ इति ॥ १९ ॥

अन्तःशवे च ॥ २० ॥

१. उपस्पृशेदिति विपरिणामेनेत्यन्तो भाग. क. पुस्तके नास्ति ।

२. 'सर्वेषु' इति ख. च. पु. । स्वल्पेषु इति ग. पु. । ३. 'सनिमित्त' मिति ख. पु.

४. 'तत्रातीते दशाहे भोक्तव्यम्' इति ग. पु. ५. आप. गृ. १५. ८.

याव(१)द्रामान्न निर्हिंयते शवः तावत्तत्र न भोक्तव्यम् । आचारस्तु धनुश्शतादवाक् । तत्रापि प्रदीपमारोप्य उदकुम्भं चोपनिधाय भुञ्जते यदि (२)समानवंशं गृहं न भवति ॥ २० ॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेनाऽशुचिना उपहतं स्पृष्टमप्रयतं भवति । किंतु अशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याऽभोज्यस्य च विशेषः ? उच्यते—अप्रयत मन्नमग्नावधिश्रितमद्भिः प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लशुनादि न कथञ्चिदपीति ॥ २१ ॥

अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहतमानीतमन्नं न भोज्यम् , स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २२ ॥

यस्मिंश्चाऽऽन्ने केशास्स्यात् ॥ २३ ॥

तदप्यभोज्यम् । एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्रमन्नं तद्विषयम् । (३)पश्चात् केशसंसर्गे तु घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतस्य भोज्यत्वं स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वाऽमेध्यम् ॥ २४ ॥

अन्यद्वाऽमेध्यं नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात् तदप्यभोज्यम् । इदमपि पूर्ववत् ।

अत्र बौधायनः—

(४)‘केशकीटनखरोमाखुपुरीषाणि दष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्यमिति । वसिष्ठस्तु (५)‘कामं तु केशक्रीडाजुःस्तुज्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मनाऽवकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीते’ति ॥ २४ ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २५ ॥

१. प्रामान्तं न इति क. पु.

२. समानवंशत्वं गृहाणां इति ख. पु. । समानं वंशगृहं न भवति इति क. पुस्तकेऽपपाठः ।

३. भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना तु संस्कृतं भोज्यम् । इति. घ. पु.

४. बौ ध. २. १२. ६ ५. वा. ध. १४. २३ उभुञ्जीते इति ग. पु.

अमेध्यैः कलञ्जपलण्ड्वादिभिस्त्वमृष्टं स्पृष्टमभोज्यम् ॥ २५ ॥

कीटो वाऽमेध्यसेवी ॥ २६ ॥

‘यस्मिन्नन्ने केशः स्या’दिति व्यवहितमवि सम्बध्यते । अमेध्यसेवी
कीटः पुण्ड्रिण्डाख्यः ॥ २६ ॥

मूषिकलाङ्गं वा ॥ २७ ॥

पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मूषिकपूरीषम् । अङ्गं वा । समस्तमपि
मूषिकग्रहणं सम्बध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषिकस्याङ्गं पुच्छपादादि भवति
तदप्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

पदा वोपहतम् ॥ २८ ॥

प्रयतेनाऽपि पदा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २८ ॥

सिचा वा ॥ २९ ॥

सिक् वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत् स्पृष्टं तदप्य-
भोज्यम् ॥ २९ ॥

शुना वाऽपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ ३० ॥

दृष्टमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । शुना वा दृष्टमपपात्रेण वा दृष्टं यत्तद-
प्यभोज्यम् । पतितसूतिकाचण्डालोदकयादयोऽपपात्राः, अपगताः पा-
त्रेभ्यः । न हि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥ ३० ॥

सिचा वोपहतम् ॥ ३१ ॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वासससिचा यदुपहतमानातं तदप्य-
भोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या राजावाहनमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दासेनाऽऽहृते न
दोषः । अन्ये लिङ्गमविवक्षितं मन्यन्ते । ‘नक्त’मिति वचनाद्विवा न
दोषः ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा ॥ ३३ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ षोडशी कण्डिका ॥

यत्र शूद्र उपस्पृशेत् ॥ १ ॥

भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत् तदापि न भुञ्जीत । अत्र भुञ्जान-
ग्रहणादन्यदा शूद्रस्पर्शो नाऽप्रायत्यमिति केचित् । अन्ये तु—सदा भव-
त्येवाऽप्रायत्यम्, भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय निषेध इति ॥ १ ॥

अनर्हद्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥ २ ॥

सर्तत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः ।
तैस्सह समानायां पङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥ २ ॥

भुञ्जानेषु वा यत्राऽनूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३ ॥

समानपङ्क्ताविति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येको
ऽनूत्थाय भोजनाद्विरम्य उच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेत् आचामेद्वा, तस्यां
पङ्क्तावितरेषां न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेषु (१) एको मध्ये
न विरमेत् । भोजनकण्टक इति हि तमाचक्षते ॥ ३ ॥

कुत्सयित्वा वा यत्राऽन्नं दद्युः ॥ ४ ॥

मूर्ख, वैधवेय, विषं भुङ्क्ष्वेति, एवं कुत्सयित्वा यत्रान्नं दद्युस्तदप्य
भोज्यम् ॥ ४ ॥

मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वाऽमेध्यैः ॥ ५ ॥

मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरमेध्यैरवघ्रातमन्नमभोज्यम् । (२) अवेत्युपसर्ग-
योगात् दुरस्यैर्गन्धाघ्राणे न दोषः ॥ ५ ॥

न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥

नाभ्यासीनो न भुञ्जीत, शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ६ ॥

तथा प्रासादे ॥ ७ ॥

प्रासादो दारुमयो मञ्जः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ७ ॥

कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८ ॥

भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत । (३) अपर
आह—प्रासादोऽपि यदा मृदा कृतभूमिर्भवति, न केवलं दारुमयः, तदा
तत्र भुञ्जीतैवेति ॥ ८ ॥

१. वोऽपि. इति. ग. पु.

२. अवेपसर्गयोगात् इति क. पु.

३. इदं व्याख्यानतरं नास्ति. ग. पुस्तके ।

अनाप्रीते मृणमये भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

यदि मृण मये भुञ्जीत तदाऽनाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं क्वचित्कार्यं पाका दातुमयुक्तम् ॥ ९ ॥

आप्रीतं चेदभिदग्धे ॥ १० ॥

आप्रीतमेव चेद्भुज्यते, तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११ ॥

लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिमृष्टं सत् प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यम् । आम्लेन ताम्रम् । राजतं शकृता । सौवर्णमङ्गिरेवेत्यादि स्मृत्यन्तरवशाद्भुज्यम् ॥ ११ ॥

निर्लिखितं दारुमयम् ॥ १२ ॥

दारुमयं भाजनं निर्लिखितं तष्ट सत् प्रयतं भवति ॥ १२ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

यज्ञपात्रं तु यथागमं शोधितं प्रयतं भवति । तद्यथा अग्निहोत्र-हवणी दधैराङ्गिः प्रक्षालिता, सोमपात्राणि (१)मार्जालीये प्रक्षालितानि, आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १३ ॥

नाऽऽपणीयमन्नमश्नीयात् ॥ १४ ॥

आपणः पण्यवीर्था । तत्र यत्कृतिं लब्ध्वा वा । तदापणीयम् । तच्च कृतान्नं नाश्नीयात् । ब्रीह्यादिषु न दोषः ॥ १४ ॥

तथा रसानामाममांसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥ १५ ॥

रसाः रसद्रव्याणि । तानप्यापणीयान्नाश्नीयात् । (२)आममांसादि वर्जयित्वा ॥ १५ ॥

तैलसर्पिषी तूपयोजयेदुदकेऽवधाय ॥ १६ ॥

तैलसर्पिषी त्वापणीये अप्युपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिध्य पाकेन तैल-सर्पिषी(३)शोधयित्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथा उदकेन सं-सृज्येत्यन्ये(४) ॥ १६ ॥

१. मार्जालीयः सोमयागे सदीनामकमण्डपस्याग्नेयकेण स्थितः स्थानविशेषः ।

२. आममांसादीनि परिहाप्य, इति ग. पु. ३. शोधयित्वा, इति ग. पु.

४. व्याचक्षते इत्यधिकं ख. ग. पु.

X कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥

कृतान्नं पक्वान्नं तत्पर्युषितं पूर्वद्युः पक्वं सत् अखाद्यम् । अपेयमनाद्यं च यथायोगं खरविशदं द्रवं मृदुविशदं सिद्धं च ॥ १७ ॥

शुक्तं च ॥ १८ ॥

शुक्तं यत्कालपाकनोऽम्लीभूतं तदपर्युषितमपि अखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १८ ॥

फाणितपृथुकतण्डुलकरम्ब(१) भरुजसक्तुशाकमांसपि-
ष्टक्षीरविकारौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादीन् वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पा-
नविशेषः । इक्षुरस इति केचित् । (२) म्रष्टानां ब्रीहीणां तण्डुलाः पृथूकताः
पृथुकाः । करम्बो दधिसक्तुसमाहारः यः करम्भ इति प्रसिद्धः । वे-
देऽप्युभयं भवति(३) 'यत्करम्बैर्जुहोति' । (४) 'धानाः करम्भः परि-
वापः' इति । भरुजाः भ्रष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥
अथ 'शुक्तं चे'त्यस्य विधेः शेषः—

शुक्तं चाऽपरयोगम् ॥ २० ॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत् परयोगः, ततोऽन्यदपरयोगम् ।
तदेव शुक्तं वर्ज्यम् । यत्तु दध्यादि द्रव्यान्तरसंसृष्टं शुक्तं तदभोज्यमेव ।
एवं च पूर्वत्रैवाऽपरयोगमिति विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु ।
सूत्रद्वयकरणं त्वाचार्यप्रवृत्तिकृतम् । यथा 'सलावृक्येकसुकोलूकशब्दा'
(पृ. ५८) इति पूर्वं सामान्येनाऽभिधाय 'सलावृक्यामेकसूक इति स्वप्न-
पर्यान्त'(पृ. ६५)मिति पश्चाद्विशेष उक्तः ॥ २० ॥

सर्वं मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥

✓ मद्यं मदकरं तत्सर्वमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्व्यवस्था ।
तत्र मनुः—

(५) 'गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका न पातव्या(६) तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥' इति ।

सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् ।

१. 'भरुजे'ति ख. पु. भरिजेति क. पु.

२. भर्जितानां इति. ख. पु.

३. तै. ब्रा. ३. ८. १४.

४ तै. स. ६. ५. ११.

५. म. स्मृ. ११. ९४.

६ 'तथैवान्या' इति ग. पु.

तथा च गौतमः—

(१) 'मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्य श्रुतियमस्य प्रोक्तं ब्रह्मचारिणो' इति ॥२१॥

नथैरुक्क पय ॥ २० ॥

अवि. पल्ला नुत्तुग म्म. कोरुत्तुत्तु. । ३७ ।

उष्टीश्वोरसुग्रीवश्वोरसुनिचमेश्वोरयमसुश्वोरगणेश ॥३॥

उद्देश्यस्यो प्रकृत्यं वा तत्त्वेषां दुर्गते वा मान्यतेति शास्त्रान्तरे प्रसि-
द्धा । एककालादप्यन्यत्र एकमेव प्रकृत्यं वा अनेकं तर्हि सूते, सा
यमसूः । उद्देश्यतोऽपि आगमप्रमाणेन इत्येकमेवेति प्रकृत्यापामन्येषामे-
ककालादपि अनेकान्यपि नो

तथा च ननु —

॥ अथ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

अथैकं चतुर्दशविंशतिवत्सङ्गं त्रयस्त्रिंशद्भ्यो नमः । इति॥२३॥

धेनोश्चाऽनिर्दिष्टायाः ॥ ७४ ॥

[illegible]

तथा कोलाहलप्रशान्तं च २६ ॥

कीलालोषणम्, सुगन्धं ओषधम् । नाभं च विकारमभयमज्ञानमपि ॥२५॥

४) अङ्गुलीयपद्मपङ्क्तिः ॥ २३ ॥

(५) कर्मणः कलशमुत्तमम् । शिवान् शक्तिप्रदम् । गङ्गायाः कुण्डलम् । प्रमदम् ।

[illegible]

(७) निम्नलिखित सूची में से प्रत्येक पद के अर्थ को समझिए और उनके उचित अर्थों में प्रयोग कीजिए।

[illegible]

४. कलकत्तामहाविद्यालय इति क. पु. पर. विद्या. इति व. पु.

५. अनेनेव प्रमाणे न कलत्र भाष्येन इत्यादी कलत्रशब्दो रक्तकलत्रपर इत्य-
 म्भाविर्वास्थितं नृक्षान्त्रव्यापणे सीमांस्तान्नायप्रकाशव्याख्याया साहचर्येतिव्याम् ।

॥ प्रमाणान्तरमप्युपन्यस्तं न तत्रैव दृश्यम् ॥

३. इन्द्रभक्ष्य इति म. पु. मुह्युद्रुभाक्त्यश्वा इति. क. पु.

भाष्यया स्लेच्छानां प्रसिद्धम् । एतच्चाऽभक्ष्याः ॥ २६ ॥

अभक्ष्यानां प्रतिपदपाठो न शक्यत इति समासेनाह—

यच्चाऽन्यत् परिचक्षते ॥ २७ ॥

यवान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिचक्षत वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् ।

तत्राह मनुः—

(१) लशुनं गृञ्जनं चैव पलण्ड कवकानि च ॥

अभक्ष्याणि द्विजातीनामभ्यप्रभवानि च ॥ इति ॥ २७ ॥

क्याक्वभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥ २८ ॥

क्याकु लवार्कं तदभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुक्तार्थम् ॥ २८ ॥

✓ एकखुरोऽष्टगवयग्राममृकरकारभगवाम् ॥ २९ ॥

एकखुरा अश्वादयः । गवयो गोमृदशः पशुः । जम्बाऽष्टपाद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ २९ ॥

✓ धेन्वनडुहोऽभक्ष्यम् ॥ ३० ॥

धेन्वनडुहोर्मांसं भक्ष्यम् । गोप्रातिषेधस्य प्रतिप्रसवः ॥ ३० ॥

मेधमानडुहमिति वाजसनेयकम् ॥ ३१ ॥

(२) अत्रुडुहो मांसं न केवलं भक्ष्यम्, किं तर्हि ? मन्त्रमपीति वाजस-
नेयिनः समासनन्ति ॥ ३१ ॥

कुक्कुटो विक्रिगणाय ॥ ३२ ॥

व्यवहितमभ्यभोज्यमिति स्पष्टव्यत । तादात्म्यां विक्रीर्मे कीदृशान्-
न्यादि ये भक्षयन्ति ते मयूरस्तथा विक्रिगस्तथा मन्त्रे कुक्कुटे न भक्ष्यः ।
स्मृत्यन्तरवशान्न प्राप्तयो, नाऽऽरण्ये ॥ ३२ ॥

प्लवः प्रतुदाध ॥ ३३ ॥

तुण्डेन प्रतुद्य ये भक्षयन्ति न तापोवाजायनं पशुना । तेषां मन्त्रे
प्लव एवाऽभक्ष्यः ३३ (३) शकटवलापला पकविशेषः ॥ ३३ ॥

(४) कृन्धान् ॥ ३४ ॥

१. म. रूप. २. आनडुहं मांसं इति ख. ग. पु.

३. शकटविलाप्य इति ख. पु. शकटवलाप्य इति ग. पु. जम्बलाख्य इति.

प्र. ड. पुनस्तयो ।

४. प्लवाह गुत्रागपेदीकृतं क. पु.

क्रव्यं मांसं तदेव केवलं येऽदन्ति ते क्रव्यादाः गृध्रादयः । तेऽप्यभक्ष्याः

हंसभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ३५ ॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः श्येनाकृतिः पीततुण्डः । चक्रवाकः मिथुनचरः ।
सुपर्णः श्येनः । एते चाऽभक्ष्याः ॥ ३५ ॥

कुञ्जकौञ्च वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

कुञ्चा वृन्दचाराः । कौञ्चा मिथुनचराः । ते चाऽभक्ष्याः । सूत्रे कौ-
ञ्चेति विभक्तिलोपद्वन्द्वसः । किमविशेषेण कुञ्जकौञ्चा अभक्ष्याः । ने-
त्याह—वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा मूर्धा येषां ते लक्ष्मणाः
त एव विशेष्यन्ते—वार्ध्राणसा इति । वार्ध्रं चर्म तदाकारा नासिका
येषां ते वार्ध्राणसाः । एवंभूतान् लक्ष्मणान् वर्जयित्वा कुञ्जकौञ्चा न
भक्ष्या इति ।

अन्ये त्वाहुः—‘क्रव्याद’ इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य कुञ्जादिषु चतुर्ष्व-
प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जमिति (१) ‘ङ्घापोस्सं-
क्ताच्छन्दसो’रिति ह्रस्वः । एवं कुञ्जादिशब्दस्याऽप्यजादिटावन्तस्य ॥ ३६ ॥

(पञ्चनखानां (२) गोधाकच्छपश्वाविट्शर्यकखड्ग-

शशपूतिखषवर्जम् ॥ ३७ ॥

पञ्चनखा नखानरवानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन् सप्त वर्जयित्वा अ-
न्ये अभक्ष्याः । गोधा कृकलासाकृतिर्महाकाया । कच्छपः कूर्मः । श्वाविट् व
राहविशेषः, यस्य नाराचाकाराणि लोमानि । शर्यकः शल्यकः, यस्य च-
र्मणा तनुव्राणं क्रियते । श्वाविट्शर्यक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं
पठन्ति । छकारात्पूर्वमिकारम् । खड्गे मृगविशेषः, यस्य शृङ्गं तैलभा-
जनम् । शशः प्रसिद्धः । पूतिखः । शशाकृतिः हिमवति प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥

अभक्ष्यश्चेटो मत्स्यानाम् ॥ ३८ ॥

मत्स्यानां मध्ये चेटाख्यो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥ ३८ ॥

h. which too
1. h. m. m. **सर्पशीर्षी मृदुरः क्रव्यादो ये चाऽन्ये विकृता यथा**

मनुष्यशिरसः ॥ ३९ ॥

सर्पस्येव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः ये
च क्रव्यमेवाऽदन्ति शिशुमारादयः तेऽप्यभक्ष्याः । ये च उक्तेभ्योऽन्ये

मत्स्या विकृताकाराः । तत्रोदाहरणम्—यथा मनुष्याशिरसः जलमनु
ष्याख्या जलहस्त्यादयश्च । तेऽपि सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः—

(१) 'अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥

(२) मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्भ्यहम् ।

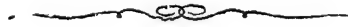
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥' इति ।

(३) अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्षणान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे सप्तदशी कण्डिका ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-

ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

१. म. स्मृ. ५. ५१. । २. इलोकोऽयं नास्ति क. पु.

३. "अत्राप्रतिषिद्धेष्वपि निवृत्तिरेव ज्यायसी भक्षणपानमैथुनादिभ्यः इत्यर्थः" इति
ग. पु. ।

अथ षष्ठः पटलः ॥

एवं तावन्निमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाऽभोज्यमुत्तम । तत्र नि-
मित्तदुष्टं यस्य कुले म्रियेते (पृ. ९२.) 'त्यादि । जातिदुष्टं कलञ्जादि ।
कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं प्रतिग्रहाशुचीनि कानिचिदनुज्ञाय
कानिचित् प्रतिषेधति—

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू-
तिर्निवेशनं युग्यघासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि ॥ १ ॥

मधु पक्वमपक्वं वा । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् ।
भूमिः शालेयादिक्षेत्रम् । विश्रमस्थानमित्यन्ये । मूलफलानि (१) मूलकात्रा-
दीनि । रक्षा अभयदानम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहती-
ति युग्यो बलीवर्धः । तस्य घासो भक्ष्यं पलालादि । एतान्युग्रतोऽपि प्रति-
गृह्याणि प्रतिग्राह्याणि अदुर्भिक्षेऽपि । उग्रः पापकर्मा द्विजातिः, वैश्याद्वा
शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ १ ॥

एतान्यपि नाऽनन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥

एतानि मध्वादीन्यपि अन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि, न स्वयमुग्रत
इति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ २ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव वा गृहीरन् द्विजा इति (२) हारीतस्वैव पक्षः ॥ ३ ॥

कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४ ॥

आमस्याऽलामे कृतान्नस्याऽपि विरसस्य लवणादिरसासंयुक्तस्य । षष्ठी-
निर्देशात् स्तोकम् । स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृहीरन् ॥ ४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्गृहीतमन्नं तेन सुभिक्षाः सुहिता न भवेयु-
रेव । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृहीरन्, न यावता सौहित्यं
तावदिति ॥ ५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ६ ॥

यदि तु दुर्भिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य,

तदा स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव लभ्यते तत्रैव कृतान्नमपि भुञ्जीत । तत्र गुण-
विधिः— सुवर्णं दत्त्वा सकृदेवोपकृत्यमुपरिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन
पशुं वा दत्वेत्यपि व्याख्यातम् । ‘पशुरग्निः, (१) अग्निः पशुरासी’दिति
मन्त्रलिङ्गात् (२) गोसूक्तेनाऽग्नेरुपस्थानदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

नाऽत्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥

न पुनरत्यन्तमन्ववसीदेत् ॥ ७ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥

यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनरस्स-
कृतप्रवृत्तायाः किमवकुण्ठनेने’ति न्यायेन तत्रैव रमेत् । अत्र छान्दोग्यो-
पनिषत्—‘(३) मटचीहतेषु कुरुष्वाटिकया सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रा-
यण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास । स हेभ्यं कुलमाषान् खादन्तं विभिक्षे’
इत्यादि । मन्त्रवर्णश्च भवति (४) ‘अवर्त्या शुन अन्त्राणि पेच’ इति ।
अवर्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह—दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ आ तन्निवृ-
त्तेयत्र कुत्रचिन्नीचेऽपि दातरि भुञ्जानो वसेत् यां च यावतीं च स्वर्ण-
मात्रां यं कञ्चन पशुं वा तस्मै दत्त्वा । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् वृत्तिं
प्राप्य विरमेदिति ॥ ८ ॥

एवमापदि वृत्तिमुक्त्वा सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समा-

वृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

समावृत्तो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥ ९ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यमकारणादभोज्यम् ॥ १० ॥

१ तै. सं. ५. ७. २६.

२. ऋ. सं. ६. २८. १.

३. छा. उ. १. १०. “मटचीहतेषु मटच्यः अशनयः तामिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु
सस्येष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जाते आटिकया अनुपजातपयोधरादिस्त्रिव्यञ्जनया जायया
उषस्तिर्ह नामतः चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः इभः हस्ती तमर्हतीतिभ्यः ईश्वरः हस्यारोहो
वा । तस्य ग्रामः इभ्यग्रामः तस्मिन् प्रद्राणकः अन्नालाभात् । द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सितां
गतिं गतः । अन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । उवास उषितवान् कस्यचिद्गृहमाश्रित्य । सो-
ऽन्तार्थमटचिभ्यं कुलमाषान् कुत्सितान्माषान् खादन्तं भक्षयन्तं यदृच्छयोपलभ्य विभिक्षे”
इति शाङ्करभाष्यम्

४. ऋ. सं. ४. १८. १३.

ब्राह्मणस्यान्नं प्रकृत्या स्वभावेनैव भोक्तव्यम् । कारणादेव त्वभोज्यम् ॥ १० ॥

कारणमाह—

यत्राऽप्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ११ ॥

(१) यत्र यदा वैश्वदेवाग्निहोत्रादीनि नित्यमाभ्युदयिकं वाऽप्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते तात्पर्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं (२) प्राणायामोपवासविधिकृच्छ्रादि न करोति तदा पतस्मात् कारणात् ब्राह्मणस्याऽन्नमभोज्यमिति ॥ ११ ॥

चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥

चरितो निर्वेषः प्रायश्चित्तं येन तस्याऽन्नं भोक्तव्यम् । तद्भोजने न दोषः । निष्ठया भूतकालस्याऽभिधानाच्चर्यमाणेऽपि निर्वेषे न भोक्तव्यम् । किं तर्हि ? चरिते ॥ १२ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं

शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥

शूद्रवर्जितानां स्वधर्मे वर्तमानानां त्रयाणां वर्णानामन्नं भोज्यम् । न ब्राह्मणस्यैवेत्येकं मन्यन्ते ॥ १३ ॥

तस्याऽपि धर्मोपनतस्य ॥ १४ ॥

तस्याऽपि शूद्रस्याऽन्नं भोज्यम्, यद्यसौ धर्मार्थमुपनतः आश्रितो भवति । धर्मग्रहणादर्थार्थमुपनतस्याऽभोज्यम् । आपत्कल्पश्चाऽयम् ॥ १४ ॥

सुवर्णं दत्वा पशुं वा भुञ्जीत नाऽत्यन्तमन्वव-

स्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ १५ ॥

गतम् ॥ १५ ॥

सङ्ख्यानमभोज्यम् ॥ १६ ॥

सङ्ख्ये गणः तस्य यत् स्वमन्नं न त्वेकस्य । तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दद्युः ॥ १६ ॥

१. यत्र यदा अग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यकरणे प्रायश्चित्तं मुक्त्वा तदनु रूपं; नित्यमाभ्युदयिकं वा कर्मासेवते तात्पर्येण करोति न प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदिते प्रायश्चित्तं, तदैतस्मात्कारणादभोज्यमिति इति - क पु. । २. प्राणायामपथिकृदादि इति, ख. पु.

परिकुष्टं च ॥ १७ ॥

‘भोक्तुकामा आगच्छन्’ इत्येवं परिकुष्टं सर्वत आहूय यद्दीयते
तत्परिकुष्टं तदभोज्यम् ॥ १७ ॥

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

चित्रनिर्माणादिकं शिल्पं ये आजीवन्ति(१) तेषां सर्वेषामपि ब्राह्म-
णादीनामन्नमभोज्यम् ॥ १८ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९ ॥

ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रियवर्जम्,(२)त
स्य विहितत्वात् ॥ १९ ॥

ये चाऽऽधिम् ॥ २० ॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान् वासयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमा-
धिः, यः स्तोम इति प्रसिद्धः ।

परभूमौ कुटिं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः १ इति ।

तं चाऽऽधिं ये आजीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । ये तु प्रसिद्धमा
धिमाजीवन्ति तेषां वार्धुषिकत्वादेव(३) सिद्धो निषेधः ॥ २० ॥

भिषक् ॥ २१ ॥

अभोज्यान्न इति प्रकरणाद्भ्यते । भिषक् भैषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं तु
ये सर्पदष्टादींश्चिकित्सन्ति ते भोज्यान्ना एव ॥ २१ ॥

वार्धुषिकः ॥ २२ ॥

वृद्धाजीवी । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २२ ॥

दीक्षितोऽक्रीतराजकः ॥ २३ ॥

दीक्षितो,(४) दीक्षणीयेष्टया संस्कृतः सोऽपि यावत् क्रीतराजको न

१. आजीवन्ति इत्यन्तरं ‘आजीवन्ति तेन ये जीवन्ति’ इत्यधिकं क. पु.

२. तस्य विहितत्वात्, इति नास्ति क. पु.

३. अभोज्यान्नत्वं सिद्धम्, इति ख. ग. पु.

४. ज्योतिष्टोमे—‘आग्नौ वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणः, इत्यनेन
दीक्षणीयेष्टिर्नाम काचिदिष्टिर्विहिता । सा च यजमानसंस्कारार्था, इति निर्णीतं पूर्वमीमां
सार्था पञ्चमाध्याये । तथा संस्कृतो यजमानो यावत् यागार्थद्रव्यं सोमलतां न क्रीणाति

भवति सोमक्रयं न करोति तावद्भोज्यान्नः ॥ २३ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥

भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमपेक्षते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रागिति ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमाह—

हुतायां वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

अग्नीषोमीयस्य वपायां हुतायां वा दीक्षितस्यान्नं भोक्तव्यम् । तथा च बह्वृ-
चब्राह्मणम्—‘अशितव्यं वपायां हुतायाम्’ इति ॥ २५ ॥

पक्षान्तरमाह—

(१) यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् २६

इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति ।
ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तेरपस्मृतिता मा भूदिति प्रत्यक्षमेवाऽत्र
ब्राह्मणमिति ॥ २६ ॥

कलीवः ॥ २७ ॥

पण्डकः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २७ ॥

राज्ञां प्रैषकरः ॥ २८ ॥

राज्ञामिति बहुवचनात् ग्रामादेर्यः प्रैषकरः तस्याऽपि प्रातिषेधः ॥ २८ ॥

अहविर्याजी ॥ २९ ॥

यश्चाऽहविषा नररुधिरादिना यजतेऽभिचारादौ यथा ‘यमभिचरे-
त्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे’ ति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २९ ॥

चारी ॥ ३० ॥

चारो गूढचरः स्पशः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥

तावत्पर्यन्तामि-त्यर्थः । प्रथमदिने ‘अपराह्णे दीक्षयेत्’ इति अपराह्णे दीक्षा विहिता । ततः
पूर्वं दीक्षणीयेष्टिः । तत्समनन्तरदिने सोमक्रयणं विहितम् । ततश्च प्रथमदिनेऽपराह्णा-
दनन्तरं द्वितीयदिनमध्याह्नात् पूर्वं दीक्षितान्नं न भोक्तव्यमिति फलितम् । इदं चैकदीक्षा-
पक्षे । अनेकदीक्षापक्षे तु तदनुरोधेन दिनसंख्याशुद्धिः प्रत्येतव्या ॥

१. Cf. आप. श्रौ. १०. १५. १६.

अविधिना च प्रवृजितः ॥ ३१ ॥

यश्चाऽविधिना प्रवृजितः शाक्यादिस्सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३१ ॥

यश्चाऽग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥

(१)(योऽनापद्यग्निं त्यक्त्वा प्रायश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपि च) अविधिनेत्येव । यश्चाऽविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाऽग्नीनपास्यति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३२ ॥

यश्च सर्वान् वर्जयते सर्वाग्नी च श्रोत्रियो निराकृति-
वृषलीपतिः ॥ ३३ ॥

यश्च सर्वान् वर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्क्ते न कश्चिद्भोजयति स सर्ववर्जा । यश्च सर्वाग्नी सर्वेषामन्नं भुङ्क्ते तावुभावप्यभोज्यान्नौ । श्रोत्रियः इत्युभयोश्शेषः । श्रोत्रियोऽपि सन्नभोज्यान्न एवेति । निराकृतिः निःस्वाध्यायः । निर्व्रत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नः । वृषलीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृषली पत्नी जीवति इतरा मृताः स वृषलीपतिः । स श्रोत्रियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ ३३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावष्टादशी कण्डिका ॥१८॥

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युप-
वेशयते तावन्तं कालम् ॥ १ ॥

मदकरद्रव्यसेवया (२) विकृतिं गतो मत्तः । उन्मत्तो भ्रान्तः । बद्धो निगलितः । अणिकः पुत्रात् श्रुतग्राही, पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु निन्दितः । प्रत्युपविष्टः ऋणादिना कारणेनाऽधमर्णादिकं निरुध्य तत्पार्श्व उपविष्टः । प्रत्युपवेशयिता त्वितरः, तस्य परिहारमकुर्वन्तेन सह कामं सुचिरमास्यताम्रित्यासीनः । ता एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्नाः, यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अपर आह—अणिकः ऋणस्य दाता प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणमिति ॥ १ ॥

क आश्यान्नः ॥ २ ॥

यद्येते अभाज्यान्नाः कस्तर्हि आश्यान्नः ? कस्य तर्ह्यन्नमशनीयमिति ।

यद्यप्येते अभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यन्ते । तथा-
प्यनेकमतोपन्यासार्थं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ २ ॥

य ईप्सेदिति कण्वः ॥ ३ ॥

य एव प्रार्थयते स एवाऽऽद्यान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते (१)प्रति-
षिद्धवर्जम् ॥ ३ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ ४२ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां' (१८.१३.) मित्युक्तत्वात् भोज्यान्ना-
स्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् । तपोहोमजप्यैः
स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः । स स्वयमप्रार्थयमानोऽपि भोज्यान्न इति कौ-
त्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥

यः कश्चिद्दद्यादिति वार्ष्ण्याणिः ॥ ५ ॥

यः कश्चिदपुण्योऽपुण्यो वा सततं दानशीलः । स भोज्यान्न इति वार्ष्ण्या-
यणिराह ।

तथा च मनुः—

(२)श्रद्धापूर्तं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।' इति ॥ ५ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच्चलं दानेन
निर्दोषो भवति ॥ ६ ॥

रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे कर्तरि स्थावरं स्थिरं नोपभोगमन्तरेण
क्षीयते तदा ततः प्रतिग्रहेऽपि भोक्तारि संक्रमाभावात् भोक्तव्यम् ।
अथ चेच्चलमुपभोगमन्तरेणाऽपि क्षीयते तदा सततदानशीले न मुहूर्त-
मपि पापमवतिष्ठत इति कुतो भोक्तुर्दोष इति ॥ ६ ॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा
पुष्करसादिः ॥ ७ ॥

धार्मिकेणोद्यता आहृता भिक्षा शुद्धा । सा भोज्येत्येकादीनां पञ्चानां
पक्षः । पुष्करसादिः (३) पौष्करसादिः । आदिवृद्धभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥

१. प्रतिषिद्धवर्जम्, इति नास्ति क. पुस्तके ।

२. म. स्मृ. ४.२२८

३. 'आचार्यः' इत्यधिक क. पुस्तके,

सर्वतोपेतं वार्यायणीयम् ॥ ८ ॥

सर्वत उपेतं सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोप-
न्नम् । तत्सर्वन्नोऽपि भोज्यमिति वार्यायणीयं मतम् ॥ ८ ॥
इदानीं स्वमतमाह—

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

कण्वकुंत्सयोः पक्षौ समुच्चितावाचार्यस्य पक्षः(१) ॥ ९ ॥

पुण्यस्याऽप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥

यः प्रार्थितोऽपि नेत्यसकृदुक्त्वा कथांचिदापादितेप्सः(२) सोऽनी-
प्सन्नित्युच्यते, तस्य पुण्यस्याऽप्यभोज्यमिति । अपर आह—अनीप्सत
इति कर्तरि षष्ठी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं, यदि भिक्षमाणः पूर्ववैरा-
दिना स्वयमोप्सन्न भवतीति ॥ १० ॥

यतः कुतश्चाऽभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

‘सर्वतोपेत’ (१९.८.) मित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविश्लेषा ॥ ११ ॥
तमाह—

नाऽननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ १२ ॥

‘अद्य तुभ्यमिदमाहारिष्यामि तदन्नभवता ग्राह्य’मिति निवेदनं नियो-
गः । तदभावः अनियोगः । पुनर्नञ्जमासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गम-
यतः । अननियोगो नियोगः तत्पूर्वं चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ १२ ॥

अथ पुराणे श्लोकावुदाहरन्ति—

(१) उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥

न तस्य पितरोऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वह्न्याग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति ॥ १३ ॥

१. ‘आचार्यस्य पक्षेण’ इति क, पु. २. सोऽल्पेप्सुसन्ननीप्सन्नित्युच्यते’ इति क पु.

३. नाद्यतनभविष्यत्पुराणीयमिदं वचनम् । Cf मनु. ४. २५१. २५२.

अथ अपि च पुराणे—

(१)सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥^१

इत्येवंलक्षणे भविष्यदादौ । उद्यतां हस्ताभ्यामुद्यम्य धारिताम् । आहतां स्वयमानीताम् । पूर्वमनिवेदितां भिक्षाम् । दुष्कृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यां मेने प्रजापतिर्मनुः, मनुः प्रजापतिरस्मीति(२)दर्शनात् । यस्तु तामभ्य-
धिमन्यते प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं नाश्नन्ति । कियन्तं कालम् ? दश वर्षाणि पञ्च च । अग्निश्च हव्यं न वहति । तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दा-
र्थवादः ॥ १३ ॥

(३)चिकित्सकस्य मृगयोऽशल्यकृन्तस्य पाशिनः ।

कुलटायाम्पण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥१४॥

चिकित्सको भिषक् । मृगयुर्मृगघाती लुब्धकः । शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्र-
न्थ्यादीनां छेत्ता अम्बष्ठः । पाशी पाशवान् पाशजालेन मृगादीनां ग्राह-
कः । कुलात्कुलमटतीति कुलटा व्यभिचारिणी । पण्डकः तृतीयाप्रकृतिः ।
एतेषां चिकित्सकादीनामन्नमनाद्यम् । चिकित्सकपण्डकयोः पुनर्वच-
नमुद्यतस्याऽपि प्रतिषेधार्थम् । (४) पूर्वत्र तर्हि ग्रहणे शक्यमकर्तुम् । एवं
तर्हि सूत्रकारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोके प्रतिषेध इत्यपौन-
रुक्त्यम् ॥ १४ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अन्नादे भ्रूणहा माष्टि अनेना अभिशंसति ।

स्तेनः प्रमुक्तो राजानि याचन्ननृतसङ्करे ॥इति ॥१५॥

षडङ्गस्य वेदस्याऽध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽन्नादे
माष्टि लिम्पति । किम् ? प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमत्ति
तस्मिन्स्तदेनः संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यामिनि प्रकरणस-
ङ्गतः पादः । इतरत् पुराणश्लोके पठ्यमाने पठितम् । अनेनसं योऽभि-
शंसति मिथ्यैव ब्रूते—इदं त्वया कृतमिति । स तस्मिन्नाभिशंसति तदनेना

१. अमरको. १. वा. ५.

२. मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्निति दक्षे दर्शनात्, इति क. पु. प्रजापतिर्यस्मिन्निति मानवे दर्शनात् इति ख. पु.

३. Cf मनु. ४. २११. २१२.

४. पूर्वत्र तर्हि ग्रहणस्य वैयर्थ्यम् ।

उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः ।

मार्ष्टि । मनुस्तु—

(१)पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

५५

वचनात्तुल्यदोषस्यान्मिथ्या द्विर्दोषभागमवेत् ॥

इति द्वैगुण्यमाहं । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेश' (२५.४.)
इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्याऽर्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् ।
सङ्करः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः । सत्यसङ्कर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति
सोऽनृतसङ्कर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो
मार्ष्टि । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्तावेकोनविंशी कण्डिका ॥ १९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्रविरचितायामु-
ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ॥

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥

इमं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभपूजात्मकम्, अर्थं प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य अभिसन्धाय । धर्मान् चरेत् ॥ १ ॥

किं कारणम् ?

निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ २ ॥

हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति । (१) लोकार्थं ह्यसौ धर्मं चरति, न कर्तव्यमिति श्रद्धया । न च श्रद्धया विना धर्मः फलं साधयति । (२) 'यो वै श्रद्धामनारभ्ये'ति श्रुतेः किमत्रेदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव ? नेत्याह—

तद्यथाऽऽग्रे फलार्थे (३) निमित्ते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्यते, एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥

तदिति वाक्योपन्यासे । फलार्थं ह्यग्रे वृक्षो निर्मायते आरोप्यते । तस्मिन् फलार्थे (४) निर्मिते छाया गन्धश्चाऽनूत्पद्यते । एवं धर्मं चर्यमाणमर्थाः ख्यात्यादयोऽनूत्पद्यन्ते अनुनिष्पद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः (५) । न चोद्देश्यतया । तथा चाह—

'यथेक्षुर्हन्ताः सलिलं प्रसेचयन्स्तृणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति । तथा नरो धर्मपथेन वर्तयन् यशश्च कामांश्च वसूनि चाऽश्नुते ॥' इति ॥

नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥

यद्यपि देवादर्थं नाऽनूत्पद्यन्ते तथापि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥ ४ ॥

अनसूर्यदुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकबालवादिषु ॥ ५ ॥

कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी । शठः वक्रचित्तः । नास्तिकः

१ लोकभक्त्या इति. क. पु.

२. तै. सं. १. ६. ८. यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्वेष्टाय श्रद्धयते, इति श्रुतिः । अस्या अयमर्थः—

३. ४. निमित्ते इति. क. पु.

५. नचोद्देश्यतया इति नास्ति क

(१) प्रेत्यभावापवादी । बालः श्रुतरहितः । एतेषां वादेषु अनसूयः स्यात् ।
सूयया द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान् विषयीकृत्य द्वेषमपि न
र्यात् । तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् ।
(२) गृध्रिवञ्चयाः प्रलम्भन' इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं
मिथ्याफलाख्यानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु वञ्चितो न
स्यात् । तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वञ्चनस्य सम्भवमाह—

न धर्माधर्मौ चरत 'आवं स्व' इति, न देवगन्धर्वान् न
पितर इत्याचक्षते 'स्यं धर्मोऽयमधर्म', इति ॥ ६ ॥

आवमिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु (३) 'प्रथमायाश्च द्विवचने
भाषाया'मित्यात्वं प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्र-
चचरेतामावां स्व इति ब्रुवाणौ, यदि वा देवादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिमौ
धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवदिषु न स्याद्वञ्चना । तदभावात्तु वञ्च-
नासम्भव इति । इदं चात्र द्रष्टव्यम्—प्रत्यक्षादेर्न गोचरौ धर्माधर्मौ ।
किंतु नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ । तदभावे तन्मूलधर्मशास्त्रगम्याविति ॥ ६ ॥
यंत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—

यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मो, यं
गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥ ७ ॥

आर्याः शिष्टास्त्रैर्वर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रयो वा । यथाऽऽह या-
ज्ञवल्क्यः—

(४) 'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मस्स्योदेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥

इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्म-
कार्यं इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्थाणां वृत्तं सम्य-

ग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपाना-

मदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥८॥

सम्यग्विनीताः । आचार्याधीनः स्या' (२.१९.) दित्यादिना विनयनसम्प

ज्ञाः । वृद्धाः परिणतवयसः । यौवने विषयवश्यताऽपि स्यादिति दमुक्तम् ।
आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलोलुपा अकृपणाः । अदाम्बिका अधर्मध्वजाः,
एकान्तप्रकाशयोरेकवृत्ताः । एवंभूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाऽव्य-
भिचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानम्, न मानुलसुतापरिणयनवक्त-
तिपयविषयम्, तद्वृत्तसादृश्यं भजेत । तदनुरूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं
निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामुत्सन्नपाठब्राह्मणानुभव इति ॥ ८ ॥

एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ ९ ॥

एव श्रुतिस्मृतिसदाचारमूलमनुष्ठानं कुर्वन् उभौ लोकावभिजयति
इमं चाऽमुं च ॥ ९ ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १० ॥

क्रयविक्रयव्यवहारो वणिज्या । सा स्वयं कृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता
प्राप्तानुवादोऽ(१)यमपवादविधानार्थः ॥ १० ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणवृत्तेरभाव आपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । (२)व्यवह-
रणोः समर्थयो'रिति कर्मणि षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्य-
वहारः, पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीत चेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि
व्युदस्यन् वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च
(३)दण्डापूपिकया मिद्धा । तथा च गौतमः—(४)'तदलाभे क्षत्रिय-
वृत्तिः । स्तदलाभे वैश्यवृत्ति'रिति ॥ ११ ॥

अपण्यान्याह—

मनुष्यान् रसान् रागान् गन्धानान्नं चर्म गवां वशां इले-

ष्मोदके तोकमाकिण्वे पिप्पलीमरीचे धान्यं

मांसमायुधं सुकृताशां च ॥ १२ ॥

मनुष्या दारदासादयः । रसा गुडलवणादयः, क्षीरादयो वा । रागाः
कुसुम्मादयः रज्यन्तेऽनेनेति । रज्यन्त इति वा रागा वस्त्रादयः ।

१. नापदि विधानार्थः इति क पु. २. पा. सू. २. ३. ५७.

३. कश्चित् दण्डे प्रोतान् अपूपान् कस्यचित् निकटे निक्षिप्य बाह्यगत्वा पुनः प्रति-
निवृत्त्य तं पृष्ठवान्-क्व मे दण्ड इति । तेनोक्तम्-मूषिकैर्भक्षित इति । तदा तेनाऽर्थोपपत्त्या
कल्पितं यदा दण्डोऽपि मूषिकैर्भक्षितः तदा किमु वक्तव्यमपूपास्तैर्भक्षिता इति । अयं दण्डा-
पूपिकान्यायः ॥

४. गौ. ध. ७. ६, ७.

गन्धाश्चन्दनादयः । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्म जतुवज्रादिः,
येन विश्लिष्टं चर्मादि सन्धीयते । 'यथा(१) श्लेष्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा
विश्लिष्टं संश्लेषये' दिति बह्वृचब्राह्मणे दर्शनात् । उदकं कुम्भजलम् ।
✓तीक्ष्ण ईषदद्गुरितानि ब्राह्मादीनि । किष्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । सुकृत
पुण्यं तस्य फलं सुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । (२) एतान्यपण्यानि
वर्जयित्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत् । मनुष्यादीन्वर्जयित्वेत्येव
सिद्धे 'अपण्यानी'ति वचनमन्येषामप्यपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः

(३) सर्वान् रसानपोहेत कृतान् च तिलैस्सह ।
अश्विनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वं च तान्तव रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोम गन्धांश्च सर्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफान् पशून् ॥'

इति ॥ १२ ॥

तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषण न
विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डुलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् न वि-
क्रीणीत । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नाऽयं प्रतिषेधः । मानवे
हि श्रुतम् (४) —

'काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रीणीत तिलाञ्छुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥' इति ॥ १३ ॥

अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४ ॥

विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषां परस्परं विनि-
मयोऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः, न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तैश्चैव केषां चिद्विनिमयोऽनुज्ञायते —

अन्नेन चाऽन्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसानां च

रसैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥१५॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः(१)—रसा रसैस्समतो हीनतो वा ... । तिलतण्डुलपक्वान्नं विद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तनेन' इति । मानवे तु विशेषः—

(२)रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाऽकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥' इति ।

गौतमीये तु—(३)विनिमयस्तु । रसानां रसैः । पशूनां च । न लवण-
कृतान्नयोः । तिलानां च । समेनाऽऽमेन तु पक्वस्य सम्प्रत्यर्थ' इति । तस्मा
दत्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्न शङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्मणि मिथो विनियोगे
न गतिर्विद्यत' (१३.१७) इति । (४)विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यादीनां
विक्रयोऽपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ १५ ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् ॥ १६ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ विंशतितमी कण्डिका ॥ २० ॥

मुञ्जबल्वजैर्मूलफलैः ॥ १ ॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्य-
वहरेत् मुञ्जादिभिः ॥ १६ ॥

मुञ्जबल्वजास्तृणविशेषाः ॥ १ ॥

तृणकाष्ठैराविकृतैः ॥ २ ॥

तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः । काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः ।
तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥ २ ॥

नाऽत्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥

प्रतिषिद्धानामपि विक्रयविनिमयाभ्यां जीवेत् । न पुनरत्यन्तमन्व-
वस्येत् अवसीदेत् । तथा च गौतमः(५)'सर्वथा तु वृत्तिरशक्तावशौद्रेण ।
तदप्येके प्राणसंशय' इति । मनुरपि—

(६)'जीवितात्ययमापन्नो बोऽन्नमस्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते' ॥ इति ॥ ३ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥

गतम् ॥ ४ ॥

न पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥

पतिताः स्तेनादयो वक्ष्यमाणास्तैः सह न कश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः ।

तत्र मनुः(१)—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनाम्न तु यानासनाशनात् ॥ इति ।

यानादिभिस्संवत्सरेण पतति । याजनादिभिस्तु सद्य एव ॥ ५ ॥

तथाऽपपात्रैः ॥ ६ ॥

अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ७ ॥

द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं, तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥७॥

स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मा-

तुः पितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं

सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिशस्त्यं ब्रह्महत्या । 'ब्राह्मणमात्रं च हत्वा-
भिशस्त' (२४.७.) इति वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन
स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोज्झं उज्झ उत्सर्गं । भावे घञ् । छान्दसो लिङ्ग-
व्यत्ययः । ब्रह्म वेदः तस्याऽधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम् । औषधादिप्रयोगेण
गर्भस्य वधो गर्भशातनम् । मातुर्योनिसम्बन्धे मातृष्वस्त्रादौ । पितुर्योनिस-
म्बन्धे पितृष्वस्त्रादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्त्रीगमनं मातृष्वसृगमनं त-
त्सुतागमनं मातुलसुतागमनं चेत्यर्थः ।

(२) 'गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥

इति मानवे निषिद्धायाः सुरायाः, पानं सुरापानम् । असंयोगाः, संयो-
गानर्हाः प्रतिलोमादयः । तैः संयोग एकगृहवासादिः असंयोगसंयोगः ।
एतानि पतनीयानि ॥ ८ ॥

गुर्वीसखिं गुरुसखिं च गत्वाऽन्यांश्च परतल्पान् ॥ ९ ॥

सखीशब्दस्य छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वसखी मात्रादीनां सखी । गुरुसखी पित्रादीनां सखी तां गत्वा । किम् ? पततीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते । अन्यथा परतत्त्वान् गत्वा पतति । तत्पशब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥

नाऽगुरुतल्पे पततीत्येके ॥ १० ॥

गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पातित्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् , प्रायश्चित्ते तु गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ११ ॥

तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥ ११ ॥

अथाऽशुचिकराणि ॥ १२ ॥

अशुचिं पुरुष कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि, तानि वक्ष्यन्ते ॥ १२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ १३ ॥

प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ १४ ॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसस्य भक्षणमशुचिकरम् ॥ १४ ॥
तत्रोदाहरणम्—

शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्याणां

क्रव्यादसाम् ॥ १५ ॥

ग्राम्याणांमिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः, भावेऽ-
सुन्प्रत्ययः । क्रव्यविषयमदनं येषां ते क्रव्यादसः केवलं मांसवृत्तयो
गृध्रादयः ॥ १५ ॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ १६ ॥

मूत्रपुरीषग्रहणं तादृशस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रगमनं चाऽऽर्याणाम् ॥ १७ ॥

शूद्रोच्छिष्टं भुक्तमार्याणां त्रैवर्णिकानामशुचिकरम् । अपपात्राः प्रतिलो-
मस्त्रियः तासां च गमनम् ॥ १७ ॥

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥

यान्येतान्यशुचिकरत्वेनाऽनुक्रान्तानि एतान्यपि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते ॥

अतोऽन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥१९॥

उक्तव्यतिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीनि तान्य-
शुचिकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥

दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने
स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥ २० ॥

पतितस्य दोषं परैरविदितं बुध्वा परस्य समाख्याने पूर्वं न स्यात् ।
परैरविदितं स्वयं विद्वानपि न परेभ्यः पूर्वमाचक्षीत । किं तु स्वयं
धर्मकृत्येष्वेनं वर्जयेत् , यथा परे न जानन्ति । अन्यथा दोषवान् स्यात् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावेकविंशी कण्डिका ॥ २१ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-
ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

अथाष्टमः पटलः ॥

(अष्टमात्मपटलः)

अध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननैश्चारिकान् १

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रणीतं विवरणम् ॥

अथ 'अध्यात्मिकान् योगान्'—इत्याद्यात्मपटलस्य संक्षेपतो विवरणं प्रस्तूयते । किमिह प्रायश्चित्तप्रकरणे समाप्तानस्य प्रयोजनमिति । उच्यते—कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् । अनिष्टकर्मक्षयहेतुनि हि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । सर्वे च कर्मवर्णाश्रमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहग्रहणहेतुत्वान् । तत्क्षयकारणं चाऽऽत्मज्ञानम्, प्रवृत्तिहेतुदोषनिवर्तकत्वान् । दोषाणां च निर्घाते आत्मज्ञानवतः पण्डितस्य धर्माधर्मक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विवक्षितेन्यात्मज्ञानार्थमध्यात्म(१)पटलमाख्यते, कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् ।

ननु वर्णाश्रमविहितानां कर्मणामफलहेतुत्वात् तत्क्षयो नेष्ट इति, न, "सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम्" (२. २. २.)

इत्यादिश्रवणात् । अपरिमितवचनात् क्षेमप्राप्तिरेवेति चेन्न, 'तत्परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण' (२. २. ३.) इत्यादिश्रवणात् । गौतमश्च—

(२)'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मणिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय' इत्यादिना संसारगमनमेष दर्शयति कर्मणां फलम् । सर्वाश्रमाणां हि दोषनिर्घातलक्षणानि समयपदानि विधिनाऽनुतिष्ठन् सार्वगामी भवति, न तु स्वधर्मानुष्ठानात् । वक्ष्यति च—

'विधूय कविः' (२२. ५) "सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेद्" (२. २१. १३) इत्यादि ।

"तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति" (२. २१. २.)

१. अत्र पटलशब्दो नपुंसकलिङ्गः प्रयुक्तः । 'समूहे पटल न ना' (अमरको. ३. २. ००) इत्यमरकोशात् समूहवाचिनः पटलशब्दस्यैव क्लीबत्वम् । 'तिलके च परिच्छेदे पटलः' इति शेषकोशात् परिच्छेदवाचकस्य पटलशब्दस्य तु पुल्लिङ्गत्वैवेत्यवगम्यते । अत एव च सर्वे ग्रन्थकाराः 'इति प्रथमः पटलः', इत्येव लिखन्ति । अतोऽत्रापि पुल्लिङ्गैव भाव्य यद्यपि पटलशब्देन तथापि भेदाविवक्षया प्रयोगः कृत इति भाति ॥

२. गौ. ध. ११. २९.

इति वचनात् क्षेमशब्दस्य चाऽपवर्गार्थत्वात् सर्वाश्रमकर्मणां ज्ञानगहितानामेव फलार्थत्वं, ज्ञानसंयुक्तानि तु क्षेमप्रापकाणि, यथा विषदध्यादीनि मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानि कार्यान्तरारम्भकाणि, तद्वदिति चेत्-न; अनारम्भ्यत्वात् क्षेमप्राप्तेः । यदि हि क्षेमप्राप्तिः कार्या स्यात् तत इदं चिन्त्यम्-किं केवलैः कर्मभिरारम्भ्या? ज्ञानसाहितैर्वा? ज्ञानकर्मभ्यां वा? केवलेन ज्ञानेन कर्मासंयुक्तेन वेति । न त्वारम्भ्या केनचिदपि; क्षेमप्राप्तेः नित्यत्वात् । अतोऽसदिदम्-ज्ञानसंयुक्तानि कर्माणि क्षेमप्राप्तिमारभन्ते इति । ज्ञानसंयुक्तानां ज्ञानबोधेन क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धापनयकर्तृत्वमिति चेत्-न, सकार्यकारणानामेव कर्मणां क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वात् । अविद्यादोषहेतूनि हि सर्वकर्माणि सहफलैः कार्यभूतैः क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धकानि । तदभावमात्रमेव हि क्षेमप्राप्तिः । न च तदभाव आत्मज्ञानादन्यतः कुतश्चिदुपलभ्यते । तथाह्युक्तम्—

“निर्हृत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पण्डितः” (२२. ११.) इति । पाण्डित्यं चेदात्मज्ञानं, प्रकृतत्वात् । श्रुतेश्च (१) “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चेति” इति । अभयं हि क्षेमप्राप्तिः । (२) ‘अभयं वै जनक ! प्राप्नोऽसि’ इति श्रुत्यन्तरात् ।

“तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति” (२. २१. २.) इत्याचार्यवचनमन्यार्थम् । कथम् ? यथोपदिष्टेष्वश्रमधर्मेष्वव्यग्रो निष्का-मस्सन् प्रवर्तमानो ज्ञानेऽधिकृतो भवति, न यथेष्टं (३) चेष्टन् कामकामी जायापुत्रविद्यादिकामापहतव्यग्रचेताः । ज्ञानी च सन् सर्वसन्न्यासकमेण क्षेमं गच्छतीत्येषोऽर्थः । न हि दोषनिर्घातः कदाचिदपि कर्मभ्य उपपद्यते । समिध्याज्ञानानां हि दोषाणां प्रवृत्तौ सत्यां प्राबल्यमिहोपलभ्यते । ‘सङ्कल्पमूलः कामः’ इति च स्मृतेः । प्रवृत्तिमान्ये च’ दोषतः पुनर्वर्तमानात् । न चाऽनिर्हृत्य समिध्याज्ञानान् दोषान् क्षेमं प्राप्नोति कश्चित् । न च जन्मान्तरसञ्चितानां शुभकर्मणां विहितकर्मभ्यो निवृत्तिरुपपद्यते, शुद्धिसामान्ये विरोधाभावात् । सत्सु च तेषु तत्फलोपभोगाय शरीरग्रहणं, ततो धर्माधर्मप्रवृत्तरागद्वेषौ, पुनः शरीरग्रहणं चेति संसारः केन वार्यते ? तस्मान्न कर्मभ्यः क्षेमप्राप्तिस्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वा । कर्मसहिताज्ज्ञानादविद्यानिवृत्तिरिति चेत् ! यद्यपि ज्ञानकर्मणोर्भिन्नकार्यत्वाद् विरोधः तथापि तैलवर्त्यग्नीनामिव संहृत्य कर्मणा

१. तैत्ति. उ. २, ९. २. बृ. उ. ४. २. ४.

३. ‘चेष्टन्’ इति शत्रन्तः प्रयोगस्साधुरिति न प्रतीमः ।

ज्ञानमविद्यादि संसारकारणं निवर्तयतीति चेन्न । क्रियाकारकफलानुप-
मर्देनाऽऽत्मलाभाभावात् ज्ञानस्य कर्मभिः संहतत्वानुपपत्तेः । तैलवर्त्य-
ग्रीनां तु सहभावित्वोपपत्तेरितरेतरोपकार्योपकारकत्वोपपत्तेश्च संहत-
त्वं स्यात् । न तु ज्ञानकर्मणोस्तदुभयानुपपत्तेः संहतत्वं कदाचिदपि
सम्भवति । केवलज्ञानपक्षे शास्त्रप्रतिषेधवचनादयुक्तमिति चेन्न । ज्ञान-
कार्यानिवर्तकत्वाच्छास्त्रप्रतिषेधवचनस्य ।

योऽयं कर्मविधिपरैः केवलज्ञानपक्षस्य सर्वसन्न्यासस्य विप्रतिषे-
धो विरोधः, स नैव ज्ञानकार्यमीवद्यादोषक्षयं वारयति (१) 'भिद्यते हृद-
यग्रन्थिः' (२) 'तस्य तावदेव चिरम्' (३) 'मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' इत्ये-
वमादिश्रुतिस्मृतिशतसिद्धम, कर्मविधिपरत्वात् प्रवृत्तिशास्त्रस्य । न च
(तत्) ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं वारयति, सर्वोपनिषदामप्रा-
माण्यानर्थक्यप्रसङ्गात्, 'पूः प्राणिनः' (२२. ४.) 'आत्मा वै देवता'
इत्यादिस्मृतीनां च । तस्माद्यद्यपि बहुभिः प्रवृत्तिशास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं
केवलज्ञानशास्त्रमात्मैकत्वविषयमल्पं, तथापि सकार्यस्य ज्ञानस्य बल-
वत्तरत्वाच्च केनचिद्वारयितुं शक्यम् ।

जीवतो दुःखाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्याऽनैकान्तिकं क्षेमप्रापकत्वमिति
चेत्, न, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' 'ब्रह्मविद्याप्नोति परम्', 'निचार्य तं मृ-
त्युमुखात् प्रमुच्यते' (४) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिस्मृति-
न्यायेभ्यः । बहुभिर्विप्रतिषिद्धत्वात् सर्वत्यागशास्त्रस्य लोकवत् त्या-
ज्यत्वमिति चेन्न, तुल्यप्रमाणत्वात् । मानसान्तानि सर्वाणि कर्मा-
ण्युक्त्वा । (५) "तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्"
इति तपःशब्दवाच्यानां कर्मणामवरत्वेन संसराविषयत्वमुक्त्वा न्यास-
शब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य केवलस्य 'न्यास एवात्यरेचयत्' (६) 'त्यागेनै-
के अमृतत्वमानशुः' इत्यमृतत्वफलं दर्शयति शास्त्रम् ।

(७) "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमानः" इत्यादिना च वि-
दुषः सर्वक(र्मैर्मा) भावं दर्शयति;

"द्वौ पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ कर्मपथश्चैव पुरस्तात् सन्न्यासश्च,
तयोः सन्न्यास एवातिरेचयति"

इति च । विप्रतिषेधवचनस्य निन्दापरत्वादयुक्तमिति चेन्न । अ-

१. मु. उ. २. २. ८. २. छा. उ. ६. १४. २. २. कठो. २. ३. १५,

४. मुण्ड. उ. ३. २. ९. ५. नारा. उ. ७८.

६. नारा. उ. ३.

७. नारा. उ. ८०

विद्वद्विषयस्य कर्मणः स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । मन्दबुद्धयो हि लोकेऽदृष्ट-
प्रयोजनाः प्ररोचनेन प्रवर्तयितव्याः कर्मसु । न दृष्टप्रयोजना विद्वांसः ।
परनिन्दा हि परस्तुतिरिति केवलज्ञानानिन्दया कर्मस्तुतिपरमाचार्यव-
चनम् ।

यत्तु “बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणम्, इहैव न दुःखमुपलभेत” (२.२१.१६)
इति ज्ञानस्य साधनत्वानैकान्तिकवचनं, तद् (१) ‘ब्रह्मविदा-
प्नोति परम्’ इत्यादिवाक्येभ्यः प्रत्युक्तम् ; आचार्यान्तरवचनाच्च
‘त्यज धर्ममर्थं च’ ‘न तत्र क्रमते बुद्धिः’ ‘नैकर्म्यमाचरेत्’ ‘तस्मात्
कर्म न कुर्वन्ति’ इत्यादेः । तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् क्षेमप्राप्तिः ॥

अध्यात्मिकान् योगानिति । अध्यात्मं भवन्तीत्यध्यात्मिकाः । छा-
न्दसं ह्रस्वत्वम् । के ते अध्यात्मिका योगाः ? वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः ।
ते हि चित्तसमाधानहेतुत्वाद् योगाः । बाह्यनिमित्तनिरपेक्षत्वाच्चा-
ध्यात्मिकाः । तानध्यात्मिकान् योगान् । न्यायसहितान् उपपत्तिसम-
न्वितान् । ते हि क्रोधादिषु दोषनिर्घातं प्रति समर्था उपपद्यन्ते न्याय-
तः । अनैश्चरिकान् निश्चारयन्ति मनोऽन्तःस्थं बहिर्विषयेभ्य इति
नैश्चारिकाः क्रोधादयो दोषाः, तत्प्रतिपक्षभूता ह्येते नैश्चारिकाः ।
अक्रोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणस्वरूपं प्रसन्नमात्मावलम्बनं
तिष्ठति । अतस्ताननुतिष्ठेत् सेवेत । अक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं
कुर्यादित्यर्थः । तथा हि परः स्व आत्मा लभ्यते । क्रोधादिदोषापहृत-
चेतस्तया हि स्वोऽपि पर आत्माऽविज्ञातोऽलब्ध इव सर्वस्य यतः,
अतस्तल्लभाय योगानुष्ठानं कुर्यात् ॥ १ ॥

उज्ज्वला ।

उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रायश्चित्तानि
वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि स-
र्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—

(२) भिद्यते हृदयग्रन्थिदिल्लघ्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥’ इति ।

(३) ‘तद्यथेषांकातूलमम्रौ प्रोतं प्रदूयैतैवं हाऽस्य सर्वं पाप्मानः
प्रदूयन्त’ इति च । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

(४) इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥’ इति ।

अध्यात्मनि भवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्धभावाः । आत्मनो लम्भ-
यितृन् । योगान् चित्तसमाधानहेतून् वक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपायान् ।
अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपत्तिसमान्वितान्, उपपद्यन्ते हि ते न्या-
यतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घाते । अनैश्चारिकान् निश्चारश्चित्तस्य बहिर्वि-
क्षेपः, तस्मै ये प्रमदन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणाः ते नैश्चारिकाः तत्प्रति-
पक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मात्मलम्बनं नि-
श्चलं तिष्ठति तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षणं
चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १ ॥

विवरणम् ।

पुत्रावित्तादिलाभो हि परो दृष्टो लोके । किमात्मलाभेन ? इत्यत आह—

आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभाद् आत्मनः परस्य स्वरूपप्रतिपत्तेः न परं लाभान्तरं
विद्यते । तथा विचारितं बृहदारण्यके(१) 'तदेतत् प्रेयः पुत्राद्' इ-
त्यादिना ॥ २ ॥

वृज्वला ।

किंपुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः ? ओमित्याह—

आत्मलाभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय
यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा ? प्रत्यगात्मा । न त्वसौ नित्यल-
ब्धः । न हि स्वयमेव स्वस्याऽलब्धो भवति । सत्यम्, प्रकृतिमेलनात्त-
द्धर्मतामुपगतो विनष्टस्वरूप इव भवति । प्रकृत्या हि नित्यसम्बद्धः
पुरुषः । तथाविधश्च सम्बन्धो यथा परस्परं विवेको न ज्ञायते । अन्यो-
न्यधर्मादिवान्योऽन्यत्राऽध्यस्यन्ते । यथा क्षीरोदके सम्पृक्ते न ज्ञायते
विवेकः—इत्यत् क्षीरमित्युदकमिति, अमुष्मिन्नवकाशे क्षीरममुष्मिन्नवकाश-
उदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोरभिसम्बद्धयोर्ये अग्निधर्मा
उष्णत्वभास्वरत्वादयः ते अयोगोलकेऽध्यस्यन्ते । ये वा अयोगोलक-
धर्माः काठिन्यदैर्घ्यादयः तेऽग्नावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रतिपत्तिः—
एकं वस्तु उष्णं दीर्घं भास्वरं कठिनमिति । तद्वदिहापि पुरुषधर्माश्चैत-
न्यादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते । प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमोहपरिणामादयः
पुरुषे । ततश्च एकं वस्तु चेन्नं सुखादिकलिलं परिणामीति व्यवहारः ।

वस्तुतस्तु तस्मिन् सङ्घाते अचेतनांशः परिणामी । चेतनांशस्तु
तमनुधावति । येन येन रूपेण परिणमति तेन तेनाऽभेदाध्यासमापद्यते ।

यथा क्षीरावस्थागतं घृतं क्षीरे दध्यात्मना परिणमति तामप्यवस्थाम-
नुप्रविशति तद्वदिहापि । तदिदमुच्यते-(१) 'तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविश'
दिति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वमिदमेव-यदुत भोक्तृतया निमित्तत्वम् ।
तदेवं स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेदमापन्नः तद्धर्मा
भवति । एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाऽहङ्कारेण, इत्याशरीराद्द्रष्ट-
व्यम् । स्थूलोऽहं कृशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यगहमिति । तस्यैवंग-
तस्यापेक्षितस्यस्वरूपलाभः नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा-
शबरादिभिर्बाह्यात्प्रभृति स्वसुतैस्सह संवर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीय-
मात्मानमवगमयन्मात्रा स्वरूपे कथितं लब्धस्वरूप इव भवति । तथा
प्रकृत्या (२) वेश्ययेव स्वरूपान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया (३) 'त-
त्त्वमसी' ति श्रुत्या स्वभावं नीयते-यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु तदेव त्व-
मसि, यथा मन्यसे 'मनुष्योऽहं दुःख्यह' मित्यादि न तथेति । यथा य
एवभूतो राजा स त्वमसीति राजपुत्रः ।

ननु तत्त्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुच्यते । को ब्रूते ? नेति । ब्रह्माऽपि
नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मा एकः ? आहो स्विन्नाना ? किमनेन
ज्ञानेन ? त्वं तावदेवंविधश्चिदेकरसो नित्यनिर्मलः संसर्गात्क-
लुषतामिव गतः । तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्वयि मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते
संसरिष्यन्ति । का ते क्षतिः ? अथ न सन्ति तथापि कस्ते लाभ इत्य-
लमियता । महत्येषा कथा । तदप्येते श्लोका भवन्ति-

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धितं

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यज्जसा ।

संघाते महदादिभिस्सहवसंस्तद्वत्परः पूरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकलिलं मिथ्यैव धिङ्मन्यते ॥ १ ॥

दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभूय (४) जयार्थमेव यतनं तद्वत्पुमान् बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २ ॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामीदृशीं

नैवान्योन्यभिदामपस्य सहसा सर्वे भजन्त्येकताम् ।

किं तु स्वे परमे पदे पृथगमी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसः का भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥

तेष्वेको यदि जातु मातृवचनात् प्राप्तो निजं वैभवं

नान्येन क्षतिरस्य यत्किल परे सत्यन्यथा च स्थिताः ।

यद्वा न्ये न भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्ब्रूतिः

पुंसामित्याभिदां भिदां च न वयं निर्वञ्छ्य निश्चिन्महे॥४॥ इति॥

तत्राऽऽत्मलाभीयाञ्छ्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

विवरणम् ।

सत्यं क्रोधादयो दोषा आत्मलाभप्रतिबन्धभूता अक्रोधादिभिर्निर्हन्त्येते; तथापि न मूलोद्धर्तनेन निवृत्तिः क्रोधादीनाम्, सर्वदोषबीजभूतमज्ञानं न निवृत्तमिति तस्य चाऽनिवृत्तौ बीजस्याऽनिवर्तितत्वात् सकृन्निवृत्ता अपि क्रोधादयो दोषाः पुनरुद्भाविष्यन्तीति संसारस्याऽऽत्यन्तिकोच्छेदो न स्यात् । तद्दोषबीजभूतस्याऽज्ञानस्य मतान्, ज्ञानादन्यतो न निवृत्तिरित्यात्मस्वरूपप्रकाशनायात्मज्ञानाय मतान् शास्त्रान्तरोपनिषद्भ्यः, तत्र तस्मिन् आत्मलाभप्रयोजने निमित्ते । आत्मानं करतलन्यस्तमिव लभिमि ? मयितुं समर्थान् आत्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरिष्यामः उद्धृत्याऽऽहरिष्यामः । ग्रन्थीकृत्य दर्शयिष्याम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उज्ज्वला ।

तदिहाऽपैक्षितमात्मज्ञानमुपादिश्यते । तच्च त्रिविधम्-श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति । (२) श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यं ज्ञानम् । मननमुपपत्तिभिर्निरूपणम् । एवं श्रुते मते चात्मनि साक्षात्कारहेतुरविक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरं भावना (३) निदिध्यासनम् । तत्राऽऽत्मसिद्धये श्रोतं ज्ञानं तावदाह-
तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रवचनादिषु दर्शनाच्छ्रुत्ययः । श्लोकान् पादबद्धानौपनिषदान् मन्त्रान् । उदाहरिष्यामः उद्धृत्याहरिष्यामः ग्रन्थे निवेशयिष्यामः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्याऽहन्यमानस्य

विकल्मषस्याऽचलं चलनिकेतं येऽनुति-

ष्ठान्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥

विवरणम् ।

पूः पुरं शरीरम् । प्राणिनः प्राणवन्तः । सर्व एव ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्यन्तानि प्राणिनः । पुरं पुरमिव राज्ञः उपलब्ध्याधिष्ठानम् । कस्य पुरम् ? गुहाशयस्याऽऽत्मनः । यथा स्वकस्यपुरे राजा सचिवादिपरिवृत उपलभ्यते, एव देहस्वात्मा बुद्ध्यादिकरणसंयुक्त उपलभ्यते । उपलभते च बुद्ध्यादिकरणोपसंहतान् भोगान् । अतोऽविद्यावरणात्मभूतायां बुद्धिगुहायां शेते इति गुहाशयः । तस्य पुरम् । तस्यां बुद्ध्याविविद्यादिदोषमलापनये विद्वद्भिन्नस्यैकैषणैरुपलभ्यते । इदमपरं विशेषणं गुहाशयस्याऽहन्यमानस्य, छेदनभेदनजरारोगादिभिर्हन्यमाने देहे न हन्यते । (१) 'न वधेनाऽस्य हन्यते' इतिच्छान्दोग्ये । तस्य विकल्मषस्य, कल्मषं पापं तदस्य नास्तीति विकल्मषः । सर्वं ह्यविद्यादोषसहितं धर्माधर्माख्यं कर्म कल्मषं भवति, विकल्मषस्येति विशेषणेन तत् प्रतिषिध्यते तत्कार्यं जरारोगादिदुःखरूपमहन्यमानस्येति । एवं हेतुफलसम्बन्धरहितस्याऽसंसारिण उपलब्ध्यधिष्ठानं पूः सर्वे प्राणिनः । अतो न संसार्यन्यो ऽस्ति । (२) 'एको देवः सर्वभूतेषु 'गूढ' इति श्वेताश्वतरे । (३) 'एष सर्वेषु भूतेषु गुहोऽत्मा न प्रकाशते' इति च काठके । (४) 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि वाजसनयके । (५) 'स आत्मा तत्त्वमसीति च छान्दोग्ये । पूर्वार्धेन ब्रह्मणो याथात्म्यमुक्त्वो चरार्धेन तद्विज्ञानवतस्तद्विज्ञानफलमाह—यस्य सर्वे प्राणिनः पुर अहन्यमानस्य विकल्मषस्य, तस्य सर्वप्राणिसम्बन्धादर्थसिद्धमाकाशवत् सर्वगतत्वम्, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इति च श्रुतेः । सर्वगतस्य चाऽचलत्वमर्थसिद्धमेव । तमचलं चलनिकेतं चलायां हि प्राणिगुहायां स्वयं शेते तमचलं चलनिकेतम् । येऽनुतिष्ठन्ति ममात्मेति साक्षात् प्रतिपद्यन्ते, तेऽमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति ॥ ४ ॥

उज्ज्वला ।

गुहेति प्रकृतिनाम ।

'यत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रसूतिः ।

आत्मा गुहा योनिः(६) रनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥' इति पुराणे दर्शनात् । तस्यां शेते तथा जहाऽऽविभागमापन्नस्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा ।

(१) 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वर्ह्नीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।
 अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः,
 इति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरं हन्यमानेऽपि हन्यते
 (२) तथा चोक्तं भगवता—(३) 'न हन्यते हन्यमाने शरीरं' इति । विकल्मषस्य
 निलेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्मः, आत्मनि त्वध्य-
 स्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनः ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादि-
 मन्तः संघाताः पूः पुरं उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन्
 सचिवरानीतान् भोगानुपभुङ्क्ते, तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन् करणै-
 रुपस्थापितान् भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् ।
 चलनिकेतं निकेतं स्वस्थानं शरीरं तद्यस्य चलं न येऽनुऽतिष्ठन्ति उपासते
 एवंभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते, तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति ॥ ४ ॥
 विवरणम् ।

कथं तदनुष्ठानमिति ? उच्यते—

यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते ।

विधूय कविरेतदनुतिष्ठद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदं प्रत्यक्षतोऽवगम्यमानं स्वयन्नपानादिसंभोगलक्षणम् । इदिति
 किञ्चिदर्थः । यत्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षम् । इहाऽस्मिन् लोके । विषयम् ।
 इदंशब्दसामानाधिकरण्यान्नपुसंकलिङ्गप्रयोगो विषयमिति । उभयालि-
 ङ्गो वा विषयशब्दः । द्वितीय इच्छब्द इहशब्दश्च । तयोः क्वचिन्नियो-
 गः । इच्छब्दश्चार्थः । इहशब्दोऽमुष्मिन्नर्थः । लोकशब्दः काकाक्षिवदुभ-
 यत्र सम्बध्यते । इह लोके इह च लोकेऽमुष्मिन्श्च यदिदं विषयमुच्यते,
 स्वर्गादिलोके पार्श्वस्थमध्यस्थो व्यपदिशति इह लोके इति च लोके इत-
 तत्सर्वं विधूय परित्यज्य । कविः क्रान्तदर्शी, मेधावीत्यर्थः । फलं सा-
 धनं च तद्विधूय एषणात्रयाद् व्युत्थायेत्यर्थः । अनुतिष्ठद् गुहाशयं य-
 थोक्तलक्षणमात्मतत्त्वम् ॥ ५ ॥

उज्ज्वला ।

विषयसङ्गपरित्यागेनाऽयमुपास्य इत्याह—

यदिदं, विषयं, मेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमिति शब्दे
 तकारस्य दकारः । इतिशब्दः प्रसिद्धौ । हशब्द आश्चर्यं । इतिशब्देना-

१. तै. आ. (नारायणोपनिषदि) १०. १.

२. 'तथा चोक्तं भगवता—न हन्यते हन्यमाने शरीरे ।' इति नास्ति क. पुस्तके.

३. भगवद्गी. २. २०.

वृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्वध्वान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहृत-
चेतसो हि वदन्ति—‘इति ह तस्या गीतम्, इति ह तस्याः सुखस्पर्शः,
इति ह तस्या रूपं निष्ठममिव कनकम्, इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽध्वर-
मणिः, इति ह तस्या गन्धो घ्राणतर्पण’ इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि
द्रष्टव्यः । अत्राऽनन्तरमपर इति शब्दोऽध्याहार्यः । इति ह इति हेति यो
ऽयं लोके विषय उच्यते, सामान्यापेक्षमेकवचनम्, एताद्विधूय गुहाशय-
मनुतिष्ठेत् । कावेर्मेधावी ॥ ५ ॥

विवरणम् ।

तत् क्वाऽनुष्ठातव्यमिति । उच्यते—

आत्मन्नेवाऽहमलब्धवैतद्धितं मेवस्व नाऽहितम् ।

अथाऽन्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया ।

महान्तं तेजसस्कार्यं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥

आत्मन्नेव आत्मन्येव । प्रत्यगात्मा हि परमात्मा । सर्वे ह्यवानुष्ठेयम् ।
यदि देहादन्यत्राऽनुष्ठेयते, सोऽनात्मा कल्पितः स्यात् । तस्माद् देहादि-
सङ्घात आत्मन्येव विधूय बाह्यासङ्गं गुहाशयमात्मतत्त्वमनुष्ठेयम् । किम-
न्येष्वननुष्ठेयमिति भगवतो मतम् ? बाढम्, प्रथममेव नान्येष्वननुष्ठेय-
मात्मतत्त्वम् । कथं तर्हि ? सर्वप्रयत्नेनाऽपि स्वदेहादिसङ्घाते यथोक्तमा-
त्मतत्त्वं न लभेत, अथाऽहमन्येष्वदित्यादिषु प्रतीच्छामि अभिवाञ्छामि ।
साधुष्ठानं साधोः परमात्मनः उपलब्धिस्थानं, यत्र गुहाशयं ब्रह्म-
तत्त्वमनुष्ठेयम् । अनपेक्षयाऽन्यत् पुत्रावित्तलोकादिसुखं छित्वा निःस्पृ-
हतया । न ह्यात्मानुष्ठानं बाह्यार्थाकाङ्क्षा च सह सम्भवतः । कस्मात्
पुनरनेकान्यन्यानि हितप्रकाराण्यनपेक्षयाऽत्मानुष्ठानमेव यत्नत आ-
स्थायत इत्येत आहाऽऽचार्यः—यथान्यान्यहितानि हितबुध्या परिगृही-
तानि, न तथैवमात्मसेवनम् । किं तर्हि ? (ए)तद्धितमेव । तस्मात्
सेवस्वति । किंविशिष्टाऽऽत्मा सेवितव्य इत्याह—महान्तम् अमितान्तम्
अनन्त (र)त्वादबाह्यत्वाच्च महानात्मा, तं महान्तम् । गुणैर्वोपाधिस-
हचारिभिर्महान्तं, बृंहणमिति यद्वत् । तेजसस्कार्यं तेजःशरीरमित्यर्थः ।
चेतन्यात्मज्योतिःस्वरूपम् । तद्धि तेजसां तेजः । (१)‘येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्धः’ (२) ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । सर्वत्र सर्व-
देहेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु । निहितं स्थितम्, उपलब्धिरूपेणाभिव्यक्त-

मित्यर्थः । न हि ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनिमित्तत्वव्यतिरेकेण कस्यचिदाधारत्वसम्भवः । निराधारं हि ब्रह्म, सर्वगतत्वोपपत्तेः । प्रभुं प्रभवति सर्वानीश्वरान् प्रति, अचिन्त्यशक्तित्वात् । एवमाद्यनन्तगुणविशिष्टमात्मानं सेवस्वेति ॥ ६ ॥

उज्ज्वला ।

विषयत्यागे हेतुमाह—

शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतू विषयाणां त्यागे-पराधीनत्वमहितत्वं च । महान्तं गुणतः । तेजसस्कायं तेजसश्शरीरं तेजोराशिस्वयंप्रकाशम् । (१) 'आत्मज्योतिः सप्त्राडिति होवाचे'ति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वगतम् । प्रभु स्वतन्त्रम् । एवंभूतं गुहाशयं एतावन्तं कालं अहमात्मन्, सप्तम्येकवचनस्य लुक्, आत्मनि । अस्मिन् मदीये सङ्घाते अन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्ध्वा अथाऽन्येषु इन्द्रियादिषु तं तं विषयं प्रतीच्छामि लङ्घ्ये लट्, प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा न तथा विधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधावनमिति ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः ।

अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः ।

स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

विवरणम् ।

विशिष्टमात्मानं सेवस्वेति क्रियापदमनुवर्तते । किं च सर्वभूतेषु ब्रह्मादिष्वनित्येषु यो नित्योऽविनाशी । विपश्चिन्मेधावी, सर्वज्ञ इत्यर्थः । अमृतोऽत एव । यो ह्यनित्योऽसर्वज्ञः स मर्त्यो दृष्टः, अयं तु तद्विपरीतत्वादमृतः । ध्रुवः अविचलः । निष्कम्पस्वभाव इत्यर्थः । अनङ्गः स्थूलशरीररहित इत्यर्थः । स्थूले हि शरीरे शिरआद्यङ्गानि सम्भवन्ति । अशरीर इति लिङ्गशरीरवर्जित इत्येतत् । अशब्दः नाऽस्य शब्दगुणः सम्भवति । शब्दविद्धि सन् अन्यथा शब्दात्मकः शब्दात्मकमेव विजानीयात् । न चैतदस्ति । अतोऽशब्दः । तथा अस्पर्शः आकाशवायुभूतद्वयगुणप्रतिषेधेन शब्दादयो गन्धावसानाः सर्वभूतगुणाः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तत इदं सिद्धमाकाशादपि सूक्ष्मत्वम् । शब्दादिगुणबाहुल्याद्वाय्वादिषु स्थौल्यतारतम्यमुपलभ्यते । शब्दादिगुणाभावान्निरतिशयसूक्ष्मत्वं सर्वगतत्वादि चाऽप्रतिबन्धेन धर्मजातं तर्केणाऽपि

शक्यं स्थापयितुम् । महान्, अत एव शुचिर्निरञ्जनः । अथवा शुचिः पावन इत्यर्थः । शुचिं हि वस्तु पावनं दृष्टम्, यथा लोके वाय्वग्न्यादि । किञ्च य आत्मा प्रकृतः, स सर्वम् । (१) 'इदं सर्वं यदयमात्मे'ति हि वाज-सनेयके । न ह्यात्मव्यतिरेकेण किञ्चिन्निरूप्यमाणमुपपद्यते । अत एव परमा प्रकृष्टा । काष्ठा अवसानम् । (२) 'सा काष्ठा सा परा गति-रिति' काठके । संसारगतिनां अवसानं निष्ठा समाप्तिरित्यर्थः । स वैषुवतं मध्यं सर्वस्य, सर्वान्तरश्च्युतेः । विषुवत्सु वा (३) दिवाकीर्त्येषु मन्त्रेषु नित्यं प्रकाश्यं भवतीति वैषुवतः । स परमात्मा ।

ननु 'स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवत'मित्युक्तम् । कस्मात् पुनस्तदात्मतत्त्वं विभक्तमुपलभ्यत इति । उच्यते—स परमात्मा वैभाजनं, विभक्तिर्विभजनं विवेकः आत्मनो यस्मिन् देहे क्रियते, तत् । विभाजनमेव वैभाजनम् । आत्मनो विवेकोपलब्ध्य-धिष्ठानं हि शरीरम् । तच्चाऽनेकधा विभक्तम् । तदुपाध्यनुवर्ति-त्वाद् वैभाजनम् सर्वथा शुद्धमेव सर्वैर्नोपलभ्यते । किं तर्हि ? विभक्तो विपरीतश्चोपलभ्यते ॥ ७ ॥

उज्ज्वला ।

पुनरप्यसौ कीदृश इत्याह—

सर्वभूतेषु मनुष्यादिषु सङ्घातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्वपि न विनश्यति विपाश्चित् मेधावी चित्स्वरूपः । अमृतः नित्यत्वादेवाऽमरणधर्मा । अतः ध्रुवः एकरूपः, विकाररहितः । न प्रधानवद्विकारिणस्सतो धर्मरूपेणाऽस्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः । अशब्दोऽस्पर्श इति भूत-गुणानामुपलक्षणम् । शब्दादिगुणरहितः अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणाऽपि वर्जितः । महाच्छुचिः महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः । स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स एव परमा काष्ठा, ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैषुवत विषुवान्नाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः । 'एकविंशमेतद्दह-रुपयन्ति विषुवन्तं मध्ये सम्बत्सरस्ये'ति दर्शनात् । विषुवानेव वै-

१. बृह. उ. ४. ५. ७

२. काठ. १. ३. ११.

३. गवामयनाख्यस्सवत्सरसाध्यस्सत्रविशेषः । स एकषष्ठ्याधिकशतत्रयदिवस (३६१) साध्यः । तत्राशीत्युत्तरशत (१८०) दिनानि पूर्वं पक्षः । तावन्त्येव दिना-न्युत्तरं पक्षः । मध्यमं यदहरेकाशीत्युत्तरशततमरू (१८१) पं स विषुवान् । तत्र दिवा-कीर्त्याख्यं साम ब्रह्मसाम भवति । तेन च साम्ना परमात्मा गीयते । अतो विषुवद्वत् मध्यस्थानत्वात् तत्प्रतिपाद्यत्वाद्वा ब्रह्म वैषुवतमिति भावः ।

शुवतम् । तद्यथा सम्बत्सरस्य मध्ये भवति एवमङ्गानामेष-
मध्ये । (१) 'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मे'ति बह्वृचब्राह्मणम् । स एव च वैभा-
जनं पुरं विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनम् । तदेव वैभाजनं प्रज्ञादिरनुश-
तिकादिश्च । यथा समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥

तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चाऽस्य सदाऽऽचरेत् ।

दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥

विवरणम् ।

अतस्तदुपाध्यनुवर्तिस्वभावदर्शनमविद्याख्यं हित्वा विद्यया शा-
स्त्रजनितदर्शनेन त यथोक्तलक्षणमात्मानमनुतिष्ठेत् । । सर्वत्र सर्वस्मिन्
काले । किञ्च न केवलमनुष्ठानमात्रमस्य । प्राध्वं बन्धनम् आत्मैकत्वरस-
प्रकृतां स्थिरां बाह्यैषणाव्यावृत्तरूपां सर्वसन्न्यासलक्षणाम् । तद्धि
बन्धनं विदुषो ब्रह्मणि । एवं हि बद्धो ब्रह्मणि संसाराभिमुखो नाऽऽव-
र्तते । तस्माद् बन्धनं चाऽस्य सदाऽऽचरेत् । तदनुष्ठानबन्धने सदाचरतः
किं स्यादिति ? उच्यते—दुर्दर्शं दुःखेन ह्येषणात्यागादिना स दृश्यत इति
दुर्दर्शम् । निपुणं यस्माद्धि दुर्दर्शं तस्मान्निपुणम् । अत्यन्तकौशलेन
समाहितचेतसा युक्तो यः पश्येत् साक्षादुपलभेत—अहमात्मेति, स
मोदेत । एवं दृष्ट्वा हर्षमानन्दलक्षणं प्राप्नुयात् । विष्टपे विगतसन्ताप-
लक्षणेऽस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उज्ज्वला ।

तमेवंभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत यश्चाऽस्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थासु
सदा प्राध्वमानुकूल्यमाचरेत् । आनुकूल्यं प्रातेषिद्धवर्जनं नित्यनौमत्ति-
ककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दर्शं निपुणं (२) सूक्ष्मतः युक्तः समाहितो भूत्वा
पश्येत् साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टपे विगततापे स्वे महिम्नि स्थितो मोदेत
सर्वदुःखवर्जितो भवति । संसारदशायां वा तिरोहितं निरातिशयं स्व-
मानन्दमनुभवतीति ॥ ८ ॥

॥ इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्ताउज्ज्वलायां द्वाविंशी काण्डिका ॥ २२ ॥

आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्कविः ।
आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्यत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे
विराजति ॥ ९ ॥ १ ॥

विवरणम् ।

किञ्च आत्मन् पश्यन् आत्मनि पश्यन् उपलभमानः । सर्वभूतानि सर्वाणि (भूतानि) । सर्वेषां भूतानामात्मस्वरूपतामेव पश्यन्नित्यर्थः । सवत्राऽऽत्मानं च परम् । न मुखेत् मोहं न गच्छेत् । न ह्यात्मैकत्वदर्शिनो मोहावतारः; (१) 'तत्र को मोह' इति च मन्त्रलिङ्गात् । कीदृग्विशिष्टमात्मदर्शनं मोहनिवर्हणमित्याह—चिन्तयन् उपसंहृतकरणः कविः मेधावी सन् ध्यायमानः । न शब्दजनितदर्शनमात्रेण मोहापगमः । सर्वभूतेष्वनुप्रविष्टमेकं संव्यवहारकाले यो हि युक्तः पश्येत्, स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः । नाकपृष्ठे सुकरागौ(?) ब्रह्मणि । विराजति विविधं दीप्यते ॥९॥

उज्ज्वला ।

सर्वाणि भूतानि आत्मन् आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपनिषदादिभिर्ज्ञानन् । पश्चाच्चिन्तयन् युक्तिभिर्निरूपयन्, यो न मुखेत् मध्ये मोहं न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्च सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत् साक्षात्कुर्यात् । स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महिम्नि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ १ ॥

निपुणोऽणीयान् विसोर्णाया यस्सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ।

स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽ

नन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।

तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः॥

विवरणम् ।

किञ्च निपुणः सर्ववित् अणीयान् अणुतरो विसोर्णायाः विसृत-तन्तोरपि । कोऽसौ ? यः प्रकृत आत्मा सर्वं समस्तं जगदावृत्य सं-व्याप्य तिष्ठति । किञ्च वर्षीयान् वृद्धतरः स्थूलतरश्च पृथिव्याः । सर्वात्मको हि सः । ध्रुवः नित्यः सर्वं कृत्स्नमारभ्य संस्तम्भनं कृत्वा । तिष्ठति वर्तते । (२) 'येन द्यौरुग्रा पृथ्वी च दृढा' इति मन्त्रलिङ्गात् । स सर्वेश्वरः सर्वज्ञः एको विज्ञेय इत्यर्थः । स परमात्मा इन्द्रियैर्जन्यते यज्ज्ञानं जगतोऽस्य, तस्मात् ज्ञानादन्यो विलक्षणः, लौकिकज्ञानादन्य इति विशेषणाज्ज्ञानात्मक इत्येतेत् सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमिति च श्रुतेः । अस्य जगत इन्द्रियजन्यज्ञानादन्य इत्युक्तम् । अतश्च तद्व्यतिरिक्तं ज-

गदिति प्राप्तम् । अतस्तन्मा भूदित्याह—अनन्यस्य अपृथग्भूतस्य जगतः, ज्ञेयात् ज्ञातव्यात् परमार्थस्वरूपाद्व्यात् परमेश्वराद् धृतादेरिव मृदः । स च परमेष्ठी परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृदाकाशेऽवस्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी । स्वयमेव विभाजः विभक्तो देवपितृमनुष्यादिना ज्ञातुर्ज्ञेयज्ञानभेदेन च, यस्मात् स एव ज्ञेय आत्मा स्वतो विभजति जगदनेकधा । तस्मादेवाऽऽत्मनः कायाः शरीराण्याकाशादिक्रमेण प्रभवन्ति सर्वे ब्रह्मादिलक्षणाः । अतो मूलं स जगतः । (१) 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः । अत एव स शाश्वतिकः । यो हि पृथिव्यादिविकारः, सोऽवादिक्रमेण विनश्येत्, परं मूलकारणमापद्यते, सोऽशाश्वतिकोऽनित्यः । अयं चाऽऽत्मा परं मूलम् । न तस्याऽप्यन्यन्मूलमस्ति, यतो जातो विनश्येत्, मूलमापद्यते, ततस्तद्विलक्षणत्वाच्छाश्वतिकः शाश्वदेकरूपः । अतो नित्यः एकत्वमहत्वमूलत्वेभ्यश्च ॥ १० ॥

उज्ज्वला ।

निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसोर्णयाः विसतन्तोरप्यणीयान् सूक्ष्मः । यः सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान् प्रवृद्धतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाऽधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुवः एकरूपः । अस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृशात् ? अनन्यस्य ज्ञेयात्, पञ्चभ्यर्थे षष्ठी, ज्ञेयात् नीलपीताद्याकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं, तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च (२) 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति ।

(३) 'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतस्स्थितम् ॥' इति पुराणम् । स्वभावतः स्वच्छस्य चिद्रूपस्यऽऽत्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धेरनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणेन ज्ञानात्मक इत्यपि सिद्धम् । (४) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति च श्रुतिः । एवंभूतस्याऽऽत्मा परमेष्ठी परमे स्वरूपे तिष्ठतीति । विभाज इत्यस्य परेण सम्बन्धः । विभजत्यात्मानं देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूलं प्रपञ्चसृष्टेर्भोक्तृतया मूलकारणम् । स नित्यः अविनाशी । शाश्वतिक एकरूपः अविकारः ॥ २ ॥

विवरणम् ।

एवं यथोक्तमात्मानं विदितवत् आध्यात्मिका योगा न्यायसहिता
अप्रतिबन्धेन भविष्यन्ति । मिथ्याप्रत्ययपूर्वका हि दोषाः । दोषनिमि-
त्तश्च धर्माधर्मजनितः संसारः दोषनिवृत्तावत्यन्तं विनिवर्तते इत्येतम-
र्थं दर्शयिष्यन्नाह--

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते । निर्हृत्य
भूतदाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ११ ॥ ३ ॥

दोषाणां तु क्रोधादीनां निर्घातः विनाशः । योगा अक्रोधादयः, त-
न्मूलः तन्निमित्तमित्येतत् । अक्रोधादिषु हि सत्सु प्रतिद्वन्द्विनो दोषा
दुर्बलत्वान्निर्हन्त्यन्ते । इह जिविते इति दोषप्रभवकर्मिणीमत्तत्वाज्जीवि-
तस्य देहधारणावसानो दोषव्यापार इत्येतद् दर्शयति । तत्प्रतिपक्षेष्व-
क्रोधादिषु कथं नु नाम मुमुक्षवः प्रयत्नातिशयं कुर्युरिति योगदोषयो-
रितरेतरविरोधित्वे सति स्थितिगतिवद् योगेभ्यो दोषाणामेव निर्घातः,
न तु विपर्यय इत्येतत् । कथमिति चेत् ? उच्यते--सम्यग्दर्शनसचिव-
त्वाद् बलवन्तो योगाः । मिथ्याप्रत्ययसचिवत्वात् दुर्बलत्वान्निर्हन्त्यन्ते ।
निहन्तीत्येतदप्युक्तम् । बुद्धिबलवद्भयस्तद्धीनानां लोके निर्घातो
दृष्टः । 'अक्रोधनः' (१. १. २३) 'क्रोधादींश्च--' (१. ११. २५) इति लि-
ङ्गात् । निर्हृत्य अपहृत्य । भूतदाहान् दोषेषु(न?) ह्युद्भूतेषु भूतानि द-
हन्त इव अग्निना परितप्यन्ते । अतो भूतदाहा दोषा उच्यन्ते । तान्
निर्हृत्य । क्षेमं निर्भयं मोक्षं गच्छति ।

"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" "अभयं वै जनक प्राप्नो-
ऽसि" 'न भवति विदुषां ततो भयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । न
दोषप्रशमनावेणाऽब्रह्मविदः क्षेमप्राप्तिरित्याह--पण्डित इति । ब्रह्मविदि
ह्यत्र पण्डितशब्दः प्रयुक्तो, न शास्त्रविदि । (१) "तस्माद् ब्राह्मणः पा-
ण्डित्यं निर्विद्य" इति श्रुतेः । इहाऽऽत्मविद्याधिकारात् ।

यदि तर्हि दोषनिर्हरणं पण्डितोऽप्यपक्षेत, तं प्रति न हि ब्रह्मवि-
द्याक्षेमप्राप्तिनिमित्तम् । यदि ब्रह्मविद्यैव क्षेमप्राप्तिनिमित्तं, ब्रह्मविद्या-
नन्तरमेव न दुःखमुपलभेत । नैष दोषः । उक्तो ह्यत्र परिहारः--सम्यग्
ज्ञानबलावष्टम्भाद् बलिनो योगा दुर्बलान् दोषान् मिथ्याप्रत्ययमवान्
निहन्तुमलमिति । तस्माद् ब्रह्मविद्यैव क्षेमप्राप्तिः । अन्यथा दोषनिर्ह-
रणकर्मक्षययोरसम्भवात् ।

विद्यया चेद्दोषनिर्हरणकर्मक्षयाववश्यं भवतः, तत इदमयत्नकार्यत्वाद् दोषनिर्हरणस्य नित्यानुवादरूपमनर्थकम्, निर्हृत्येति, न, प्रवृत्तकर्माक्षितत्वाद् दोषाणाम् । द्विविधानि ह्यनेकजन्मान्तरकृतानि कर्माणि-फलदानाय प्रवृत्तान्यप्रवृत्तानि च । यत्तु प्रवृत्तं कर्म, तेनाक्षिता दोषाः कर्तुः सुखदुःखादिफलदानाय, दोषाभावे फलारम्भकत्वानुपपत्तेः । न हि रागद्वेषादिशून्ये सुखदुःखं प्रवृत्तिलब्धिः कदाचित् कस्यचिदिह दृश्यते । तस्मात् फलदानाय प्रवृत्तेन कर्मणाऽऽक्षिता दोषाः प्रसङ्गेन प्राप्तवला यत्नतो निर्हर्तव्याः । प्रवृत्याधिक्यहेतुत्वप्रसङ्गात् । अत एवेदमुक्तम्-दोषाणां तु निर्घातो योगमूले इह जीवित इति । मन्दमध्यमोत्तमापेक्षत्वाच्च । ब्रह्मविदामपि न सर्वेषां समा ब्रह्मप्रतिपत्तिः, विवेकातिशयदर्शनात् कस्याचित् । 'एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ' इति च श्रुतेः सम्यग्दर्शनसम्पन्न' इति च स्मृतेः । मन्दमध्यमब्रह्मविदपेक्षया त्यागवैराग्येन्द्रियजयाविधेरर्थवत्त्वम् . उत्तमब्रह्मविदां त्वर्थप्राप्तमेतत् सर्वमित्यनुवादमात्रम् । (१) 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते, इति वचनात्, गुणातीतलक्षणवचनेभ्यश्च । प्रवृत्तकर्माक्षितदोषात् न ज्ञानितचेष्टाभ्यश्च भवति विदुषोऽपि देहान्तरोत्पत्तिर्गति चेद्-मुक्तेषुवत् प्रवृत्तकर्माक्षितत्वाद् विद्वद्दोषचेष्टानां प्रवृत्तकर्मविभागेनैवोपक्षेपशक्तित्वात् प्रयोजनान्तराभावाच्च न जन्मान्तरारम्भकत्वमुपपद्यते । यद्यप्रवृत्तं कर्म, तत स्व्यवावस्थमेव ब्रह्मविद्याहुताशनदग्धबीजशक्तित्वाच्चात्र जन्मान्तरारम्भाय, 'क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि' (२) 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । अतः सिद्धा पण्डितस्य दोषनिर्हरणात् क्षेमप्राप्तिः ॥ ११ ॥

उज्ज्वला ।

दोषाणा वक्ष्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मूलनम् । इह जीविते योगमूलः योगा वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः तन्मूलकः । अतश्च तान् भूतदाहीयान् भूतानि दहतः क्रोधादीन्दोषान् निर्हृत्य क्षेमं गच्छति आत्मत्राणद्वारेण । पण्डितो (३) लब्धज्ञानः आत्मसाक्षात्कारी । क्षेम अभयं मोक्षम् (४) अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति बृहदारण्यकम् ॥ समाप्ताः श्लोकाः ॥ ३ ॥

अथ भूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥ ४ ॥

भूतानां दाहो भूतदाहः तस्मै हिताः भूतदाहीयाः तस्मै हितमिति छः ।

आत्मलाभयोगाः] उज्ज्वलोपेतं प्रथमः प्रश्नः । १३७

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो
मृषोऽयमत्याशपरीवादावसूया काममन्यु अना-
त्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥ ५ ॥

विवरणम् ।

तत्र क्रोधस्ताडनाक्रोशनादिहेतुरन्तःकरणविक्षोभो गात्रस्वेदक-
म्पनादिलिङ्गः । हर्षस्तद्विपरीतोऽभीष्टलाभजनितो बाष्परोमाञ्चनादि-
लिङ्गः । रोषोऽनिष्टविषयो मानसो विक्रियाविशेषः । लोभः परद्रव्येप्सा,
स्वद्रव्याविनियोगस्तोयै । मोहः कार्याकार्याविवेकिता । दम्भ आत्मनो
धार्मिकत्वप्रकाशनम् । द्रोहः परानिष्टचिकीर्षा । मृषोऽयमनृतवचनम् ।
अत्याशपरीवादौ अत्याशोऽतिमात्रमशनम् । परीवादोऽसमक्षं परदो-
षाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमा । काममन्यु कामः स्त्रीव्यतिक-
राभिलाषः । मन्युस्ताद्विधातकृत्सु द्वेषः । अनात्म्यम् अनात्मवत्ता । एष
क्रोधादिरयोगः, असमाधानलक्षणो ह्येष चेतसो विक्षेपप्रकारः । तेषां
योगमूलो निर्घातः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उज्ज्वला ।

(१) ताडनाक्रोशादिहेतुकोऽन्तःकरणविक्षोभः स्वेदकम्पादिलिङ्गः
क्रोधः । हर्षः इष्टलाभाच्चेतस उद्रेको रोमाञ्चादिलिङ्गः । रोषः क्रोधस्यैव
क्रियानपि भेदो मित्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलोभ्यमात्रकार्यकरः ।
लोभो द्रव्यसङ्गः, यो धर्मव्ययमपि रुणद्धि । मोहः कार्याकार्ययोरविवेकः ।
स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुपादिश्यते कदाचित्तदभावेऽपि
सम्भवतीति । दम्भो धार्मिकत्व(२)प्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । द्रोहोऽपका-
रः । मृषोऽयमनृतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परीवादः परदोषाभिधानम् ।
असूया परगुणे(३)ष्वक्षमा । कामः स्त्रीसंसर्गः । मन्युः गूढो द्वेषः ।
अनात्म्यं अजितेन्द्रियत्वं जिह्वाचापलादि । अयोगो विक्षिप्तचित्तता ।
एते भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ ५ ॥

के पुनस्ते योगा इति, उच्यते--

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः स-
त्यवचनमनत्याशोऽपैशुन्यमनमूया संविभागस्त्याग आ-
र्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभृतैरविरोधो योग आर्य-

मानृशंसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्य-
नुतिष्ठन् विधिना (१)सर्वगामी भवति ॥ १४ ॥ ६ ॥

विवरणम् ।

अक्रोधोऽहर्षः इत्येवमाद्या अयोगविपरीताः । अतस्ते समाधिलक्षण-
त्वाद् योगाः । सविभागः आत्मनो यात्रासाधनस्याऽर्थिभ्यः संविभजनम् ।
त्यागः दृष्टादृष्टेष्टभोगानां शक्तिः परित्यजम्, तत्साधनानां च ।
अर्जवम् ऋजुता, अदृष्टाकलनपूर्विका वाङ्मनःकायानां प्रवृत्तिः । मार्दवं
मृदुत्वम् । शमोऽन्तःकरणोपशमः । दमो बाह्यकरणापेशमः । इदमन्यद्
योगलक्षणं संक्षेपत उच्यते—सर्वभूताविरोधो योगः, विरोधे हि भूतानां
पीडा, तदभावेऽपीडा । स एव सर्वभूतापीडालक्षणो योगः ।
आर्यम् आर्याणां भावः अश्रुद्रता । आनृशंसम् आनृशस्यम्, अक्रौर्यम् ।
तुष्टिः लब्धव्यस्याऽलाभेऽपि चेतसः प्रसन्नतयाऽवस्थानं लाभ इव । सर्व-
भूताविरोलक्षणंहिसा परित्राजकस्यैव सम्भवतीत्यार्यादीनां त्रया-
णामन्येषां चाऽविरुद्धानां सर्वाश्रमान् प्रति प्राप्तिरिति शब्दसाम-
र्थ्याद्, इति शब्दस्य च प्रकारवचनत्वादायादीनीत्यर्थप्रकाराणि सर्वाश्र-
मान् प्रति गमयति सर्वाश्रमाणां समयपदानिति । समयस्थानानीत्ये-
तत् । अवश्यानुष्ठेयानीत्यर्थः । तान्येतानि यथोक्तान्यनुतिष्ठन् विधिना
सर्वगामी सर्वगमनशीलः, ज्ञानाभिव्यक्तिक्रमेण । भवति मुच्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यस्य कृतिषु
आपस्तम्बीयधर्मशास्त्राध्यात्मपटलविवरणम् ॥ ❀

उज्ज्वला ।

के पुनस्ते योगाः ? तानाह—

एते चाऽक्रोधादयोऽपि भावरूपाः न क्रोधाद्यभावमात्रम्, क्रोधादिनि-
र्घातहेतुतयोपदेशात् । के पुनस्ते ? अक्रोधः, क्रोधादिषु प्रसक्तेष्वपि
मा कार्षमिति सङ्कल्पः । अहर्षः, इष्टलाभालाभेषु चेतसः ऐक्यरूप्यम् ।
अरोषः मित्रादिषु प्रतिकुलेष्वपि मनोविकाराभावः । अलोभः सन्तो-
षोऽलम्बुद्धिः । अमोहोऽवधानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अद्रोहः परेष्व-
पकारिष्वप्यनपकारः । अनसूया परगुणेष्वभिमोदनम् । सत्यवचनं यथा-

दृष्टार्थवादित्वम् । सम्बिभागः आत्मान(१)मुपबुध्याऽप्यग्रादिदानम् ।
त्यागोऽपरिग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपत्वम् । मार्दवं सुपगम्यता ।
शमः मन्युपरित्यागः । दमः(२)इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात् पूर्व-
त्र स्वस्मिन् क्रमे अकामः, अमन्युः, आत्मवत्वमिति नोपदिष्टम् । सर्वभूतैर-
विरोधः । सर्वग्रहणं श्रुदैरविरोधार्थम् । योगः ऐकाग्र्यम् । आर्याणां भावः
आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशस आनृशस्य व्यवहारवचनादौ प्रसक्त-
नैष्ठुर्यस्य वर्जनम् । तुष्टिरनिर्वेदः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्ध-
र्मज्ञानाम् । पदं विषयः । एते अक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः, न
केवलं योगिनामेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः
क्रोधादीन् समूलघातं णन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी
भवति । तान्यक्रोधादीनि तुष्ट्यन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् ।
अनुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः आत्मा तं गच्छति प्राप्नोति ।
'विधिने'ति वचनात्(३)'प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र स्वास्थ्यनृतं वदेत् ।'
इत्यादिके विषये अनृतवचनादावपि न दोष इति ॥ ६ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्ताउज्ज्वलायां
त्रयोविंशी कण्डिका ॥ २३ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-
ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥८॥

१. अवबुध्य इति क. पु. २. इन्द्रियनिग्रहः इति ग. पु.

३. द्वित्रेध्वन्यादर्शपुस्तकेषु 'प्राणिनां तु वधो यत्र' इत्येव पाठस्समुपलभ्यते । परन्तु
श्लोकार्धमिदं याज्ञवल्कीयम् । तत्र "वर्णिनां हि वधो यत्र" इत्येव मुद्रितपुस्तकेषु पाठस्स-
मस्ति । (या. स्मृ. २. ८३.) किञ्च मनौ—एतत्समानार्थकश्लोक एवमुपलभ्यते—

शूद्रविद्वक्षत्रविप्राणां यत्रतौ भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ इति । (म. स्मृ. ८. १०४)

अनयोरेकार्थत्वमभ्युपगम्यैव विद्वानेवरेणाऽपि "यत्र वर्णिनां शूद्रविद्वक्षत्रवि-
प्राणां सत्यवचनेन वधस्सम्भाव्यते" इति याज्ञवल्कीय वचनं व्याख्यातम् । अन्यैरपि
विश्वरूपापराकादिभिः 'वर्णिनाम्' इत्येवं पाठः स्वीकृतः । अतोऽत्रापि 'वर्णिनां' इत्येव
पाठस्साधीयानिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

अथ नवमः पटलः ॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ १ ॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थम् ? वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् “ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थं” (२५. ४) इति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थम् । तत्किमर्थं वैरयातनार्थमिच्छ्यते ? केचिन्मन्यन्ते- नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं (१) यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति । ताञ्चिराकर्तुमिदमुक्तम् । श्रौतेऽप्युक्तं—(२) दोषनिघांतार्थानि भवन्तीति । अपर आह—यो येन हन्यते स हतो ध्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति—अपि नामाऽहमेनं जन्मान्तरेऽपि वध्यासामिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिदमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ १ ॥

शतं वैश्ये ॥ २ ॥

वैश्ये हते गवां शतं दद्यात् ॥ २ ॥

दश शूद्रे ॥ ३ ॥

शूद्रे हते दश दद्यात् । गा इति प्रकरणाद्गम्यते ॥ ३ ॥

ऋषभश्चाऽत्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४ ॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽप्यधिको देयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाऽह—

(३) अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥

व्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।

वरुन् दूरतरे ग्रामादृक्षमूलनिकेतनः ॥

१. ‘यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् भागधेयेनैवैनं शमयति नाऽस्याऽपरं गृहान् दहति’ (तै.स. २. २. २.) इति विहिता आहिताग्नेर्यजमानस्य गृहे दग्धे तादृशगृहदाहनिमित्तका क्षामवदग्निदेवताकेष्टिः क्षामवतीष्टिः ।

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाण्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान्द्रुद्रहा चरेत् ।

ऋषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गास्त्रिंशताः ॥ इति ॥ ४ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५ ॥

एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतास्तु एवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ५ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं वाऽभिशस्तः ॥ ६ ॥

उक्तेषु यौ पूर्वा वर्णा क्षत्रियवैश्यौ तथोर्यौ वेदाध्यायः अधीतवेदः तं हत्वा अभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोऽभिधानम् । सवनगतं वा, तयोरेव वर्णयोः यः सवनगतः सवनशब्देन न प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते, नापि यागमात्रम् । किं तर्हि ? सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः सवनगतः 'ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षितः' इति दर्शनात् । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् ? ब्राह्मणे मा भूत् । इष्यते ब्राह्मणे । वक्ष्यति च 'ब्राह्मणमात्रं 'वे'(२४.७.)ति । एवं तर्हि शूद्रे मा भूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्तयोरेव यावन्तुलोमौ(१) करणाम्बष्ठौ तयोर्मा भूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाऽभिजनविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥

गर्भं च तस्याऽविज्ञातम् ॥ ८ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाऽविज्ञातम् । हत्वाऽभिशस्तो भवति ॥ ८ ॥

आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥ ९ ॥

(२)'ऋतुस्नातामात्रेयीमाहु'रिति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयीं च ब्राह्मणस्त्रियं हत्वाऽभिशस्तो भवति । ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भं इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेयीत्यन्ये ॥ ९ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ १० ॥

तस्य सर्वप्रकाराभिः शस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १० ॥

अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽर्धशा-
णोपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥

कृत्वेति वचनात् परकृता कुटी ग्राह्या । वाक् यता नियता येन स वाग्यतः वाच्यमः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः । शवशिरः ध्वजो यस्य स शवशिरध्वजः । सकारलोपशब्दान्दसः । स्वव्यापादितस्य शिरो ध्वजदण्डस्याग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्य कस्य चिच्छवस्येत्यन्ये । शणस्य विकारः शानी पटी तस्या अर्धमर्धशानी तस्याः पक्षमर्धशानीपक्ष आयामविस्तारयोरुभयोरप्यर्धम् । अधो नाभि उपरिजानु च यथा भवति तथा तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वात् 'ग्रामे प्रतिष्ठेते' (२४.१४.)ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । मध्ये क्रियान्तरविधिः ॥ ११ ॥

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ १२ ॥

तस्य ग्रामं प्रविशतः वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदि-
तव्यः । अपर आह-यत्र रथ्यादाबुभयोः पार्श्वयोर्वर्त्मनी भवनः तत्र तयोर्मध्येन सूकरादिपथेन सञ्चरेदिति ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा चाऽन्यमुत्क्रामेत् ॥ १३ ॥

अन्यमार्यं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौटिल्यः (१) 'पञ्चारत्नयो रथपथ-
श्चत्वारो हस्तिपथः द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणा'मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥ १३ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥ १४ ॥

स्वर्परमात्रं खण्डम् । (२) लोहितकमनाप्रीतम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षा-
पात्रं गृहीत्वा ग्रामे प्रतिष्ठेत् । ग्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥

कोऽभिः शस्ताय भिक्षामिति (३) सप्ताऽगारं चरेत् ॥ १५ ॥

(४) अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै मह्यं को धार्मिको भिक्षां ददातीति उच्चैर्ब्रुवाणः सप्तागाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रेष्वेवा-
गारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते तदा तावत्येव ॥ १५ ॥

सा वृत्तिः ॥ १६ ॥

सप्तस्वगारेषु या च यावती लभ्यते सैव वृत्तिः अपर्याप्ताऽपि ॥ १६ ॥

अलब्धोपवासः ॥ १७ ॥

यदि सप्तागारेषु न किञ्चिदलभ्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहनि ॥

गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥

एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥

तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ १९ ॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशनसमये च द्वितीयो ग्रामेऽर्थः प्रयो-
जनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नाऽन्यथा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥

द्वादश वर्षाणि(१) चरित्वा सिद्धः सद्भिस्सम्प्रयोगः ॥ २० ॥

एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः सम्प्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सह
सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः
स उच्यते—कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत् । सा
यद्यागत्य श्रद्धधाना भक्षयति तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति जानी-
यात्, अन्यथा नेति ॥ २० ॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽपजिगीषमाणो
वसेत्त्रिः प्रतिराट्ठोऽपजित्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥

सङ्ग्रामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपह-
त्याऽपसरन्ति स आजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् । किं चिकी-
र्षन् ? ब्राह्मणगव्यः (२) 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः । ब्राह्मण-
गवीरपजिगीषमाणः दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन् । एवं वसन्
दस्युभिर्हिंयमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिराट्ठः तैरपजितः
अपजित्य वा तान् गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति त-
स्मादेनसः । द्वादशवार्षिके प्रवृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥ २१ ॥

आश्वमेधिकं वाऽवभृथमवेत्य मुच्यते ॥ २२ ॥

अथ वाऽश्वमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ २२ ॥

धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥ २३ ॥

धर्मस्याऽग्निहोत्रादेः, अर्थस्य च कुण्ड्यकरणादेः (१) युगपद्यत्र सन्निपातः तत्रोभयानुग्रहासम्भवे धर्मलोपेन योऽर्थं गृह्णाति तस्याऽप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा धर्मं हित्वाऽर्थहेतोः कौटसाक्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः—

(२) 'कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं गुरोरनृताभिशंसनं महापातक-समानी'ति । मनुरपि—

(३) 'अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चाऽलीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया' ॥ इति ॥ २३ ॥

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनो-

त्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् ॥ २४ ॥

गुरुः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तो भवति सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यम्य स कर्मवमाप्तः । तौ हत्वा एतेनैवाऽनन्तरोक्तेन विधिना ओत्तमादुच्छ्वासात् । उत्तम उच्छ्वासः प्राणवियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४ ॥

नास्याऽस्मिंल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ॥ २५ ॥

अश्वमेधावभृथादिषु सम्भवत्स्वपि अस्याऽस्मिंल्लोके अस्मिन् जीविते प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २६ ॥

मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते । (४) तेन पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तव्य इति भावः । अन्ये तु पूर्वं सूत्रं तन्निवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति ॥ २६ ॥

इति हरदत्तविरचितायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ चतुर्विंशी कण्डिका ॥२४॥

१. कुण्ड्यकरणादेः इति नास्ति क. च. पु. २. गौ. ध. २०. ९.

३. म. स्मृ. ११. ५६.

४. तेन पुत्रादिभिस्संस्काराद्यैर्वेदेहिकाः कार्या इति भावः. इति ख. पु.

गुरुदारगमनप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १४

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्नं परिवास्याऽञ्जलावा-
धाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ १ ॥

गुरुत्र पिता, नाऽऽचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या ल-
क्ष्यते । सा च साक्षाज्जननी(१) । न तत्सपत्नी । तां गत्वा सवृषणं साण्डं
शिश्नं परिवास्य धुरादिना छित्वाऽञ्जलावाधाय दक्षिणां दिश व्रजेत् । अनावृत्तिम्
आवृत्तिर्न क्रियते यस्यां तां दिशमनावर्तमानो गच्छेत् । अथ ये(२) दक्षि-
णस्योदधेस्तीरे वसन्ति तेऽपि यावद्देशं गत्वा उदधिमेव प्रवेक्ष्यन्ति ।
मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र सर्वतः—

(३)पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुरासां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम् ॥

एता गत्वा स्त्रियो मोहात्(४) तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ इति ।

नारदस्तु—

‘माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।

(५)पितृव्यपत्नी शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्नस्योत्कृन्तनं तत्र नाऽन्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ॥ १ ॥

उज्ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥

आयसी ताम्रमयी वा अन्तस्सुषिरा स्त्रीप्रकृतिरत्र सूर्मिः । तां ज्व-
लितामग्नौ तप्ताम् । परिष्वज्य समाप्नुयात् समार्तिं गच्छेत् म्रियेत ॥ २ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥

‘गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।’

तस्याः पाता सुरापः । सः अग्निस्पर्शा (६)अग्निकथितां सुरां पिबेत् ।

तया दग्धकायः शुद्ध्यति ॥ ३ ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा
कर्माऽऽचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४ ॥

१. तत्सपत्नी वा इति ग. पु.

२. अथेति नास्ति ग. पु.

३. संव. स्मृ. १५८. १५९.

४. तप्तकृच्छ्रान् षडाचरेत् . इति. छ. पु.

५. पितृव्यसखिशिष्यस्त्री इति. क. पु. ६. अतिश्रुपितां, इति. ख. ग. पु.

स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । अंसे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खा-
दिरं वा धारयन् । राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत-एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामि-
ति । स तेन मुसलेन एनं स्तेनं हन्यात् , यथा मृतो भवति । (१)वधेन स्ते
यात् मोक्षो भवति ॥ ४ ॥

अनुज्ञानेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥ ५ ॥

यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुज्ञातारं रा-
जानमेव तदेनः स्पृशति ॥ ५ ॥ उत्तरमृजु ॥ ६ ॥

अग्निं वा प्रविशेत् ॥ ६ ॥

तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ॥ ७ ॥

तीक्ष्णं तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् ॥ ७ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ॥ ८ ॥

भक्तमन्नम् । तस्याऽपचयो द्वासः । प्रथमे दिने यावन्तो प्रासाः ते
एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्वपि आ एकस्माद्भासात् । त-
त्रापि यदि न समाप्तिः ततस्तत्रैव प्रासपरिमाणापचयः कर्त्तव्यः ।
एवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्नुयात् समापयेत् ॥

कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ॥ ९ ॥

अथ वा सवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्राश्चरेत् । एषामेनस्तु गुरुषु गुरु-
णि, लघुषु लघूनीति व्यवस्था ॥ ९ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ १० ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्मह-
त्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युः (१)रपोऽभ्य-
वेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते
त्रिभिर्वर्षैरप पापं नुदन्ते ॥ ११ ॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो भोजन-

१. वधं सति स्तेनस्य मोक्षो मुक्तिर्भवत्येनसो नान्यथा इति. क. च. पु.

२ अपोऽभ्युपेयुः इति. क. छ पु.

स्तेयादिप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १४७

कालो येषाम् । यथा-अद्य दिवा भुङ्क्ते श्वो नक्तमिति, ते तथोक्ताः ।
तथापि मितभोजिनः न मृष्टाशिनः । (१)अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वप्सु
स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पे, यथा सवनानि प्रातस्सवनादीन्यनुकल्पानि
अनुसृतान्यनुष्ठितानि भवन्ति तथा(२) त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि,
रात्रावासीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिभि-
र्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्ते ॥ ११ ॥

प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं
गत्वाऽवतिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥ १२ ॥

प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा सङ्ग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवतिष्ठेत् । किं
सर्वं ? नेत्याह—प्रथमं वर्णं परिहाप्य ब्राह्मणवर्जमितरौ वर्णः क्षत्रियादिरि-
त्यर्थः । तत्र स्थितमेनं ते सैनिका हन्युः, त एनं हतं विदध्युः । अन्त-
र्गतास्त्रिभिः स्युः, यथा राजा स्तेनम् । स मृतश्शुच्यति ॥ १२ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयि-
त्वाऽग्निं प्रविशेत् ॥ १३ ॥

अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्दो लोहितादी-
नामप्युपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा
होमं कारयित्वा पश्चात् स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत्, मृतः शुच्यति ।
तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात्(३) “लोमानि मृत्योर्जुहोमि, लोमभि-
र्मृत्युं वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा ॥
लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये स्वाहा । स्नावानि मृत्यो-
र्जुहोमि स्नावभिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृ-
त्युं वासये स्वाहा । अस्थानि मृत्योर्जुहोमि अस्थभिर्मृत्युं वासये स्वा-
हा । मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जभिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मेदो मृत्योर्जु-
होमि मेदसा मृत्युं वासये स्वाहा” इत्येते मन्त्राः वसिष्ठेन पठिताः ॥ १३ ॥

वायसप्रचलाकबर्हिणचक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुल-
डेरिकाश्चहिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १४ ॥

१. अपोऽभ्युपेयुः इति. क. छ, पु,

२. सोमयागे प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति त्रिषु कालेषु प्रातस्सवनं, माध्यन्दिनं सवनं,
तृतीयसवनं, इति सवनत्रयमनुस्यूततयाऽनुष्ठायते तद्वत् कालत्रयेऽपि स्नानं कुर्युरित्यर्थः ।

३. ब. घ. २०. २६.

वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । बहिणो मयूरः । चक्रवा-
को दिवा मिथुनचरः, रात्रौ विरही । हंसो मानसवासी । भासो गृध्रविशेषः ।
नकुलमण्डूकादयः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे
शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकं वधे तु कल्प्यम् । केचित् प्रत्येकं वध एत-
त्प्रायश्चित्तमित्याहुः ॥ १४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने पञ्चविंशी कण्डिका ॥ २५ ॥

धेन्वनडुहोश्चाऽकारणात् ॥ १ ॥

धेनुः पयस्विनी गौः । अनड्वान् अनोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः
कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । कारणं कोपो मांसे-
च्छा वा । ताभ्यां विना, अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वं तु (१) 'गाश्च
वैश्यव' दित्यादि स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

धुर्यवाहप्रवृत्तौ चैतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥

'धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोढुं शक्यता धुर्यवाहाः । तावत्सु
हिंसायाः प्रवृत्तौ सत्याम् । इतरेषां प्राणिनां केवल प्राणा एव येषां नाऽस्थीनि
तेषां हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । अत्र गौतमः (२) 'अस्थन्वतां सहस्रं
हत्वा अनस्थिमतामनुडुद्गारे चे'ति ॥ २ ॥

अनाक्रोश्यमाक्रुश्याऽनृतं वोक्त्वा त्रिरात्रमक्षी-

राक्षारलवणभोजनम् ॥ ३ ॥

येन यो न कथञ्चनाऽऽक्रोशर्महति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमा-
क्रुश्य अनृतं वोक्त्वा पातकोपातकवर्जं, त्रिरात्र क्षीरादि भोजने वर्जयेत् । क्षी-
रग्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि (३) ग्रहणमित्याहुः ॥ ३ ॥

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥

शूद्रस्त्वनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ ४ ॥

स्त्रीणां चैवम् ॥ ४ ॥

'क्षत्रियं हत्वे' (२४. १.) त्यादिषु अनृतवचनान्तेषु निमित्तेषु यानि

अपतनीयप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १४९

प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतत् 'चत्वारो वर्षा' इति जात्याभिधानादेव(१) प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते—अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्याभिधानादेव सिद्धे अतिदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चाऽर्धं प्राप्यते इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्धप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥' इति ॥ ५ ॥

येष्वाभिशास्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्वाऽप्राणिहिंसायाम् ॥६॥

येषु हतेषु 'स्वनगतं वाऽभिशास्त, (२४.९) इत्यादिना अभिशास्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्वा शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणिहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति(२)र्न हन्यते ॥ ६ ॥

(३) अनार्यवपैश्चुनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने

शूद्रायां च रेतस्सिक्वाऽयोनौ च दोषवच्च कर्मा-

भिसन्धिपूर्वं कृत्वाऽनभिसन्धिपूर्वं वाऽब्जिङ्गा-

भिरप उपस्पृशेद्धारुणिभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-

त्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥

आर्घ्याणां भाव आर्यम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्यवम् । मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्यवम् । असत्यभाषणादि । पैशुनं परदोषकथनं राजगामि प्रतिषिद्धाचारः 'पृथिवनमैथुनयोः कर्माऽप्सु वर्जये' (३०.१९) इत्यादेरनुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथाकृशरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहतम् । अपेयम् अनिर्दिशयाः गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशने । शूद्रायां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्वा । अयोनौ च जलादौ रेतः सिक्वा । दोषवच्च कर्म श्रौतमाभिचारिकम् । अभिसन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वा । अनभिसन्धिपूर्वं वा परपीडादिकरं कर्म कृत्वा । अब्जिङ्गाभिः(४) "अपो हि घृता मयोभुव" इति तिसृभिः(५) हिरण्य

१. प्रायश्चित्त प्राप्तम् । तन्नियम' इति क. पु. २. न भज्यते. इति. घ. पु. ।

३. गौतमीये २६. १५. सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

४. तै. ५. ६. १०. यो वदिशवतमो रसः, तस्मा अरं गमाम वः, इत्यग्निमे ऋचौ ।

५. तै. सं. ६. ६. १. यासां राजा वरुणः, यासा देवा दिवि, शिवेन मा चक्षुषा, इत्यग्निमं ऋक्त्रयम् ।

अपतनीयप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १४९

प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतत् 'चत्वारो वर्णा' इति जात्याभिधानादेव(१) प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते—अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्याभिधानादेव सिद्धे अतिदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चाऽर्धं प्राप्यते इति स्मार्ता न्यायः । तेन स्त्रीणामर्धप्राप्यर्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥' इति ॥ ५ ॥

येष्वाभिशास्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्त्वाऽप्राणिहिंसायाम् ॥६॥

येषु हतेषु 'सवनगतं वाऽभिशास्त, (२४.९) इत्यादिना अभिशास्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्त्वा शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणिहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति(२)र्न हन्यते ॥ ६ ॥

(३)अनार्यवपैशुनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने

शूद्रायां च रेतस्सिक्त्वाऽयोनौ च दोषवच्च कर्मा-

भिसन्धिपूर्वं कृत्वाऽनभिसन्धिपूर्वं वाऽब्लिङ्गा-

भिरप उपस्पृशेद्भारुणिभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-

त्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥

आर्याणां भाव आर्यम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थवम् । असत्यभाषणादि । पैशुनं परदोषकथनं राजगामि प्रतिषिद्धाचारः 'छीवनमैथुनयोः कर्माऽप्सु वर्जये' (३०.१९) दित्यादेरनुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथाकृसरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहतम् । अपेयम् अनिर्देशायाः गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशने । शूद्रायां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्त्वा । अयोनौ च जलादौ रेतः सिक्त्वा । दोषवच्च कर्म श्रौतमाभिचारिकम् । अभिसन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वा । अनभिसन्धिपूर्वं वा परपीडादिकरं कर्म कृत्वा । अब्लिङ्गाभिः(४) "आपो हि ह्य मयोभुव" इति तिसृभिः(५) हिरण्य

१. प्रायश्चित्तं प्राप्तम्. तन्नियम' इति क. पु. २. न भज्यते. इति. घ. पु. ।

३. गौतमीये २६. १५. सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

४. तै. ५. ६. १०. यो वदतिशवतमो रस', तस्मा अरं गमाम वः, इत्यादिमे ऋचौ ।

५. तै. सं. ६. ६. १. यासां राजा वरुणः, यासां देवा दिवि, शिवेन मा चक्षुषा,

इत्यग्निमं ऋक्त्रयम् ।

वर्णांशुचयः पावका' इति चतसृभिरप उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेनैर्मन्त्रैर्मर्जनं कुर्यात् । वारुणीभिर्वा (१) 'इमं मे वरुण, 'नत्वा यामि; 'त्वन्नो अग्ने' इत्येताभिरन्यैर्वा पवित्रैः (२) पवमानस्सुवर्जनः' इत्येतेना-नुवाकेन (३) शुद्धवतीभिः (४) तरत्समन्दायिन च । यथा कर्मभ्यासः कृतः (५) तावत्कृत्वोऽप उपस्पृशेत् । रहस्यप्रायाश्चत्तमेतदित्याहुः ॥७॥

गर्दभेनाऽवकीर्णीं निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ८ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सोऽवकीर्णी गर्दभेन निर्ऋतिं यजेत पाकयज्ञेन स्थालीपाकविधानेन । अत्र मनुः--

(६) 'अविकीर्णां तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन, यजेत निर्ऋतिं निशि ॥' इति ।

हारीतस्तु—

"स्त्रीष्ववकीर्णीं निर्ऋत्यै चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत पाकयज्ञधर्मे-
ण । भूमौ पशुपुरोडाशश्रवणमण्डवदानैः प्रचार्योऽऽज्यं जुहोति 'कामाव-
कीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिद्रुघोऽस्म्यभिद्रु-
ग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इति ॥ ८ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ ९ ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिण्डविरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्नीयात् (७) 'तेन स
र्पिण्डता ब्राह्मण' मित्यस्याऽपवादः ॥ ९ ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥

नियमातिक्रमेणाऽधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं
वक्ष्यते ॥ १ ॥

सम्बत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छे-

तस्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमाचार्ये

आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥

आचार्यहिते वर्तमानो वाचंयमः स्यात् । (८) स्वाध्यायादिष्वेषु वाचमुत्सृ-

१ तै सं० ४. २. ११.

२. तै. ब्रा. १. ४. ८

३ ऋ. सं. ८. ९५. ६.

४. ऋ सं. ८. ९५. ७.

५. कृत. तथोपस्पृशेत्. इति. क. पु

६. म. स्मृ. ११. ११८.

७ आप. गृ. ७. १५.

८. वागुत्सर्गस्वाध्याय एव इति. ख. पु.

अपतनीयप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १५१

जमानः । आचार्ये ते प्रति कार्यनिवेदने। एवमाचार्यदारे । भिक्षाचर्य भिक्षाचरणम् ।
तत्र च 'भवति भिक्षां देही'ति । अस्मादेव ज्ञायते-असमावृत्तविषय-
मेतदिति ॥ ११ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि
यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥

यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि व-
क्ष्यामः तान्यन्येष्वपि । अपिशब्दान्मिथ्याधीतेऽपि । दोषवत्स्वपतनीयेषु पतनी-
यव्यतिरिक्तेषु कर्मसु येष्वाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्त तद्विषयाणि द्रष्ट-
व्यानि ॥ १२ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति १३
स्वाहाकारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥ १३ ॥

जपेद्वा ॥ १४ ॥

अस्मिन् पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु 'कामाय स्वाहा' 'मन्यवे स्वा-
हे'ति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टो मन्त्राविति । दोषाभ्यासा-
नुरूपं जपहोमयोरवृत्तिः ॥ १४ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उदकमुप-
स्पृश्य सावित्रीं प्राणायामशस्त्रहस्तकृत्व आ-
वर्तयेदप्राणायामशो वा ॥ १५ ॥

पर्वणि पौर्णमास्याममावास्यायां वा । तिलानेव भक्षयति नान्यदो-
दनादिकमिति तिलभक्षः । श्वोभूते उदकमुपस्पृश्य स्नात्वा सावित्री प्राणायामशः
प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्कृत्व आवर्तयितुं शक्यं तावत्कृत्व
आवर्तयेत् । एवमा सहस्रपूर्तेः प्राणायामावृत्तिः । अप्राणायामशो वा (१)जप-
काले प्राणानायच्छेत् , तूर्णीं जपेद्वेति ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने षड्विंशी कण्डिका ॥ २६ ॥

श्रावण्यां वा पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा इवो भूते
(१)माहानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या समित्सह-
स्रमादध्याजपेद्वा ॥ १ ॥

गिरिप्रभवा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भवं माहानदम् । समि-
त्सहस्रं याज्ञिकस्य वृक्षस्य । 'आदध्या'दिति वचनात् होमधर्मः स्वाहा-
कारः (२) 'जुहोतिचोदना स्वाहाकारप्रदान,' इत्युक्तत्वात् । जपेद्वा ॥ १ ॥

इष्टियज्ञक्रतून्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २ ॥

पवित्रार्थाः शुद्ध्यर्थाः (३)मृगाराद्या इष्टयः । (४)यज्ञक्रतवः सोमयागा
अग्निष्टोमादयः । तान्येतानि षट् प्रायश्चित्तानि एनस्सु गुरुषु गुरुणि,
लघुषु लघूनि ॥ २ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥ ३ ॥

अभोज्यस्य मार्जारादिमांसस्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तव्यः ।
यावदुदरं निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ ३ ॥

तत्क्रियता कालेनाऽवाप्यते ? तदाह—

तत्सप्तरात्रेणाऽवाप्यते ॥ ४ ॥

तत् नैष्पुरीष्यम् । सप्तरात्रेणाऽवाप्यते सप्तरात्रमुपवस्तव्यमित्य-
र्थः । सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैष्पुरीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव त-
दवाप्यते तेषां तावतैव शुद्धिः । तथा च गौतमः—(५)'अभोज्यभोजने
निष्पुरीषभावः त्रिरात्रावरमभोजनं सप्तरात्रं वे'ति ॥ ४ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोस्सन्ध्योर्वोदकमुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

उभयोः सन्ध्ययोः सायं प्रातश्च । उदकमुपस्पृशेत् भूमिगतास्वप्सु स्ना-
यात् । उद्धृताभिर्वा शीताभिः ॥ ५ ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ६ ॥

१. महानद इति. छ. पु.

२. (आप. प. ३.४.) "जुहोतिचोदना स्वाहाकारप्रदान इत्युक्तत्वात् । जपेद्वा" इति
नास्ति. क. छ. पु.

३. अग्नयेऽहोमुचेऽथकपालः (तै.स. ७. ५. २२.) इति विहितेष्टिर्मृगोरष्टिदर्श
हविष्का ।

४. यज्ञाः क्रतवः । इति. क. छ. पु.

५. गौ. ध. २६. ४.

अपतनविप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १

द्वादशरात्रसाध्यो व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ६ ॥
तस्य विधिमाह(१)—

अहमनक्ताश्चदिवाशी ततस्त्यहम्, अहमयाचितव्रत-
स्त्यहं नाश्नाति किञ्चनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः॥७॥

आदितस्त्रिष्वहस्सु नक्तं नाश्नीयात् । दिवैव भुञ्जीत । ततस्त्यहम्-
दिवाशी रात्रावेव भुञ्जीत । न दिवा । ततस्त्यहमयाचितमेव भुञ्जीत ।
याच्नाप्रतिषेधोऽयम् । तेन स्वद्रव्यस्याऽप्रतिषेधः । तथा च गौतमः
(२) 'अथाऽपरं अहं न कंचन याचे'दिति । ततस्त्यहं नाश्नाति किञ्चन फला-
दिकमपीति । एवं कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः । तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्विष्यमज्ञं,
ब्रह्मचर्यं, स्त्रीशूद्रादिभिरसम्भाषणं च द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

एतमेवाऽभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ८ ॥

एतमेव विधिं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदि-
तव्यः । यः पूर्वोक्तः 'कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरे' (२५. ९.) दिति ॥ ८ ॥

अथाऽपरं बहून्यप्यपतनयानि कृत्वा त्रिभिरनश्नन् पा-
रायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९ ॥

अथाऽपरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्नतैव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि कर्त-
व्यानि । आदित आरभ्याऽऽसमाप्तेर्वेदस्याऽध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि ।
अपिशब्दार्थिकं पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥

अनार्या शयने बिभ्रद्दद्वृद्धिं कषायपः ।

अत्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतः ॥ १० ॥

अनार्या शूद्रा तां शयने बिभ्रत् उपगच्छन् । दद्वृद्धिं वृद्धार्थं द्रव्यं ददत् ।
वृद्धाजीव इत्यर्थः । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः । (३) तस्य पाता कषा-
यपः । यश्चाऽब्राह्मण इव सर्वान्वन्दीभूत्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेषूद्या-
हारभ्याऽऽसीत । यावदस्याऽऽदित्यः पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति । आदित्ये
तपति तदानुगुण्याचरणात् स्वयमेव पृष्ठतवित्युच्यते । अभ्यासे
अभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥ १० ॥

१. मनौ. ११. २११. श्लोको द्रष्टव्यः । २. गौ. ध. २६. ४.

३. 'तत् पिबतीति कषायपः' इति ग. पु.

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणस्सेवमानः
चतुर्थकाल (१) उदकाभ्यवागी त्रिभिर्वर्षैस्तदप-
हन्ति पापम् ॥ ११ ॥

कृष्णो वर्णः शूद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं
गतं च । अपर आह—शूद्रां मैथुने सेवमान इति । अस्मिन्पक्षे
ऋतावुपगमने अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । मनुः—

(२) वृषलीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने सप्तविंशी कण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-
ज्वलायां प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥ ९ ॥

दशमः पटलः ॥

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवती-
ति कौत्सहरीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ॥ १ ॥

(१) यथा कथा च आपद्यनापदि वा भूयांसमल्पं वा, परपरिग्रहं परस्व-
मभिमन्यते—ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते (२) सर्वथा स्तेन एव भवतीति
कौत्सादयो मन्यन्ते ॥ १ ॥

संत्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वार्ष्पायणिः ॥ २ ॥

वार्ष्पायणिस्तु मन्यते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्याऽपवादास्सन्तीति ॥
तानेवोदाहरति—

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३ ॥

शमी बीजकोशी तस्यामुष्यन्ते दह्यन्ते कालवशेन पच्यन्ते इति
शम्योषाः कोशीधान्यानि मुद्गमाषवणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः श-
कटवाही बलीवर्द्धः, तस्य घासो भक्षस्तृणादिः युग्यघासः । एते आदीय-
मानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एते-
ष्वआदीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न
स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः—

‘चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकाऽध्वनि स्थितैः ॥’

मनुस्तु—

(३) ‘द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंशु द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रात्र दण्डं दातुमर्हति ॥ ३ ॥

अतिव्यवहारो व्यूद्धो भवति ॥ ४ ॥

शम्योषादिष्वपि अतिव्यवहारो व्यूद्धो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्ते-
यदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. ‘कथा’ इति छान्दस रूपं कथमित्यर्थः । दृष्टं च “तमब्रुवन् कथा हास्याः” (तै.स.
२.६.३.) “कथा मा निरभागिति” (तै.सं.३.१.९) इत्यादौ ।

२. बुद्धौ कृत्वाऽऽदत्त इत्यर्थः, इत्याधिक क. छ. पु. ३. म. स्मृ. ८. ३४१.

सर्वत्राऽऽनुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ५ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वमेव ग्रहणमिति हारीत
आचार्यो मन्यते ॥ ५ ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ६ ॥

'न पतितैः सव्यवहारो विद्यत' (२१.५.) इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते-आ
चार्यादिषु विशेषं वक्ष्यामीति ॥ ६ ॥

न चाऽस्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥

अस्मात्पतितादाचार्यात् ज्ञातेर्वा पित्रादेः भोगान् भोगसाधनानि दा
यप्राप्तान्यपि नोपयुञ्जीत न गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

यदृच्छासन्निपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ८ ॥

यदि पतितैराचार्यादिभिर्दृच्छया सन्निपातः सङ्गतिः स्यात् तदाऽवि-
धि नोपसंगृह्य तूष्णीं तैस्सह किञ्चिदप्यसम्भाष्य व्यतिव्रजेत् गच्छेत् । न क्ष-
णमपि सह तिष्ठेत् ॥ ८ ॥

माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा
नित्या पतितायामपि ॥ ९ ॥

पुत्रत्वस्य, स्वार्थिकस्त्वः । यथा 'देहत्वमेवान्य'दिति । पुत्रस्य कृते
माता भूयांसि दृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदाक्षिण-
मस्कारोपवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषा
अभ्यङ्गस्नानादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ९ ॥

न तु धर्मसन्निवापः स्यात् ॥ १० ॥

एकस्मिन् धर्मे सहोऽन्वयो धर्मसन्निवापः । स पतितया मात्रा सह
न कर्तव्यः । नामसुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणम् । वरुणप्रघासेषु (१)या-
वन्तो यजमानस्याऽमात्याः सखीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानी'त्येवमा-
दिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा ? ओमित्याह ।
अन्विता हि सा सम्मता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थं च
पाके सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः
कर्तव्याः नेति विप्रतिपन्नाः ॥ १० ॥

पतनीयप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १५७

अधर्माहतान् भोगाननुज्ञाय न वयं चाऽधर्मश्चेत्यभि-

व्याहृत्याऽथो नाभ्युपरिजान्वाच्छाय त्रिषव-

णमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जा-

नो द्वादश वर्षाणि नाऽगारं

प्रविशेत् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणस्वहरणम् ,

(१)चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

इत्येवमादिकमुदाहरणम् । ये अधर्माहता भोगास्ताननुज्ञाय परि-
त्यज्य 'न वयं चाऽधर्मश्चे'ति प्रैषं ब्रूयात् । तस्यार्थः-वयं चाऽधर्मश्च सह
न वर्तामह इति । अथो नाभीत्यादि (२४.११.)गतम् । नात्राऽधर्माणीपक्षो
भिक्षाचर्यं वा ॥ ११ ॥

ततस्सिद्धिः ॥ १२ ॥

एतस्य द्वादशवार्षिकस्याऽन्ते सिद्धिः शुद्धिर्भवति ॥ १२ ॥

अथ सम्प्रयोगस्स्यादार्थैः ॥ १३ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशात् सिध्युपदेशाच्च सिद्धे पुनर्वचनं 'ज्ञा-
नात्साम्यं तु गच्छतीत्यस्याऽपवादार्थम् ॥ १३ ॥

एतदेवाऽन्येषामपि पतनीयानाम् ॥ १४ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राऽऽहत्य
प्रायश्चित्तं (२)नोक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।
उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानकृतो विकल्पः ॥ १४ ॥

गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्रविश्योभयत

आदीप्याऽभिदहेदात्मानम् ॥ १५ ॥

यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां सुषिरां सूर्मिं कृत्वा प्रविशेत्
प्रविश्योभयतः पार्श्वयो(३)र्वह्निमादीपयेत् । आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत् । "ज्वलितं
वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुया (२५. २.)" इत्यत्रैव कियानपि

विशेषः । अनन्तरोक्तस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १५ ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥

हारीतस्त्वृषिर्मन्यते-एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥

कुत इत्यत आह—

यो ह्यात्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिशस्त एव स
भवति ॥ १७ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात् य आत्मन परं वाऽभिमन्यते मारयति सोऽभि-
शस्त एव भवति ब्रह्महैव भवति । (१)न च पतनीयापनोदनं चिकीर्षु-
रन्यत् पतनीयं कर्तुमर्हतीति । हेत्वभिधानादभिशस्तवचनाच्चाऽन्ये-
षामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः ॥ १७ ॥

किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तमिति ? आह--

एतेनैव विधिनोत्तमादुज्छासाच्चरेन्नाऽस्याऽस्मिंल्लोके
प्रत्यापत्तिर्विच्यते कल्पषं तु निर्हण्यते ॥ १८ ॥

‘अधोनाभ्युपरिजान्वि’ (२८.११.) त्यादि यदनन्तरोक्तमेतेनैव विधिना ।
शिष्टं गतम् ॥ १८ ॥

दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिर्लोम परिधाय ‘दारव्यति-
क्रमिणे भिक्षा’मिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः
षण्मासान् ॥ १९ ॥

(२) यस्तु अन्तरेणैव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यजति स दार-
व्यतिक्रमी । खरस्य, गर्दभस्याऽजिनं बहिर्लोम परिधाय वसित्वा दारव्यति-
क्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । (३) कौमारदारपरित्यागिने
भिक्षां दत्तेति चासिद्धे । (४) सा वृत्तिः षण्मासान् । ततः सिद्धिः ॥ १९ ॥

१ न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति. क. पुस्तके.

२. धर्मप्रजादिकमन्तरेण कौमारान् दारान्’ इति क. ख. पु.

३. व. घ. कौमारदारव्यतिक्रमिणे. इति. ख. पु. कौमारदारपरित्यागिने. इति, क. पु.

४ षण्मासादूर्ध्वं शुद्ध’ इति. ग. पु. ‘सा वृत्तिरित्यादि पृथक्सूत्रं च ॥

भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १५९

स्त्रियास्तु भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छद्वादशरात्रा-
भ्यासस्तावन्तं कालम् ॥ २० ॥

भर्तुर्व्यतिक्रम इति छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः । या
तु स्त्री भर्तारं परित्यजत्यन्तरेण निमित्तं, तस्यास्तावन्तं कालं
षणमासान् कृच्छद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तम् ॥ २० ॥

अथ भ्रूणहा इवाजिनं खराजिनं वा बहिलोम परि-
धाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय ॥२१॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्नेऽष्टाविंशी कण्डिका ॥२८॥

खटाङ्गं दण्डार्धं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्क्रम्येत को
भ्रूणघ्ने भिक्षामिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्या-
गारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपाश्रयेन्नहिम आर्यैः सह सम्प्रयो-
गो विद्यते । एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् ।
नाऽस्यास्मिंल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्ह-
ण्यते ॥ १ ॥

षडङ्गस्य वेदस्याऽध्येता, तदर्थवित्, प्रयोगशास्त्रस्य सव्याख्यस्या-
र्थवित् कर्मणामनुष्ठाताऽनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बौ-
धायनः—(१)‘वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रो-
त्रियः । अङ्गाध्याय्यनूतानः । कल्पाध्याय्यधिकल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः’
इति । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सः शुनः खरस्य वाऽजिनं बहिलोम परिधाय पुरुषस्य
यस्यकस्यचिन्मृतस्य शिरः, प्रतीपानार्थम् । प्रतिधर्तृत्वार्थानुवादः (२)‘उपस-
र्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुल’मिति बाहुलको दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् ।
पानग्रहणमुपलक्षणम् । भोजनमपि तत्रैव । खटाङ्ग दण्डार्धं, खट्वाया अङ्गं
खट्वाङ्गमीपादि तदण्डकृत्ये आदाय । ‘भ्रूणहाऽस्मीत्येवं कर्मनिब-
न्धनमात्मनो नामधेयं प्रब्रुवाणश्चक्रम्येत इतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्ध-
स्य खटाङ्गस्य वा ग्रहणम् । शिक्षाचरणकाले च को भ्रूणघ्ने भिक्षां द-

दातीति चरेत् । चरित्वा प्रामे प्राणवृत्तिं प्राणयात्रामात्रं प्रतिलभ्य शून्यागारं
वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपाश्रेयत्—‘न हि म आर्यैः सह सम्प्रयोगो विद्यत’ इत्येवं
मन्यमानः । कियन्तं कालमेवं चरितव्यमित्यत आह—एतेनैवेत्यादि ।
गतम् । ‘श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्त(२४.२४.)’ मित्यत्र यः श्रोत्रियः (१) प्र-
न्धधारी अर्थज्ञश्च न भवति अनुष्ठापयिता च न भवति तस्य ग्रहणम् ॥ १ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ २ ॥

क्षत्रियं हत्वेत्येवमादिकेऽनुक्रान्तेऽपि विषये यः प्रमत्तो हन्ति प्रमादे-
नाऽबुद्धिपूर्वं हन्ति तस्याऽपि दोषफलं प्राप्तमेव । न तु प्रमादकृतमिति
दोषाभावः ॥ २ ॥

सह सङ्कल्पेन भूयः ॥ ३ ॥

सङ्कल्पेन सह घञे कृते भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघुप्रा-
यश्चित्तम्, बुद्धिपूर्वं तु गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं ‘दोषवच्च कर्माभि-
सन्धिपूर्वं कृत्वाऽनभिस्सीन्धिपूर्वं वे(२६.७.)’ इति तत्र तेषु प्रायश्चित्तेषु
विशेषाभावादित्युक्तम् ॥ ३ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ४ ॥

अन्येष्वपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मसु एवमेव द्रष्टव्यम्—अबुद्धि-
पूर्वं कृतेऽल्पो दोषः, बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ४ ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ५ ॥

पुण्यक्रियास्वप्येष एव न्यायः—अबुद्धिपूर्वेऽल्पं फलम्, बुद्धिपूर्वं महदिति ।
तद्यथा—ब्राह्मणस्वान्यपहत्य चोरेषु धावत्सु यदच्छया कश्चिच्छूर
आगतस्तान् हन्यात्, स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अपहतानि
द्रव्याण्युत्सृज्य पलायेरन् तदा शूरस्याऽल्पं पुण्यफलम् । यदा
तु बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा
महदिति । एवं स्वभार्याबुद्ध्या परदारगमनेऽल्पम्, अन्यत्र महदिति ॥ ५ ॥

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददति ॥ ७ ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तथा अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । एवंभूतोऽपि
ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात् किं पुनर्हिंसार्थं इत्यपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

अस्य प्रतिप्रसवः—

यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति
न तस्मिन् दोष इति पुराणे ॥ ७ ॥

यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिक्रान्तमभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुः—यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुनः पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबोधायनौ—

(१) स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।

न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ इति ।

मनुस्तु—

(२) शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ।

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ॥

स्त्रीविप्राभ्यवपत्तौ च धनं धर्मेण न दुष्यति ॥^१ इति ॥

गौतमः—(३) प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीते'ति ॥

वसिष्ठः—

(४) अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भवेत् ॥^२ इति ॥ ७ ॥

पातितैरकृतप्रायश्चित्तरूपादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षमाह—

अथाऽभिशस्ताः समवसाय चरेद्युर्धर्म्यमिति सांशित्ये-
तरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवाहमानाः ॥८॥

अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पातिताः । समवसाय चरेयुः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामादुबहिरेकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धर्म्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति । सांशित्यं संशितानां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्तः । इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तश्चरेयुः वर्तन्तेति ॥

१. व. ध. ३. १८. बौ १. १०. १२.

२. म. स्मृ. ८. ३४८, ३४९.

३. गौ. ध. ७. २५.

४. व. ध. ३. १६, १७.

पुत्रान् सन्निष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रजताऽस्मदेवं ह्यस्म-
त्स्वार्थास्सम्प्रत्यपत्स्यतेति ॥ ९ ॥

अथ ते पुत्रान् सन्निष्पाद्य ब्रूयुः हे पुत्राः अस्मत अस्मत्तः । विप्रव्रजत
विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्याऽऽयं समीपं गच्छत । एव ह्यस्मासु अस्मा-
स्वार्थाः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यत । (१) 'आंशसायां भूतवच्चेति' भविष्यति
लुङ् । सकारात्परो यकारोऽपपाठश्छान्दसो वा । सम्प्रतिपत्तिं करिष्य-
न्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति । यस्मादस्माभिरेव पतनीयं
कर्माऽनुष्ठितं न भवद्भिः । न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्यम्, अन्य-
त्वात् ॥ ९ ॥

एतदेवापेपादयति —

अथाऽपि न सेन्द्रियः पतति ॥ १० ॥

न हि पतितो भवन् सहेन्द्रियेण पतति, पुरुष एव पतति, नेन्द्रियं
शुक्लमिति । अथापिशब्दावपि चेत्यस्यार्थः ॥ १० ॥

कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह —

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहानो ऽपि साङ्गं जनयति ॥ ११ ॥

तदनन्तरोक्तमर्थरूपमेतेन वक्ष्यमाणेन निदर्शनेन वेदितव्यम् । चक्षुरा-
यङ्गहानोऽपि साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति, एवमधिकारविकलः साधिकारं
जनयिष्यति । स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावात् ॥ ११ ॥
दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १२ ॥

एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं मिथ्या न युक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ १२ ॥
कुत इत्याह —

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥ १३ ॥

दधिधीयते यस्यां सा दधिधानी स्थाली । तया सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ॥
ततः किम् ?

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतञ्ज्य मन्थति न
तेन धर्मकृत्यं क्रियेत एवमशुचि शुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन
सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १४ ॥

यो हि पुरुषः दधिधान्यां स्थाल्याम्, अप्रयतं श्वाशुपहतम्, पय आतञ्ज्य

पतितधर्माः]

उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १६३

तत्क्राद्यातञ्जनेन संस्कृत्य मन्थति न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं या-
गादिकं क्रियते । एवं पतितसम्बन्धेनाऽशुचि शुक्ल स्त्रियां निषिकं शोणि-
तेनाकं यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते
शिष्टानाम् । अत्र चा 'शुचि शुक्ल' मित्येत 'दद्यापि न सेन्द्रियः पतती'
त्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समाना-
यामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता । यथाऽऽह वसिष्ठः-

(१) 'पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी
तामस्किथामुपेयात्' । इति ॥ १४ ॥

अभिचारा(२)नुव्याहारावशुचिकरावपतनीयौ ॥ १५ ॥

अभिचारः एवाऽभिचारः । (३) 'उपसर्गस्य धर्त्री'ति दीर्घः । अभिचारः
श्रेयादिः । अनुव्याहारः शापः । तौ ब्राह्मणविषयेऽप क्रियमाणावशुचि-
करावैव, न तु पतनीयौ ॥ १५ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ १६ ॥

हारीतस्तु तावपि पतनीयाविति मन्यते ॥ १६ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान् द्वाद-
शाऽर्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश सप्ताहान्
द्वादश त्र्यहान् द्वादश ब्रह्मान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहं
ब्रह्मेकाहम् ॥ १७ ॥

अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि प-
तनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं काल-
म् ? द्वादश मासाद्येकाहान्तम् ॥ १७ ॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेवाऽशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः ? नेत्याह--

इत्पशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥

इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वं
सानुबन्धेऽभ्यासे च भूयांसं कालम्, विपरीते विपर्यय इति ॥ १८ ॥

॥ इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकोनत्रिंशी कण्डिका ॥ २९ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-

ज्वलायां प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

अथैकादशः पटलः ॥

‘न समावृत्ता वपेरन्’ (८. ७.) स्नातस्तु काल’ (१०.७.) इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नानस्य कालमाह--

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदविद्या विद्या । तथा सम्पन्नः स्नानं कुर्यादित्येके मग्न्यन्ते । मयुर-
त्याह--

(१)वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ इति ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाऽष्टाचत्वारिंशत्परीमाणेन ॥ २ ॥

परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दसो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्ग्रहणं
(२)‘पादूनम्, अर्धेन’ (२.१३, १४.) त्यादिपूर्वोक्तस्याप्युपलक्षणम् । अष्टाच-
त्वारिंशदादिपरिमाणेन व्रतेन (३)वा सम्पन्नः स्नायात् असम्पन्नोऽपि
विद्यया ॥ २ ॥

विद्या व्रतेन चेत्येके ॥ ३ ॥

विद्येति तृतीयैकवचनस्याकारस्य(४) ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना
लुक् । विद्यया व्रतेन चोभाभ्यां सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यन्ते । एवं च
(५)वेदमधीत्य स्नास्य’ न्नित्यत्र वेदमधीत्येत्युपलक्षणम् । अत्र याज्ञ-
वल्क्यः--

(६)वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणयां स्विश्रमुब्रहेत् ॥ इति ।

१. म. स्मृ. ३. २.

२. पादूनम्, अर्धेन, त्रिभिर्वा’ इत्येतेषां पूर्वोक्तानामुपलक्षणम् । इति. क. पु.

३. अथ ब्रह्मचर्यविधिः’ इत्यारभ्य प्रपञ्चितेन समिदाधानभिक्षाचरणगन्धादिवर्जनादि-
रूपेण । अस्ति च तेषु व्रतशब्दः ‘यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः’ इति । इह तु
समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । तेन वा व्रतेन सम्पन्नस्स्नायात् । असम्पन्नोऽपि विद्यया ।
‘चत्वारि वेदव्रतानि’ त्वेषां तु ग्रहणमत्र नाऽऽशङ्कनीयम् । यथोक्तं विश्वरूपे । इत्यधिकः
पाठो ग. पु. -

४. पा. सू. ७. १. २९. ५. आप गृ. १२. १. ६. याज्ञ स्मृ. १. ५२.

स्नातकव्रतानि] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः । १६५

* अत्र व्रतशब्देनाऽग्नीन्धनभैक्षाचरणादयो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात् पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः । 'यथा व्रतेषु समर्थस्स्याद्यानि वक्ष्याम इति । न तु सावित्र्यादीनि वेदव्रतान्युच्यन्ते । तेषां तत्तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तद्भावेऽभावाद्देवं व्रतानि वेति विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं वा पारं नीत्वेत्यर्थः * ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

विद्यास्नातको व्रतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उक्ताः तेषु सर्वेषु स्नातकवत् 'तदर्हती'ति वृत्तिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा(१)य-त्राऽस्मा अपाचिति' मित्यादिः कार्या । न तु व्रतस्नातके न्यूना, उभयस्नातकेऽधिकेति ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं तथाऽपि पूजयितुः फलविशेषोऽस्तीत्याह--

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥५॥

कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकव्रतान्यधिकृतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचित् साधारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूमना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥७॥

यदा ग्रामान्निष्क्रामति ग्रामं वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा कुर्यात्, न द्वारान्तरेण । शीलयेदिति वचनाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशनयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥

सन्ध्योश्च बह्निर्ग्रामादासनं वाग्यतश्च ॥ ८ ॥

अहोरात्रयोः सन्धानं सन्धिः । तौ च द्वौ-सायं प्रातश्च । (२)सज्यो-तिष्याज्योतिषोऽदर्शनात्' इति गौतमः । तयोस्सन्ध्ययोर्ग्रामाद्वहिरासीत् ।

* एतच्चिन्हान्तर्गतो भोगोऽधिकपाठतया परिगणितः ख. पुस्तके । ग. पुस्तके नास्ति पाठः । अन्यत्र तु यथायथमस्ति ।

१. आप. गृ. १३. २.

२. गौ. २. ११, 'सज्योतिषि' इत्यादि 'गौतम' इत्यन्तं नास्ति छ. पु.

वाग्यतश्च भवेत् । मनुः पुनराह—

(१) पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीत सम्यगृक्षविभावनात् ॥' इति

(२) 'तिष्ठेत् पूर्वामासीतोत्तराम्, इति गौतमः । एते ब्रह्मचारिविषये ।
स्नातके आसनस्य वाङ्मनस्य चाऽत्र विधानात् ।

अन्ये तु—आसनग्रहणं स्थानस्याऽप्युपलक्षणम्, वाग्यमश्च लोकिक्या
वाचो निवृत्तिः, न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥ ८ ॥

अहिताग्निविषयेऽस्याऽपवादः—

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

विरोधो विप्रतिषेधः अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरु-
ध्येते । तथा च श्रूयते—'समुद्रो वा एष यदहो रात्रः, तस्यैते गाधे तीर्थे
यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ होतव्यम्' इति । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव
कर्तव्यम्, न स्मार्त्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प्यमूलत्वादितरस्य च
कल्पमूलत्वादिति । (३) जैमिनिरत्याह—(४) विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति
ह्यनुमानमिति ॥ ९ ॥

सर्वान्नागान्वाससि वर्जयेत् ॥ १० ॥

कुसुम्भादयस्सर्वे रागाः वाससि वर्जनीयाः, न केनचिद्रक्तं वासो
विभृयादिति ॥ १० ॥

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥

यच्च स्वभावतः कृष्णं कम्बलादे तदपि न वसीत ॥ ११ ॥

अनूद्गासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

उद्गासनशीलमुद्गासि उल्लवणम् । ततोऽन्यदनूद्गासि । छान्दसो
दीर्घः । एवंभूतं वासो वसीत आच्छादयेत् ॥ १२ ॥

अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत् स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् ।
तादृशं च वासो वसीत शक्तौ सत्याम् ॥ १३ ॥

**दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः
कर्म परिहाप्य ॥ १४ ॥**

चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् । किमविशेषेण ? नेत्याह—मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां परिहाप्य वर्जयित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय ॥

दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कुर्वन् शिरः प्रावृत्य कुर्यात् । भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय तृणादिकम्, न साक्षात् भूम्यामेव । इह कामचारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये' दित्युक्तम् । तस्य पर्युदासः कृतः—'मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्ये' ति । तत्र मूत्रपुरीषकाले स एव कामचारः स्थितः । अत आरभ्यते—शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तर्हदिमेवाऽस्तु । न पूर्वः पर्युदासः । सोऽप्यवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'त्यस्य रात्रौ चरितार्थत्वात् दिवा प्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु रात्रौ सदैव प्रावरणमाह(१) 'न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत्, प्रावृत्य रात्रौ, मूत्रोच्चारे चे'ति ॥ १५ ॥

छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

'न चोपजीव्यच्छायास्वि'ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् यस्यां पथिका-
दयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यते । तेन छत्रच्छायादेरप्रतिषेधः मेघच्छा-
याया अप्यप्रतिषेधः, अवर्जनीयत्वात् ॥ १६ ॥

स्वां तु छायामवमेहेत् ॥ १७ ॥

छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रस-
वोऽयं न भवति । तेन सति सम्भवे स्वामेव छायां प्रत्यवमेढव्यम् ॥ १७ ॥

(२) न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १८ ॥ कृष्टे ॥ १९ ॥
पथि ॥ २० ॥ अप्सु च ॥ २१ ॥ तथा(३) छेवनमैथुनयोः कर्मा-

१. गौ. घ. ९. ३५, ३६, ३७.

२. एतदादि 'कर्म वर्जये'दित्यन्तमेकसूत्रतया परिगणितं ख. पुस्तके । सूत्रद्वादश-
कतया छेदः कृतः क० पु०

३ छेवन इति. ख. पु.

ऽप्सु वर्जयेत् ॥ २२ ॥ अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देव-
नाश्चाऽभिसुखां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २३ ॥

स्पष्टानि चम्बारि । देवतास्यष्टेष्मादीनामुत्सर्गः । देवताः देवता
प्रतिमाः ॥ २२-२३ ॥

अदमानं लोष्टमाद्रानोषधिवनस्पतीन्ध्वानाच्छिद्य
मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २४ ॥

फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पतयः ।
'आद्रा' निति वचनात् शुष्केषु न दोषः । 'ऊर्ध्वा' निति वचनाद्वातादि-
निमित्तेन भग्नेषु न दोषः । 'एतैरदमादिभिर्मूत्रपुरीषयोश्शोषनं न कुर्यात् ॥

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताद्वारं प्रति पादं
च शक्तिविषये नाऽभिप्रसारयति ॥ २५ ॥

शक्तौ सत्यां अग्न्यादीन्प्रति पादो न प्रसारयेत् ॥ २५ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ २६ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमग्रहेन त्रिंशो कण्डिका ॥ ३० ॥

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चरेदक्षिणामुखः ।

उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १ ॥

उच्चारः पुरीषकर्म । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चत-
स्रो नियम्यन्ते । मनुस्तु—

(१) 'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते (२) ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः' ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्च—

(३) 'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थत्रहसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः' ॥ इति ॥ १ ॥

आराच्चाऽऽवसथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशं
दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥

आवसथो गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात्, दक्षिणां दिशम् । द्वि-
तीयानिर्देशादभिनिष्क्रम्येति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥ २ ॥

अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा

मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ ३ ॥

अस्तमित आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । तथा अन्तर्ग्रामेऽपि
गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधश्चोरव्याघ्रादिशङ्कया ।
निर्भये देशे नाऽस्ति दोषः ॥ ३ ॥

✓ **देवताभिधानं चाऽप्रयतः ॥ ४ ॥**

देवतानामग्न्यादीनामभिधानं चाऽप्रयतस्सन् वर्जयेत् । (१)अपिधानमि-
त्यपि पाठे एष एवार्थः ॥ ४ ॥

परुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥ ५ ॥

देवतानां राज्ञश्चेत्युभयोः । राज्यपेक्षया द्विवचनम् । परुषं निन्दां
वर्जयेत् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणं गा च पादेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः प्रकारे । तेन विद्यावयो-
वृद्धानामब्राह्मणानामपि वर्जनम् ॥ ६ ॥

हस्तेन चाऽकारणात् ॥ ७ ॥

कारणमभ्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाऽप्युपस्पर्शनं वर्जयेत्
पूर्वोक्तानाम् ॥ ७ ॥

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥

गोरदक्षिणाया अपि दक्षिणानामगवामपि हिरण्यादीनां कुमार्याः
कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया
परीवादः प्रतिषिद्धः । अनन्तरं च वक्ष्यति(२) 'क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्
वर्जयेदिति । इदं तु वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ ८ ॥

स्पृहतीं च गां नाऽऽवक्षति ॥ ९ ॥

स्पृहती सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥ ९ ॥

संसृष्टां च वत्सेनाऽनिमित्ते ॥ १० ॥

या च गौर्वत्सेन संसृजते तामपि न ब्रूयादनिमित्ते-इयं ते गौर्वत्से-
न पीयत इति । 'अनिमित्ते' इति वचनात्(१) 'यस्य हविषे वत्सा अ-
पाकृता धयेयु'रित्यादिके निमित्ते सति वक्तुर्नास्ति दोषः ॥ १० ॥

नाऽधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुभव्येत्येव ब्रूयात् ॥ ११ ॥

या च गौरधेनुः पयस्विनी भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् ॥ ११ ॥
किं तर्हि धेनुभव्येत्येव ब्रूयात्—भविष्यन्ती धेनुर्धेनुभव्या । 'धेनोर्भव्यायां
(मुम् वक्तव्य) इति मुम् न भवति । च्यव्यत्वेनाऽव्ययत्वात् । वक्तव्यत्वे
च सति शब्दानियमोऽयम् । न पुनरधेनुदर्शन एव वक्तव्यम् ॥ १२ ॥

(२) न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ॥ १३ ॥

यत् भद्रं तत् भद्रमिति न ब्रूयात् ॥ १३ ॥

किं तु ?

पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात् ॥ १४ ॥

पुण्यं प्रशास्तमित्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्रूयात् । प्रशास्तं प्रशास्तम् ।
छान्दसो दीर्घः ॥ १४ ॥

(३) वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ १५ ॥

वत्सानां बन्धरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपरि न गच्छेत् तां न लङ्घयेत् । व-
त्सग्रहणं गोजातेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥

प्रेङ्खावन्तरेण च नाऽतीयात् ॥ १६ ॥

प्रेङ्खो डोलास्तम्भौ । तोरणस्तम्भावित्यन्ये । तावन्तरेण नाऽतीयात्—त-
योर्मध्ये न गच्छेत् ॥ १६ ॥

नाऽसौ मे सपत्न इति ब्रूयात् यद्यसौ मे सपत्न इति

ब्रूयात् द्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ १७ ॥

असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात् सदसि । किं कारणम् ?
यद्यसौ मे सपत्न इति ब्रूयात्, द्विषन्तं, क्रियाशब्दोऽयम्, विद्विषाणं भ्रातृव्यं
सपत्नं जनयेत् 'व्यन् सपत्ने' इति भ्रातृशब्दे व्यन् प्रत्ययः । एवं ह्युक्ते स
मन्येत—नाऽकस्माद्यं ब्रूते नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततश्च तत्प्र-
तीकारार्थं यतमानस्सपत्न एव जायते इति ॥ १७ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥१८॥

इन्द्रधनुराकाशे पश्यन् परस्मै तेन शब्देन न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिधनुरिति ब्रूयात् । गौतमीये (१) दर्शनात् ॥ १८ ॥

न पततः सञ्चक्षीत ॥ १९ ॥

पततः पक्षिणः सञ्चक्षीभूय स्थिताश्च सञ्चक्षीत न गणयेत्--इयन्त एत इति । अपर आह--'पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न सञ्चक्षीत--ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेत् ॥ १९ ॥

उद्यन्तमस्तं यस्तं चाऽऽदित्यं दर्शने बर्जयेत् ॥ २० ॥

उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न पश्येत् ।

(२)मनुस्तु—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नाऽस्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥' इति ॥ २० ॥

दिवाऽऽदित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाः ।

तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकाले चर्यया च ॥ २१ ॥

दिवा अह्नि । आदित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति, आलोकदानेन । नक्त रात्रौ चन्द्रमाः । तस्मादमावास्यायां निशायां रात्रौ स्वाधीयः वक्ता रश्मिच्छन्दसः । अन्तिकबाढयोर्नैदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मनो गुप्तिं रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण ? प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादश्छान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन । ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च ॥२१॥

कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपायतीत्याह—

सह ह्येतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ २२ ॥

एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वमेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न च सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ २२ ॥

न कुसुत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ २३ ॥

कुसुतिः कुमार्गः । तथा ग्रामं न प्रविशेत् ॥ २३ ॥

यदि प्रविशे 'नमो रुद्राय वास्तोष्पतय' इत्येतामृचं
जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३ ॥

यदि गत्यन्तराभावात् प्रविशेत्(१) 'नमो रुद्राय' त्यादिकामृचं जपेत् । अन्यां वा रौद्रीम्(२) 'इमां रुद्राय तवसे' इत्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृह्ये—(३)'वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते 'नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति । पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते 'नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति । अपः प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते—'नमो रुद्रायाऽप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति । तस्माद्यत्किञ्चन कर्म कुर्वन् स्यात् सर्वं 'नमो रुद्राय'त्येव कुर्यात् 'सर्वो ह्येष रुद्र' इति श्रुतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्विषये कियानेव भेदः ॥ २४ ॥

नाऽब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ २५ ॥

अब्राह्मणः शूद्रः । (४)'न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वा सिष्टे दर्शनात् । तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्रितविषयम् ॥ २५ ॥

यदि प्रयच्छेदन्तान् स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ २६ ॥

इदमाश्रितविषयम् । दन्तान्नखेन स्कुप्त्वा विलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टेऽवधाय प्रयच्छेत् । 'स्कुप्त्वे'ति स्कुम्नातेः क्त्वाप्रत्यये छान्दसं भकारस्य चर्त्वम् । स्कुनोतेर्वा पकार उपजनः ॥ २६ ॥

क्रोधादींश्च भूतदाहीषान्दोषान्वर्जयेत् ॥ २७ ॥

क्रोधादयो भूतदाहीषा अध्यात्मपटले(२२.५) व्याख्याताः । तद्वचनं योगि-विषयमित्ययोगिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तर्ह्युभयार्थमस्तु—योग्यर्थमयोग्यर्थं च । एवं सिद्धे तद्वचनं क्रोधादिवर्जनस्य योगाङ्गत्वप्रतिपादनार्थम् । तेन क्रोधाद्यनुष्ठाने योगसिद्धिर्न भवति । न पुनः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तमिति ॥ २७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकत्रिंशी कण्डिका ॥ ३१ ॥

१. ब्रा. ३. ७ ९ नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आयने विद्रवणे । उद्यायने यत्परायणे । आवर्तने निवर्तने । यो गोपायति तं हुवे ॥ इति समप्रा ऋक् ॥

२. 'इमां रुद्राय तवसे कपादीने क्षयद्वीराय' इति रुद्राध्यायगता (तै० सं० ४. ५. १०)

३. पार. गृ. ३. १५. ११.

४. व. घ. १८ १४.

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥

प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेत् ऋतावपि ॥ १ ॥

मिथुनीभूय च न तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥ २ ॥

मिथुनीभूय मैथुनं कृत्वा तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वां न शयीत ॥ २ ॥

शयानश्चाऽध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३ ॥

दिवा नक्तं च शयानस्याऽध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धारणार्थमधी-
यानस्य न दोषः ॥ ३ ॥

न च तस्यां शय्यायामध्यापयेद्यस्यां शयीत ॥ ४ ॥

यस्यां शय्यायां भार्यया सह शयीत रात्रौ तस्यां शय्यायामासीनोऽपि
नाऽध्यापयेत् ॥ ४ ॥

अनाविःस्नगनुलेपणस्स्यात् ॥ ५ ॥

आविर्भूते प्रकाशिते स्नगनुलेपेन यस्य पवंभूतो न स्यात् । णत्वं पूर्ववत् ॥

सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्कुर्वीत ॥ ६ ॥

‘दारं प्रती’ति वचनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अश-
क्यादिना उपगमनायोग्यत्वे नाऽयं नियमः ॥ ६ ॥

सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥ ७ ॥

वमज्जनमवमज्जनम् । ‘वष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो’ रि-
त्यकारलोपः । तत्सशिरा वर्जयेत् । सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगा-
हनविधयः सर्वे स्नातकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः, नैमित्तिकाश्च । स्नात-
कस्य तु नित्यस्नानमवगाहनरूपं न भवतीत्याचार्यस्य पक्षः ॥ ७ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ ८ ॥

अस्तमिते आदित्ये सर्वप्रकारं स्नानं वर्जयेत् ॥ ८ ॥

पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति च वर्जयेत् ॥ ९ ॥

पालाशमासनादि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारे ।
तेनाऽन्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ९ ॥

स्तुतिं च गुरोस्समर्चं यथा सुस्नातमिति ॥ १० ॥

‘मुस्नात’ मित्यादिकां च स्तुतिं गुरोस्सन्निधौ वर्जयेत् ॥ १० ॥

आ निशाया जागरणम् ॥ ११ ॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्मात् जागृयात् न स्वप्यात् ॥११॥

अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यः ॥१२॥

निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कुर्यात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञायते ॥ १२ ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ १३ ॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः—मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ।

ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनम् ॥ १४ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः । निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्याध्यापनं भवतीति ॥ १४ ॥

नाऽपररात्रमुत्थायाऽनध्याय इति संविशेत् ॥ १५ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागोऽपररात्रः । ऊर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाऽध्यापयन्नपररात्रे न संविशेत् न शर्थात् । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति । किं पुनः स्वाध्याये । तथा च मनुः—

(१)‘न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माऽधीत्य पुनः स्वपेत् ।’ इति ॥१५॥

(२)काममपश्यति ॥ १६ ॥

अनेन स्तम्भाद्युपाश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुज्ञायते । शिञ्जसेवायाम् । तत्र रेफलोपश्रान्दसः । तथा शकारस्य द्विवचनम् ॥ १६ ॥

मनसा वाऽधीयीत ॥ १७ ॥

अयमप्यूर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाऽध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तोवेवोच्यते । मनसा प्राप्तं प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्तयेत् । उपाश्रित्य वा स्वप्यात् ॥१७॥

क्षुद्रान् क्षुद्राचरितांश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥

क्षुद्रानल्पकान् पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रौर्निषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥

सभास्तमाजांश्च ॥ १९ ॥

समास्समाजश्च व्याख्याताः । तान्न सेवेत ॥ १९ ॥

समाजं चेद्गच्छेत्प्रदाक्षिणीकृत्याऽपेयात् ॥ २० ॥

यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदाक्षिणीकृत्याऽपेयादपगच्छेत् ॥ २० ॥

नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥

बहुवचननिर्देशात् बहुकृतो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्या-
दच्छिन्ने प्रवेशे न प्रायाश्चित्तम् ॥ २१ ॥

प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥ २२ ॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्ठमर्थं न विविच्य ब्रूयादिद-
मित्थमिति । दुर्निरूपार्थविषयमिदम् ॥ २२ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥

अपि चाऽस्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं हिनस्ति ।
धर्मप्रहादं न कुमालनाय रुदन् ह मृत्युव्युवाच प्रश्नम् ।
इति ॥ २४ ॥

दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णीय यो दुर्विवक्ति अन्यथा वर्णयति स दु-
र्विवक्ता । तस्य दुर्विवक्तुस्तदेव दुर्वचनमेव मूलं तूलं च बृहति । मूलं पितृघ-
नम् । तूलमागामिनी सम्पत् । तदुभयमपि बृहति उत्पाटयति । दन्तोष्ठयो
वकारः किमेतावदेव ? न, प्रजां पुत्रादिकाम् । पशून् गवादिकान् । आयतनं
गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्वचनसम्भवात् प्रश्नमात्रमेव न विब्रूयादिति ।
अत्रेतिहासः—कस्यचिद्वेषधर्मप्रहादः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् ।
तौ कदाचिदरण्यान्महान्तौ समिद्धारावाहृत्य श्रमा(१)दद्वाष्टिपूत एवाचा-
र्यगृहे प्राक्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽक्रान्त आचार्यस्य शिशुः पुत्रो मृतः ।
ततः शिष्यावाहूयाऽऽचार्यः पप्रच्छ—केनायं मारित इति । तावुभावपि न
मयेत्यूचतुः । तथा पतितस्य परित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमश-
क्नुवन्नुषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ—केनायं व्यापादित इति । ततो धर्मसङ्क-
टे पतितो मृत्यूरुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथितवान् । कथम् ? हे
धर्मप्रहादं न कुमालनाय । पृष्ठमर्थं चतुर्थी । कुमानलस्य नेदं पतनीयमिति ।

धर्मप्रह्लाद त्वयेद कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नाऽस्तीत्युक्तम् । तथा
पातरस्यामतीत्यर्थाद्गम्यते इति ह्यन् ह व्युवाचेति । हशब्द पेतिह्य
त्वद्योननार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो रेफश्छान्दसः ॥ २४ ॥

**गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणाव-
रोहणानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥**

गार्दभयुक्तं यानं गार्दभं शकटादि । आरोहणे वर्जयेत् नाऽऽरोहेत् । तथा
विषमेषु निम्नोन्नतेष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहणं नि-
म्नेष्ववरोहणम् ॥ २५ ॥

बाहुभ्यां च नदीतरणम् ॥ २६ ॥

तरणं तरः । बाहुभ्यां च नद्यास्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्यां' मिति व-
चनात् प्लवादिना न दोषः ॥ २६ ॥

नावं च सांशयिकीम् ॥ २७ ॥

मिद्यते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी नौः । जीर्णां नावं वर्जयेत् ।
'नावा' मिति षष्ठ्यन्तपाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत् ॥ २७ ॥

तृणच्छेदनलोष्टविमर्दनष्टेवनानि चाऽकारणात् ॥ २८ ॥

तृणच्छेदनादि नाऽकारणाद्वर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याऽग्नि
ज्वलनादि कारणम् । ष्टेवनस्य कारणं प्रतिश्यायादि । इतरच्च मृग्यम् ॥

यच्चाऽन्यत्परिचक्षते यच्चाऽन्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥

यच्चाऽन्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यक्षक्रीडादि वर्ज-
येत् । द्विशक्तिः प्रश्नपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने द्वात्रिंशी कण्डिका ॥ ३२ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्ज्वलायामेकादशः पटलः ॥

॥ समाप्तः प्रथमः पटलः ॥

॥ श्रीः ॥
आपस्तम्बधर्मसूत्रे उज्वलोपेते
अथ द्वितीयः प्रश्नः ॥

पाणिग्रहणादग्निं गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् प्रश्ने आद्ययोः पटलयोः प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः । इतरेष्वष्टसु सर्वाश्रमाणाम् । एकादशे समाकृतस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्तव्यानि कर्माण्युक्त्यन्ते । पाणिर्यस्मिन्(१)ब्रह्मणि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम्(२) । अग्निं ब्रह्म ऊर्ध्वार्थे वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहस्थाश्रमवतोः यद्व्रतं नियतं कर्तव्यम्, जातविकवचनम्, तदुच्यते । 'पाणिग्रहणादग्निं' इति वचनं(३) 'भार्यादिरग्निर्दायादिवै'ति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति । 'गृहमेधिनो'रिति द्विवचनमन्यतरमरणे मा भूदिति(४) । वैश्वदेव तु विश्वेना इति कुर्वन्ति ॥ १ ॥

कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥

कालयोरुभयोरपि भोजनं कर्तव्यम्—सायं प्रातश्च, नाऽन्तरेति परिसङ्ख्येयम्, भोजनस्य रात्रिप्रातस्त्वात् । मानवे च स्पष्टमुक्तम्—

(५)'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नाऽन्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥' इति ।

अन्ये तु नियमं मन्यन्ते(६) शक्तौ सत्यां गृहमेधिनोरुभयोरपि कालयोरवश्यं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्रस्याऽलोपायेति ।

१. यस्मिन् कर्माणि, इति, क. ड. पु २. चतुर्थीकस्मान्तो विवाहः इत्यधिकं ड. पु.

३. गौ. घ. ५. ७.

४. अनेकभार्यस्य एकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याऽधिकारस्य विद्यमानत्वाच्छास्त्रान्तरत्वाच्च । इत्यधिकं क. पु.

५. वचनामिदं सुद्धितमनुस्मृतिकोशेषु नास्ति । परं तु बहुषु निबन्धेषु परं मानवत्वेनोपन्यस्तम् ।

६. शक्तौ सत्यां कालयोर्व्रजने च प्राणाग्निहोत्रलोपः । तस्यालोपायः कालयोरवश्यं भोजनं कर्तव्यमिति ड. पुस्तके पाठः ।

तथा च बौधायनः—

(१) 'गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णो भवेत्तु सः ॥' इति ।

(२) अन्यत्र प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति ॥ २ ॥

अतृप्तिश्चाऽन्नस्य ॥ ३ ॥

सुहितार्थयोगे करणे षष्ठी भवति । (३) पूरणगुणसुहितार्थे'ति ज्ञा-
पनात् । अन्नेन तृप्तिं न गच्छेताम् । यावत्तृप्तिं न भोक्तव्यम् ॥ ३ ॥

पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥

पक्षसन्धिः पर्व । इह तु तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूभयोर्दम्पत्यो-
रुपवासः कर्तव्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥

अविशेषादुभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यत्कालान्तरे एकस्मिन् काले भोजनं तदप्यौ (४) उपवस्तमेव उपवास
एव । (५) 'औपवस्तं तूपवासः' इति निघण्टुः । तदपि दिवा, न रात्रौ;
श्रौते तथा दर्शनात् (६) 'न तस्य सायमश्नीया'दिति । तदिह (७) 'एव
मन ऊर्ध्व'मित्यादि गृह्ये यदुक्तं तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चाऽन्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सकृद्भुञ्जानौ यावत्तृप्तिं भुञ्जीयाताम् ॥ ६ ॥

यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥ ७ ॥

'एतस्मिन्नहनी'ति न वक्तव्यम् । प्रकृतत्वात् । यथा 'तृप्तिश्चाऽन्नस्ये'
ति पर्वसु भवति, एवमिदमपि भविष्यति । किं च 'पर्वस्वि'ति बहुव-
चनान्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'त्येकवचनान्तेन प्रत्ययमर्शो नाऽतीव
समञ्जसः । तस्माद्व्यवहितमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्ययमृश्यते । एतदर्थ-

१. बौ. ध. २. ७. २४ २. अयं भागो घ, पुस्तके नास्ति ।

३. पा. सू. २. २. ११.

४. 'वसु, स्तभ्म' इत्यस्माद्देवादिकाङ्गावे क्ते स्वार्थेऽणि च सति औपवस्तमिति
रूपं, ध. तूनामनेकार्थत्वादभोजने वृत्तिरिति च वेदितव्यम् ।

५. नामलि. का. २. ब्र. व. ३८. ६. आप. श्रौ. ३. ७. आप. गृ. ७. १७.

[illegible]

एतास्मिन्नहनि स्थण्डिलशायिनौ म्याताम् ॥ ८ ॥

(३) मैथुनवर्जने चैत्रस्निग्धानि कर्तव्यम् ॥ ७ ॥

स्थालीपाकश्च कर्तव्योऽपरेणुः ॥ १० ॥

तस्य स्थालीपाकस्येव चारः प्रयोगप्रकारः विवेचनं व्याख्यातः । एतत्तत्
ज्ञापयति-त सामयाचारिकेषु पाविणानिदेश प्रवृत्तेः इति कांश्चन
सर्वमेवैतत्पर्वविषय मन्वन्ते । तेषामुक्ता शेष 'माद्यगाता यः'
ख्यात' इति चाऽनुपपन्नम् । न हि स एव तेन व्याख्याता गम्यमानः । 'अत्र'
भूते स्थालीपाक' इति च व्यर्थम् । १ 'उपवेश' इति एतस्य कार्यो
इति पूर्वमेवोक्तत्वात् । 'एतद्वद्विज्ञानीया' इति वाच्यः । एतत्तत्
विन्यम् ५/३३ ॥

सद्विचारः सत्यं धर्मं च प्राप्नुयान् ।
उपदेष्टां ।

काव्य-लोचन—अष्टादशस्कन्धकम् "सुभाषितानामृतं निर्यायः सारसिंहिक ५६।

[illegible]

३. 'सुविचार' शब्द का अर्थ है - विचार ।

७. अनुसूचित जाति के शिक्षा के लिए विशेष प्रावधान :-

शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

यत्र क चाऽग्निमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीरुदी-
चीश्च तिस्रस्तिस्त्रो रेखा लिखित्वाऽद्भिरवोक्ष्या-
ऽग्निमुपसमिन्ध्यात् ॥ १३ ॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते—यत्र क्व च गार्हो सामयाचारिके वा कर्म-
णि गृहेऽरण्ये वाऽग्निमुपसमाधास्यन् प्रतिष्ठापयिष्यन् स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्रा-
गग्रास्तिस्त्रो रेखा विलिखेत् । तत उदीचीः उदगग्रास्तिस्त्रः । एव तिस्रो रेखा लि-
खित्वाऽद्भिरवोक्षेत् । अवोक्ष्याऽग्निं श्रोत्रियागारादाहृत्य प्रतिष्ठाप्योपसमिन्धादु-
पसमिन्धीत काष्ठैरभिज्वलयेत् । तत्र(१) 'पुरस्तादुदग्वोपक्रमः, तथाप-
वर्ग' इति परिभाषितम् । उपदेशक्रमाच्च प्राच्यः पूर्वं लेखा लेखनीयाः
ततश्चोदीच्यः(२) ।

(३) प्राचीः पूर्वमुदकसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् ।

अथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥

(४) अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥ १३ ॥

उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपदध्यात् ॥ १४ ॥

एतदवोक्षणशेषोदकमग्रेरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिञ्चेत् । उत्सिच्याऽन्य
दुदकं पात्रम्यमुपदध्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥

नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १५ ॥

गृहे यावन्त्युदधानान्युदपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिररिक्तानि
स्युः । एतदपि गृहमेधिनोर्व्रतम् । पुनः 'गृहमेधिनो'रिति वचनमस्मिन् कर्मणि
स्वयं कर्तृत्वमेव यथा स्यात् प्रयोजककर्तृत्वं मा भूदिति ।

अन्य आह—पुन 'गृहमेधिनो'रिति वचनात् पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिवि-
षयेऽपि 'सावित्र्या समित्सहस्रमादध्या' (१.२६.१.) इत्यादौ भवति ।
पाके तु स्त्रिया न भवति । 'उपसमाधास्य'न्निति लिङ्गस्य विवक्षित-
त्वात् । आर्याः प्रयता' (२.३.१.) इत्यादौ भवतीति ॥ १५ ॥

१. आप. गृ. १. ५, ६.

२. 'एकमेवेदं कर्मलेखाकरणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम् । ततश्च' इत्यधिकं घ.ङ.पु.

३. प्राचीः पूर्वं दक्षिणान्तमुदगारम्भमालिखेत् । इति ख. च. पु.

४. अन्ये तु प्राचीर्दक्षिणारम्भमालिखन्ति इति च. पु. ।

अहन्यसंवेशनम् ॥ १६ ॥

संवेशनं मैथुनं तदहनि न कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

ऋतौ च सन्निपातो दारेणाऽनुव्रतम् ॥ १७ ॥

रजोदर्शनादारभ्य षोडशाऽहोरात्रा ऋतुः । तत्र च सन्निपातः संयागो दारेण सह कर्तव्यः । छान्दसमेकवचनम् । (१) नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । अनुव्रतं शास्त्रतो नियमो व्रतं, तदनुरोधेन । तत्र मनुः—

(२) 'ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोमिस्सद्विगर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्द्या एकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः' ॥

(३) 'अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ॥

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ।' इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु—

(४) एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् । इति ।

आचार्यस्तु चतुर्थीप्रभृति गमनमाह—(५) चतुर्थीप्रभृत्याषोड-
षीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्च्येयसमृतुगमनमित्युपदिशन्ति' इति ।
तदिह षोडशसु रात्रिष्वदितस्तिस्रस्सर्वथा वर्ज्याः । चतुर्थ्यै-
कादशी त्रयोदशी चाऽऽचार्येणाऽनुज्ञाताः मनुना निषिद्धाः ।
इतरासु दशसु युग्मासु पुत्रा जायन्ते, स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चो-
'त्तरामुत्तरा' मिति वचनात् षोडश्यां रात्रौ मघादियोगाभावे गच्छत-
स्सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवति । चतुर्थ्यामवमः । मध्ये कल्प्यम् । एवं पञ्चद-
श्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवमः । मध्ये कल्प्यम् । षोडशस्वेव ग-
मनं गमहेतुः । तत्रापि प्रथमम् । एवं स्थिते नियमविधिरयं-योग्यत्वे स-
त्युताववश्यं सन्निपतेत्, असन्निपतन् पुत्रोत्पत्तिं निरुन्धानः प्रत्यवेया-
दिति । तथा च दोषस्मृतिः—

(६) 'ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥' इति ।

पुत्रगुणार्थितया पूर्वा पूर्वा वर्जयतो न दोषः । अन्ये तु परिसङ्ख्यां

१. नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः इति नास्ति क. पु.

२. म. स्मृ. ३. ४६, ४७. ३. म. स्मृ. ४. १२८.

४. या स्मृ. १. ८०. ५. आ. प. गृ. ९. १. ६. बौ. ध. ४. १०. २०.

मन्यन्ते—ऋतोवै सन्निपतेन्नाऽन्यत्रेति । तेषामृतावनियमादगमनेऽपि दोषाभावाद्दोषस्मरणमनुपपन्नं स्यात् । सर्वथा विधिर्न भवति । राग प्राप्तत्वात्सन्निपातस्य ॥ १७ ॥

अन्तरालेऽपि दार एव ॥ १८ ॥

अन्तराल मध्यम् । ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सन्निपातः स्यात् दार एव सकामे सति । यथात्मनो जितेन्द्रियतया न तादृशं पारवश्यम्, तथाऽपि भार्यायामिच्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवश्यं सन्निपतेदिति । वक्ष्यति च (१) 'अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेत' (२.१३.६.) मित्यादि । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १९ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं (२) 'काममाविजनितोऽस्मभवामे'ति ॥ १९ ॥

स्त्रीवाससैव सन्निपातस्स्यात् ॥ २० ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । इत्युपगार्थं वासः स्त्रीवासः । तेन सन्निपात एव स्यात् । न तेन सुप्रक्षालितेनाऽपि ब्रह्मयज्ञादि कर्त्तव्यमिति यावत् ॥ २० ॥

यावत्सन्निपातं चैव सह शय्या ॥ २१ ॥

यावत्सन्निपातमेव दम्पत्योस्सह शयनम् ॥ २१ ॥

ततो नाना ॥ २२ ॥

ततः पृथक्शय्यायाताम् ॥ २२ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्त्तव्यम् । इदमृतुकाले ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्ज्वलायां श्रीहरदत्तविरचितायां
द्वितीयप्रश्ने प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

गृहस्थधर्माः] उज्ज्वलोपेने द्वितीयः प्रश्नः । १८३

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याऽऽचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥

अपि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तान्निर्मृदा च प्रक्षाल्याऽऽचम्य अङ्गानां प्रोक्षणं शिरःप्रभृतीनां कर्तव्यम्(१) । रुचितो व्यवस्था । याव-
ता प्रयतो मन्यते ॥ १ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रम-
प्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा तेषामवंगुण्येनाऽऽस्तादनुष्ठाने सति परमुत्कृष्टं
अपरिमितमक्षयं सुखं स्वर्गाख्यं भवति ॥ २ ॥

न केवलमेतावत् । किं तर्हि ?

ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं
मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते
तच्चक्रवर्तुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ ३ ॥

ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्यां च
कर्मणां यः फलशेषोऽभुक्तोऽश्नः, तेन जाति ब्राह्मणादिकां विशिष्टे वा कुले
जन्म। रूपं कान्तिम् । वर्णं हेमादितुल्यम् । बलं प्रतिपक्षनिग्रहक्षमम् । मेधां(२)
ग्रन्थधारणशक्तिम् । प्रज्ञां अर्धधारणशक्तिम् । द्रव्याणि म्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम्
इतिकरणाद्यच्चाऽन्यदेवं युक्तं तत्सर्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः ।
कर्माणि भुज्यमानानि सावशेषाणि भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि
कर्मफलत्वात् । धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । यदा चैवं तदा सर्ववर्णानां
स्वधर्मानुष्ठान इत्यादि प्रतिपद्यत इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तसिद्धम् । तत्
तस्माच्चक्रवर्तुभयोर्लोकयोरिह चाऽमुष्मिश्च सुख एव वर्तते न जातु चित् दुःखे
वर्तते । सुखानुबन्धेनैवाऽऽवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

शरीरोत्पत्तिसंस्कारा(३)अप्यावदशका इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह--

यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे

फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४ ॥

चलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां व्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चा-

१. इदमनृतुकाले इत्यधिकं ख. च पुस्तकयोः 'रुचितः इत्यादिग्रन्थोऽपि नास्ति तत्र ।

२. मेधां ग्रन्थग्रहणशक्तिम्, प्रज्ञां अर्धग्रहणशक्तिम् इति क. च. पु ।

३. अप्यवश्यमेवेत्याः इति. च. पु.

प्रादीनां बीजस्य क्षेत्रविशेषे कर्मविशेषे संस्कारविशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्या-
दौ कर्मविशेषे फलपरिवृद्धिर्भवति । त एव ब्रौह्मादय ऊषर उप्ता न प्र-
रोहन्ति । कृष्यादिपरिकर्मिते तु क्षेत्रे उप्ताः स्तम्बकरयो भवन्ति । एवं
पुरुषेऽपि गर्माधानादिसंस्कारसम्पन्ने द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता ॥ ५ ॥

एतेनैव न्यायेन दुष्टकर्मफलपरिवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । (१)तत्रोहेन पठ-
नीयम्-सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं परमपरिमितदुःखम् । ततः परिवृत्तौ
कर्मफलशेषेण दृष्टां जात्यादिकामद्रव्यान्नामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिप-
द्यते । तच्चकवदुभयोर्दुःख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीज-
स्य क्षेत्रकर्मविशेषाभावे फलहानिरेवमिति ॥ ५ ॥

दोषफलपरिवृद्धाबुदाहरणमाह--

स्तेनोऽभिशस्तां ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मि-

ल्लोकेऽपरिमितं निरये वृत्ते जायते चण्डालो ब्राह्मणः

पौलकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ ६ ॥

स्तेनः सुवर्णचोरः । अभिशस्तो ब्रह्महा स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिर-
मुष्मिल्लोकेऽपारमते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन् वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्म-
णश्चण्डालो जायते । शूद्रात् ब्राह्मण्यां जातश्चण्डालः, राजन्यः, पौलकसः । शूद्रा-
त्क्षत्रियायां जातः पुलकसः । स एव पौलकसः । प्रज्ञादित्वाद्गन् । वैश्यो, वैणो
जायते(२) वेणुना नर्तको वैणः ॥ ६ ॥

एतेनाऽन्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वंसा दोषफलासु

योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥

वर्णपरिध्वंसा वर्णभ्यः प्रच्यवनं तस्यां वर्णपरिध्वसायाम् । यथा ब्राह्म-
णादयश्चण्डालाद्या जायन्ते । एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ताभ्यां
अन्येऽपि दोषफलैः कर्मभिर्दोषफलासु सुकरादिषु, योनिषु जायन्ते । परिध्वंसाः
स्वजातिपरिभ्रष्टा इत्यर्थः । ते तथाऽवगन्तव्या इति ॥ ७ ॥

यथा चण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च

दोषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

१. तत्रोक्त व्यत्ययेन पठनीयम् । इति. घ. पु.

२. वेणुनर्तकः स एव वैणः । इति. घ. पु.

गृहस्थधर्माः]

उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रश्नः ।

१८

चण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां दर्शने च । उपसम-
स्तमपि चण्डालग्रहणमभिसम्बध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥८॥

अवगाहनमपासुपस्पर्शने ॥९॥ सम्भाषायां ब्राह्मणस-
म्भाषा ॥ १० ॥ दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ११ ॥

उपस्पर्शने सत्यवगाहनमपां प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे द्वे सूत्रे । अस्मिन्
कर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं स्वकर्मच्युतानां निन्दार्थम् । एवं
नाम निन्दितश्चण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स एव जायते स्व-
कर्मच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ९-११ ॥

इत्यास्तम्बधर्मसूत्रवृत्ताज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने
द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां
द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ॥

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥

आर्यास्त्रैवर्णिकाः । 'आर्याधिष्ठिता वा शूद्रा' (२.३.४) इत्युत्तरत्र दर्शनात् । प्रयताः स्नानादिना शुद्धाः । वैश्वदेवे गृहमेधिनोर्भोजनार्थं पाके । गृहमेधिनो यदशनीयस्ये (३-१२) ति दर्शनात् । अन्नसंस्कर्तारः स्युः । अन्नं भक्ष्यभोज्यपेयादिकं तत् संस्कुर्युः । न स्वयं, नाऽपि स्त्रियः ॥ १ ॥

भाषां कासं क्षवधुमित्यभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ॥ २ ॥

भाषा शब्दोच्चारणम् । कासः कण्ठे घुरुघुराशब्दः । क्षवधु क्षुत्तम् । पतत्रितयमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । 'संस्कर्तारः स्यु'रिति बहुवचने प्रकृते 'वर्जये'दित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम् ॥ २ ॥

केशानङ्गं वासश्चाऽऽलभ्याऽप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥

केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वा । आलभ्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं तर्हि ? स्पर्शमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहितम् । इदं तु तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदाद्युपस्पर्शनं मा भूदिति ॥ ३ ॥

आर्याधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः ॥ ४ ॥

त्रैवर्णिकैरधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः । प्रकरणादन्नस्येति गम्यते ॥४॥

तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः ॥ ५ ॥

तेषां शूद्राणामन्नसंस्कारोऽधिकृतानां स एवाऽऽचमनकल्पो वेदितव्यः, यस्याऽन्नं पचन्ति । यदि ब्राह्मणस्य, हृदयङ्गमाभिराद्भिः । यदि क्षत्रियस्य, कण्ठगाभिः । यदि वैश्यस्य, तालुगाभिः । इन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ५ ॥

अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ६ ॥

शूद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वापयेयुः । इदमेषामधिकमार्थेभ्यः ॥६॥

उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७ ॥

सहैव वाससा स्नानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छादनमात्रेणाऽपि स्नानं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । त-

था च मनुः—

(१) 'न वासोभिस्सहाऽजस्रं नाऽविज्ञाते जलाशये ।' इति ॥ ७ ॥

अपि वाऽष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपरेन् ॥ ८ ॥

यदि वाऽष्टमीष्वेव वपरेन् केशादीन् पर्वस्वेव वा । न प्रत्यहम् । 'वपरे'न्निति अन्तर्भावित्यर्थः । वापयेरन्नित्यर्थः । तथा च 'लोमनखवापन'मिति पूर्वत्र णिच्प्रयुक्तः ॥ ८ ॥

परोक्षमन्त्रं संस्कृतमग्रावधिश्रित्याऽद्भिः प्रोक्षेत्त-
देवपवित्रमित्याचक्षते ॥ ९ ॥

यदि शुद्धाः परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युः आर्यैरनधिष्ठिताः । तदा तत्परोक्षमन्त्रं संस्कृतं स्वयमग्रावधिश्रयेत् । अधिश्रित्याऽद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्त्रं देवपवित्र-मित्याचक्षते । देवानामपि तत्पावित्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥ ९ ॥

सिद्धेऽन्त्रे तिष्ठन् भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ १० ॥

सिद्धे पक्षेऽन्त्रे तिष्ठन् पाचकोऽधिष्ठाता वा भूतमिति प्रब्रूयात् । कस्मै ? य-स्य तदन्नं तस्मै स्वामिने । भूतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा ज्ञायीति प्रतिवचनः ॥ ११ ॥

तत्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः । तदन्नं सुभूतं सुनिष्पन्नम् । विराट् विराजः साधनम् । अन्नमशनम् । तन्न मा क्षयि क्षीणं मा भू-दित्यर्थः ॥ ११ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमा बलयश्च
स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयं पक्कमकं वा उपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः कर्तव्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ १२ ॥

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधश्शय्या ब्रह्मचर्यं
क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३ ॥

तेषां होमानां बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियम-पूर्वकं विद्याग्रहणम् (२) । तत्र द्वादशाहमधश्शय्या स्थण्डिलशायित्वम् । ब्रह्म

चर्ये मैथुनवर्जनम् । (१)क्षारलवणवर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव व्रतम् ,
अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमयोगः तत्र
च पत्न्या अपि सहाऽधिकार इति वदन्तः ॥ १३ ॥

उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥

उत्तमस्य 'उत्तमेन वैहायस(२.४.८.) मिति वक्ष्यमाणस्य(२) 'ये भूताः
प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ १४ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्याऽऽबो-
क्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥

बलीनां मध्ये तस्यतस्य बलेदेशे संस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ ? हस्तेन
परिमार्जनमबोक्षणं च । तं कृत्वा बलिं निवपति । न्युप्य पश्चात् परिषेचनं
कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमालयादिदाना-
र्थमित्याहुः । 'तस्यतस्ये'ति वचनं सत्यपि सम्भवे सकृदेव परिमार्ज-
नमबोक्षणं च मा भूत् । एकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्पृथग्यथा
स्यादिति ॥ १५ ॥

औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयात् ॥ १६ ॥

यत्र पच्यते स पचनोऽग्निः । औपासनवतामौपासने, धिपुरस्य पचन
इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु-तुल्यविकल्पे मन्यन्ते । षड्भिराद्यैः
(३)'अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा, ध्रुवाय
भौमाय स्वाहा, भवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहेत्येतैः । एते हि
मन्त्रपाठं पठिताः प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यः विशिष्टनियमसापेक्षग्रहणत्वात्-
स्सह न गृह्यन्ते । केचित् सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्वति 'अग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहे'ति औपधहविकेषु तस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरिति वदन्तः । अन्ये
तु सोमाय स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्टकृतं षष्ठं पठन्ति । हस्तग्रहणं
द्वय्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १६ ॥

१. क्षारपदार्थः आप. ध २. १५. १४. सूत्रे द्रष्टव्यः ।

२. ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्त बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेभ्याः । तेभ्यो बलिं
पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु ॥ इति मन्त्रः । (तै. आ १०. ६७.)

३. आप. मन्त्रप्रश्ने. १. १.

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥

उभयतः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च पारेषेचनं कर्तव्यम् । कथम् ? यथा पुरस्तात् उक्तं गृह्ये(१) 'अदितेऽनुमन्यस्वे'त्यादि, 'अन्वम'स्थाः प्रासावीरिति मन्त्र-सन्नाम' इति च । सामयाचारिकेषु पार्वणेनातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वाद्प्राप्तविधिरयम् । अन्ये तु परिसङ्ख्यां मन्यन्ते-परिषेचन-मेव वैश्वदेवे, नाऽन्यत्तन्त्रमिति ॥ १८ ॥

**एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते
परिषेचनम् ॥ १८ ॥**

यथा षण्णामाहुनीनां परिषेचनं तन्त्रम्, विभवात् । एवं बलयो-
ऽपि ये एकस्मिन् देशे समवेता 'उत्तरैर्ब्रह्मसदनं'(४.२.४) इत्यादयस्तेषां
यदन्ते परिषेचनं प्राप्त 'पश्चात्परिषेचन' मित्यनेन विहितं तत्सर्वान्ते
सकृत्कर्तव्यम्, न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन् सूत्रे पूर्वत्र 'तस्य तस्ये'
, ति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक्पृथग्भवति तथा
परिषेचनमपि स्यात् । अत्र चोपदेशादेव य एकदेशस्था बलयस्तेषामेव
सकृदन्ते परिषेचनं, न यादृच्छिकसमवेतानाम् । तेन यद्यप्यगारस्योत्त-
रपूर्वदेशदशदश्यादेशः, तथापि कामलिङ्गस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥१८॥

सति सूपसंसृष्टेन कार्याः ॥ १९ ॥

सति सूपे तत्संसृष्टा बलयः कार्याः । अन्ये त्वन्यैरापे व्यञ्जनैस्संसर्ग-
मिच्छन्ति । तथा च बांधायनः-(२) 'काममितरेऽवायतने'ष्विति । एष
एव व्यञ्जनानां संस्कारः । (३)सूत्रस्यापि—व्यञ्जनैस्सुसूपसंसृष्टेनाऽग्नेन
बलयः कार्यास्सति सम्भव इत्यर्थः इति ॥ १९ ॥

अपरेणाऽग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २० ॥

अपरेणाऽग्निमग्नेः पश्चात् । सप्तमाष्टमाभ्यां 'धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहे'
त्येताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २० ॥

उदधानसन्निधौ नवमेन ॥ २१ ॥

उदकं यत्र धीयते तदुदधानं(४) मणिकाख्यम् । तस्य सन्निधौ नवमेन

१. आप गृ. २. ३.

२. बौ. गृ. १. ८. १.

३. सूपस्यापि । व्यञ्जनैरपूनेन च ससृष्टेन बलयः इति. क. छ. पु.

४. अस्य विधिर्गृह्ये वास्तुनिर्माणविधौ (आप. गृ. १७. ९.) द्रष्टव्यः ।

‘अद्भ्यः स्वाहे’त्यनेन ॥ २१ ॥

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२ ॥

दशमैकादशाभ्यां ‘ओषधिवनस्पातभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवजनेभ्यः स्वा-
ह’त्येताभ्यां अगारस्य मध्ये प्रागपवर्गं कर्तव्यम् ॥ २२ ॥

उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्योत्तरैश्वर्यभिरुभिः ॥ २३ ॥

अगारस्य य उत्तरपूर्वे देशस्तत्रोत्तरैश्वर्यभिरुभिः ‘गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसा-
नेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः स्वाहे’त्येतैः
प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने तृतीया कण्डिका ॥३॥

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १ ॥

शय्यादेशे ‘कामाय स्वाहे’त्यनेन ॥ १ ॥

(१)देहलपामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥

देहली द्वारस्याधस्तादाह । तस्याऽधोवेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वा-
रस्य च ग्रहणम् । तत्राऽन्तरिक्षलिङ्गेन ‘अन्तरिक्षाय स्वाहे’त्यनेन ॥ २ ॥

उत्तरेणाऽपिधान्याम् ॥ ३ ॥

येनाऽपिधायिते द्वारं साऽपिधानी कवाटम् । तदर्गलमित्यन्ये । तत्रोत्त-
रेण मन्त्रेण ‘यदेजान जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागो यन्नाम्ने स्वा-
हे’त्यनेन ॥ ३ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ४ ॥

अगारस्येत्यनुवृत्तेः तत्र यो ब्रह्मसदनाख्यो देशः वास्तुविद्याप्रसिद्धो
(२)मध्येऽगारस्य । तत्रोत्तरैर्दशभिः ‘पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा,
दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, इन्द्राय
स्वाहा, बृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहे’त्येतैः प्राग-
पवर्गमित्येव ।

वैश्वदेवबलिः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । १९१

अपर आह—ब्रह्मा यत्र सीदति गार्होष्य कर्मषु अग्नेर्दक्षिणतो
ब्रह्मसदनं तत्रेति ॥ ४ ॥

दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन-
पाणिः कुर्यात् ॥ ५ ॥

अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 'स्वधा पितृभ्य' इत्यनेन बलिं
कुर्यात्, प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्गुष्ठत-
र्ज्ज्योरन्तरालेन ॥ ५ ॥

रौद्र उच्चारो यथा देवताभ्यः ॥ ६ ॥

पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिः कर्तव्यः । यथा देवताभ्यः तथा, प्राचीनावीत्य-
वाचीनपाणिरिति नाऽनुवर्तत इत्यर्थः । 'नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहे'ति
मन्त्रः । अत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति, तथापि तद्गुह्यं विज्ञेयं विशेषण-
मिति रौद्र इति व्यपदेशो नाऽनुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्रायत्येव
कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतये इत्यन्ये । केचित्तु-उत्तरो मन्त्रो रौद्रः न पशु-
पतिर्देवत्य इत्याचक्षते । तेषां देशः प्राग्बोद्धव्यः पित्र्यात् ॥ ६ ॥

तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥ ७ ॥

तयोरनन्तरोक्तयोर्बल्योरेकस्मिन् देशे समवेतयोरपि नाना पृथक्
परिषेचनं कर्तव्यम् । कुतः ? धर्मभेदात् । पित्र्यस्याऽप्रदक्षिणं परिषेचनं
कर्तव्यम् । इतरस्य देवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥ ७ ॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥ ८ ॥

उत्तमेन 'ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः ।
तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिदधातु स्वाहे'(१)
त्यनेन वैहायस बलिं दद्यात् । तच्च नक्तमेव । 'वैहायसमि'ति वचनादा-
काश एव बलिर्हृत्क्षेप्यः, न छदिष्कृते देशे । तथाच बौधायनः-
(२)'अथाऽऽकाश उक्षिपति ये भूताः प्रचरन्ती'ति ।

अपर आह—एवकारो भिन्नक्रमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिरिति तत्र ब-
ल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तु-ऊहेन दिवा बलिं हरन्ति 'दिवा

१. अत्र "अनये स्वाहा" इत्यादिकाः 'ये भूताः प्रचरन्ति' इत्यन्ताः मन्त्राः एका-
गिनकाण्डाख्यतैत्तिरीयमन्त्रपाठस्याऽऽदौ महानारायणोपनिषदि च पठिताः । (महाना. ६७)

२. बौ. गृ. १. ८.

बलिमिच्छन्त' इति । आश्वलायनके तथा दर्शनात् (१) 'दिवाचारिभ्य
इति दिवा । नक्तचारिभ्य इति (बलिमाकाशे उक्षिपे)न्नक्त'मिति । तथा
च मनुः—

(२) 'दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तचारिभ्य एव च ।' इति ॥ ८ ॥

य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥

य एतानन्तरात्कान् होमान् बलींश्च । अव्यग्रः समाहितमना भूत्वा
यथोपदेशमुपदेशानतिक्रमेण कुरुते । य इति वचनात्तस्येति पूर्वं
गम्यते । तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च 'स्वर्गपुष्टिसयुक्ता' इति यत् पूर्वमुक्तं
तस्याऽर्थवादताशङ्का मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भ
वतः, न प्रबलैरपि कर्मान्तरैर्बाधनमिति ॥ ९ ॥

अग्रं च देयम् ॥ १० ॥

बलिहरणानन्तरं अग्रं च देयं भिक्षवे ॥ १० ॥

अतिथीनेवाऽग्रे भोजयेत् ॥ ११ ॥

अतिथीन्वक्ष्यति । तानेवाग्रे भोजयेत् न स्वयं सह भुञ्जीत पूर्वं वा । एव-
मतिथिव्यतिरिक्तानन्यानपि भोजयितव्यान पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥

बालान्वृद्धात्रागसम्बन्धान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः ॥ १२ ॥

ये च गृहवर्तिनो बालादयः तानप्यग्र एव भोजयेत् । अन्तर्वत्नीरित्येव
सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्त्रादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं (३)सर्वत्र
पूजार्थम् ॥ १२ ॥

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयाताम् ॥ १३ ॥

काले वैश्वदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयाताम्
अवश्यं तस्मै किञ्चिद्देयामति ॥ १३ ॥

अभावे किं कर्तव्यम् ? तत्राह—

(४) अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि
वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनन्ति ॥ १४ ॥

१. आश्व. गृ. १. २. २. २. म. स्मृ. ३. ९०

३ सर्वपूर्वार्थ इति घ. च. पु. ४. तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूत्रता ।

एतान्यापि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ इति मनुः ॥

भूमिरुपवेशनयोग्या । उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यम् । तृणानि शयना-
सनयोग्यानि । कल्याणी वाक् स्वागतमायुष्मते, इहाऽऽस्यतामिन्यादिका ।
एतानि भूम्यादीनि । सतोऽगरे सतस्सत्पुरुषस्य निधनस्याऽपि गृहे कदाचिदपि
न क्षीयन्ते । वैशब्दः प्रसिद्धौ । अत एव तैरुपचारः कर्तव्यः । इतिशब्द-
प्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्तीति ॥ १४ ॥

एवंवृत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥ १५ ॥

यौ गृहमेधिनौ विवाहादारभ्य आन्तादेवंवृत्तौ भवतः तयोरनन्ता लोका
भवन्ति । ज्योतिष्टोमादिभ्योऽपि कतिपयदिनसाध्यभ्यो दुष्करमेतदा-
न्ताद्व्रतम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणायाऽनधीयानायाऽऽसनमुदकमन्नामिति
देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिधर्मेणाऽऽगच्छेत् तदा तस्मै आसनादिकं
देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव ज्ञायते-अधीयाने प्रत्यु-
त्थयमिति ॥ १६ ॥

अभिवादनायेवात्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥ १७ ॥

यदि पुनरसौ अनधीयानोऽपि 'दशवर्षं पौरसख्य' (१. १४. १२.)
मित्यादिनाऽभिवाद्यो भवति तदा अभिवादनायेवात्तिष्ठेत् ॥ १७ ॥

राजन्यवैश्यौ च ॥ १८ ॥

अधीयानावपि राजन्यवैश्यौ न प्रत्युत्तिष्ठेत् ब्राह्मणः । आसनादिकं
तु देयमिति ॥ १८ ॥

(१) शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

यदि शूद्रो द्विजातिं प्रत्यतिथिरागच्छति तदा तमुदकाहरणादौ
कर्मणि नियुञ्ज्यात् नियुञ्जीत ॥ १९ ॥

अथाऽस्मै दद्यात् ॥ २० ॥

अथ तस्मिन् कृते भोजनं दद्यात् ॥ २० ॥

दासा वा राजकुलादाहृत्याऽतिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः ॥ २१ ॥

अथवा येऽस्य गृहमेधिनो दासाः ते राजकुलादाहृत्य तं शूद्रमतिथिवत्पूज-

येयुः । अत एव ज्ञायते-शूद्राणामतिथीनां पूजार्थं विद्यादिकं राज्ञा ग्रामे ग्रामे स्थापयितव्यमिति ॥ २१ ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२ ॥

उपासने गुरुणा' (१-१५-१) मित्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितम् । इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्युच्यते ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ २३ ॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति, न वास एवेति नियमः । तथा च मनुः—

(१) कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृदिति (२) ॥ २३ ॥

यत्र भुज्यते तत्समूह्य निर्हृत्याऽवोक्ष्य तं देशमम-
त्रेभ्यो लेपान् सङ्कृष्याऽद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे
रुद्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥ २४ ॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत् समूह्य समूहन्या तत्रत्यमुच्छिष्टादिकं राशी कृत्य निर्हरेदभ्यतः । निर्हृत्य तं देशमवोक्षत् । अवोक्ष्य ततोऽमत्रेभ्यः येषु पाकः कृतः तान्यमत्राणि तेभ्योऽन्नलेपान् व्यञ्जनलेपांश्च संकृष्य काष्ठादिनाऽवकृष्य अद्भिस्संमृजेत् । संमृज्य गृहस्थोत्तरतः शुचौ देशे रुद्रा येदमस्त्विति निनयेत् । एवं कृते वारुतु शिवं समृद्धं भवतीति ॥ २४ ॥

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यः स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । इहाऽपि वक्ष्यति 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये' (२.१०.४.) इत्यादि ।

अनुवादेऽयमापदि कल्पान्तरं वक्तुम् ॥ २५ ॥

तदाह—

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनम् ॥ २६ ॥

कर्तव्यमित्यध्याहार्यम् । ब्राह्मणस्याऽध्यापयितुरलाम आपत् । तत्राऽपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यम् । न त्वनधीयानेन स्थातव्यम् । 'ब्राह्मणेने'ति वचनाद्वाज्न्यवैश्ययोर्नाऽयमनुकल्पः ॥ २६ ॥

गृहस्थधर्माः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । १९६

✓ अनुगमनं च पश्चात् ॥ २७ ॥

अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं लज्जा-
दिना कियत्यपि पार्श्वे गतिर्मा भूदिति । सर्वशुश्रूषाप्रसङ्गे नियमः—
ब्राह्मणस्याऽनुगमनमेव शुश्रूषेति । तथा च गौतमः—(१)'अनुगमनं
शुश्रूषेति ॥ २७ ॥

तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाऽग्रे गतौ स्यात् ॥ २८ ॥

ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रतो गच्छेत् ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थी कण्डिका ॥३॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदासुपाकृत्याऽनध्ययनं तदहः ॥१॥

कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्या अङ्गविद्या अप्युपनिषद उपाकृत्याध्येतुमारभ्य
तदहरनध्ययनं तस्मिन्नहन्त्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्य-
ख्यापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता, वसिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥ १ ॥

अधीत्य चाऽविप्रक्रमणं सद्यः ॥ २ ॥

अधीत्य(२) 'वेदमधीत्य स्नास्य' नित्यवसरे आचार्यसकाशात् सद्यो
विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नाऽपगन्तव्यम् । प्रायेण मकारात्परमिकारमधीयते ।
तत्राप्येष एवार्थः । इकारस्तु छान्दसोऽपपाठो वा(३) ॥ २ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं

गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥

यदि कार्यवशात् गन्तुं त्वरेत तदा गुरोराचार्यस्य समीक्षायां सन्दर्शने
संश्रये स्वाध्यायं प्रश्नावरमधीत्य यथाकामं गच्छेत् । एव कृते उभयोः शिष्या-
चार्ययोः शिवं भवतीति ॥ ३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य त-

स्योपसङ्गगृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुरस्कृ-

त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत् ॥ ४ ॥

१. गौ. ध. ७. २. २. आप. गृ. १२. १.

३. एतदनन्तरं 'उपाकरणात् परमित्यन्ये' इति ड. पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

समावृत्तं चेत् शिष्यं कृतदारमाचार्योऽभ्यागच्छेत् अतिथिधर्मेण । तम-
भिमुखोऽभ्यागम्य । तस्योपसंगृह्य । कर्मणि षष्ठी । तमुपसंगृह्य । यद्यपि तस्य
चण्डालादिस्पर्शः सम्भाव्यते, तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् न
स्नायात् । उपसंग्रहणे वा धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उद-
कमुपस्पृशेत् । ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशे अग्रे कृत्वा । पूजासाधनान्यु-
पस्थाप्य यथोपदेशं गृह्योक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृह्यो-
क्तस्याऽयमुवाच आसनादिषु विशेषं वक्तुम् ॥ ४ ॥

तमाह—

आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये वाससि वा सन्निहिते
निहीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥

सन्निहित आचार्यं तस्मिन्नेव गृहे अपवरकादिकं प्रविष्टे आसनादिषु
निहीनतरवृत्तिः स्यात् । तरप्तिर्देशात् नीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आ-
सीत् । एवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तिष्ठन् सव्येन पाणिनाऽनुगृह्याऽऽचार्यं(१)माचमयेत् ॥ ६ ॥

तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते, स्थानयोगात् । न हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं
प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याऽधस्ताद्गृहीत्वा इतरेण
द्वारमवमृश्येत्यर्थसिद्धत्वादनुक्तम् । एवं कृत्वाऽऽचार्यमाचमयेत् स्वयमेव
शिष्यः । एवं हि स(२) सम्मतो भवति । आचार्यं प्रकृते पुनराचार्य-
ग्रहणमातिथ्यादन्यत्राप्याचार्यमाचमयन्नैवमेवाऽऽचमयेदिति ॥ ६ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमेवाचमयेत् । स चेत् समुदेतः कु-
लशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति ॥ ७ ॥

स्थानासनचक्रमणस्मितेऽवनुचिकीर्षन् ॥ ८ ॥

व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्था-
नादिष्वआचार्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् । न पूर्वभावी । न युगपद्भावी ॥ ८ ॥

सन्निहिते मूत्रपुरीषवातकर्मोच्चैर्भाषाहास(३)ष्टीवनद-
न्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रुक्षेपणतालननिष्ठयानीति ॥ ९ ॥

१. आचमयेत् इति क. पु. २. धर्मयुतः इति, घ. पु. धर्मतो भवति. इति, ड. पु.

३. श्रेयन. इति, क. पु.

गृहस्थधर्माः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । १२७

वातकर्म अपानवायोरुत्सर्गः । उच्चैर्भाषा महता स्वनेन सम्भाषणं केनाऽपि । हासो हसनम् । छीवनं श्लेष्मादिनिरसनम् । दन्तस्खलनं दन्तमला-
पकर्षणम् । परस्परघट्टनमित्यन्ये । निःशृङ्खण नासिकामलनिससारणम् ।
भ्रुक्षेपणं भ्रुविक्षेपः । छान्दसो ह्रस्वः । तालन हस्तयोरारुफालनम् । निष्प-
मङ्गुलिस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासनादिकम् । वर्जयेदित्यपे-
क्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यस्य सन्निधौ न कुर्यादिति ॥ ९ ॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्रम्भपूर्वाः
परिवर्जयेत् ॥ १० ॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनाघ्राणादि । भाषाः सम्भाषाश्चादुप्रभृतयः । एता
अप्याचार्यैः सन्निहिते(१) दारप्रजाविषये विस्रब्धं न कुर्यात् । ज्वरा-
दिपरीक्षायां न दोषः ॥ १० ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रे-
यसां च ॥ ११ ॥

आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्येतरस्य वा आत्मीयेन वाक्येन तादृशेन
प्रतिघातं न कुर्यात् । त्रयसा च अन्येषामपि प्रशस्ततराणां वाक्यं वाक्येन
न प्रतिहन्यात् ॥ ११ ॥

सर्वभूतपरीवादाक्रोशांश्च ॥ १२ ॥

सर्वेषां भूतानां तिरश्चामपि । परीवादान् दोषवादान् । आक्रोशान्
अश्लीलवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयेन व-
र्जनार्थम् ॥ १२ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ १३ ॥

विद्यया च विद्यानां परीवादाक्रोशान् वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रो-
त्रसुखः, अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादाः । तैत्तिरीयकमुच्छिष्टशाखा,
(२)याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीतनानि इत्याद्याक्रोशः ॥ १३ ॥

यथा विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य निय-
मेन साधयेत् ॥ १४ ॥

१. 'दारे प्रजाविषयेऽपि' इति. क. छ. पु.

२. याज्ञवल्क्यादि ब्राह्मणीदानीतनम् इति. क. छ. पु.

यथा विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात्, तामित्यर्थाः
द्रव्यते । तां विद्यां पुनस्साधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धा भवति तथा कु-
र्यात् । कथम् ? आचार्यं तमेवा(१)न्यं वा उपेत्य उपसद्य । नियमेनाऽपूर्वा-
धिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तः तेन शुश्रूषादिना ॥ १४ ॥

अस्मिन्विषयेऽध्यापयितुर्नियमः—

उपाकरणाद्योत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमो लोमसंहरणं
मांसं श्राद्धं मैथुनमिति वर्जयेत् ॥ १५ ॥

लोमसंहरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु
'(२)अप्यल्पशो लोमानि वापयत इति वाजसनेयकम्' इति ॥ १५ ॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश । तत्र भवः
कालऋतव्यः । (३)भवे छन्दसीति यत्प्रत्यये(४) 'ऋतव्यवास्त्वये' इति सूत्रेण
यथादेशो निपातितः । ऋतव्य इति रूपसिद्धिः । अत्र यलोपइछान्दसः ।
चातुर्मास्येषु प्रयुक्तम्—(५)'ऋत्वे वा जायाम्, नोपर्यास्ते' इति यथा ॥ १६ ॥

यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासम्प्रदाने नियमेषु च

युक्तः स्यादेवं वर्तमानः पृथार्परान् सम्बन्धा-

नात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥ १७ ॥

येन प्रकारेणाऽऽगमः पाठार्थयोः तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या
सम्प्रदायां । एवंभूते विद्यासम्प्रदाने युक्तौ (६)विहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य
नियमोऽध्यापनेऽन्यत्र च, तेष्वपि युक्तः स्यात् । एव युक्तो वर्तमानः
पूर्वान् पितृपितामहप्रपितामहान् । अपरांश्च पुत्रपौत्रनप्तृन् । सम्बन्धान् ।
कर्मणि घञ् । सम्बन्धिनः पुरुषान् । आत्मानं च क्षेमे अमये स्थाने नाक-
स्य पृष्ठे । युनक्ति स्थापयति ॥ १७ ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वाक्छि-

न्नोदरारम्भणानास्त्रावान् परीवृज्जानोऽमृतत्वाय

कल्पते ॥ १८ ॥

१. अन्य वा इति नास्ति च. पु.

२. आप. श्रौ. ४. १. ५.

३. पा. सू. ४. ४. ११०.

४. पा. सू. ६. १. १७५.

५. आप. श्रौ. ८. ४. ६, ७.

६. विहितः इति क. ड. पु. ।

गृहस्थधर्माः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । १९९

यैः पुरुष आस्त्राव्यते बहिराकृष्यते । ते आस्त्रावाः शब्दादयो विष-
याः । ते विशेष्यन्ते त्वक्छिन्नोदरारम्भणान् आरभ्यन्ते (१) आलम्ब्यन्त इत्यार-
म्भणाः । तत्र त्वगालम्बनाः स्त्रक्चन्दनादयः । शिश्रालम्बनाः स्युपभो-
गादयः । उदरालम्बना (२) भक्ष्यभोज्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् ।
एवंभूतानास्त्रावान् मनआदिभिः पञ्चभिरिन्द्रियैः परिवृज्जानस्सर्वतो वज-
यन् अमृतत्वाय भोक्षाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाह । प्राण
इति घ्राणम् ॥ १८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां
द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ॥

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जा-
तिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥

अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेत् उपसीदेत् 'उपसन्नोऽ-
स्मि भगवन्, मैत्रेण चक्षुषा पश्य, शिवेन मनसाऽनुगृहाण, प्रसीद माम-
ध्यापयेति । तस्य जात्याचारसंशये सति । अग्निमुपसमाधाय 'यत्र कचाग्नि-
मित्याद्यन्यदुपदध्या(२.२.१३, १४.)दित्यन्तं कृत्वा । तत्सन्निधौ जाति-
माचारं च पृच्छेत्—'किंगोत्रोऽसि सौम्य, किमाचारश्चासीति ॥ १ ॥

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदि-
त्योऽऽनुख्याता साधुतां चेत्प्रतिजानीते साध्वस्मा
अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रति-
पद्यते ॥ २ ॥

स चेत्साधुतां प्रतिजानीते—साधुजन्माऽस्मि, अमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमु-
ष्य नप्ता, साध्वाचारश्चास्मि, पित्रैवो(१)पानेषि, शिक्षिताचारश्चास्मि,
सम्यक्चावर्तिषि, विधिवलेन तु बाल्य एव(२)स दिष्टां गतिं गतः, एत-
स्मात्कवलमन धीतवेद इति, ततोऽ'ग्निरुपद्रष्टृ'त्यादिकं मन्त्रमुक्त्वा शा-
स्तुं शासितुमध्यापयितुं धर्मोऽपदेशुं प्रतिपद्येत उपक्रमेण ॥ २ ॥

पञ्चयज्ञान्ते 'अतिथीनेवाग्रे भोजये'दित्युक्तम् । तत्प्रकारं वक्तुं
तस्याऽवश्यकर्तव्यतामनेनाऽऽह—

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

अतिथिर्गृहानभ्यागच्छन्नग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति । तस्मादसौ भोजना-
दिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गतो गृहान् दहेदिति ॥ ३ ॥

इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिश्रोत्रियलक्षणमाह—

धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य श्रो-
त्रियो भवति ॥ ४ ॥

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदानां यां काञ्चन शाखाम-

धीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा भवति । या पूर्वं परिगृहीताऽध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवति, न तु प्रतिवेदमेकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति । लोक-विरोधात् । लोके हि यां कांचनैकां शाखामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ।

अतिथिलक्षणमाह—

(१) स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति धर्मपुरस्कारो

(२) नाऽन्यप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥ ५ ॥

आदितां यच्छब्दो द्रष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये च श्रो-
त्रियलक्षणोपदेशात् । तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्म-
युक्तं स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिनं भार्यया सह वसन्तं गृहस्थम् । आश्रमा-
न्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् । न हि ते पचमाना भवन्ति । भिक्षवो हि ते ।
अभ्यागच्छति उद्दिश्याऽऽगच्छति । धर्मपुरस्कारः (३) आचार्यार्थं भिक्षणं
धर्मः तं पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनः नान्यप्र-
योजनः । य एवंभूत एवंभूतमुद्दिश्याऽऽगच्छति नान्येच्छया सोऽति-
थिरिति । (४) बौधायनस्तु श्रान्तेऽष्टष्टपूर्वः केवलमन्त्रार्थी नाऽन्यप्रयोजन-
स्सोतिथिर्भवति । अथ वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोपपन्नः सर्वे-
षामतिथीनां श्रेष्ठोऽतिथिर्भवतीति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतायां शान्तिरुपद्रवाणामिह भवति । प्रेत्य च स्व-
र्गलाभः ॥ ६ ॥

तमभिसुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्या-

सनमाहारयेत् ॥ ७ ॥

तमतिथिमभिसुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथावयः वयसोऽनुरूपं प्र-
त्युत्थानाभिवादनदिना समेयात् सङ्गच्छेत् । समेत्य च तस्यासनमाहारयेत्
शिष्यादिभिः । अभावे स्वयमाहरेत् ॥ ७ ॥

शक्तिविषये नाऽबहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

१. एतदादि ११ सूत्रार्थं यावदेकीकृतम् छ. पु. २. नात्रप्रयोजनः इति क. पु.
३. आचार्यस्यार्थे इति. घ. ङ. पु. ४. एतदादि ११ सूत्रं निवेशितं छ. पु.
आप० घ० २६

शक्तौ सत्यां अबहुपादमासन न देयम् । किं तु बहुपादमेव पीठादिक
मित्येके मन्यन्ते । (१) स्वमतं त्वबहुपादमपीति ॥ ८ ॥

तस्य पादौ प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

द्वौ शूद्रौ तस्य पादौ प्रक्षालयेतामित्येकै मन्यन्ते । दासवत इदम् ॥ ९ ॥
अत्र विशेषः—

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

आभिषेचनं करकादिना जलावलेकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः प्र-
क्षालनम् ॥ १० ॥

तस्योदकमाहारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । (२) स्वमतं तु
तैजसेन ॥ ११ ॥

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः ॥ १२ ॥

यदा असमावृत्तो ब्रह्मचारी आचार्यप्रेषितः स्वयमेव वाऽतिथिरभ्या-
गच्छति तदा नासावुदकमाहारयेत् नासावुदकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्मा
उदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥

अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राऽधिका ॥ १३ ॥

अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसांवृत्तिश्चाधिका इतरस्मादतिथेः ।
अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसांवृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति
स तत्र सह कियन्ताञ्चिन्कालं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्त
स्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥

सान्त्वयित्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरङ्घ्रिर्वराधयेनेति ॥ १४ ॥

ततः पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथिं प्रियवचनेन
सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभिरसैः फलादिभिश्च भक्ष्यैरन्ततोऽङ्घ्रिरपि
तावत्तर्पयेत् तृप्तिं कुर्यात् । 'अवराधये'ति जघन्यकल्पतां सूचयति । अप्य-
न्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥ १४ ॥

आवसथं दद्यादुपरिश्रयामुपस्तरणमुपधानं सावस्त-
रणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १५ ॥

अतिथिपूजा] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २०३

आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरणं तूलिका ।
उपधानमुपबर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्सहितमुपधानमुपस्तरणं च ।
अभ्यञ्जनं पादयोः तैलं घृतं वा । एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनात्प्रागूर्ध्वं वा
अपेक्षिते काले । इति शब्दादन्यदप्यपेक्षितम् ॥ १५ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय व्रीहीन् यवान्वा
तदर्थान्निर्वपेत् ॥ १६ ॥

यः पचति तमन्नसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानतिथ्यर्थान् व्रीहीन् यवान्वा निर्वपेत्
पृथक्कृत्य दद्यात्-अमुष्मै पचेति । व्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भु-
क्त्वत्सु सर्वेष्वतिथानुपस्थिते द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

भोजनकाले त्वाह—

उद्धृतान्यन्नान्यवेत्तेदं भूया इदमिति ॥ १७ ॥

यान्तो भोक्तारस्तावद्वा अन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कृत्वा स्वयं
संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत-किमिदं भूयः प्रभूतमिदं वेति । वि-
चारे प्लुतः । (१) 'पूर्वं तु भाषाया'मित्येतदुपेक्षितं छान्दसोऽयं (२) प्र-
योग इति ॥ १७ ॥

भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८ ॥

एवमवेक्ष्याऽतिथ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८ ॥

द्विषन्दिषतो वा नान्नमश्नीयादोषेण वा मीमांसमा-
नस्य मीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥

यं स्वयमतिथिं द्विषन्भवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दोषेण
मीमांसते आत्मनि स्तेयादिदोषं सम्भावयति । यो वा दोषेण मीमांसितः
यत्र लौकिका दोषं सम्भावयन्ति, तस्याऽस्य सर्वस्याश्रं नाश्नीयात् ॥ १९ ॥
तत्र हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २० ॥

यः एवंविधस्याऽन्नमश्नाति, स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति वि-
ज्ञायते ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

स एष प्रजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ १ ॥

स एषोऽभिहितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टः, तद्वैवत्यो
घा । कुटुम्बिनो नित्यप्रततो, यज्ञः नाऽग्निष्टोमादिवत् कादाचित्कः ॥ १ ॥

तस्याऽग्नीन् सम्पादयति—

योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्ह-
पत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २ ॥

योऽतिथीनां जाठरोऽग्निः स आवाहनीयः, तत्र हि हूयते । यः कुटु-
म्बे गृहे अग्निरौपासनः स गार्हपत्यः, नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन् पच्यते(१)
लौकिकाग्नां सोऽन्वाहार्यपचनः दाक्षणाग्नेः, तत्र (२)ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥२॥

ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशुनिष्ठापूर्तामिति गृहाणामश्नाति यः
पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ ३ ॥

योऽतिथेः पूर्वमश्नाति स गृहाणां कुलस्य सम्बन्धि ऊर्गादिकमश्नाति भक्षयति
विनाशयति । ऊर्जन्म । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्तं स्मार्तं कर्म(३) कूपसा-
तादि । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ ३ ॥

पथ उपसेचनमन्नमाग्निष्टोमसम्मितं सर्पिषोक्थ्यसम्मितं,
मधुनाऽतिरात्रसम्मितं, मांसेन द्वादशाहसम्मितं, मुदकेन
प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥ ४ ॥

पथ उपसेचन यस्य तदन्नम(४)ग्निष्टोमतुल्यम् । सर्पिषा, उपसिकमिति
प्रकरणाद्भ्रम्यते तदुक्थ्यतुल्यम् । मधुनोपासिकमन्नमातिरात्रतुल्यम् ।
मांसेन सह दत्तमन्नं द्वादशाहतुल्यम् । उदकेन सह दत्तेन प्रजावृद्धिर्भवति ।
आयुषश्च । उपसमस्तमपि वृद्धिरिति सम्बध्यते ॥ ४ ॥

१. आष्ट्याग्नौ इति क. च. पु.

२. दर्शपूर्णमासेष्ट्यावृत्तिजां दक्षिणात्वेन यदेयमन्नं तदन्वाहार्यपचनम् ।

३. तडागादि इति ड. पु. तडागखननादि इति घ. पु.

अग्निहोत्रं तपस्सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ॥

वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥

४. अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्राः ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषाः ।

अतिथिपूजा] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २०५

प्रिया अप्रियाश्चाऽतिथियः स्वर्गं लोकं गमय-
न्तीति विज्ञायते ॥ ५ ॥

प्रियाः प्रसिद्धाः अप्रिया उदासीनाः, द्विषतो निषेद्धत्वात् ॥ ५ ॥

स यत्प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति ददाति सवना-
न्येव तानि भवन्ति ॥ ६ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यज्ञस्य (१) प्रातस्सवनादीनि
त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ ६ ॥

यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्येव तत् ॥ ७ ॥

यत् गन्तुमुत्तिष्ठन्तमतिथिमनुत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव (२) उदवसानी-
या साऽस्य यज्ञस्येति । प्रायेणोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव
पठन्ति । तत्राप्यर्थः स एव ॥ ७ ॥

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥ ८ ॥

यत् सान्त्वयति प्रशंसति सा प्रशसा दक्षिणा ॥ ८ ॥

यत्संसाधयति ते (३) विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥

संसाधनमनुव्रजनम् ॥ ९ ॥

यदुपावर्तते (४) सोऽवभृथः ॥ १० ॥

उपावर्तन अनुव्रज्य प्रत्यावर्तनम् ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

इति ब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥

राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजामा-
त्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥

१. सवनपदार्थः १. २५. १४. (पृ. १४७) सूत्रे टिप्पण्या विवृतः ।

२. उदवसानीया नाम यज्ञसमाप्तौ क्रियमाणेष्टिः । उदवसाय क्रियते इत्युदवसानीया ।

३. दर्शपूर्णमासयोर्यजमानकर्तव्यतया विहिताः (आप.श्रौ. ४. १४. ६.) पदप्रक्षेपाः ।

४. 'वारुणेनैककपालेनावभृथमवयान्त' इति विहितस्सोमयागस्यान्ते क्रियमाणस्त-
दङ्गभूत इष्टिविशेषोऽवभृथः ।

(१) राजा अभिषिक्तः क्षत्रियः । सोऽतिथयेऽभ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसीं पूजां कारयेत् पुरोहितेन ॥ १२ ॥

आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य
ब्रूयाद्-ब्रात्य क्वाऽवात्सीरिति, ब्रात्योदकमिति,
ब्रात्य तर्पयंस्त्विति ॥ १३ ॥

यद्याहिताग्निमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्, तत एनमतिथिं स्वयमेवामिमुख
उपसर्पेत् । अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरित्येन शिष्यादिना कार
यन्नपि न दुष्यति । तमभ्युदेत्य ब्रूयात्-ब्रात्य क्वावात्सीरिति कुशलप्रश्नः ।
व्रते साधुर्व्रत्यः स एव ब्रात्य इति पूजनाभिधानम् । क्व पूर्वस्यां रात्र्यामु-
षितवानसीति । 'ब्रात्योदक'मित्युदकदानम् । 'ब्रात्य तर्पयंस्त्विति गो-
रसादिभिस्तर्पणम् । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिम-
न्त्रमिति शब्दः । एतत्सर्वेषु कालेषु कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपांशु जपेत्-ब्रात्य यथा ते मन
स्तथाऽस्त्विति, ब्रात्य यथा ते वशस्तथाऽस्त्विति,
ब्रात्य यथा ते प्रियं तथाऽस्त्विति, ब्रात्य
यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ १४ ॥

स यदि होमकालेऽप्यासीत्, तदा पुरा होमादपरेणाग्निं दग्धेषु
सादयित्वा 'ब्रात्य यथा ते मन' इत्यादिमन्त्रानुपांशु जपेत् ब्रूयात् । तत्र
प्रतिमन्त्रमिति शब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णां विकल्पः । समुच्चय
इत्यन्ये । अत्र चाऽध्वर्युर्यजमानो वा यो(२)होता स जपेत् । ततो
जुहुयात् ॥ १४ ॥

यस्योद्भूतेष्वहुतेष्वग्निव्यतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनम-
भ्युदेत्य ब्रूयात्-ब्रात्याऽतिसृज होष्यामीत्यातिसृ-
ष्टेन होतव्यमनतिसृष्टश्चेज्जुहुयाद्दोषं
ब्राह्मणमाह ॥ १५ ॥

उद्धृतेष्विति बहुवचनं सभ्यावस्ययापेक्षया । यस्य तु त्रयोऽनयः, तस्या

१. राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षते इत्यैतरेयब्राह्मणम् । ऐ. ब्रा. ८. १४. ६.

२. अग्निहोत्रहवनकर्ता होता ।

पि । अहुतोऽप्यनेन सामानाधिकरण्यात् होमोऽपि त्रिष्वपि भवति । ते-
नाऽऽहवनीयहोमानन्तरमतिथावागतेऽपि त्रिषु होमो न कृत इति वक्ष्य-
माणो विधिर्भवत्येव । कः पुनरसौ ? स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । व्रात्या-
ऽतिमृज, अनुजानीहि होष्यामीति । ततो जुहुयात् । अति-
मृजेन होतव्यम् । यदि पुनरनतिमृष्टोऽननुज्ञातो जुहुयात्, तस्य दोष-
माथवर्णिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह । (१) तदत्र न पठितं तत्र प्रत्येतव्यम् ।
अत्र पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥ १५ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवल्लोकानभिजयति द्वि-
तीययाऽऽन्तरिक्ष्यास्तृतीयया दिव्याश्चतुर्थ्या परावतो
लोकानपरिमिताभिरपरिमितल्लोकानभिजयती-
ति विज्ञायते ॥ १६ ॥

य(२)एकां रात्रिमतिथीन् गृहे वासयति, स पृथिव्यां भवान् लोकानभि-
जयति । द्वितीयया रात्र्या आन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः
सुखस्य परा मात्रा येषु लोकेषु तानभिजयति । अपरिमिताभीरात्रिभिर-
परिमितान् लोकानिति विज्ञायते ब्राह्मणं भवति ॥ १६ ॥

असमुदेतश्चेदतिथिर्ब्रवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नं श्रो-
त्रियाय ददामीत्येव दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति १७

विद्यादिभिरहितोऽसमुदेतः । स चेदतिथिरिति ब्रुवाण आगच्छेत्तदा तस्मै
आसनादिक श्रोत्रियायैव ददामीत्येवं मनसि कृत्वा दद्यात् । एवं ददतोऽस्य तद्दानं
समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥ १७ ॥

इति द्वितीयप्रश्ने सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-
ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ॥

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरो-
हेद्रा पुरस्ताच्चेदभिवादितः ॥ १ ॥

येन गृहस्थेनाऽतिथिः कृतावसथः स्यात् (१) कृतावासः दत्तावा-
सः स्यात् । द्वितीययान्तरिक्ष्यानित्यादिवचनात् द्वितीयादिष्वहस्सु तं
प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाऽप्यासनात् प्रत्यवरोहेत् । स चेत्तस्मिन्नहनि
पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवादिते तु अभिवादनार्थं प्रत्युत्तिष्ठेत्
प्रत्यवरोहेच्च ॥ १ ॥

शेषभोज्यातिथीनां स्यात् ॥ २ ॥

‘अतिथीनेवाग्रे भोजये’ (२.४.११.) दिव्येव सिद्धे वचनमिदं प्रमादाद्य-
दत्तमतिथये, तन्न भुञ्जीतत्येवमर्थम् ॥ २ ॥

न रसान् गृहे भुञ्जीताऽनवशेषमतिथिभ्यः ॥ ३ ॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चित् गृहेऽवशिष्यते, तथ
गव्यादयो रसा न भोज्याः । सद्यस्सम्पादयितुमशक्यत्वाद् रसानाम् ॥ ३ ॥

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥

आत्मानमुद्दिश्याऽभिरूपमन्नं स्वाद्धृषपादि न पाचयेत् ॥ ४ ॥

गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥

साङ्गस्य वेदस्याऽध्येता वेदाध्यायः । सोऽतिथिर्मधुपर्कमर्हति, गां च
दक्षिणाम् ॥ ५ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥

अवेदाध्याया अप्याचार्यादयो गोमधुपर्काहोः । अत एव ज्ञायते-
एकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यौ भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशेष-
णम् । वाशब्दः समुच्चये ॥ ६ ॥

आचार्यायर्त्विजे इवशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरा-

दुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधुपर्कश्च ॥ ७ ॥

एतत् (२) गृह्ये व्याख्यातम् । गौरत्र दक्षिणाऽधिका विधीयते ॥ ७ ॥

अतिथिपूजा] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २०९

कोऽसौ मधुपर्क इत्यत आह—

✓दधि मधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम् ॥ ८ ॥

(१) गृह्योक्तस्याऽनुवादोऽयमुत्तरविवक्षया ॥ ८ ॥

अभाव उदकम् ॥ ९ ॥

दधिपयसोरलाभ उदकमपि देयम् । मधुसंसृष्टमित्येके । नेत्य-
न्ये, पूर्वत्र पुनर्मधुसंसृष्टग्रहणादिति ॥ ९ ॥

वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षडङ्गो वेदः ॥ १० ॥

षड्विभरङ्गैर्युक्तोऽत्र वेदो गृह्यत इति ॥ १० ॥

कानि तान्यङ्गानीत्यत आह—

छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शिक्षा च्छ-

न्दोविचितिरिति ॥ ११ ॥

छन्दो वेदः । तत्कल्पयति प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्रा-
प्तेन चाऽङ्गकलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दः-
कल्पः कल्पसूत्राणि । व्याकरण अर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षणं पद-
पदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सूर्यादीनि ज्योती-
ष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृत्त्यभावे यत्नः कार्यः । तद-
प्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपका-
रकम् । निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शिक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्ना-
दिकमध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं शिक्षयतीति ।
पृषोदरादित्वादीर्घः । गायत्र्यादीनि छन्दांसि यया विचीयन्ते विवि-
च्य ज्ञायन्ते, सा छन्दोविचितिः । एतान्यङ्गानि अङ्गसंस्तवादङ्गत्वम् ।

‘मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।

निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ॥ इति ॥

उपकारकत्वाच्च ॥ ११ ॥

१. “दधि मीष्विति संसृज्य—त्रिवृतमेके घृतं च । पाक्तमेके धानास्सक्तूश्च” इति
गृह्ये उक्तम् ।

उक्त उपकारः, अत्र चोदयति—

शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणां समाम्नायसमाप्तौ

वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा ॥ १२ ॥

शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणोचरतया, तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उपदेशः । तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति, तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्मं विदित्यनेनेति वा धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणाऽनुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात् पञ्चैवाऽङ्गानि । तत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति ॥ १२ ॥

परिहरति—

अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ १३ ॥

अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदस्वरूपाणि । पौरुषेयतया स्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि, भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिश्चैः छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदो सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ (१) कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टं द्रष्टव्यौ । यत्कृतं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यतीति, पुरुषापराधस्स भवति । इदं तु भवानाचष्टाम्-कल्पसूत्रकाराणामियं प्रयोगकल्पना कुतस्त्येति । न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । नाऽन्या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृशस्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमवभोतस्यत इति ॥ १३ ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्र गते भोजने स्मरेत्ततो

विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥

अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्र गते यदवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत्-धिह्यया स निराकृत इति, तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्नहन्पुोष्य ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे उज्ज्वलोपेते द्वितीयप्रश्नेऽष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

१. पू. मी. १. ३. ९. कल्पसूत्राणां बौधायनापस्तम्बादिप्रणीतानां यत्र साक्षाद्वेदत्वनि-
राकरणं क्रियते किन्तु वेदमूलत्वेनैव ग्रामाण्यं स्थाप्यते । तत् कल्पसूत्राधिकरणम् ॥

अतिथिपूजा] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २११

श्वो भूते यथामानसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥

अपरेद्युस्तमन्विष्य यथामानसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्तम-
नुव्रजेत् ॥ १ ॥

आ कुत इत्यत आह—

यानवन्तमा यानात् ॥ २ ॥

स चेदतिथिर्यानिवान् भवति, तमा तस्याऽऽरोहणादनुव्रजेत् ॥

यावन्नाऽनुजानीयादितरः ॥ ३ ॥

इतरो यानरहितो यावन्नाऽनुजानीयात् गच्छेति, तं तावदनुव्रजेत् ॥ ३ ॥

अप्रतीभायां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४ ॥

यदि तस्याऽन्यपरतयाऽनुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते, ततस्सीम्नि प्राप्ता-
यां ततो निवर्तेत । प्रतेदीर्घश्छान्दसः । 'संसाधये' दित्यादि सर्वातिथि-
साधारणम् । न निराकृतमात्रविषयम् ॥ ४ ॥

सर्वान्वैश्वदेवं भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव भागिनः कुर्वीताऽश्वचण्डा-
लेभ्यः । अभिविधावाकारः । तेभ्योऽपि किञ्चिदेयम् । तथा च मनुः—

(१) 'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वयसां च क्रिमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ इति ॥ ५ ॥

नाऽनर्हद्भ्यो दद्यादित्येके ॥ ६ ॥

अनर्हद्भ्यश्चण्डालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युदयः ।
अदाने न प्रत्यवायः ॥ ६ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७ ॥

उपेतः कृतोपनयनोऽसमावृत्तः । स स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् न
भुङ्गीत । एवं सति समावृत्तस्योच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं
तर्हि उपेत आन्तात् कृतदारोऽकृतदारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं व-
र्जयेत् । एवमप्युपेतस्य यस्य कस्यचिदपि यदुच्छिष्टं तद्भोजने न दोषः
स्यात् । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्—(१. ४. ११) इत्येतन्निय-
मार्थं भविष्यति-पितुरेव भ्रातुरेवेति । यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकम् तस्मादेव

नियमादन्यत्राऽप्रसङ्गात् । इदं तर्हि प्रयोजनम्—यदा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितुर्नुपेतस्योच्छिष्टं प्रति-
विध्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तं
हि ‘धर्मविप्रतिपत्तावभोज्य (१.४.१२) मिति । ‘तेषामभ्यागमनं भो-
जनं विवाहमिति च वर्जये’(१.१.३३) दिति च । तथा स्त्रीणामित्येतत्
किमर्थम् ? मातुरुच्छिष्टप्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः ? ‘भातरि पितर्या-
चार्यवच्छुश्रूषे’(१.१४.५.)ति वचनात्, ‘यदुच्छिष्टं प्रादनाति हविरुच्छि-
ष्टमेव त’(१.४.१,२) दित्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्टेन संस्तवाच्च । (१)
एवमपि ‘पितुर्ज्येष्ठस्येत्यत्र पितुर्ग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात् केषु चिज्ज-
नपदेषु भार्ययाऽनुपेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथा च बौधायनः—
(२)‘यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । यथैतदनुपेतेन सह
भोजनं स्त्रिया सह भोजन’मिति । तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ ८ ॥

‘सर्वाणी’ति वचनात् भिक्षाण्युदकपूर्वमेव देया ॥ ८ ॥

यथाश्रुति विहारे ॥ ९ ॥

विहारे यत्कर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि , तानि यथाश्रुत्येव ।
नोदकपूर्वाणि ॥ ९ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥

ये नित्या भाक्तिकाः भक्तार्हाः कर्मकरादयः तेषामुपरोधो यथा न भवति
तथा वैश्वदेवान्ते अभ्यागतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः ॥ १० ॥

काममात्मानं भार्या पुत्रं नोपहन्ध्यान्न त्वेव

दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥

दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः तं आत्मानुपरोधे
नापि नोपहन्धात् । किं पुनरागतार्थं तं नोपहन्ध्यादिति(३) ॥ ११ ॥

तथा चाऽऽत्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थस्स्यात् ॥

१. नैतदपि सारम् । ‘पितुर्ज्येष्ठस्य च’ इत्यत्र पितुर्ग्रहणादेव तस्या अप्रसक्तोऽिति. च. पु.

२. बौ. ध. १. १. १८, १९.

३. ‘अतस्त केवलं कर्मकर नोपहन्धात् इत्यधिकः पाठः क. पुस्तके ।

अतिथिपूजा] उज्ज्वलोपेने द्वितीयः प्रश्नः । २१३

कर्मसु अग्निहोत्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथाऽऽत्मानं नोपरुन्ध्यात् कुटुम्बी ॥ १२ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१) 'अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्याऽपरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नता'मिति॥

अथैतस्मिन्नात्मानं नोपरुन्ध्यादिति विषये (२) श्लोकावुदाहरन्ति । मुनेः सन्यासिनः । भक्ष्या अष्टौ ग्रासाः आस्याविकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडशः । द्वात्रिंशत् ग्रासाः गृहस्थस्य । प्रथमार्थे द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति । द्वितीयेन श्लोकेनाहिताग्निविषये 'कालयोर्भोजन' (२. १. २.) मित्ययमपि नियमो नास्तीति (३) प्रतिपाद्यते । 'अनङ्गद्वग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं दृढार्थम् । सिध्यन्ति स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे नवमी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने
चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

१. एतच्छ्लोकद्वयानन्तरं गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नन् सुतपश्चरेत् । प्राणा-

ग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः । इत्यधिकस्तुत्रभागो घ. पुस्तके ॥

२. श्लोकान् इति घ. पु.

३. प्रतिपादयितुम् इति पु. क.

अथ पञ्चमः पटलः ॥

✓ भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-
पित्रोर्बुभूषाऽर्हतश्च नियमविलोपः ॥ १ ॥

भिक्षणं याचनम् । तत्राऽऽचार्योदयो निमित्तम् । बुभूषा भर्तुमिच्छा ।
अर्हतो विद्यादिमतोऽग्निहोत्रादिनियमे योग्यस्याऽर्थस्याऽभावेन लोपः ॥ १ ॥

तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्यतुरू-
पमवश्यं देयम् । अदाने (१) प्रत्यवेयात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह-
(२) 'गुर्वर्थनिवेशौषधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनध्वंसयोगवैश्वजितेषु
द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदि । भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेष्विति । (३) वैश्व-
जितो विश्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २ ॥

(४) इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षते
स्वक्चन्दनादि तन्मूल्यं वा । तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न
भवति ॥ ३ ॥

न तदाद्रियेत ॥ ४ ॥

तस्मात् न तदाद्रियेत । अदानेऽपि न प्रत्यवायः । विवाहोऽपि द्वितीयो
न निमित्तं सत्यां प्रथमायां धर्मप्रज्ञासम्पन्नायाम् । तदर्थमिदं वचनम् ।
अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥

✓ स्वकर्म ब्राह्मणस्याऽध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं
दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं सिलोञ्छः ॥ ५ ॥

'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठान (२.२.२) इत्युक्तम् । तेऽस्मी स्वधर्मा

१. प्रत्यवायात् इति. क. घ. पु. २. गौ. ५. २१, २२.

३. विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्वदक्षिणेन यजेत' इत्यनेन विहितेन या-
गेनेद्वा तत्र दत्तसर्वस्वदक्षिण इत्यर्थः ।

४. इदमुत्तरं च सूत्रमेकाकृतं च. पु. । इन्द्रियमनिमित्तम् ॥ ४ ॥ तस्मान्न तदाद्रियेते
॥ ५ ॥ इति तच्छब्दघटितं भिन्नसूत्रतया च पठितं क० पुस्तके ।

ब्राह्मणादिवृत्तिः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २१५

उच्यन्ते-पुत्राय दीयत इति दायः । तमादत्त इति दाय्यादः । तस्य भावो दाय्याद्यम्, दायस्वीकारः । क्षेत्रादिषु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततश्च्युतानि वा धान्यानि सिलशब्दस्याऽर्थः । तेषामुज्ज्वलनमंगुलीभिर्नखैर्वाऽऽदानं सिलोच्छ्रितम् । एतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । ते स्वध्ययनयज्ञदानानि द्विजातिसामान्येन कर्तव्यतया नियम्यन्ते । इतराण्यर्थितया द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्थोपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्युपादिश्यन्ते-अध्यापनादिभिरेव द्रव्यमार्जयेन चौर्यादिभिरिति(१) ॥ ५ ॥

अन्यच्चाऽपरिगृहीतम् ॥ ६ ॥

यच्चाऽन्यत् केनाप्यपरिगृहीतमारण्यमूलफलादि तेनापि । जीवेदिति प्रकरणात् गम्यते । एतेन निधिर्व्याख्यातः ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीनि
परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ७ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याऽपि स्वकर्म । अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा । दण्डलब्ध युद्धलब्ध चाऽधिकम् ॥ ७ ॥

क्षत्रियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष-
वणिज्याऽधिकम् ॥ ८ ॥

गोरक्षं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः । वणिजो भावो वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः, कुसीदं च । (१) 'दूतवणिग्भ्यां चे'ति यत्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

नाऽननूचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९ ॥

साङ्गस्य वेदस्याऽध्येता प्रवक्ता चाऽनूचानः । अतादृशमृत्विजं न वृणीते नाऽप्येतावद्देयमिति परिभाषमाणम् ॥ ९ ॥

अथाज्योऽनघीयानः ॥ १० ॥

अनघीतवेदं न याजयेत् तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् १०॥
क्षत्रियस्य युद्धं स्वकर्मेत्युक्तम् । तत्कथं कर्तव्यमित्यत आह—

युद्धे तद्योगा यथोपायमुपादिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ११

युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपादिशन्ति तस्मिन् युद्ध-

१. एतदादिसूत्रचतुष्टयोक्ता विषया मानवेषु (१. ८७-९१) श्लोकेषु द्रष्टव्याः ।

२. कात्या. वा. ४३४.

कर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगः ते तद्योगाः ॥ ११ ॥

न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराङ्मावृत्ता-
नामार्या वधं परिचक्षते ॥ १२ ॥

न्यस्तायुधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानपि नियन्तुमक्षमः ।
प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः । पराङ्मावृत्तः पराङ्मुखः । सर्व एते भीताः । ए-
तेषां युद्धे वधमार्यास्सन्तो गर्हन्ते । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः ।
तथा च गौतमः—(१) 'न दोषो हिंसायामाहव' इति । न्यस्तायुधः प्रकी-
र्णकेशः इति विसर्जनीयं केचित्पठन्ति । सोऽपपाठः । पराङ्मावृत्त इति
ङकारश्छान्दसः ॥ १२ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शा-
स्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १३ ॥

यथाशास्त्रं गर्माधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगताः तेषा-
मिन्द्रियदौर्बल्यात् अजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतश्च्युतानां निषि-
द्धेषु च प्रवृत्तानाम् । शास्ता शासिता आचार्यादिः । निर्वेषं प्रायश्चित्त-
मुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपम् । यथोक्तं धर्मशास्त्रेषु ॥ १३ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजनं गमयेत् ॥ १४ ॥

तस्य चेच्छासितुः शास्त्रं शासनं अतिप्रवर्तेरन् न तत्र तिष्ठेयुः राजानं गम-
येत्—एवमसौ करोतीति ॥ १४ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १५ ॥

स राजा धर्मशास्त्रेष्वर्थशास्त्रेषु कुशलं च पुरोहितं गमयेत्—विनीय-
तामसाविति ॥ १५ ॥

स ब्राह्मणान्नियुज्यात् ॥ १६ ॥

स पुरोहितः ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तान्नियुज्यात् अ-
नुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियुज्यतीति ॥ १६ ॥

अथ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

बलविशेषेण(२) वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥ १७ ॥

ततस्तान्नियमैरुपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् ।

दण्डप्रणयनम्] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २१७

वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि, वधं दास्यं च वर्जयित्वा सर्वमन्यत् बन्ध-
नादिकं बलानुरूपं कारयेत् यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥१८॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्र उज्ज्वलोपेते द्वितीयप्रश्ने दशमी कण्डिका ॥१०॥

एवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह —

✓इतरेषां वर्णानामा प्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तं दण्डं स्वयमेव
प्रणयेत् तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनुरूपमा प्राणविप्रयोगात् । अभिविधा-
वाकारः ॥ १ ॥

न च सन्देहे दण्डं कुर्यात् ॥ २ ॥

अपराधसन्देहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ २ ॥

किन्तु—

सुविचितं विचित्वा दैवप्रश्नेभ्यो राजा
दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥

आ दैवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति
तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय प्रतिपद्येत उपक्रमेत ॥ ३ ॥

एवं कुर्वतः फलमाह—

एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति ॥ ४ ॥

एवंभूतं वृत्तं यस्य स एवंवृत्तः । अत्र मनुः—

(१) 'अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति(२) प्रेत्य स्वर्गाच्च हरियते ॥' इति ॥४॥

गच्छतां प्रतिगच्छतां च पथि समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्य-
त आह—

✓राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेत्य ॥ ५ ॥

राजा अभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा तस्य

१. म. स्मृ ८, १२८. २. नरकं चैव गच्छति इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठः ।

आप० ध० २८

पन्था दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनभिषिक्तैः । एतदर्थमेव चेदं वचनम् । अन्यत्र 'वर्णज्यायसां चे' (२.११.८) ति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥

आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेनाऽपि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देय इति ॥ ६ ॥

(१)यानस्य भाराभिनिहितस्थाऽऽतुरस्य स्त्रिया
इति सर्वैर्दातव्यः(२) ॥ ७ ॥

यानं शकटादि । भाराभिनिहितो भाराक्रान्तः । आतुरो व्याधितः । स्त्रियाः यस्याः कस्याश्चिदपि । एतेभ्यस्सर्वैरेव वर्णैः पन्था दातव्यः । इतिशब्दात् स्थविरबालकृशादिभ्यश्च ॥ ७ ॥

वर्णज्यायसां चेतरेर्वर्णैः ॥ ८ ॥

वर्णेनोत्कृष्टा वर्णज्यायांसः । तेषां चेतरेरपकृष्टैर्वर्णैर्ब्राह्मणैश्च दातव्यः ॥ ८ ॥

अशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानामात्मस्वस्त्य-

यनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥ ९ ॥

अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वैरेवजातीयैरुत्कृष्टैरपकृष्टैर्वर्णैर्ब्राह्मणैश्च । आत्मस्वस्त्ययनार्थेन स्वस्त्ययनमात्मत्राणम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थम्, न त्वदृष्टार्थमिति । अत्र कौटिल्येन देयस्य पथः प्रमाणमुक्तम्—(३)'पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ क्षुद्रपथमनुष्याणा' मिति ॥ ९ ॥

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमा-

पद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥

धर्मचर्यया स्वधर्मानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शूद्रादिः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते वैश्यादिकं प्राप्नोति । जातिपरिवृत्तौ जन्मनः परिवर्तने । शूद्रो वैश्यो जायते ।

१. रुद्धस्य भारा इति घ. पु.

२. अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः स्त्रियः पन्था भारवहस्य पन्थाः । राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ इति महाभारते वनपर्वणि ।

३. कौ. अ. २.४.२२. 'पञ्चारत्नयः' इति अर्थशास्त्रपुस्तकेषु मुद्रितेषु । परन्तु पञ्चारत्निः इत्येवाऽनुबादो ग्रन्थान्तरेष्वपि ।

द्वितीयविवाहः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २१९

तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति ।
एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमा-
पद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ ११ ॥

पूर्वेण गम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् । महा-
पातकेषु 'स्तेनोऽभिशस्त' (२.२.६) इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्त-
त्वात् ॥ ११ ॥

✓धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नाऽन्यां कुर्वीत ॥ १२ ॥

श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसम्पत्तिः । प्रजा-
सम्पत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते दारे सति नान्याम् । 'दारे' इति प्रकृते
अन्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादत्रार्थाङ्गार्यामिति गम्यते । नान्यां
भार्या कुर्वीत नोऽद्वहेत् ॥ १२ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥

धर्मप्रजयोरन्यतरस्याऽभावे कार्या उद्वाह्या । तत्रापि प्रागग्न्याधेयात्
नोर्ध्वमाधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसम्पत्तौ न कार्येत्यु-
क्ते अन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चाऽन्यतराभावे
कार्या तदा का शङ्का उभयाभावे कार्येति ॥ १३ ॥

प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः—

आधाने हि सती कर्माभिसंबन्धयते येषामेतदङ्गम् ॥ १४ ॥

हि यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्माभिसम्बन्धयते अधि-
क्रियते । कैः ? येषामग्निहोत्रादीनामेत(१)दाधानमङ्गमुपकारकम् । तैः । अ-
त्र 'दारे सती'ति वचनात् मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं वाऽऽधानात् सत्यामपि
पुत्रसम्पत्तौ धर्मसम्पत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव । तथा च मनुः—

(२) "भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥" इति ।

१. आधानस्याऽनारभ्याधीतत्वात् क्रत्वङ्गत्वाभावत्वस्य पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्याये स्थापि-
तत्वात् अत्राङ्गपदमुपकारकपरतया विवृणोति । सम्भवति हि स्वनिष्पाद्याद्व-
नीयाद्यभिसमर्पणद्वाराऽऽधानमग्निहोत्रादिकतूनामुपकारकम् ॥

२. म. स्मृ. ५.१६८

याज्ञवल्क्योऽपि—

(१) 'आहरेद्विधिवद्धारनग्रींश्चैवाऽविलम्बयन्।' इति ।

न हि वाचनिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते । तेनैतन्न चोदनीयम्—यजमानः पूर्वमन्वारम्भणीयया संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापादयितुं शक्यः । या च भार्या आधानात्परमुद्धा सा च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं तया तैर्यष्टुमर्हतीति । अन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः तदा भार्यानाशे नश्यतीति तस्य पुनरसंस्कारोऽपि नाऽनुपपन्नः । यानि च नाऽन्वारम्भणीयामपेक्ष्यन्ते स्मार्तानि गार्ह्याणि च तैरधिकारस्तस्याऽप्यविरुद्धः ।

ननु च प्रागग्न्याधानात् कर्मभिस्सम्बध्यते गार्ह्यैस्समर्तैश्च, तत्किमुच्यते आधाने हि सती कर्मभिस्सम्बध्यत इति ? सत्यम्, अस्मादेव च हेतुनिर्देशादवलीयते—प्रागाधानात् सत्यामपि धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्धस्य कदाचिद्धारग्रहणे नाऽतीव दोष इति । अथ यस्या हिताग्नेर्भार्या सत्येव कर्मण्यश्चद्धाना अशक्ता वा भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् ? । यद्येषा युक्तिः 'धर्मप्रजासम्पन्न' इति कर्मभिस्सम्बध्यत इति च, तदा कर्तव्यो विवाहः । (न च 'प्रागग्न्याधेया' दित्यस्य विरोधः । अन्यतराभावे कार्येत्यस्यैव स शेषः । न पुनरुभयाभावे कार्येत्यस्य । भारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यविशेषणाऽहिताग्नेर्द्वारा अनुज्ञा प्रतीयते—“अथ यद्याहिताग्निः पुनर्दार्क्रियां कुर्वीत यद्यग्नीन्नेत्सुजेत् लौकिकास्सम्पद्येरन् तस्य पुनरग्न्याधेयं कुर्वीतेत्याश्मरथ्यः, पुनराधनामित्यालेखनः, पुनरग्न्याधेयमित्यौडुलोमि,रिति । तथापि तस्याप्ययमेव विषयः) ॥ १४ ॥

/सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया । यथा—हारीताय हारीती, वात्स्याय वात्सीमित्यादि ॥ १५ ॥

मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥ १६ ॥

मातुर्योनिसम्बन्धाः कन्याया मातुलादयः । चकारात् पितुरप्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि न देया कन्यका । अत्र मनुः—

(२) 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सगोत्रविवाहनिषेधः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २२१

सा प्रशस्ता द्विजातीनां (१)दारकर्मण्यमैथुनी ॥

व्यासः—

(२)‘स्नात्वा समुद्रहेत्वन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥

मातुस्सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्राहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञाने नोद्वहेदविशङ्कितः॥

मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।’

गौतमः—

(३)‘असमानप्रवरैर्विवाहः । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च ।

मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्, इति । कात्यायनः—‘प्रवर एषामविवाह

इत्येतेषु प्रत्यध्यायमाहत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवाऽविवाह’ इति ।

कारिका च भवति—

रातीयानामविवाह एषामिति येषां सूत्रकृदब्रवीत् ।

तेषामेव विवाहः स्यात् नान्येषामिति धारणे’ति ॥

शङ्खः(४)—

‘दारानाहरेत्सदृशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्तमपञ्चमात्पितृमा-
तृबन्धुभ्यः, इति ।

वसिष्ठः—

(५)‘गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षेयाम-
स्पृष्टमैथुनामवरवयसो भ्रातृमतीं सदृशो भार्यां विन्देत् । पञ्चमीं मातृ-
बन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः’ इति ।

हारीतः(६)—

‘शिवत्री कुष्ठयुदरी यक्षमामयाव्यल्पायुरनार्षेयम ब्रह्म समानार्षेयमि-
त्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरुपाः प्रजा
भवन्तीति । आदितश्षडयज्ञियत्वादनार्षेयम् । अवेदत्वादब्रह्म । एक-
कुलत्वात् समानार्षेयमिति । तस्मात् सप्तपितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो-
ऽनग्निकां श्रेष्ठां भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत् ।’

पैठीनसिः—असमानार्षेयां कन्यां वरयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त
पितृतः त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’

१. दारकर्मण्यमैथुनी इत्येव मेधातिथ्यादिभिः पाठोऽङ्गीकृतः । कुल्लूकभट्टस्तु ‘कर्मणि
मैथुने’ इति ।

२. ४. ६. एतदङ्काङ्कितानि वचनानि तेषु तेषु मुद्रितपुस्तकेषु नैवोपलभ्यन्ते ।

३. गौ. ध. ४. २—५. ५. व. ध. ८. १. २.

याज्ञवल्क्यः—

- (१)'अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।
पञ्चमात्ससमादुर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥'

विष्णुः—

- (२)'असगोत्रामसमानप्रवरां भार्यां विन्देत् मातृतः पञ्चमात् पितृत-
स्सप्तमात् ।

नारदः—

- (३)आसप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अविवाह्यास्सगोत्रास्त्युस्समानप्रवरास्तथा ।'

शातातपः—

- (४)'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
कृत्वा तस्यास्समुत्सर्गमतिकृच्छ्रो विशोधनम् ॥
मातुलस्य सुतामूढवा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥'

मनुः—

- (५)पैतृष्वसेर्यां भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्यं नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनाऽनुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥'

बौधायनः—

- (६)'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत् मातृवदेनं बिभृयात्' । (७)'सगोत्रां
गत्वा चान्द्रायणमुपदिशेत् ॥ व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न त्यजेत्
मातृवद्भगिनीवद्भर्ता न दुष्यतीति काश्यप इति विज्ञायते ।
अथ सान्निपात अविवाहः तदाध्यायं वर्जयेत् । बौधायनस्य

१. या. स्मृ. १.५२, ५३.

२. मुद्रितश्लोकात्मकविष्णुस्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते परन्तु ग्रन्थान्तरेष्वस्या विष्णु-
स्मृतित्वमुक्तम् । ३. नार. स्मृ. व्यवहा. १२. श्लो. ७.

४. मुद्रितशातातपस्मृतौ लघुशातातपस्मृतौ बृद्धशातातपस्मृतौ वा नेदं वचनमुपलभ्यते ।

५. म. स्मृ. ११. १७१, १७२. ६. बौ ध. २.१.३८.

७. महाप्रवरे समाप्तिमूत्रकाण्डे । बौ. सू. (प्रवर) १३. ५५.

विवाहभेदाः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २२३

तत्प्रमाणं कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति विज्ञायते इति ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमन्यद्भृग्वङ्गिरोगणात् ॥' इति ।

सुमन्तुः--

(१)पितृपत्न्यस्सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलाः तत्सुतामातुलसुता-
स्तरमात्ता नोपयन्तव्या' इति ॥ १६ ॥

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलक्षणसम्पन्नश्रुतारोग्याणि

बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्ति-

विषयेणाऽलंकृत्य ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धादीन् बुध्वा परीक्ष्य
प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः, तानि
कर्तुम्, प्रतिपादयेत् दद्यात् । शक्तिविषयेण विभक्तिप्रतिरूपाऽयं निपातो य-
थाशक्तीत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः।
प्रजासहत्वकर्मभ्य' इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं चेति ॥ १७ ॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ १८ ॥

ऋषिभिर्दृष्टे विवाहे मिथुनौ गावौ स्त्रीगवौ पुंगवश्च दुहितृमते देयौ ।
एष आर्षः ॥ १८ ॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९ ॥

देवैर्दृष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यात् ।
एष दैवो विवाहः ॥ १९ ॥

मिथः कामात्सांवर्तते स गान्धर्वः ॥ २० ॥

यत्र कन्यावरौ रहसि कामात् मिथः परस्परं रागात् सांवर्तते मिथुनी-
भवतः स गान्धर्वो विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । अत्र संयोगोत्तरकालं
विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्त्वाऽऽवहेरन् स आसुरः॥१॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वाऽऽवहेरन् कन्यां स आसुरः। (१) 'वित्तेनाऽऽनतिस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः। तेन कन्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन विवाहो नाऽऽसुरः ॥ १ ॥

दुहितृमतः प्रोथयित्वाऽऽवहेरन् स राक्षसः ॥ २ ॥

दुहितृमतः कन्यावतः पित्रादीन् प्रोथयित्वा प्रमथ्य यत्राऽऽवहेरन् स राक्षसो विवाहः।

(२) 'दत्त्वा मित्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्रभ्यो हरेत् स राक्षस' इत्याश्वलायनः। अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः। द्वौ चाऽपरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूक्तौ। तत्राऽऽश्वलायनः—(३) 'सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यः। सुप्तां प्रमत्तां वाऽपहरेत्स पैशाच' इति। ताविह पृथङ्मोक्तौ ब्राह्मराक्षसयोरन्तर्भावादिति ॥ २ ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥

तेषां विवाहानां मध्ये आद्यान्त्रयो ब्राह्मर्षदैवा प्रशस्ताः। तत्रापि पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३ ॥

यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥

प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजाऽपि प्रशस्ता भवति। निन्दिते निन्दिता तत्र मनुः—

(४) ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः।

ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥

रूपसस्वगुणापेता धनवन्तो यशस्विनः।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

उत्तरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मसमुज्झिताः ॥

प्राजापत्येन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारो ब्राह्मणस्य। गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य। आसुरं तु वैश्यशूद्रयोः। पैशाचो न कस्यचिदपि ॥ ४ ॥

पाणिसमूहं ब्राह्मणस्य नाऽप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥

अभिनिष्क्रुतादिप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २२५

ब्राह्मणस्य पाणिना समूढमुपलिप्तं सम्मृष्टं वा भूप्रदेशमप्रोक्षितं ज्ञा-
मितिष्ठेत् नाधिनिष्ठेत् । प्रोक्ष्यैवाऽधिनिष्ठेदिति ॥ ५ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चाऽन्तरेण नाऽतिक्रामेत् ॥ ६ ॥

अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मध्ये न गच्छेत् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणांश्च ॥ ७ ॥

अन्तरेण नाऽतिक्रामेदित्येव । ब्राह्मणानां च मध्ये न गच्छेत् ॥ ७ ॥

अनुज्ञाप्य वाऽतिक्रामेत् ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारयति ॥ ९ ॥

अग्निमुदकञ्च न युगपद्धारयेत् ॥ ९ ॥

नानाग्नीनां च सन्निपातं वर्जयेत् ॥ १० ॥

पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावपनं वर्जयेत् न कुर्यात् । अग्ना-
वग्निं न प्रक्षिपेदित्यन्ये(१) ॥ १० ॥

प्रतिमुखमाग्निमाद्ध्यमाणं नाऽप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षि-
णीकुर्यात् ॥ ११ ॥

यदाऽस्य गच्छतः प्रतिमुखमाग्नराद्ध्यते तदा न तं प्रदक्षिणीकुर्यात्
स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रदक्षिणीकुर्या-
दिति ॥ ११ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ १२ ॥

स्वस्य पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेन्न बध्नीयात् ॥ १२ ॥

स्वपन्नभिनिष्क्रुक्तो नाश्वान् वाग्यतो रात्रिमासीत

श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ॥ १३ ॥

(२) 'सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदति च ।

अंशुमानभिनिष्क्रुताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥'

स्वपन्नभिनिष्क्रुक्तो नाश्वान्भुञ्जानस्तृष्णीं भूतो रात्रिं सर्वामासीत न शयीत ।
अथाऽपरद्युः उदकमुपस्पृश्य प्रातः स्नात्वा वाचं विसृजेत् । अयमस्य निर्वेषः ॥

१. एतदनन्तरं-विनावचनम् । आवापवचने सति कुर्यात् । इत्यधिकः पाठः घ, पु.

२. अमरको. ब्र. सूर्योदयकाले यः स्वपिति सोऽभ्युदितः । सूर्यास्तकाले यः स्वपिति
सोऽभिनिष्क्रुक्तः ।

आप० घ० २६

स्वपन्नभ्युदितो नाश्वान्वाग्यतोऽहस्तिष्टेत् ॥१४॥

पूर्वेण गतम् । 'उदकमुपस्पृश्य वाच विसृजेदिति चात्राऽपेक्ष्यते । तत्राऽस्तमिते स्नानप्रतिषेधात् सायमेव स्नात्वा वाचं विसृज्य सन्ध्या-मुपासीत ॥ १४ ॥

आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

यावदङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत् प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्यपेक्षो विकल्पः । तत्र मनुः—

(१)सव्याहर्त्ता सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥' इति ।

एवमावर्तयेद्यावद्ग्लानिः ॥ १५ ॥

स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १६ ॥

पापकस्वप्नो दुस्स्वप्नः मर्कटास्कन्दनादिः । तं च दृष्ट्वा ॥ १६ ॥

अर्थं वा (२)सिसाधयिषन् ॥ १७ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तच्च दृष्टमदृष्टं वा साधयितुमिच्छन् ॥ १७ ॥

नियमातिक्रमे चाऽन्यास्मिन् ॥ १८ ॥

नियमानां 'उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादि' (१.३१.१.) त्वेवमादीनामति-क्रमे च आतमितोः प्राणमायच्छेदिति सर्वत्र शेषः ॥ १८ ॥

दोषफलसंशये न तत् कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

यस्मिन् कर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं सम्भाव्यते न तत् कुर्यात्, यथा समये देशे एकाकिनो गमनमिति ॥ १९ ॥

एवमध्यायानध्याये ॥ २० ॥

संशय इत्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । अध्यायोऽनध्याय इति संशयेऽप्येवं न तत् कर्तव्यमिति । 'सन्धावनुस्तनित' (१.९.२०.) इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैवाऽयं प्रपञ्चः ॥ २० ॥

न संशये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ २१ ॥

संशयितमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवत् निश्चितवन्न ब्रूयात् ॥

१. सर्वेष्वार्शपुस्तकेषु मनुवचनत्वेनैवोपन्यस्तमिदम् । न कुत्रापि तु मुद्रितं मनुस्मृतिपुस्तकेषूपलभ्यते । बौधायनधर्मसूत्रे ४. १. २८, तूपलभ्यते ।

२. सिसाधीयषुः, इति, घ. पु.

अभिनिष्क्रुकादिप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २२७

अभिनिष्क्रुकाभ्युदितकुनखिद्यावदाग्रदिधिषुदिधिषू-
पतिपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिवि-
विदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वे-
षो गरीयान् गरीयान् ॥ २२ ॥

आद्यौ द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । श्यावा दन्ता यस्य स श्यावदन्
विघर्णदन्तः । '१'विभाषा श्यावारोकाभ्यामि' ति द्वादेशः । तस्य न
लोपश्छान्दसः । ज्येष्ठायामनूढायां पूर्वं कनीयस्या बोढा अप्रदिधिषुः ।
पश्चादितरस्या बोढा दिधिषूपतिः । ज्येष्ठे अकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः
पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः
परिषष्टा । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः (२)परि-
वेत्तेति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः (३)परिवित्तः । (४)ज्येष्ठस्य भार्यामुपयच्छमानः
परिविन्नः । यस्मिन्नगृहीतभागे वा कनिष्ठो भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिविन्नः ।
कनिष्ठः परिविविदानः । चकारः पर्याधातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्व-
भिनिष्क्रुकादिषु यो य उत्तरस्तस्मिन्स्तस्मिन्द्वादशमासादिरशुचिकर-
निर्वेषो यः पूर्वमुक्तः तत्र तत्र गरीयान् भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लघी-
यान् । अभिनिष्क्रुकाभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विक-
ल्पेन भवति ॥ २२ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥

यस्मिन् कौनख्यादिके लिङ्गे यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत् कौनख्या-
दिकं लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्राऽहिताग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने द्वादशी कण्डिका ॥१२॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामुज्ज्वलायां

द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

१. पा.सू.५.४ ११४. २. परिवित्त इति प्रसिद्धः इति. ख. ड. च. पुस्तकेष्वपपाठः ।

३. परिवित्तिः इति ख. च. पुस्तकयोः पाठः । अत्र बोधायनधर्मसूत्रव्याख्या

२. १. ३. द्रष्टव्या ।

४. ज्येष्ठे चागृहीतभागे कनिष्ठो भागं गृह्णाति स परिविविदानः । परिविन्न इतरः ।

इत्येव पाठो घ. पुस्तके ।

अथ षष्ठः पटलः ॥

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः

पुत्रास्तेषां कर्मभिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चाऽसावपूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया, ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा । अनन्यपूर्वा अन्यस्मा अदत्ता, न विद्यते पूर्वः पतिरस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे' (२. ११. १५) दित्यादिशास्त्रानुगुणा वा । एवम्भूतायां भार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकल्पेन गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये' (२. १०. ४) त्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिस्सम्बन्धो भवति । (गच्छथ इति थकारोऽपपाठः) ॥ १ ॥

दायेन चाऽव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उभयोर्मातापित्रोर्द्वयं च तेषां सम्बन्धो भवति अव्यतिक्रमश्च । च इति चेदर्थे अव्यतिक्रमश्चेत्, यदि ते मातरं पितरं च न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति ।

अपर आह—'उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः । अवश्यं देयो दायस्तेभ्य इति ॥ २ ॥

✓ पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्काररहिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिः । तेषु पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य ? तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥ ३ ॥

तत्राऽपि दोषवान् पुत्र एव ॥ ४ ॥

तत्रेति सप्तम्याखल(१) 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्त' इति । ताभ्यामुमाभ्यामपि पुत्र एवाऽतिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ (२) 'पत्यौ जीवति कुण्डस्यान्मृते भर्तेरि गोलक' इति ।

असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति । किं तु दुष्टत्वमेव ।

() कुण्डलान्तर्गतो भागो नास्ति घ. ङ. पुस्तकयोः ।

१. पा. सू. ५. ३. १४.

२. म. स्मृ. ३. १७४.

वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—

(१) 'अनुलोमाः पुनरनन्तरैकान्तरद्वन्तरासु जातास्सवर्णास्वष्ट्रोप्र निषाददौष्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागधायोगवक्षन्तृवैदेहक-
चण्डाला' इति । एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—

(२) 'पतितेनोत्पादितः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियास्सा हि परगा-
मिनी तामरिकथामुपेयादिति । (३) 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपी'ति मनुः ॥ ४ ॥

पुत्रेभ्यो दायभागं वक्ष्यन् अन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः किमु
त्पादयितुः ? अहोस्वित् क्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

न केवलं ब्राह्मणमेव । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

इदानीमेवाहं (४) जनकः स्त्रीणामीष्यामि नो पुरा ।

यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।

तस्माद्भार्या रक्षन्ति बिभ्यन्तः पररेतसः ।

अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं

मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः ।

जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये

मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ६ ॥

जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम्
एतावन्तं कालमहं जनको मन्यमानः इदानीमेव स्त्रीणामीष्यामि परपुरुषसंसर्गे
न सहे । कदा इदानीम् ? यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति
पुत्रकृत्यं परलोकगतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यब्रुवन् धर्मज्ञाः । उक्त
एवार्थः किञ्चिद्विशेषेणोच्यते—रेतोधाः बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डा-
दिकमात्मानं नयति प्रापयति । परेत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । तस्मा-
त्कारणात् भार्या रक्षन्ति पररेतसो बिभ्यन्तः । बिभ्यतः छान्दसो नुम् ।
अतो यूयमप्यप्रमत्ता अवहिता भूत्वा एत तन्तुं प्रजासन्तानं रक्षथ । लोडर्थे

१. गौ. घ. ४. १६-१७. २. व. घ. १३. ६. सुद्वितव. घ. कोशेषु पाठभेदो दृश्यते।

३. म. स्मृ. २. २३८.

४ 'जनक' इति सम्बुध्यन्ततया पठितं बौ. घ. २. २. ३४-३६

लद् । रक्षतेत्यर्थः । किमर्थम् ? वः युष्माकम् क्षेत्रे परबीजानि पररेतांसि मा वाप्सुः । व्यत्ययेनाऽयं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मा वाप्सत उत्तानि मा भूवन् । मोष्येरन् । कथमिति ? (अपर आह-परशब्दाजसो लुक् । परे पुरुषाः वः क्षेत्रे बीजानि मा वाप्सुरिति ।) यस्मात् साम्पराये परलोके जनयितुरेव पुत्रफलं भवति वेत्ता (१) परिणता क्षेत्री तु एतत्तु मोघं निष्प्रयोजनं कुर्वते आत्मसात्करोति । इतिशब्दो गाथासमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञा-मन्तरेण पुत्रोत्पादनाविषयम् । यदा तु क्षेत्री बन्धो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति, यदा वा सन्तानक्षये विधवां नियुञ्जते यथा विचित्रवर्षस्य क्षेत्रे सत्यवर्ती व्यासेन । तदुत्पन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति-बीजिनः क्षेत्रिणश्च । व्यासुष्यायणश्च स भवति । तथाचाचार्य एवाह—

(२) 'यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्ये'दिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

(३) 'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥' इति ।

नारदोऽपि—

(४) व्यासुष्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्थादर्धं समादद्याद्बीजक्षेत्रवतोस्तथा ॥' इति ॥ ६ ॥

यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः. कथं तर्हि (५) उच्यते भारद्वाजो व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुः (६) वसिष्ठश्चण्डालीमक्षमालाम् । (७) प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्राऽऽह—

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमः, न धर्मः; गृह्य-माणकारणत्वात् । न चैतावदेव, साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा (८) जामदग्न्येन रामेण पितृवचनादविचारेण मातुश्चिरिच्छन्नम् ॥ ७ ॥

() एतत्कुण्डान्तर्गतेभागः ख. च. पुस्तकयोरेवास्ति । तत्र 'कथमिति' इति नास्ति ।

१. 'भार्याया लब्धा' इति ख. च. पु. २. आप. श्रौ १. ९. ७.

३. या. स्मृ. २. १३०. ४. नार. स्मृ. १३. ४३. ५. महाभारते द्रष्टव्यम् ।

६. म. स्मृ. ९. २३. महाभा. व. १३२. च द्रष्टव्यम् । अरुन्धत्या एवाक्षमालेति नामान्तरम् ।

७. ता. ब्रा. ८. २. १०. द्रष्टव्यम् । ८. कथेयं महाभा. वन ११६. अ. द्रष्टव्या. ।

पुत्रे दानादिनिषेधः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २३१

किमिदानीं तेषामपि दोषः ? नेत्याह—

(१) तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यया यो न विद्यते ॥ ८ ॥

तादृशं हि तेषां तेजः यदेवंविधैरपि पाप्मभित्ते प्रत्यययन्ति ।
(२) 'तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत एव हाऽस्य पाप्मानः प्रदूयन्ते
इति (३) श्रुतेः ॥ ८ ॥

न चैतावता ऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानस्सीदत्यवरः ॥ ९ ॥

तदिति (४) न पुंसकमन पुंसकेनेत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यति-
क्रमं तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा भव्यमपि तथा प्रयुञ्जानोऽवर इदानी-
न्तनः सीदति प्रत्ययैति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्यस्माकमपि तथा श-
क्तिरिति ॥ ९ ॥

पुत्रप्रसङ्गेनाऽऽह—

दानं क्रयधर्मश्चाऽपत्यस्य न विद्यते ॥ १० ॥

दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते, त्यागसामान्यात् । क्रयधर्म इति
च प्रतिग्रहस्याऽपि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात् स्वीकारसामान्याच्च । अप-
त्यस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु दत्त-
क्रीतयोरपि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठितत्वान्नाऽयं समान्येन प्रतिषेधः ।
किं तर्हि ? ज्येष्ठपुत्रविषयः, एकपुत्रविषयः, स्त्रीविषयो वा । तथा
च वसिष्ठः—

(५) न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णा-
याद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रातगृह्णीयाद्वा
अन्यत्राऽनुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राज्ञे निवेद्य निवे-
शनस्य मध्ये अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य व्याहृतीभिर्हुत्वाऽदूर-
बान्धवं सन्निकृष्टमिव प्रतिगृह्णीया'दिति । विश्वजिति च सर्वस्वदाने
गवादिचदपत्यं न देयमिति । विक्रयस्तु सर्वत्र निषिद्धः । तत्र उपपात

१. इदमग्निं सूत्रं पथात्मना निबद्ध तन्त्रवार्तिके ।

२. छान्दो. ५. २४. ३. 'छान्दोग्ये श्रूयते' इत्याधिकं ख. च. पु

४. पा. सू. १. २. ६९.

५. व. घ. १५. ३-६.

केषु याज्ञवल्क्य आह—

(१) 'नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ।' इति ।

बहुवृत्तब्राह्मणेऽपि शुनश्शेषाख्याने दृश्यते—(२) स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाचे' त्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लिङ्गम् । न पतन्त्यनेनेत्यपत्त्यमिति ।

(३) ऋणमस्मिन् सश्रयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥१०॥

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्दुहितृमतेऽतिरथं शतं देयं तन्मिथुयाकुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दसंस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदं श्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् । मिथ्या कुर्यात् । (४) मा देवानां मिथुयाऽकर्मागधेय" मिति दृश्यते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः वरायैव पुनर्दद्यादिति । तद्दानं काम्यं कामनिमित्तम् । 'यथा युक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवतीति (२.१०.४) ऋषितुल्याः पुत्रा यथा स्युरिति ततश्च धर्मार्थं न प्रजार्थम्, विक्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः कचित् स्मृतौ दृश्यते, स संस्तुतिमात्रम् : द्रव्यप्रसादसाभ्यात् । न मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः ? हि यस्मात् धर्मादेव हेतोः सम्बन्धादस्पत्योरिति । आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयावित्यत्राप्येष पृथगन्यायः ।

अत्र मनुः—

(५) 'यासां नाऽऽदत्ते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥' इति ।

एतच्च सर्वं 'दानं क्रयधर्मश्चाऽपत्यस्य न विद्यत' इत्यस्य व्यभिचः । निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः—

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥

अथ दायविभागः—

जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समं क्लीबमु-

न्मत्त पतितं च परिहाप्य ॥ १ ॥

एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषाम् । सामान्याभिधानात् क्रमागतं स्वयमार्जितं च क्लीबादीन् वर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं जात्यन्धादीनामप्युपलक्षणम् । यथाह मनुः—

(१) 'अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥' इति ।

अन्धादीनां पुत्रसङ्घावे तेऽप्यंशहराः । एवमुन्मत्तपतितौ (२) निवृत्ते निमित्ते क्लीबाद्यस्तु न भर्तव्याः । अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तर-वशाद्ग्राह्यः । तत्र नारदः—

(३) 'मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि मरणात्पितर्युपरतस्पृहे ॥' इति ।

यदा पुत्राणां पृथक्पृथक् धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे भवतः सोऽपि कालः । तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिये'ति (४) दर्शनादिति । 'जीवन्नि'तिवचनं जीवन्नेवैव श्रव्यं पुत्रान् विभजेत् एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तदनर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जिते पितुरिच्छया विषमविभागो दर्शितः । न स धर्म्य इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यते । वक्ष्यति च 'जायापत्योर्न विभागो विद्यते' (२. १४. १६) इति ।

कोचित्तु पितुर्द्वावंशावित्याहुः । 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः' इति दर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणां त्रैकैक एवांशस्स भार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांशसाम्यं आत्मनस्त्वाधिक्येऽपि न दोषः ।

तत्र हारीतः—

'पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः यद्याग्रयणः स्कन्देदुपदस्येद्वा

१. 'अनंशौ' इति ड. पु. म. स्मृ. ९. २०१.

२. वृत्त्यनिमित्ते क्लीबाद्यस्तु न भर्तव्याः, इति ड. पु. उन्मत्तपतितौ निवृत्तनिमित्तौ. इति च. पु.

३. नार. स्मृ १३. ३. ४. म. स्मृ. ९. १११. वचनात् इति. क. घ. पुस्तकयोः ।

इतरेभ्यो गृह्णीयादिति

विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो ग्राह्यामित्युक्तं भवति ।
इति जीवद्विभागः ॥ १ ॥

अथ मृते कुटुम्बिनि तद्धनस्य गतिमाह—

✓ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥

‘पुत्राभावे’ इति वचनात् सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुरविशेषात्स-
मम् । तत्र नारदीये विशेषः—

(१) ‘यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दत्तार्णं पैतृकं च यत् ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥’ इति ॥

कात्यायनस्तु—

(२) ‘भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

विभागकाले देयं तद्विक्रियभिस्सर्वमेव तु ॥’ इति ॥

अत्र याज्ञवल्क्यः—

(३) ‘पितरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरे’ दिति ।

तदत्र नोक्तं पुत्रैरेव सह वृत्तिरस्या इति ।

तथा च मनुः—

(४) ‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥’ इति ।

एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तृकुललब्धं स्वयमाजितं च तत्पुत्रा अ-
प्रप्ताश्च दुहितरस्समं गृह्णीयुः ।

(५) स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते (६) मानमात्रकम् ॥ इति बृहस्पतिः ।
पितृकुललब्धं चाऽप्रप्ता एव दुहितरः ।

(७) मातुस्तु यौतक यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः ।’ इति मनुः ।

अथाऽप्रप्ता दुहितरः पुत्राश्च जननी तदा ।

(८) जनन्या संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥

भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः । इति मानवमेव ।

१. ना. स्मृ. १३. ३२.

२. कात्यायनीयस्मृतौ नास्ति.

३. या. स्मृ. २. १२३.

४. म. स्मृ. ९. ३. बौ. ध. २. २. ४६.

५. मुद्रितबृहस्पतिस्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते । परन्तु ‘जनन्यां संस्थितायां’ (९.
१९२.) इतिश्लोकव्यानावसरे कुलकभट्टेनेदं वचनं बृहस्पतिवचनत्वेनैवोदाहृतम् ।

६. सा न मातृकम्, इति ङ. पु. ७. म. स्मृ. ९. १३१ ८. म. स्मृ. ९. १९२.

अत्र व्यासः—

(१) 'असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥' इति ।

अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—

(२) 'ब्रह्मक्षत्रियविदूढा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात् ।

चतुस्त्रिंशेकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥

क्षत्रजास्त्रिंशेकभागा विद्वजौ तु श्लोकभागिनौ ।' इति ।

मानवे च स्पष्टमुक्तम्—

(३) 'सर्वे वा रिक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरोऽशान् हरेद्विप्रः त्रींशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ इति ।

यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र क्षत्रियादिसुतास्त्रिंशेकभा-
गाः । यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रस्सा सर्वे हरेत् शूद्रापुत्रवर्जम् ।

यथाह देवलः—

(४) भानुलोभ्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभागभवेत् ।

निषाद एकपुत्रस्तु विप्रत्वस्य तृतीयभाक् ॥

द्वौ सपिण्डस्सकुल्यो वा स्वधादाता तु तं हरेत्' इति ।

निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः—

(५) न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेभागमर्हति ।

सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति ॥

याज्ञवल्क्यः—

(६) जातो हि दास्यां शूद्रेण कामतौऽशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुयुंस्ते भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥' इति ।

भार्याविषये विष्णुः—

(७) मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिण्य' इति । अत्र,

औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः ।

पुनर्भवश्च कानीनस्सहोढो गूढसम्भवः ।

दत्तः क्रीतस्स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चाऽपविद्धकः ।

यत्र क्वचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च ।

अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः ।

पिण्डर्दोऽशहरश्चात प्रायेण स्मृतिषु स्थिताः ।

औरसो धर्मपत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहिताया'मिति पूर्व-
मुक्तः । गौतमः (१) - 'पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्टास्म-
दर्धमपत्यामिति संवाचे'ति ।

बृहस्पतिः—

'एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः ॥' इति ।

मनुः—

(२)पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठाता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

(३)अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

अयमेक एवोत्पादयितुर्वीजजः, क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणः ।

बृहस्पतिः—

'पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रस्त्वर्गप्राप्तिकराबुमौ ।

रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ सम्परिकीर्तितौ ॥' इति ।

कादियपः—

'सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ' ॥

कात्यायनः—

क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।

तस्यां पौनर्भवो जातः व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनुः—

(४)पितृवैश्यनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेशाग्ना वोढुः कन्यासमुद्भवः ॥' इति ।

नारदः--

(१) कानीनश्च सहोदश्च गूढायां यश्च जायते ।

तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुः ।' इति ॥

वसिष्ठः--

(२) अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत् तुल्यतः ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥' इति ।

अनूढायामेव मृतायां मातरि मातामहस्य पुत्रः । अन्यथा वोढुः ।

मनुः--

(३) या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।

वोढुस्स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ।

(४) उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्यचित् ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पजः ॥

दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः--'अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेण द्यावैयेण जाताः ते असंगतकुलीना द्यामुष्यायणा भवन्तीति ।

मनुः--

(५) भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

(६) क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकस्सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।

(७) मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

(८) सदृशं तु प्रकुर्यातां गुणदोषविवर्जितम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥

(९) मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ इति ।

सर्वे एते समानजातयाः,

(१०) सजातीयैस्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

-
१. ना. स्मृ. १३. ४. २. व. स्मृ. १७. २५ ३. म. स्मृ. ९. १७३.
 ४. म. स्मृ. ९. १७०. ५. म. स्मृ. ९. १८२. ६. म. स्मृ. ९. १७४.
 ७. म. स्मृ. ९. १७७. ८. म. स्मृ. ९. १६९. ९. म. स्मृ. ९. १७१.
 १०. या. स्मृ. २. १३३.

विष्णुः—‘यत्र क्वचनोत्पादितस्तु द्वादशः, इति ।

याज्ञवल्क्यः—

(१)‘पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वोभावे परः परः ।’ इति

मनुः—

(२)‘श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति ।’ इति ।

‘कमादेने प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

नारदः—

(३)ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयान् ॥’ इति ।

देवलः—

‘सर्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठ्यं न तिष्ठति ।

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥’ इति ।

मनुः—

(४)‘पष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥’ इति ।

बृहस्पतिः—

‘क्षेत्रजाद्यास्तुतास्त्वन्ये पञ्चपदसप्तभागिनः’ इति ।

हारीतः—

‘विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्याद्विंशं पौनर्मवायैकोन-
विंशं द्यामुष्यायणायाऽष्टादश क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्रायेतरानौर-
साये’ति ।

वसिष्ठः—

(५)‘पुत्रं प्रतिग्रहीष्य’न्निति प्रकम्य ‘तस्मिंश्चेत्प्रतिग्रहीते औरस
उत्पद्यतं चतुर्थभागभागि’ति ।

एवमतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं ‘तेषां कर्मभि-
स्सम्बन्धो दायेनाऽव्यतिक्रमश्चोभयो’रिति तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षे-
त्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितव्यम् ।

अथाऽविभाज्यम् ।

अत्र मनुः—

(६)‘अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

स्वयमर्हति लब्धं तन्नाऽकामो दातुमर्हतीति ।

कात्यायनः—

‘नाऽविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् ।

समं विद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

परभक्तप्रदानेन प्राप्तयिद्यो यदाऽन्यतः ।

तया प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥’ इति ।

व्यासः—

‘पितामहपितृभ्यां च दत्त मात्रा च यद्भवेत् ।

तस्य तन्नाऽपहर्तव्यं(१) शौर्यहार्यं तथैव च ॥’ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

(२) ‘क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत यः ।

दायदेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

पत्यौ जीवति यस्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥’

व्यासः—

‘साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥’

इति पुत्रदायविभागः । तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः,
स किम् ? ‘दायं हरेते’ति (१४. ५.) वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

(३) ‘लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

सप्तमः पिण्डदातृषां सापिण्ड्यं साप्तपूरुषम् ॥’

इति सपिण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नस्स स गृह्णीयादिति ।
भार्या तु रिकथग्राहिणस्सपिण्डाद्या रक्षेयुः, न तु दायग्रहणमित्याचार्य-
स्य पक्षः । श्रूयते हि-(४) ‘तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः’ इति ।
मनुरपि—

(५) ‘अनिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुतिरिति ।

अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः—

‘अन्यत्र ब्राह्मणार्त्तिकं तु राजा धर्मपरायणः ।

१. शौर्यं विद्याधनं तथा इति. घ. पु. शौर्यं भार्याधनं तथा इति. ड. पु.

२. या. स्मृ. २. १९९. ३. मत्स्यपु. अ. १८ श्लो. २९. ४. तै.सं. ६. ५. ८.

५. म. स्मृ. ९. १८. निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः, इति मुद्रित-
पुस्तकपाठः । बोधायनसूत्रे तु प्रायस्संबदति (३. २. ४७.) पाठः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिस्मृतः ॥
 अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराले तु सेन्धनम् ।
 वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥
 एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।
 वसनस्याऽशनस्यैव तथैव रजकस्य च ॥
 धनं व्यपोह्य तच्छिष्टं दायदानां प्रकल्पयेत् ।
 (१)धूमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्नानतः पुरा ।
 वसनाशनवासांसि विगणय्य चवे मृते ॥' इति ।

व्यासः--

द्विषाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

यच्च भर्ता धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥' इति ।

पणानां द्वे सहस्रे परिमाणमस्य द्विषाहस्रः । एष परो दायः स्त्रिया नाधिक इति । एतत् प्रभूते धने, ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति शङ्कायाम् । एवं (२)'पत्नी दुहितरश्चे'त्यादीनि यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि तान्येवमेव द्रष्टव्यानि । गौतमस्तु पुत्राभावे पत्न्यास्सपिण्डादिभिस्समांशमाह-(३)'पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा रिक्तं भजेरन् । स्त्री चाऽनपत्यस्ये'ति । अस्यार्थः-अनपत्यस्य रिक्तं पिण्डसम्बन्धात्सपिण्डाः प्रत्यासत्तिक्रमेण भजेरन् । तदभावे गोत्रसम्बन्धात्सगोत्राः । तदभावे ऋषिसम्बन्धात्समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च । (अत्र स्त्रियाः पुथङ्निर्देशात् च शब्दाच्च यदा सपिण्डा भजेरन् तदा स्त्री सह तैरेकमंशं गृह्णीयात् । ततश्च 'पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरे'दिति सपिण्डादिभिस्सहग्रहणमुक्तमिति । वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामहे) । अत्र पितरि भ्रातरि सोदर्ये च जीवति सोदर्यो भ्राता गृह्णीयादित्येके मन्यन्ते ।

तथा च शङ्खः--

'अपुत्रस्य स्वर्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगामि, तदभावे मातापितरौ लभेयातां, पत्नी वा ज्येष्ठे'ति ।

देवलः--

'ततो दायमपुत्रस्य विभजरेन् सहोदराः ।

कुल्या दुहितरौ वापि भ्रियमाणः पिताऽपि च ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ॥' इति ।

१. धूमावसानिकं श्रान्यं सन्ध्यायां स्नानतत्परा । इति ड भूमावसानिकं इति, घ. पु.

२. या. स्मृ. २. १३८. ३. गौ. घ. २८. २१, २२.

() कुण्डलान्तर्गतो भागः च पुस्तकेऽधिकपाठतया परिगणितः ।

याज्ञवल्क्यः—

(१)संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदर्यस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चाऽपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नाऽन्योदर्यधनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चाऽऽदद्यात्सोदर्यो नान्यमातृजः ॥' इति ।

अत्र सोदर्य इति विशेषवचनात् 'पत्नी दुहितरश्चे'त्यत्र भ्रातृग्रहणं भिन्नोदरविषयमिति । प्रत्यासन्न्यतिशयात् (२) पितैवेत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे सोदर्यः, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे भिन्नोदराः, तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्र लभेरन्निति ॥ २ ॥

✱ तदभाव आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा
तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ ३ ॥

सपिण्डाभावे आचार्यो दायं हरेत् । तस्याऽप्यभावे अन्तेवासी हरेत् । हृत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तडाकखननादिषूपयोजयेत् । वाशब्दात् स्वयं वा उपयुञ्जीत ॥ ३ ॥

दुहिता वा ॥ ४ ॥

दुहिता वा दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरांके विषय इत्यन्ये ॥४॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ५ ॥

सर्वग्रहणात् बन्धूनां सगोत्राणां चाऽप्यभावे ॥ ५ ॥

✱ ज्येष्ठो दाय्याद इत्येके ॥ ६ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजीविष्युः । सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः(३) 'सर्वे वा पूर्वजस्येतरेण विभृयात्पितृव'दिति ॥ ६ ॥

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥७॥

क्वचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याहुः । भूमौ जातं भौमं धान्यं कृष्णं माषादि कृष्णायसमित्यन्ये ॥ ७ ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥ *life time*

रथः पितुरंशः (१) गृहे च यत् परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ ८ ॥

अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥

भार्यायास्तु धृतोऽलङ्कारोऽंशः, ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यल्लब्धं धनं तच्चे-
त्येवमेके मन्यते ॥ ९ ॥ *

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठो दायद इति यदुक्तं तच्छास्त्रैर्विरुद्धम् ॥ १० ॥

येन विरुद्धं तद्वर्शयति—

(२) “मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभज” इत्यविशेषेण श्रूयते ॥ ११ ॥

पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रवणम् ॥ ११ ॥

अत्र चोद्यम्—

अथापि(३) “तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती”

त्येकवचक्यते ॥ १२ ॥

अथापि ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठ पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकव-
दपि श्रूयते । यथा एक एव ज्येष्ठा दायदः तदनु रूपमपि श्रूयते इति ॥ १२ ॥
परिहरति—

अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा
तस्मादजावयः पशूनां सहचरन्तीति । तस्मात् स्नातक-
स्य मुखं रेफायतीव । तस्मात् वस्तश्च ओत्रियश्च
स्त्रीकामतमावीति ॥ १३ ॥

१. एतदनन्तरं ‘उपलक्षणमेतत् वाहनस्य’ इत्यधिक घ.पु.

* एतच्चिह्नानन्तरं यतोऽपि नानुवादः ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ इत्यधिकपाठो दृश्यते
छ. पुस्तके ।

२. मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठ ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् इति
(तै. सं. ३. १.९.) तैत्तिरीयश्रुतौ श्रूयते । तत्र पुत्रेभ्य इत्यविशेषणैव विभागः श्रुतः ।
न तु ज्येष्ठस्य विशेषोऽभिहित इत्यर्थः । ‘नाभानेदिष्ठः’ इति मनुपुत्रस्य कस्याचिन्नाम ।
अस्यैव नाभाग इति सज्ञा । अस्य कथा भागवते (९. ४.) अनुसन्धेया ।

३. तत्रैव तैत्तिरीयश्रुतौ (तै. सं. २. ५. २.)

दायविभागः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २४३

अथापीति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्ये अजाश्वाऽवयश्च जातिभेदेऽपि सह चरन्ति । रेफा शोभा । इह तु तद्व्यभेदोपचारः । ततः कथम् । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्री-कामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टान्तमात्रमनुवदन्ति न किञ्चाद्विदधति तस्मात् 'ज्येष्ठ पुत्र'मित्यादिकमप्यविधिरिति न्यायविद आहुः । न केवलमयमेवानुवादः, किं तर्हि 'मनुः पुत्रेभ्य' इत्ययमप्यनुवाद एव ॥ १३ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ १४ ॥

दिशब्दो हेतौ । यस्मादेवाऽनुवादौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः पुत्रास्सर्वे एते भागिनः ॥ १४ ॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठो- *exceptio*
अपि तमभागं कुर्वीत ॥ १५ ॥ *misusing the*
proferty

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्ते तमभागं कुर्वीत जीव-द्विभागे पिता भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागे(१) पितुःप्रातरः । अपिशब्दात् किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते ॥ १५ ॥

जीवन् पुत्रेभ्य(२)इत्यनेन दम्पत्योस्सहभावो दर्शितः । तत्र कारणमाह—

जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

कस्मात् ?

पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥

कर्मार्थं द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि ? सहभावेन—'यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यस्सोऽनया सह'ति वचनात् । तत्र किं पृथक् द्रव्यणेति ॥ १७ ॥

(३)तथा पुण्यफलेषु ॥ १८ ॥

पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । (४)'दिवि ज्योतिरजरमारभेता' मित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः ॥ १८ ॥

१. विभागेऽपि प्रातरः इति. च. पु. २. इत्यत्र भार्याया भागो न दर्शितः । इति घ.ङ.पु.

३. इदमग्रिमं च सूत्रमेकतया लिखितं क. पु. ।

४. तै. ब्रा. ३. ७. ५. ११.

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १९ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव । तत्र पतिरा-
र्जयति, जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहे-
ऽपि सहत्वम् ॥ १९ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ २० ॥

हि यस्मात् भर्तुर्विप्रवासे सति नैमित्तिके 'छिन्दत्पाणि दद्यादि'त्यादिके
दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात्
स्यादेव स्तेयम् । नैमित्तिके दान इति वचनात् व्ययान्तरे स्तेयं भव-
त्येव । एतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं—यत् पतिर्यथेष्टं वि-
नियुङ्क्त जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युस्त्वयमार्षितस्य विनियोगे
जायाया अनुमत्यपेक्षा, स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ गृहे, यथा राजा
राष्ट्रे । अत एव भार्यास्तस्य शङ्का, न भर्तुः ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने चतुर्दशी काण्डिका ॥ १४ ॥

beginning after death

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥

'ज्येष्ठो दायाद' (२. १४. १६.) इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाण-
मित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातु-
लसुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति ।

गौतमोऽप्याह—

(१) 'देशकुलधर्माश्चाऽऽज्ञायैरविरुद्धाः प्रमाण'मिति ॥ १ ॥

मातुश्च यौनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमाद्यावता वा
सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्
परिहाप्याऽऽपरिसंवत्सरान् ॥ २ ॥

मातुर्यौनिसम्बन्धा मातुलादयः । पितुश्चासप्तमात् पुरुषात् सम्बन्धास्सपि-
ण्डादयः पैतृवस्त्रेयादयश्च तेभ्य आरभ्याऽऽसप्तमादित्यन्वयः । यावता वा-
न्तरेण सम्बन्धो ज्ञायते स्मर्यते जन्मना नाज्ञा वाऽमुष्याऽयमस्मत्कूटस्थस्य

प्रेतोदकदानम्] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २४६

वंश्य एवंनामेति । तथा च मनुः—

(१) 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोऽखेदेने ॥' इति ।

य एवंभूताः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान् बालान् अपरिसवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परिहाप्य वर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३ ॥

बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकस्पर्शनं कुर्याताम् ॥ ३ ॥

हतरिश्च ॥ ४ ॥

ये च तान् बालान् मृतान् हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । एवमाचार्यस्य पक्षः ॥ ४ ॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालभोजनम् ॥ ५ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरुः आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थितायां परमगुरुणा च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनं, किं तर्हि ? अपरेद्युः आ तस्मात्कालात् अभोजनं च ॥ ५ ॥

किं च—

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥ ६ ॥

आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमरणे ॥ ६ ॥

कानि पुनस्तानि ?

केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससो दक्षिणामुखास्स-

कृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविशन्त्येवं त्रिः ॥ ७ ॥

प्रकीर्य केशान् पांसूनावपन्ति । ओष्य एकवाससः अनुत्तरीयाः । दक्षिणामुखाः दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः सकृदुपमज्ज्य उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ७ ॥

एवं त्रिः ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरुपमज्ज्योपविशेयुः ॥ ८ ॥

तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याऽप्रतीक्षा ग्राममेत्य
यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

ततः तत्प्रत्ययं तेषां मृतानां भार्यादीनां यथा प्रत्ययो भवति—मह्यमुदकं दत्तमिति, तथोदकमुत्सिञ्चन्ति। त्रिरित्यनुवृत्तेस्त्रियः। आचारात्पिड्यत्वाच्च वाससा तिलमिश्रं हस्ताभ्यां। भारद्वाजाय यज्ञशर्मणे एतत्तिलोदकं ददा-
मीति प्रयोगः। उत्सिच्या प्रतीक्षाः पृष्ठनोऽनिरीक्षमाणा ग्राममेत्य गृहं प्रविश्य।
अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते। यत्तत्र मृतविषये स्त्रियः कर्तव्यमित्याहुः
तत्कुर्वन्ति अग्न्युपस्पर्शनगवालम्भनादीनि। एतत्प्रथमेऽहनि। द्विती-
यादि(१)ष्वहरहरअलिनैकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेध उक्तं द्र-
ष्टव्यम् ॥ ९ ॥

इतरेषु चैतदेवैक उपदिशन्ति ॥ १० ॥

‘आकालमभोजन’ (२. १५, २) मित्यादि यदुक्तं तदितरेषु भार्यादि-
भ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु कर्तव्यमित्येके आचार्या उपदिशन्ति ॥ १० * ॥

शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ११ ॥

एकान्तेऽपि विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयः, तान्। मन्त्रवतः (२)अ-
धीतवेदान् सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्र्येषु
मानुषेषु च भोजयेत्। (३)अन्ते ‘ततो ब्राह्मणभोजन’मिति स्मृत्यन्तरे
दर्शनात् ॥ ११ ॥

देशतः कालतः शौचतः सम्पक्प्रतिग्रहीतृत इति
दानानि प्रतिपादयति ॥ १२ ॥

* एतदन्तरं—

ब्राह्मणश्चैतस्मिन् कालेऽमात्यान् केशश्मश्रूणि वा वापयते ॥ ११ ॥

अमात्याः प्रधानाः। स्पृष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

समावृत्ता न वा वपेरन् ॥ १२ ॥

पूर्वापवादोऽयम्। अमात्येष्वपि गुरुकुलात् समावृत्ताः स्नातकाः न केशादि वाप-
येरन् ॥ १२ ॥

न विहारिण इत्यन्ये ॥ १३ ॥

विहारिणो बालाः। तेऽपि न ॥ १३ ॥ इत्यधिकं, घ. पुस्तके.

१. आप. पि. सू. २. ‘अधीताविस्मृतवेदान्’ इति. ङ. पु. ३. ‘अन्ततः’ इति. च’ पु.

अहविष्यहोमः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २४७

सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । (१)शौ-
चं कृच्छ्रादिपरिसमाप्तिः । सम्यक् समीचीनः प्रतप्रहीता 'तुल्यगुणेषु वयो-
वृद्धश्चेय' नित्यादि । एतेषु दानानि देयान्यवश्यं प्रतिपादयति दद्यादिति १२

यस्याऽऽनौ न क्रियते यस्य चाऽग्रं न दीयते

न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

यस्याऽन्नस्यैकदेशः अग्नौ न क्रियते न हूयते (२)यस्माद्वोद्धृत्याऽग्रं न
दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १४ ॥

यत् भक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षार गुड(३)मरीचिलिकु-
चादि । (४)क्षारलवणसंसृष्टं न होतव्यम् ॥ १४ ॥

तथाऽवरान्नसंसृष्टस्य च ॥ १५ ॥

अवरान्नं कुलुत्थादि । तत्संसृष्टस्याप्यन्नस्य होमो न विद्यते ॥ १५ ॥

अथ यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं (५)तस्य कथं होमः ? तत्राह —

अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्माऽपोह्य तस्मिन्-

जुहुयात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १६ ॥

औपासनात् पचनाद्वा ऽग्नेरुदीचीनमुष्णं भस्माऽपोह्य तस्मिन् भस्मनि
जुहुयात् वैश्वदेवमन्त्रैः । एषोऽहविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं हुतं
च भवति हवनार्थनिर्वृत्तेः । अहुतं चाऽग्नौ भवति । भस्ममात्रत्वादिति ।
अत्र बोधायनः—

(६)अथ यद्येतदेवान्नं स्यादुत्तरतो भस्ममिश्रानङ्गारान्निरुह्य तेषु जु-
हुयादिति ।

(७)अपर आह—यान्यहविष्याणि व्यञ्जनान्यहरहर्भोज्यानि तेषा-
मेष संस्कारस्सकृच्च होमोऽमन्त्रक इति ॥ १६ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टे—

न स्त्री जुहुयात् ॥ १७ ॥

१. शौचं कृच्छ्रादि इति. ड. च. पु.

२. 'यस्य ब्राह्मणस्यान्नं न दीयते' इति क.च. पुस्तकयोरधिकम् ।

३. 'गुडसुधालिकुचादि' इति ड. पु.

४. क्षारलवणं, कृत्रिमलवणमिति कुल्लुकः । तिलमुद्गादते शैब्यं सस्ये गोधूमकोद्र-
वौ । घान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् । स्विन्नधान्यं तथा पण्यमूलं
क्षारगणस्तृतः ॥ इति निर्णयसिन्धौ । ५. तस्य कथं भोजनम् ? इति घ. पु.

६. बोधा. गृ.

७. अपरे मन्यन्ते 'इति. घ. पु.

नाऽनुपेनः ॥ १८ ॥

आन्नप्राशनाद्गर्भा नाऽप्रयता भवन्ति ॥ १९ ॥

अन्नप्राशनात्प्राक् गर्भा बाला नाऽप्रयता भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि ।
गौतमस्तु अपां मार्जनादिकमिच्छति । यथाह (१) 'अन्यत्राऽपां मार्जनप्र-
धावनावोक्षणेभ्यः' ॥ १९ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २० ॥

यानत् संवत्सरो न पागूर्यते तावन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥ २३ ॥

यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ २१ ॥

यावद्दिविभागज्ञानं नाऽस्ति तावन्नाऽप्रयता भवन्ति ॥ २१ ॥

(२) ओपनयनादित्यपरम् ॥ २२ ॥

उपयनादर्वाक् नाऽप्रयता गर्भा (३) इत्यपरदर्शनम् ॥ २२ ॥

अत्रोपपत्तिः—

अत्र ह्यधिकारश्चास्त्रैर्भवति ॥ २३ ॥

हि यस्मादत्रोपनयने सति विधिनिषेधशास्त्रैराधिकारो भवति ॥ २३ ॥

सा निष्ठा ॥ २४ ॥

उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसमानाधिकरण्यात्
स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकारस्येति ॥ २४ ॥

स्मृतिश्च ॥ २५ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति—(४) उताऽब्रह्मचारी यथोपपादमूत्रपु-
रीषो भवति नाऽस्याऽचमकलपो विद्यते इति (५) 'प्रागुपनयनात्काम-
चारवादभक्ष' इति गौतमः ॥ २५ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने पञ्चदशी कण्डिका ॥ १५ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-

ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

१. गौ, २. ६. 'अपमार्जन' इति मैसूरपुस्तकपाठः २. ओपनयनादित्येके इति घ.
३. घ. पुस्तके 'भवतीति' इतीति करणान्ते सूत्रं पठित्वा 'इति करणो हेतौ' इति व्याख्यातम् ।
४. 'उते' त्यादि 'विद्यते' इत्यन्ते घ. पुस्तक एवास्ति । ५. गौः घ. २. १.

अथ सप्तमः पटलः ॥

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके पुरा बभूवुः । अथ देवाः
कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः । तेषां ये तथा क-
र्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चाऽमुष्मिन् लोके भव-
न्ति । अथैतन्मनुः शाब्दशब्दं कर्म प्रोवाच । (१) प्रजानि-
श्श्रेयसाय च ॥ १ ॥

(२) श्राद्धविधित्सया तस्य प्रगेचनार्थोऽयमर्थवादः । पुरा किल
देवाश्च मनुष्याश्चाऽस्मिन्नेव लोके सहैव बभूवुः । अथ तं सहभावमसहमाना देवाः
कर्मभिः श्रौतैस्समातैर्गाह्यैश्च यथावदनुष्ठितं दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा क-
र्तुमसमर्था अहीयन्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः । यत एवं कर्म-
णां सामर्थ्यम् अत इदानीमपि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते
कुर्वन्ति यथारभन्त देवाः, ते देवैः ब्रह्मणा च सहामुष्मिन् लोके भवन्ति त्रिवि-
ष्टपे मोदन्ते (३) । अथैवं हीना मनुष्यान् दृष्ट्वा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्द श्रा-
द्धमिति शब्दमानमेतत्कर्म प्रोवाच । किमर्थम् ? प्रजानिःश्रेयसाय, तादर्थ्ये च
तुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसाचेति पाठे छान्दसो यकारस्य
चकारः ।

अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजानिश्श्रेयसं चाऽस्य कर्मणः
फलमिति ॥ १ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥

तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः देवताः । ब्राह्मणा-
स्तु भुञ्जाना आहवनीयार्थे आहवनीयकृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे क-
रणानि—होमो, ब्राह्मणभोजन, पिण्डदानं चेति । अत्र भोजनस्य (४) प्र-
धानत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥ २ ॥

मासि मासि कार्यम् ॥ ३ ॥

तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद्यावज्जीविकोऽभ्यासः ।

१. प्रजानिश्श्रेयसाय च इति पृथक्सूत्रं च. पु. २. मासि श्राद्धविधित्सया इति ड. पु.

३. एवंविधान् इति ख. पुस्तके टिप्पणीपाठः । एवं हीयमानान् इति च. पु.

४. 'प्रधानतमत्वं' इति च. पु.

अपरपक्षस्याऽपराह्णः श्रेयान् ॥ ४ ॥

अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराह्णः प्रशस्ततरः ॥ ४ ॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ५ ॥

यस्यैव पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश(१) तेषामुत्तरमुत्तरं प्रशस्त-
तरम् ॥ ५ ॥

सर्वेष्वेवाऽपरपक्षस्याऽहरसु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति ।

कर्तुंस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वेवाहरसु पितृणां तृप्तिरविशिष्टा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले
नियमेन श्राद्धं करोति सर्वेषु मासषु प्रतिपद्येव द्वितीयायामेवेत्यादि
तस्य कर्तुंस्तस्मात्कालाभिनियमात् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥

कोऽसाधित्याह—

प्रथमंऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ७ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासन्ताने स्त्री-
प्राय जायते । प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥ ७ ॥

द्वितीये स्तेनाः ॥ ८ ॥

जायन्ते चोराः पुत्राः ॥ ८ ॥

(२)तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ९ ॥

(३)व्रताध्ययनसम्पत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९ ॥

चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥

क्षुद्राः पशवोऽजाव्यादयः तद्वान् कर्ता भवति । उत्तरत्राय्येकवचने(४)
कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो न चाऽनपत्यः प्रमीयते ॥११॥

१. तेषां यथात्तरं श्रेयस्त्वम्' इति ड. च. पु.

२. तृतीये क्षुद्रपशुमान् कर्ता भवति ॥ चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ।

३. व्रताध्ययनसम्पत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् । आपस्तम्बस्तु तृतीयचतुर्थयोर्विपरित्यक्तमाह—
तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः । चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ॥ इति पाठो घ पुस्तके ।

४ कर्तुर्नुवादः, इति घ पु. ।

पुमांस एव भवन्ति, (१) बहवश्च भवन्ति, न चाऽनपत्यः प्रमीयते जीव-
त्स्वेव पुत्रेषु सन्निहितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु, न देशान्तरं
गतेषु, नाऽपि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥ ११ ॥

षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च ॥ १२ ॥

अध्वशीलः पान्थः । अक्षशीलः कितवः ॥ १२ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १३ ॥

कर्षः कृषिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १३ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नवमे एकखुराः ॥ १५ ॥

अश्वादयः ॥ १५ ॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १६ ॥

व्यवहारो वाणिज्यम्, शास्त्रपरिज्ञानं वा ॥ १६ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १७ ॥

कृष्णमयः कृष्णायसम् । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥ १७ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १८ ॥

द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥ १८ ॥

त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो

युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयोदश्यां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनी
यानि भवन्ति । किं तु ते पुत्रा युवमारिणः युवान एव म्रियन्ते (२) ॥ १९ ॥

चतुर्दश आयुधे राद्धिः ॥ २० ॥

संग्रामे जयः ॥ २० ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २१ ॥

१. बहवश्च भवन्ति, भव्याः रूपविद्यादिभिश्चोभमाना भवन्ति, इति घ. ड. पु. ।

२. 'अयुवमारिण' इत्यन्ये इत्यधिक ख. ड. पु. ।

स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाषा व्रीहियवा आपो
मूलफलानि च ॥ २२ ॥

तत्र श्राद्धे त्विदीनि द्रव्याणि यथायथमवश्यमुपयोज्यानि ॥ २२ ॥

स्नेहवति त्वेवाऽन्नं तीव्रतरा पितृणां प्रीतिर्द्वा-

वीयांसं च कालम् ॥ २३ ॥

यद्वा तद्वा अन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मिन्नाऽयाद्विभिरुपसिक्ते पितृ-
णां तीव्रतरा प्रकुप्यतरा प्रीतिर्भवति । सा च द्राव्यानां च कालमनुवर्तते ॥

तथा धर्माहूतेन द्रव्येण तीर्थं प्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥

धर्माहूतं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनाऽपि तथा तीव्रतरा पितृ-
णां प्रीतिर्द्वावीयांसं च कालमिति ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥

उत्तरत्र मांसग्रहणादिहापि मांसस्य ग्रहणम् । गव्येन मांसेन संवत्सरं
पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भूयांसमतो माहिषेण ॥ २६ ॥

माहिषेण मांसेन, अतः संवत्सरात् भूयांस बहुतरं कालं पितृणां
प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥

एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

एतेन माहिषेण मांसेनाऽन्येषामपि ग्राम्याणामजादीनामारण्यानां च शशा-
दीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम्—पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रति-
षिद्धानां मा भूदिति ॥ २७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने षोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ १ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेष्वसनेषूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्गमां-
सेनाऽनन्तं कालं प्रीतिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥ १ ॥

तथा शतबलेर्मत्स्यस्य मांसेन ॥ २ ॥

शतबलिर्बहुशतयुको रोहिताख्यः ॥ २ ॥

वाघ्राणस्य च ॥ ३ ॥

व्याख्यातो वाघ्राणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति ॥ ३ ॥

प्रयतः प्रसन्नमनाऽसृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो

योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४ ॥

प्रयतः स्नानाचमनादिना शुद्धः । प्रसन्नमनाः अव्याकुलमनाः । सृष्टः उत्सा-
हवान् । (१) 'सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे हत्वाऽपी'तिदर्शनात् । (२) 'वृत्तिसर्गताय-
नेषु क्रमः' इत्यत्र च सर्ग उत्साहः । एवभूतो ब्राह्मणान् भोजयेत् । कीदृ-
शान्? ब्रह्मविदः आत्मविदः । यान्यादिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धा मातु-
लादयः । गोत्रसम्बन्धाः सगोत्राः । मन्त्रसम्बन्धा ऋत्विजां याज्याश्च । अन्ते-
वासिसम्बन्धाः शिष्या आचार्याश्च ॥ ४ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥

यदि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव ल-
भ्यन्ते, तदा समुदेतो विद्यावृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः
किमुत मातुलादय इत्यपिशब्दस्याऽर्थः ॥ ५ ॥

एतेनाऽन्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ६ ॥

एतेन सोदर्येण अन्तेवासिनः बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्या-
दिभिरसम्बन्धास्सर्व एव व्याख्याताः—अन्येषामभावे समुदेता भोजयि-
तव्या इति ।

अत्र मनुः—

(३) 'एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्तु विज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

(१) मातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं (२) विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ इति ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥

सम्बन्धिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

सम्भोजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पितृन् गच्छति

नोऽथ देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या

शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ८ ॥

परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति सम्भोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः
पिशाचभिक्षायाः । नैषा पितृन् गच्छति नाऽपि देवान् । किं तु क्षीणपुण्या परलो-
कप्रयोजनराहिता सती इहैव चरति लोके यथा गौर्मृतवत्सा गृहाभ्यन्तर
एव चरति न बहिर्गच्छति तद्वदेतत् ॥ ८ ॥

तद्वथाचष्टे—

इहैव सम्भुञ्जतीति दक्षिणा कुलात्कुलं विनश्यतीति ॥ ९ ॥

सम्भुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धे दानक्रिया
गृहात् गृहं गत्वा इहैव लोके नश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः परेग्राह्यः ?

तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेत्सन् ॥ १० ॥

यो वयसा वृद्धस्स तावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृशः ईप्सन् लि-
प्समानश्च भवति स ग्राह्यः (३) । अद्रव्यकृशोऽपि अवृद्धोऽपि, द्वयोस्तु
समवाये यथारुचीति ॥ १० ॥

पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेदयितव्यम्—श्वः श्राद्धं भविता
तत्र भवताऽऽहवनीयार्थे प्रसादः कर्तव्य इति ॥ ११ ॥

अपरेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥

अपरेद्युः श्राद्धदिने द्वितीयं निवेदनं कर्तव्यमद्य श्राद्धमिति ॥ १२ ॥

तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥

आमन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्तृतीयं भवति ॥ १३ ॥

त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥

न केवलं निवेदनमेव त्रिर्भवति । किं तर्हि यच्च यावच्च श्राद्धे तत्सर्वं त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनपिण्डानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवाऽपराह्णे ॥ १४ ॥

यथाप्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रासवराध्यं प्राश्नीयाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥

सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समासेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्ततस्समवदाय ग्रासवराध्यं प्राश्नीयात् यथोक्तं गृह्ये (१) 'उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासवराध्यं प्राश्नीया'दिति । तत्र प्रयोगः (२) पूर्वेषु निवेदनम् । तद्वत् परेषुः प्रातर्भोजनकाले आमन्त्रणं-सिद्धमागम्यतामिति । ततो होमादिपिण्डनिधानान्तमेकैकमपवृज्य ततः सर्वतस्समवदाय ग्रासावराध्यस्य (३) 'प्राणे निविष्टे'ति प्राशनमिति ॥ १६ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥ १७ ॥

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥'

इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः । तेषां वृत्तिराचार आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूदपात्रादध्य-पात्रादादायाऽध्यक्षानमिति । (४) पितरिदं तेऽध्यम्, पितामहेदं तेऽध्यम्, प्रपितामहेदं तेऽध्यमिति मन्त्रा आश्वलायनके (५) । यद्यप्युदी-

१. आ. प. गृ. २१. ९. २. पूर्वेषुर्नवावरेभ्यो निवेदनं, इति च. पु. ।

३. 'प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय' इति मन्त्रः ।

४. 'अमुष्मै स्वधा नम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणार्थं दद्यात्' ततस्तिलान् श्राद्धभूमौ विकिरेत्, इति अधिकः पाठो घ. ङ. पुस्तकयोः ।

५. आश्व. गृ. ४ ८ ३. ।

व्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामर्थ्यात् सर्वेषामपि भवति ॥ १७ ॥

‘उद्दिध्रयतामग्नौ च क्रियता’ मित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥

होमकाल ‘उद्दिध्रयतामग्नौ च क्रियतामि’त्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते। मन्त्रे(१)‘अधीष्टे च’ति लोट्प्रत्ययः ॥ १८ ॥

‘काममुद्दिध्रयतां काममग्नौ च क्रियता’मित्यतिसृष्ट

उद्धरेज्जुहुयाच्च ॥ १९ ॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्दिध्रयतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृजेयुः अनु-
जानीयुः । तश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पकादन्ना-
दन्यस्मिन् पात्रे पृथक्करणम् । तत्सूत्रकारेण ज्ञापितमष्टकाश्राद्धे ॥ १९ ॥

इवभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥

(श्वभिरिति बहुवचनात् ग्रामसूकरादीनां तादृशानां ग्रहणम् ।) अप-
पात्राः पतितादयः, प्रतिलोमादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते
शिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा(२)परिश्रिते कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

श्वित्रदिशिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रशू-

द्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे भुञ्जानाः

पङ्क्तिदूषणा भवन्ति ॥ २१ ॥

(३)श्वित्रदिश्री श्वेतकुष्ठौ । शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशेफ इत्यन्ये । पर-
तल्पगामी यः परतल्पं गत्वा अकृतप्रायश्चित्तः तस्य ग्रहणम् । आयुधीयपुत्रः
क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणः तस्य पुत्रः । शूद्रेण
ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चण्डालः । न तस्य प्रसङ्गः । ‘ब्राह्मणान् ब्रह्मविद्’ इत्यु-
क्त्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम्-क्रमविवाहे यः शूद्रायां पूर्वमुत्पाद्य
पश्चात् ब्राह्मण्यामुत्पादयति तस्य पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति । स
हि पिता शूद्रः सम्पन्नः । श्रूयते हि(४)‘तज्जाया जाया भवति यदस्यां
जायते पुनरि’ति । स्मर्यते च—

(५)‘यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारपरिग्रहः ।

न तन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम् ॥’ इति ।

१. पा. सू. ३. ३. ११६. () कुण्डलान्तर्गतो भागः घ. पुस्तक एवास्ति ।

२. ‘परिश्रितेन’ इति, क. च. पु. ।

३. श्वित्रौ. म श्वित्रौ कुष्ठौ. इति घ. पु. । “ ४. ऐ. बा. ७. ३. १३.

५. या. स्मृ. १. ५७. ।

(१) एते शिवश्यादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं दूषयन्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥ २१ ॥

✓ त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकेतश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्ये-
ष्ठसामिको वेदाध्यायनूचानपुत्रः श्रोत्रिय ✓
इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ॥ २२ ॥

‘मधुवाता कृतायत’ इत्येष तृचः (२) त्रिमधुः । तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो मधुशब्दाः । इह तु तदध्यायी पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिसुपर्णः (३) चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा’ इत्यादिकस्तृचो बाह्वृचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके (४) ‘ब्रह्म मेतु मा’मित्यादयः त्रयोऽनुवाका इत्याहुः । तत्र हि ‘य इमं त्रिसुपर्णम-याचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते ‘आसहस्रान् पङ्क्तिं पुनन्ती’ति च । पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः । त्रिणाचिकेतः नाचिकेताऽग्निर्वह्नीषु शस्त्रासु विधीयते (५) तैत्तिरीयके, कठवल्लीषु, शतपथे च । तं यो वेद मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिणाचिकेतः (६) नाचिकेताग्नेस्त्रिश्चेत्यन्ये । विरजानुवाकाध्यायीत्यन्ये, (७) प्राणापानेत्यादि । चतुर्मेधः अश्वमेधः, सर्वमेधः, पुरुषमेधः, पितृमेधः, इति चत्वारो मेधाः । तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां यज्ञानामाहर्तेत्यन्ये । पञ्च गिनः

१. इतः पूर्वं वृषलीपतिः वृषली शूद्रकन्या अदत्ता रजस्वला च वृषली तस्याः पतिः निषिद्धव्यविक्रैः तिलकम्बलरसविक्रैः । राजभृत्यः राज्ञस्सकाशात् भृत्यैः वेतनं गृह्णाति स राजभृत्यः ॥ ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नस्सन् यस्योत्पादयिता सन्दिग्धः स तदुत्पन्न एवेति । शिपिविष्टादयः श्राद्धे भुञ्जानाः, . . . इति पाठो घ. पुस्तके ।

२. मधु वाता ऋतायते, मधु नक्तमुतोषसि, मधुमान्नो वनस्पतिः (ते. सं. ४. २. ९.) इति तिस्रः ऋचः त्रिमधुः ।

३. चतुष्कपर्दा युवतिः, एकस्सुपर्णस्ससमुद्रम्, सुपर्ण विप्राः, इति तिस्रः ऋचः (ऋ. सं. ८. ६. १६.)

४. ब्रह्ममेतु माम्, ब्रह्ममेधया, ब्रह्ममेधवा, तै. आ. (महानारायणोपनिषदि.) (३८, ३९, ४०.) इति त्रयोऽनुवाकाः त्रिसुपर्णः ।

५. तैत्तिरीयके. ब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशे प्रपाठक आम्नातः । कठोपनिषदि प्रथमादित्रिषु वल्लीषु, शतपथे ।

६. नाचिकेताग्नेस्त्रिश्चेत्यन्ये, इति. च. पु.

७. प्राणापानव्योनादानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरह विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा. (तै. आ. (महाना.) ९५.) इत्यादिः विरजानुवाकः ।

सभ्यावसथ्याभ्यां सह । (१) पञ्चानां काठकाग्निनामध्येता वा । ज्येष्ठसाम तलवकारिणां प्रसिद्धं उदु त्यं, चित्रमित्येतयोर्गौतम । तद्वायतीति ज्येष्ठ-
समागः । ज्येष्ठसामिक इति पाठे ग्रीह्यादित्वात् ठन् । वेदाध्यायी स्वाध्या-
यपरः । अनूचानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः । श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थं
द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुजानाः पङ्क्तिं शोधयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याऽनन्तर-
मिति शब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यविभक्तिकपाठो
व्याख्यातः ॥ २२ ॥

न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥ २३ ॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यदादित्योऽस्तमियात्
तदा श्राद्धशेषं न कुर्वीत, अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीतेति ॥ २३ ॥

आरब्धे चाऽभोजनमासमापनात् (अन्यत्र
राहुदर्शनात्) ॥ २४ ॥

पूर्वेद्युर्निवेदनप्रभृत्यापिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः । अ-
नन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । 'न च नक्त'मित्यस्यापवादः राहु-
दर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उद्दीच्यास्त्वेतत्प्रायेण न पठन्ति । तथा च
पूर्वेन व्याख्यातम् । प्रत्युत 'न च नक्त'मित्येतत् सोमग्रहणविषयमिति
व्याख्यातम् । पठ्यमानं तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम् ॥ २४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने सप्तदशी कण्डिका ॥ १७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-

ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

-
१. सावित्र, नाचिकेत, चातुर्होत्र, वैश्वसृजा, रुणकेतुकाख्याः पञ्च चयनविशेषाः
तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ याष्टके दशमादिषु त्रिषु (काठके. १. २. ३) प्रपाठकेषु
समन्त्रका आम्नाताः पञ्चाग्नयः । छान्दोग्योपनिषद्याम्नातपञ्चाग्निविद्या-
ध्यायी पञ्चारितरिति मनौ (३. १८५) मेधातिथिः ।

अथाष्टमः पटलः ॥

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥

विलयनं नवनीतमलम् । यस्य दध्नो हस्तादिना मन्थनमात्रं न जलेन मिश्रणं तन्मथितम् । तथा च नैघण्डुकाः—

(१) 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुधर्मिर्निर्जलमि'ति ।

यन्त्रपीडितानां तिलानां कलकः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे । मांस-
मप्रतिषिद्धमपि । एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १ ॥

कृष्णधान्यं शूद्रान्नं ये चान्येऽनाद्यसम्मतः ॥ २ ॥

कृष्णधान्यं (२) माषादि । न कृष्णा ब्रीहयः । शूद्रान्नं पक्वमपक्वं च । ये
चान्येऽनाद्यत्वेनाभोज्यत्वेन सम्मतः तांश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥

(३) अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् ॥ ३ ॥

अहविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावचनम् । क्रोधः क्रोपः येन च कृते-
नोक्तेन वा परं क्रोधयेत्, तच्च वर्जयेत् ॥ ३ ॥

स्मृतिमिच्छन् यशो मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशै-

तानि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

स्मृतिरधिगतस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः । मेधा प्रज्ञा । द्वादशैतानि
विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् । पुनर्वर्जयेदिति गुणार्थोऽ-
नुवादः स्मृत्यादिकं फलं विधातुम् । द्वादशैतानीति वचनं विलयनादे-
रपि परिग्रहार्थम्, अहविष्यादिकमेवानन्तरोक्तं मा ग्राहीदिति ॥ ४ ॥

अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृश-

न्ननग्निपक्ववृत्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्स-

वत्सरमेतद्भ्रतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंशत्स-

म्मितमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

१. अमरको. २. का. वै. ५३.

२. कुलुत्थादि इति घ. च. पुस्तकयोः, कृष्णकुलुत्थादि. इति ड. पु.

३. 'अहविष्य'मित्यादि 'वर्जये' दित्यन्तमेकसूत्रं क. पुस्तके परम् ।

अधोनाभ्युपरि जम्वाच्छाद्येति व्याख्यानम् (१.२४.११) त्रिपवणं त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यदिने सायमिति उदक्मुपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् । अनग्नि-
पक्ववृत्तिः, वृत्तिः शरीरयात्रा, सा अग्निपक्वेन न कार्या । अग्निग्रहणात्
कालपक्षस्याऽऽप्रादेरदोषः । अच्छायोपगतः छायामनुपगच्छन् । स्थानस-
निकः स्थानासनवान् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा चिच्छयनम् ।
एतत् 'विलयनं मथित'मित्यारभ्याऽनन्तरमुक्तं संवत्सरं व्रतं चरेत् । एत-
द्भूतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन सम्मितं सदृशं यावत्तस्य
फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयो-
जनमिति ।

अपर आह—'विलयनं मथित'मित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकाम-
स्य । 'अधोनाभी'त्यादिकं तु सम्मितं व्रतमिति । एतच्च ब्रह्मचारि-
णा गृहस्थस्य च भवति ।

तथा च बौधायनः—

(१)'अष्टाचत्वारिंशत्सम्मितमित्याचक्षते तस्य सङ्क्षेपः संवत्सरः ।
तं संवत्सरमनुव्याख्यास्यामः—स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेव प्रति-
पद्येत । अथ यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशाश्मश्रुलोमनखानि वापयि-
त्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे'त्यादि ॥ ५ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ६ ॥

अथाऽहरहः कर्तव्यं श्राद्धमुच्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ६ ॥

बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्ग्रामात्कर्तव्यं तस्याऽन्नसंस्कारः शुचौ देशे अन्नं
संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनमाधिक्यार्थम् । आर्याः प्रयता इति पूर्व-
मेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥ ७ ॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ८ ॥

तत्र नित्यश्राद्धे द्रव्याणि नवान्येव ग्राह्याणि ॥ ८ ॥

कानि पुनस्तानि ?

यैरन्नं संस्क्रियते तेषु च भुज्यते ॥ ९ ॥

यैर्भाण्डैरन्नं संस्क्रियते तेषु च कांश्यादिषु भुज्यते तानि नवान्तीति ॥ ९ ॥

नित्यश्राद्धम्] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २६१

तानि च भुक्तवद्भयो दद्यात् ॥ १० ॥

तानि भाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भयो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । एवं प्रत्यहम् ॥ १० ॥

समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ ११ ॥

समुदेतवचनं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ११ ॥

न चाऽतद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

भाण्डेषु यत् भुक्तशिष्टं तदिहोच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवतां ये गुणास्तद्रहिताय न दद्यात् तद्गुणायैव दद्यादिति (१) ॥ १२ ॥

एवं संवत्सरम् ॥ १३ ॥

एवमेतन्नित्यश्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ १३ ॥

तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १४ ॥

तेषां संवत्सरस्याऽह्ना उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहितवर्णेन अजेन श्राद्धं कर्तव्यम् । दृश्यते चाप्यन्यत्राऽस्मिन्नर्थे लोहशब्दः—(२) 'लोहस्तूपरो भवत्यप्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वे'ति । च-मकेषु च भवति (३) 'श्यामं च मे लोहं च म' इति ॥ १४ ॥

मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १५ ॥

मानं धिष्ण्वं वेदिका । दृश्यते हि मिनोतेरस्मिन्नर्थे प्रयोगः अग्रेणाऽऽग्नीध्रं चतुर उपस्त्रावं विमितं विमिन्वन्ति पुरस्तादुन्नतं पश्चा-न्नितमि'ति । स एवायमुपसर्गरहितस्य प्रयोगः । तं मानं कारयेत् कर्म-करैः, प्रतिच्छन्नं च तद्भवति तिरस्कारिण्यादिना । इदमपि ग्रामाद्बहिरेव ॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १६ ॥

तस्य मानस्योत्तरास्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ १६ ॥

✓ उभयान्पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानान्माने च

पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १७ ॥

१. तदलाभे एतानि भुक्तवद्भयो ददाति उच्छिष्टानि श्राद्धे भुक्तवद्भय एव दद्यात् ॥

इत्यधिकं घ. पुस्तके । २. लोहेन इति घ. पु.

३. तै. स. ४. ७. ५. "अग्नाविष्णू सजोषसा" इत्याद्या एकादशानुवाकाः चमका इ-त्युच्यन्ते 'चमे' शब्दघटित्वात् ।

तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिम्ना उभयान् पश्यति, कांश्च कांश्च ब्राह्मणन्भु-
ज्जानान् तस्मिन्नेव च माने पितृन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण
पश्यति तथा माने समागतान् पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपदि-
शन्ति धर्मज्ञाः ॥ १७ ॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं क्रियताम्, मा वा कारि । अकरणेऽपि न
प्रत्यवाय इति ॥ १८ ॥

श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ते पितरः ॥ १९ ॥

हि यस्मादन्येऽहनि यद्दर्शनमुपगच्छन्ति, तच्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ते
ज्ञापयन्ति कर्तारम् । तस्मात् तत् कृताकृतमिति ॥ १९ ॥

अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्टं दद्युरित्यन्त एकः ।

तिष्येण पुष्टिकामः ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्नेऽष्टादशी कण्डिका ॥ १८ ॥

गौरसर्षपाणां चूर्णानि कारयित्वा तैः पाणिपादं प्र-
क्षाल्य मुखं कर्णौ प्राश्य च यद्वातो नाऽतिवाति तदा-
सनोऽजिनं वस्तस्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षिणा-
मुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥

पुष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण(१) 'नक्षत्रे च
लुपी'त्यधिकरणे तृतीया । तिष्ये नक्षत्रे गौराणां सर्षपाणां चूर्णानि कर्म-
करैः कारयेत् । कारयित्वा तच्चूर्णैः पाणी पादौ प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ च प्रक्षा-
ल्य चूर्णशेषं प्राश्नीयात् । प्रास्येदिति पाठे प्रास्येत् विकिरेत् । एतावत्
प्रतितिष्यं विशेषकृत्यम् । परं तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदासनं वा-
तो नातिवाति अथो नातीत्य वाति तदासनस्तादृशासनः भुञ्जीतेति व-
क्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तत्र वस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्य कल्पः ।
वाग्यतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥

अनायुष्यं त्वैवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपादिशन्ति ॥२॥

पुण्यार्थप्रयोगः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २६३

यदेवंमुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं तत् भोक्तुर्या माता तस्या
अनायुष्यमनायुष्यकरमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृमता नैतद्भूतं
कार्यमिति ॥ २ ॥

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशास्तः ॥ ३ ॥

चमु भक्षणे । यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । औदुम्बरस्ता-
म्रमयः सुवर्णेन मध्येऽलंकृतस्स प्रशास्तः प्रशस्तो भोजने ॥ ३ ॥

नचाऽन्येनाऽपि भोक्तव्यम् ॥ ४ ॥

नचान्येनोपि कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तव्यम् । अपिर्धात्वार्था-
नुवादी । भोक्तव्य इति पुंलिङ्गपाठेऽप्येष एवार्थः ॥ ४ ॥

यावद्ग्रासं सन्नपन्नस्कन्दयन्नाऽपजिहीताऽपजिहीत वा

कृत्स्नं ग्रासं ग्रसति सहाङ्गुष्ठम् ॥ ५ ॥

यावदेव सकृत् ग्रसितुं शक्यं तावदेव सन्नयन् पिण्डीकुर्वन् । अस्कन्द-
यन् भूमावन्नलेपानपातयन् कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीत्यन्वयः । सहाङ्गुष्ठम् आ-
स्येऽपि ग्रासप्रवेशे यथाङ्गुष्ठोऽप्यनुप्रविशति तथा सर्वानेव ग्रासानु-
क्तेन प्रकारेण ग्रसति ग्रसतो मध्ये क्रियान्तरविधिः—नाऽपजिहीत भोजन
पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अपजिहीत वा विमुञ्चेद्वा । किमर्थमिदम्
यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, सत्यं, 'प्रक्रमान्तु नियम्यत' इति
न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवाऽऽन्तादनुष्ठातव्य इत्येवार्थ-
मिदम् ॥ ५ ॥

न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ ६ ॥

भोजनदशायामिदम् । एवमुत्तरम् ॥ ६ ॥

पाणिं च नाऽवधूनुयात् ॥ ७ ॥

पाणिरत्र दक्षिणः ॥ ७ ॥

आचम्य चोर्ध्वौ पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात् ॥ ८ ॥

भुक्ताऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वौ धारयेत् यावत् प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ
भवतः ॥ ८ ॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

भुक्ता नियमेनाग्निरुपस्पृश्यः ॥ ९ ॥

दिवाच न भुञ्जीताऽन्यन्मूलफलेभ्यः ॥ १० ॥

मूलानि कन्दाः । फलान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यदिवा न भुञ्जीत । तद्वक्षणे न दोषः ॥ १० ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि च वर्जयेत् ॥ ११ ॥

(१)तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजये' दित्यादौ ब्राह्मणो भूत्वा न भुञ्जीत अनुदेश्यानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च सङ्कल्पितानि च न भुञ्जीत ॥ ११ ॥

सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥ १२ ॥

उत्तराच्छादनमुपरिवासः । तेन यज्ञोपवीतेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नाऽस्य भोजने "अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ" इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय इत्यन्ये ॥ १२ ॥

नैयामिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ १३ ॥

यन्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं, तत् स्नेहद्रव्ययुक्तमेव दद्यात् । न शुष्कम् ॥ १३ ॥

तत्र विशेषः—

सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ १४ ॥

अभावे तैलं शाकमिति ॥ १५ ॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसस्याऽभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १५ ॥

मघासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १६ ॥

मघासु पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकोनविंशी काण्डिका ॥ १९ ॥

मासि श्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन
शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥ १ ॥

येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् अध्यङ्गे, उद्धर्तने, भक्ष्ये, भोज्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य तिलानां द्रोणं द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजयेत् । द्रोणंद्रोणमिति वीप्सावचनं तु प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्ये तु एवंभूताः प्रबलाः प्रयत्नेनाऽन्विष्य भोजयितव्या इति ॥ १ ॥

समुदेतांश्च भोजयेन्न चाऽतद्गुणायोच्छिष्टं दद्युः ॥ २ ॥

व्याख्यातमिदम् । दद्युरिति बहुवचनं तथाविधकर्तृबहुत्वापेक्षम् । वचनव्यत्ययो वा ॥ २ ॥

अथ पुष्टिकामस्यैवाऽपरः प्रयोग आ पटलसमाप्तेः—

उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्यैकरात्रमवराध्यमुष्य ति-
ष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं श्रपयित्वा महाराज-
मिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा
पुष्टयर्थेन सिद्धिं वाचयीत ॥ ३ ॥

पुष्टिकामः पुरुष एकरात्रावरमुपवासं कृत्वा उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तिष्येण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं श्रपयित्वा (१) महाराज वैश्रवणं यजेत । आज्यभागान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रधान होमः । स्विष्टकृदादिजयादयः । परिषेचनान्ते तेन सर्पिष्मता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेद् वचनम् । भोजयित्वा सिद्धिं वाचयीत पुष्टिरस्तिवति ॥ ३ ॥

एवमहरहरापरस्मात्तिष्यात् ॥ ४ ॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादिसिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यमापरस्मात्तिष्यात् यावदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ४ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ५ ॥

१ कुबेराय वैश्रवाणाय । महाराजाय नमः । (तै. आर. १. ३१.) इति मन्त्र वैश्रवणस्य महाराजपदेन सामानाधिकरण्यात् ॥

द्वितीये तिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानम् । एवमातृतीयात् ॥५॥

त्रींस्तृतीये ॥ ६ ॥

तृतीये तिष्ये त्रीन् भोजयेदाचतुर्थात् ॥ ६ ॥

एवं संवत्सरमभ्युच्चयेन ॥ ७ ॥

एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः पूर्यते तावत् कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनं चाऽभ्युच्चयेन भवति । चतुर्थाप्रभृति चत्वारः, पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥७॥
एवं कृते फलमाह—

महान्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥

महत्या पुष्ट्या युक्तो भवति ॥ ८ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९ ॥

उपवासस्त्वादित एव पुष्ये भवति । न प्रतिपुष्यम् ॥ ९ ॥

आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १० ॥

आत्ततेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ १० ॥

भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुषांश्च नाऽधितिष्ठेत् नाऽऽक्रामेत् ॥ ११ ॥

पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

एकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं च वर्जयेत् न कुर्यात् ॥१२॥

प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥

प्रेङ्खोलनं दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १३ ॥

जानुनि चाऽत्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥

एकस्मिन् जानुनि इतरस्या जङ्घायाः अत्याधानमवस्थापनं च वर्जयेत् ॥१४॥

नखैश्च नखवादनः ॥ १५ ॥

स्पष्टम् ॥ १५ ॥

स्फोटनानि चाऽकारणात् ॥ १६ ॥

पर्वसन्धीनां स्फोटनानि वर्जयेत् अकारणात्, कारणं श्रमवातादि ।
वादनस्फोटनानीति समासपाठेऽप्येष एवार्थः ॥ १६ ॥

पृष्ठार्थप्रयोगः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २६७

यच्चान्यत्परिचक्षते । १७ ॥

यच्चान्यदेवं उक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टाः परिचक्षते गर्हन्ते
तदपि वर्जयेत् ॥ १७ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥

एकश्चशब्दोऽनर्थकः । केचिन्नैव पठन्ति । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यप-
रिग्रहास्तेषु च योक्ता उत्पादयिता स्यान्निरीहस्स्यात् ॥ १८ ॥

प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥

तीर्थं गुणवत् पात्रं, यज्ञो वा । तत्र द्रव्यस्याऽर्जितस्य प्रतिपाद-
यिता स्यात् ॥ १९ ॥

यन्ता चाऽतीर्थे यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥

यन्ता नियन्ता अप्रदाता अतीर्थे अप्रदाता च स्यात् । यतः पुरुषादप्र-
दानेऽपि न भयं स्यात् । भयसम्भवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ २० ॥

सङ्ग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥

अर्थप्रदानप्रियवचनानुसरणादिभिर्मनुष्याणां सङ्ग्रहणशीलस्स्यात् २१

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥

धर्माविरुद्धा ये भोगाः स्वचन्दनस्वभायास्तेवनादयः, तेषां च
भोगशीलस्स्यात् ॥ २२ ॥

एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥

एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रकारमनुतिष्ठन्नुभौ लोकावभिजयति
भोगेनेमं लोकं, तीर्थे प्रतिपादनेन चाऽमुं लोकमिति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने विंशी कण्डिका ॥ २० ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-

ज्ज्वलार्यां द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

नवमः पटलः ॥

‘सर्वाश्रमाणां समयपदानी’ त्युक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमाः ?
इत्यत आह—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्य, माचार्यकुलं, मौनं,
वानप्रस्थमिति ॥ १ ॥

आश्रम्यन्त्येषु श्रेयोऽर्थिनः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषा सामान्यसंज्ञा ।
गृहे तिष्ठति कुटुम्बरक्षणपर इति गृहस्थः । तस्य भावो गार्हस्थ्यम् । स एक
आश्रमः । आचार्यकुलं तत्र वासो लक्षणया सोऽप्येकः । ‘मनु अवबोधन’
मनुत इति मुनिर्ज्ञानपरः । तस्य भावो मौनम् । सोऽपरः । वनं प्रतिष्ठत
इति वनप्रस्थः । स एव वानप्रस्थः । प्रज्ञादित्वाद्गुणः । तस्य भावो वानप्र-
स्थम् । इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । एतावन्त एवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णां
मेवोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनं “(१) ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्ष-
विधानात् गार्हस्थ्यस्ये”ति स्मृत्यन्तरोक्तं मा ग्राहीदिति ॥ १ ॥

तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥

तेष्वश्रमेषु चतुर्ष्वपि यथाशास्त्रमव्यग्रस्तमाहितमना भूत्वा यो
वर्तते, स क्षेममभयं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमविकल्प उक्तो वेदितव्यः
निश्रेयसार्थिनाऽन्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवाहितेन वर्तितव्यमिति ।
तथा च गौतमः—(२) ‘तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवत’ इति ॥ २ ॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥

उपनयनप्रभृति य आचार्यकुले वासोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षादीनामन्यत-
मस्त सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३ ॥

सर्वेषामनूत्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥

अनूत्सर्गः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनूत्सर्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां
समानः । तस्मादाचार्यकुले वासस्समान इति ॥ ४ ॥

बुध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥

प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि विहितानि, तानि बुध्वा गृहस्थस्यैतानि

आश्रयाः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २६९

कर्तव्यानि । एवामननुष्ठाने प्रत्यवायः । फलं चेदमेषाम्, एतानि शक्या-
न्यनुष्ठानं, नैतानीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्कर्म फलं वा कामयेत तदारभेत
तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥

तत्र गार्हस्थ्यस्य पूर्वमेव प्रपञ्चितत्वाद्ध्ययनानन्तरं प्रतिपिप्सित-
स्याऽऽचार्यकुलस्य स्वरूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसिदत

आचार्यकुले शरीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥६॥

यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः 'अथ ब्रह्मचर्याविधि'रि-
त्यारभ्याऽग्नीन्धनादिनियम उक्तः, अतस्तेनैव नियमेनाऽऽन्तमाशरीरपाता-
दनूपसीदतः उपसदनमेवानूपसदनं तत्कुर्वतः आचार्यकुले शरीरन्यासः परि-
त्यागो भवति ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्य । तत्रैवाऽऽमरणात्तिष्ठेत्, नाऽऽश्रमा-
न्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाश्रममात्मनः क्षेमं मन्येतेति । मनुः—

(१) 'आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वात्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाऽऽजायते पुनः ॥'

इति ॥ ६ ॥

अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥

अथाऽनन्तर परिव्राजो धर्म उच्यते । दृष्टादृष्टार्थान् सर्वानेवाऽऽरम्भान्
परित्यज्याऽऽत्मलाभाय संन्यासाश्रमं परिव्रजतीति परिव्राज् संन्यासी ॥७॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति परिव्रज्यां
कुर्याद्यदि तथैव पक्कषायो भवति । श्रूयते च (२) 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव-
जेत् गृहाद्वा वनाद्वेति, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति च । अत्र
केचिदाहुः—'अत एवेति वचनात् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेना-
श्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्याऽनभिमतैवेति लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः—दार-
परिव्रहे सति 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुत्या विरुध्यते । स

कथं प्रव्रजेदिति । तस्मात्सत्यपि वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मुच्यत इति । तथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

(१) 'न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥' इति ।

अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः ? ऋणश्रुतिविरोधः—(२) जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्विभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य' इति । मयुरपि—

(३) 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अपनाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥' इति ।

मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र(४) 'यदहरेव विरजेदिति' श्रुत्या युक्तं प्रव्रजितुं तदा विरक्तस्य, (५) गार्हस्थ्यादपि भविष्यति । स्मर्यते च—

(६) 'प्राजापत्यां निरूप्येष्टि सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादि'ति ॥

तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतभार्यः पुनर्दारक्रियायामसमर्थः, तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्मात् 'यदहरेव विरजेदिति' (७) त्वेष एव कालः प्रव्रज्यायाः, सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः । यथा 'गृहाद्वा वनाद्दे'ति द्रुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह, तथेति ॥ ८ ॥

तस्योपादिशन्ति ॥ ९ ॥

तस्य परिव्राजः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ९ ॥

अनग्निरनिकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वाध्याय एवो-
त्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्याऽनि-

होऽनमुत्रश्चरेत् ॥ १० ॥

ब्रह्मचारिणस्समिदाधानाद्यशिकार्यं गृहस्थस्यौपासनाद्याग्निहोत्रादि वानप्रस्थस्य(८) 'श्रामणकेनाग्निमाधाय'ति विहितेऽग्नौ होमादि । तस्य

सन्यासिधर्माः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २७१

तु नैवाविधं किञ्चिदग्निकार्यमस्तीत्यनग्निः । निकेतो निवासस्थानं स्वभूतं तदभावादनिकेतः । शर्म सुखं वैषयिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदपि धरणं न प्रतिपन्नः न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरण । स्वाध्यायः प्रणवा-
दिपवित्राणां जपः । अत्र बौधायनः--

‘वृक्षमूलिको वेद सन्न्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः प्रण-
वात्मको वेदः प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापति’रिति ।
तत्रैव वाचं विसृजेत् । अन्यत्र मौनव्रतः स्यात् । यावता प्राणा ध्रियन्ते
सा प्राणवृत्तिः । तावतीं भिक्षां ग्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य ग्रामे प्रवे-
शः । अन्यदा बहिर्वासः । इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमा-
दयो यस्य न सन्ति सोऽनिर्होऽनमुत्र इत्युक्तः । एवंभूतश्चरेत् । नैकस्मिन्
ग्रामे द्वाहमपि वसेत् । अत्र गौतमः—(१)‘न द्वितीयामपर्तुं रात्रिं ग्रामे
वसेदिति (२)वर्षासु ध्रुवशील’इति च ॥ १० ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ ११ ॥

यत् परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया, तत् तस्य विहितमाच्छादनं, तद्वा-
स आच्छादयेत् । निर्णिज्येति गौतमः ॥ ११ ॥

सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥

सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो
विभूयात् । नग्न एव चरेदिति । अपर आह—

सर्वतो विधितो निषेधतश्चाऽस्य परिमोक्षमेके ब्रुवते । न किञ्चिदस्य
कृत्यं न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥ १२ ॥

एतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति--

सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परि-

त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १३ ॥

सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनृ-
तं (३)‘तादृि सत्याद्विशिष्यत’ इत्यादिके विषये अनृतं वक्तव्यमिति
योऽयं नियमस्तं च परित्यज्य । सुखं मृष्टभोजनादिजन्यम् । दुःखं शीत-
वातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाध्ययनम् । इमं लोकं ऐहलौकिकं काम्यं
कर्म । अमुं च लोकं पारलौकिकं काम्यं कर्म । सर्वमेतत् परित्यज्य आत्मान-

मध्यात्मपटलो(१-२२, २३)कमन्विच्छेत् उपासीतेति । तदेवं ज्ञानबलावल-
म्बनेन हृतविधिनिषेधा ये स्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मनमुपश्य-
स्तम् ॥ १३ ॥

अथैनेषामेव स्वैरचारिणो(१) किं तत्र प्रमाणम् ? तत्राह--

बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं प्रा-
पयति । श्रूयते हि--

(२)'न कर्मणा वर्धते नोकनीयान् । तस्यैवात्मा पदविच्छं विदिष्व ।

न कर्मणा लिप्यते पापकेने' ति(३) 'तद्यथेषीकान्तलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत
पवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति च ॥ स्मर्यते च--

'(४)यथैधांसि समिद्धोऽग्निभस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १४ ॥
तदिदं निराकरोति--

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥

यानि यनेरेव कर्तव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि, तैरेव तद्विप्रतिषिद्धम् ।
तत्र मनुः--

(५)कुड्यन्तं न प्रतिकुड्येदाकुपुः कुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ इति

अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि तानि कर्तव्या
नि । यानि च निषिद्धानि तानि च वर्जनीयानि ॥ १५ ॥

'बुद्धे क्षेमप्रापण' मित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह--

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिद्वै न दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥

आत्मबोधमात्रेण चेत् क्षेमं प्राप्यते, तदा इद्वै शरीरे दुःखं नोपलभेत
ज्ञानी । न चैतदस्ति । न हि ज्ञानिनां मूर्धाभिषिक्तमन्योऽपि क्षुधादुःख-
मेव तावत् क्षणमात्रमपि सोढुं प्रभवति ॥ १६ ॥

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

परलोके भवमपि दुःखमेतेन व्याख्यातं—न स्वैरचारिणां निवर्तत इति । तस्मात् कर्मभिः परिपक्वकषाय एव श्रवणमनननिदिध्यासनैः साक्षात्कृतात्मस्वरूपः प्रतिषिद्धेषु कटाक्षमप्यनिक्षिपन्नष्टाङ्गयोगनिरतो मुच्यत इति* । अत्र बोधायनः(१)--‘एकदण्डी त्रिदण्डी वे’ति । गौतमः (२)--‘मुण्डादिशखी वे’ति ॥ १७ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८ ॥

अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १८ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ १९ ॥

प्रव्रजति प्रकर्षेण व्रजति अपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित इति । तथा च गौतमः(३)--‘ग्रामं च न प्रविशेदि’ति । गतमन्यत्, उत्तरं च ॥१९॥

तस्योपदिशन्त्येकाग्रिरनिकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २० ॥

कः पुनरेकोऽग्निः ? न तावदौपासनः, ब्रह्मचारित्वात् । तस्माल्लौकिकेऽग्नौ यथापूर्वं सायंप्रातस्समिध आदध्यादत्यर्थो विवक्षितः ।

अपर आह—‘श्रामणकनाग्निमाधाये’ति गौतमः । अस्यार्थः—श्रामणकं नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः । तस्मिन् सायंप्रातरग्निकार्यमिति । (४) तथा च बौधायनः—‘वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारो, वैखानसो वने मूलफलाशी तपस्शीलस्सवनेषूदकमुपस्पृशन् श्रामणकेनाऽग्निमुपसमाधायेत्यादि । अन्यद्गतम् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकविंशी कण्डिका ॥ २१ ॥

* एतच्चिह्नानन्तरं अत्र यदुदाहृतं ‘ज्ञानेन सर्वं दह्यत’ इति तत्र ज्ञानदशायाः प्रागाजितानि कर्माणि प्रायश्चित्तेन ज्ञानन वा दह्यन्त इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानदशायां स्वैरचारोऽनुज्ञायते । यस्य हि स्वशरीरेऽपि बीभत्सा स कथं पशूदिभिरविशेषव्रीह्यमादौ प्रवर्तत’ इति भागः कः पुस्तक एवास्ति अधिकपाठतया परिगणितः चः पुस्तके टिप्पण्यम्

१. बौ. ध. २. २. १०. ४०. २. गौ. ध. ३. २२. ३. गौ. ध. ३. ३३

४. तथा च बौधायनः इत्यादिग्रन्थो नास्ति इ चः पुस्तकयोः । बौ. ध. २. ६. १६. १७,

आप० ध० ३५

तस्याऽऽरण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥

अरण्ये भवमारण्यमजिनबलकलादि ॥ १ ॥

ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेत् ॥ २ ॥

ततो मूलादिभिर्वर्तयन् वृत्तिः प्राणयात्रा तां कुर्वश्चरेच्चरणशिलः
स्यात् ॥ २ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चित्कालं वर्तयित्वा अन्ततः अन्ते प्रवृत्तानि
स्वयमेव पतितानि अभिनिश्रयेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तान्य-
भिनिश्रित्य तैर्वर्तयेदिति ॥ ३ ॥

ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् ॥ ४ ॥

ततः कियन्तञ्चित्कालमभ्यक्षः ततो वायुमक्षः तत आकाशमभि-
निश्रयेत् न किञ्चित् भक्षयेदिति । अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४ ॥

तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥

संयुज्यते संश्रयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्ये उत्तरमुत्तरं
समाश्रयणं फलतो विशिष्टमिति दृष्टव्यम् ॥ ५ ॥

अथ वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥

अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके
त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्याऽऽनुपूर्व्यं कर्मापदिशन्ति ॥ ६ ॥

कथम् ?—

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्नीनाधाय कर्माण्यरभते
सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ ७ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थश्च भूत्वाऽग्नीनाधाय कर्माणि
कुर्यात् । कानि १ सोमावराध्यानि अवराधं पश्चार्धं तत्र भवोऽवराध्यः
सोमः अवराध्यो येषां तानि सोमावराध्यानि सोमान्तानि हविर्यज्ञाख्यानि
चातुर्मास्यादीन् हविर्यज्ञान् सोमं चेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते श्रुतौ वि-
हितानि ॥ ७ ॥

गृहान् कृत्वा सदारस्सप्रजस्सहाग्निभिर्बहिर्गामादसेत् ॥ ८ ॥

वानप्रस्थधर्माः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २७५

अथ ग्रामाद्वहिररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्सहैव चाग्निभिर्ग्रामाद्वहिवसेत् ।
अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतन्नास्ति ॥ ८ ॥

एको वा ॥ ९ ॥

अथवा पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य स्वयमेक एव वसेत् । अस्मिन् पक्षे
'प्राजापत्यां निरूप्येष्टि'मिति परित्राज उक्तेन न्यायेन श्रौतान्श्रीनात्मनि
समारोप्य श्रामणकेनाऽग्निमाधाय एकाग्निर्भवेत् ॥ ९ ॥

सिलोज्ज्वेन वर्तयेत् ॥ १० ॥

व्याख्यातः सिलोज्ज्वः । तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकु-
टुम्बस्य एकाकिनश्च साधारणम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १० ॥

न चाऽत ऊर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

यदा सिलोज्ज्वेन वृत्तिर्जाता अत ऊर्ध्वं न कुतश्चिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥ १२ ॥

यदा जुहुयात्तदा अभिषिक्तः स्नातः । अनुवादोऽयं स्नाने विशेषं
विधातुम् ॥ १२ ॥

शनैरपोऽभ्युपेयादभिघ्नन्नाभिमुख आदित्यमु-

दकमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

शनैरवेगेन जलाशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चाऽभिघ्नन् हस्तेनोदकं ताड-
यन् उदकमुपस्पृशेत् स्नायात् आदित्याभिमुखः ॥ १३ ॥

(१) इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथाचोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥ १४ ॥

तस्य द्रन्द्रद्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थं

भोजनार्थं वासिपरशुदात्रकाजानाम् ॥ १५ ॥

यानि पाकार्थानि ताम्रभाण्डादीनि । यानि च भोजनार्थानि कां-
स्यादीनि । वासिर्द्व्यर्थादि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां चतुर्णां (२) मेकैकस्य
द्वे द्वे द्रव्ये उत्पाद्ये इत्येक उपदिशन्ति । काजमपि वास्यादिवदुपकर-
णविशेषो दारुमयः ॥ १५ ॥

द्रन्दानामेकैकमादायेतराणि दत्त्वाऽरण्यमवातिष्ठेत् ॥ १६ ॥

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि भार्यायै
दत्त्वा अरण्यमवतिष्ठत उपतिष्ठत् आश्रयेदिति ॥ १६ ॥

तस्याऽऽरण्येनैवाऽत ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च ॥

तस्य वानप्रस्थस्याऽतोऽरण्यप्रवेशादूर्ध्वं आरण्येनैव नीवारादिना होमः
वृत्तिः प्राणयात्रा प्रतीक्षा अतिथिपूजा च आच्छादनं वल्कलादिना ॥ १७ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥ १८ ॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिताः गृहस्थस्य, तेष्वस्य तत्स्थाने
(१)चरवः कार्याः ॥ १८ ॥

सर्वं चोपांशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥

सर्वं च कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुपांशु भवति पारायणब्रह्मयज्ञाध्य-
यनेन सह । तदप्युपांशु कर्तव्यमिति ॥ १९ ॥

नाऽऽरण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ २० ॥

उपांशुवचनादेव लिङ्गवचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनाऽऽरण्य-
स्था यथा नाऽऽभिमुख्येन शृणुयुः तावदुपांशुवति ॥ २० ॥

अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥

शरणं गृहं तदग्न्यर्थमेव ॥ २१ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ २२ ॥

स्वयं चाऽऽकाश एव वसेत् ॥ २२ ॥

अनुपस्तीर्णे शय्यासने ॥ २३ ॥

शयनं चाऽऽसनं चाऽनुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् न तु किञ्चिदुपस्तीर्य ॥ २३ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥

नवे धान्ये श्यामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसञ्चितं सस्यमनु-
जानीयात् परित्यजेत् । तत्र मनुः—

(२)‘त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च ॥’ इति ॥ २४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने द्वाविंशी कण्डिका ॥ २२ ॥

भूयांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण
सायंप्रातरर्थमाहरेत् ॥ १ ॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन्न सस्यं सञ्चिनुयात् ।
किं तर्हि ? अन्वहमेव पात्रेण येनकेनचित् सायंप्रातश्चाऽर्थमशनीयमात्रमाहरेत्
वानप्रस्थेभ्य एव ॥ १ ॥

एवं कियन्तचित्कालं वर्तयित्वा—

ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेदन्ततः
प्रवृत्तानि ततोऽपि वायुमाकाशमित्यभिनि-
श्रयेत् । तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः
फलतो विशिष्टः ॥ २ ॥

सर्वं गतम् ॥ २ ॥

निरूपिता आश्रमाः । अथेदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषामेव प्राधा-
न्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे श्लोकावुदाहरन्ति—

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयः ।
दक्षिणेनाऽर्यम्णः पन्थानं ते इमशानानि भेजिरे ॥ ३ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋषयः प्रजामीषिरे प्रजातिमभ्यनन्दन् ते
अर्यम्णो यो दक्षिणेन पन्थाः दक्षिणायनमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तेन
(१) वृमादिमार्गेण गत्वा पुनरपि सम्भूय इमशानानि भेजिरे मरणं प्रतिपेदिरे ।
जायस्व म्रियस्वेत्याजीवं जीवभावमापेदिरे इति गृहस्थानां निन्दा ॥ ३ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः । उत्तरे-
णाऽर्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वं हि कल्पते ॥ ४ ॥

ये (२) तु प्रजांतिं नाभ्यनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण (३) अर्चिरादिमार्गेण
गत्वा अमृतत्वं विभक्तिव्यत्ययः, अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कल्पन्ते
समर्थास्सम्पद्यन्ते ॥ ४ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥ ५ ॥

गृहस्थादन्ये त्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः । तेषामेषा प्रशंसेति ॥ ५ ॥
पुनरपि तेषामव प्रकारान्तरेण प्रशंसा—

अथाऽपि सङ्कल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ६ ॥

अथाऽपि अपि च सङ्कल्पादेव सिद्धयो भवन्ति तेषामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ६ ॥
तत्रोदाहरणम्—

यथा वर्षं प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोज-
वता यच्चाऽन्यदेवंयुक्तम् ॥ ७ ॥

यदि महत्यामनावृष्टौ (१) सत्यां 'वर्षतु देव' इति ते कामयेरन् तदा कामवर्षां पर्जन्या भवति । यदि वा कञ्चिदपुत्रमनुगृह्णीयुः—पुत्रोऽस्य जायतामिति स पुत्रवानेव भवति । यदि वा (२) चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिमवन्तं दिदृक्षेरन् तथैव तद्भवाति । मनस इव जवो येषां ते मनोजवाः तेषां भावो मनोजवता । यदि कामयेरन् अमुं देशमियत्यामेव कालकलायां प्राप्नुयामेति, ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुरिति । यच्चान्यदेवंयुक्तम् रोगिणामारोग्यादि तदपि सङ्कल्पादेव तथा भवति ॥ ७ ॥

यस्मादेवम्—

तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टा-

नाश्रमानेतानेके ब्रुवते ॥ ८ ॥

तस्माच्छ्रुतितः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'त्यादिश्रुत्यनुगतत्वा-
दुक्तेन प्रकारेण प्रत्यक्षफलत्वाच्च एतानूर्ध्वरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गार्ह-
स्थ्यादुत्कृष्टानेके ब्रुवत इति ॥ ८ ॥

तदिदं गार्हस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति—

त्रैवृद्यविद्वानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि
श्रूयन्ते ब्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसम्बन्धा-
न्युच्चैर्नीचैः कार्यमिति तैर्विरुद्धाचारोऽप्रमा-
णमिति मन्यन्ते ॥ ९ ॥

इयवयवा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । तां ये पाठतश्चाऽर्थतश्च विदन्ति ते त्रैविद्याः । तेषु पक्कज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां (१) वेदशास्त्रविदां वेदा एव प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽर्थ इति, निष्ठा निर्णयः । यथाह भगवान् जैमिनिः—(२) 'चोदनालक्षणाऽर्थो धर्मः, इति (३) प्रत्यक्षमनिमित्तमिति च । ततश्च तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते, किंलक्षणानि ? ब्रीहियवादिभिस्सम्बद्धानि "उच्चैः ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषे"त्येवंप्रकाराणि तैर्विद्वद्वाचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति—सर्वेषु वेदेषु सर्वासु च शाखासु अग्निहोत्रादीनि (४) विश्वसृजामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतया विधीयन्ते । अतो गार्हस्थ्यमेव श्रैष्ठ्यम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्तद्विरुद्धा नैवाऽऽश्रयणीयाः यदि वेदाः प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—'एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्ये'ति । एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्यते ॥ ९ ॥

श्मशानानि भोजिर इति निन्दां परिहरति—

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषोऽन्ते पुरुषसंस्कारो विधीयते ॥ १० ॥

यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पितृमेधाख्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु पिशाचा भूत्वा श्मशानमेव सेवन्त इति ॥ १० ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यं फलं स्वर्गशब्दं श्रूयते ॥ ११ ॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरम्, अनन्त्यमपरिमितं स्वर्गशब्दवाच्यं फलं श्रूयते—'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेती'ति । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति (४) यकारश्छान्दसः उपजनः अपपाठो वा ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने त्रयोविंशी कण्डिका ॥ २३ ॥

१. वेदशास्त्रार्थविदां इति छ. पु. २. जै. सू. १. १. २. ३. जै. सू. १. १. ४.

४. सहस्रवत्सरसाध्यं सत्रं विश्वसृजामयनम् । अत्र संवत्सरशब्दो दिनपर इति भीमांसकाः । पू. मी. ६. ७. १३.

५. यकारोपजनच्छान्दसः इति भवितुं युक्तम् ।

पुनरपि गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—

अथाप्यस्य प्रजातिसमृतमान्नाय आह—प्रजामनु
प्रजायमे नदु ते मन्याऽमृतमिति ॥ १ ॥

अथाऽपि अपि च अस्य गृहस्थस्य प्रजापतिं प्रजासन्तानम् अमृतम् अम-
रणम् अन्नायो वेद आह हे मन्दे मरणधर्मेन ! प्रजां जायमानासु त्व प्रजायसे
त्वमेव प्रजारूपेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणः अमृतममरणमिति ।
न त्वं म्रियसे, यतस्त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १ ॥

उपपन्न चैतदित्याह—

अथाऽपि स एवाऽयं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षेणोपल-
भ्यते दृश्यते चाऽपि साम्प्रत्यं देहत्वमे-
वाऽन्यत् ॥ २ ॥

अपि च स एवाऽयं पृथक्विस्तृतः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधाभूत इव
लक्ष्यते । दृश्यते हि साम्प्रत्यं द्वयोः । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्वमिति
स्वार्थिकस्त्वः ॥ २ ॥

यदि पुत्ररूपेणाऽवस्थानं, किमेतावन्त्याह—

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां साम्प्रत्येण
कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

ते पुत्राश्लिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपिता-
महादीनां साम्प्रत्येण परलोकेन सम्बद्धानां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति—अ-
स्याऽयं पुत्र एवं कर्मो, अस्याऽय पौत्र इति । स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्ति-
मतां हि स्वर्गवासश्चर्यते ॥ ३ ॥

एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥ ४ ॥

एवमेनेन प्रकारेण अवरोऽवरः परेषां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयति ॥ ४ ॥

आभूतसम्प्लवात्ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥

भूतसम्प्लवो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणस्स्वर्गजितो भवन्ति ते च ५

पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भाविष्यत्पुराणे ॥६॥

प्रलयानन्तरं सर्गः, तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजार्थाः प्रजापतयो
भवन्तीति भाविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥ ६ ॥

गार्हस्थ्यश्रैष्ठ्यम्] उज्ज्वलोपेतै द्वितीयः प्रश्नः । २८१

अथाऽपि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति । गार्हस्थ्यमेव वरिष्ठमिति ॥ ७ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञ-
मनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तैरित्सह
स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशं-
सन्निति ॥ ८ ॥

त्रयीं विद्यां त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदादिकम् । प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धां धर्मास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिकं सोमयागान्तम् । अनुप्रदानं अन्तर्वेदि बाह्वेदि च दानम् । य एतानि कर्माणि कुर्वते, तैरित् तैरेव सह वयं स्मः त एवाऽस्माकं सहायाः । अन्यन्तु ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन् पुरुषो रजः पांसुर्भूत्वा ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः । यथैवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति, तथा प्रातिषिद्धेषु वर्तमाना अकीर्तिं नरकं च वर्धयेयुः ॥ ८ ॥

तत्राऽऽह--

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं
वनस्पतेर्न परान् हिंसन्ति ॥ ९ ॥

तत्र प्रजासन्ताने ये पापस्य कर्तारः, त एव ध्वंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा यदेव पर्णं वनस्पतेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पतति, न वनस्पतिं शाखान्तरं वा पातयति तद्वत् ॥ ९ ॥

एतदेवोपपादयति--

नाऽस्याऽस्मिँल्लोके कर्मभिस्सम्बन्धो विद्यते तथा
परस्मिन् कर्मफलैः ॥ १० ॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्य अस्मिन् लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोऽयम् । यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नाऽस्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्मफलैरपि सम्बन्धो नाऽस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

आप० ध० ३६

यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तदर्थः-
पमेतेन वक्ष्यमाणान हेतुना वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

प्रजापतेर्हिंरण्यगर्भस्य ऋषाणां च मरीच्यादीनामथं सर्गो देवादिस्तिय-

गन्तः । ते चाऽध्वस्ता एष स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः पापकृतः
स्वयं ध्वंसमानसः परामपि ध्वंसयेयुः; तदैतन्नापपद्यते--पुण्यकृतः सुखे-
नाऽद्यापि वर्तन्ते इति ॥ १२ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य

उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

तत्र स्वर्गो ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयश्शरीराणि परा उत्कृष्टाः
ज्वलन्त्यः दीप्यमाना उपलभ्यन्ते, द्विवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । ध्रुपते
च(१) 'सुकृता वा एतानि ज्योतीषि, यन्नक्षत्राणी'ति । इदमपि प्रमाणं
न पुत्राणां ध्वसे पूर्वेषां प्रध्वंस इति ॥ १३ ॥

स्यात् कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्मशरीरोऽन्त-

वन्तं लोकं जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न

तु तज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमाणाम् ॥ १४ ॥

कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेन भुक्तशेषेण तपसा वा तत्रिणेन
कश्चिदूर्ध्वरेतामसहशरीरेणाऽन्तवन्तं लोकं जयतीति यत्तत् स्यात् सम्म-
वेदपि । यच्च सङ्कल्पादेव सिद्धिस्स्यादिति, तदपि स्यात् न तु
तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यकारणमिति । तदेव 'मेकाश्रम्यं त्वाचार्या' इत्यय-
मेव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते-सर्वे आश्रमा दूषिता भूषिताश्च ।
ततस्तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थि-
तमिति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने चतुर्विंशी कण्डिका ॥ १७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायां

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥१॥

अथ दशमः पटलः ॥

व्याख्यातास्सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका

धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥

उक्तवक्ष्यमाणसङ्कीर्तनं श्रोतुबुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्ते-
यादयः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अध्ययनादयस्त्रयाणाम् । अद्यापना-
दयो ब्राह्मणस्य । युद्धादयः क्षत्रियस्य । कृष्यादयो वैश्यस्य । शुश्रूषा
शूद्रस्य । राजाऽत्राभिषिक्तो विविक्षितः । तस्यैव हि वक्ष्यमाणं धर्मजातं
सम्भवति । तस्य विशेषाद्विशेषतो यद्वक्तव्यं तद्वक्ष्यामः । विशेषानिति
द्वितीयान्तपाठस्तु युक्तः ॥ १ ॥

दक्षिणाद्वारं वेदम पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥

वेदम गृहं पुरं नगरं तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् कारयेत् स्थप-
त्यादिभिः । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ २ ॥

अन्तरस्थां पुरि वेदम ॥ ३ ॥

सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्थां पुरि वेदम मापये-
दात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

तस्य वेदमनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतत् वसन्त्यास्मिन्नि-
त्यावसथः आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संज्ञा(१) ॥ ४ ॥

दक्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदग्द्वारा यथोभयं

सन्दृश्येत बहिरन्तरं चेति ॥ ५ ॥

दक्षिणेनेत्येनबन्तम् । पुरमिति(२) 'एनपा द्वितीये'ति द्वितीयान्तम् ।
पुरस्य दक्षिणतः अदूरे सभा कारयितव्या । दक्षिणोदग्द्वारा दक्षिणस्यामु-
त्तरस्थां च दिशि द्वारं यस्यास्सा तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति
चेत् । यद्वहिर्वृत्तं यच्चऽभ्यन्तरं तदुभयमपि यथा सन्दृश्येतेत्येवमर्थ-
मिति । सैषा द्यूतसभा । तस्यां द्यूतार्थिनः प्रविशन्तीति तदायस्थानं
राज्ञः ॥ ५ ॥

सर्वेष्वेवाऽजस्रा अग्नयस्स्युः ॥ ६ ॥

वेदमन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु लौकिका अग्न-
योऽजस्राः स्युः । अविच्छेदेन धार्याः ॥ ६ ॥

✓ अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ ७ ॥

तेषु चाग्निषु नित्यमग्निपूजा कार्या । यथा गृहमेधे औपासने सायंप्रात-
र्होम इत्यर्थः । मन्त्रावपि तावेव, द्रव्यमपि तदेव ॥ ७ ॥

✓ आवसथे श्रोत्रियावराध्यानि तिथीन् वासयेत् ॥ ८ ॥

आवसथाख्ये स्थाने अतिथीन् वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावराध्या-
निति । अवरपर्यायोऽवराध्यशब्दः । यदि सर्वान्वासयितुं न शक्नोति
श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति ॥ ८ ॥

तेषां यथागुणमावसथाः शय्याऽन्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥

तेषामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्तानुगुणमावसथादि विदेयं विशेषेण
देयम् । आवसथा अपवरकादयः । शय्या खट्वादयः । अन्नमोदनादि । पान(१)
तक्रादि ॥ ९ ॥

गुरुनमात्यांश्च नातिजीवेत् ॥ १० ॥

गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नाऽतिजीवेत् भक्ष्यभोज्याच्छा-
दनादिषु तान्नाऽतिशयीत ॥ १० ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां वाऽव-
सीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वं वा कश्चित् ॥ ११ ॥

अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षुधा आहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधिना
हिमेन नीहारेण वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । आतपः आदित्यरश्मितापः ।
पतैः प्रकारैरभावात् बुद्धिपूर्वं वा न कश्चिद्ब्राह्मणोऽप्यवसीदेत् अवसन्नो
न स्यात् । राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराद्यभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् ।
बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम्—यदा कश्चित् कर्मणं वा दाप्यो भवति,
तदा नाऽसौ हिमातपयोरुपनिवेशयितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः ।
तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति ॥ ११ ॥

सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धृत्याऽवोक्ष्याऽक्षान्निवपेयुग्मान्
वैभीतकान् यथार्थान् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तायाः सभाया मध्ये अधिदेवनं यस्योपरि कित्वा अक्षैर्दोष्यन्ति
तत्स्थानमधिदेवनम् । तत् पूर्वकाष्ठादिना उद्धन्ति उद्धृत्याऽवोक्षति । अवो-
क्ष्य तत्राऽक्षान् युग्मसङ्ख्याकान्वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्
यथार्थान् यावद्भिर्धूतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राज्ञा
नियुक्तः सभिको नाम ॥ १२ ॥

आर्याः शुचयस्सत्यशीला दीवितारस्युः ॥ १३ ॥

आर्याः द्विजातयः । (१) शुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलास्सत्यवादिनः ।
एवंभूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः देवितारः स्युः । त एव तत्र दीव्ये-
युरित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा यथाभाषितं पणं सभिकाय दत्त्वा
गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् ।
स एव च स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलहकारान् ।
तत्र याज्ञवल्क्यः—

(२) भलहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राहयेज्जैत्रं दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥' इति ॥ १३ ॥

आयुधग्रहणं नृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीने-

भ्योऽन्यत्र न विद्येरन् ॥ १४ ॥

आयुधग्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न
विद्येरन् न भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवतीत्याचारः ॥ १४ ॥

क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा

तस्करभयं न विद्यते ॥ १५ ॥

यस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति स एव राजा क्षेम-
कृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १५ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने पञ्चविंशो कण्डिका ॥ २५ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वाह्यणेभ्यो
यथार्हमनन्ताँल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो
यथार्हं विद्यावृत्ताद्यनुरूपं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । एवं दददन्तोँल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरा-
त्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥

ब्राह्मणस्वानि चोरादिभिरपहतानि अपजिगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानाया-
पजित्य प्रहीतुमिच्छन् यो राजा युद्धे चोरैर्हन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ
इत्याहुर्धर्मज्ञाः । सङ्ग्रामो यज्ञः । तस्य आत्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति
शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानिनीषितं तु द्रव्यं
दक्षिणा । सूत्रे तु 'तं यज्ञ इत्याहु'रिति गौणो वादः ॥ २ ॥

एतेनाऽन्ये शूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्य-
मानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥

प्रयोजनं चोरादिभिरपहतानां ब्राह्मणस्वानां प्रत्यानयनादि, तदर्थं
युध्यमाना ये शूरास्तनुत्यजो भवन्ति तेऽप्येतेन राज्ञा व्याख्याता आत्मयूपा
यज्ञा अनन्तदक्षिणा इति ॥ ३ ॥

ग्रामेषु नगरेषु चाऽऽर्याञ्छुचीन् सत्यशीलान्
प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ ४ ॥

आर्याञ्छुचीन् सत्यशीलानिति व्याख्यातम् । एवभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु
नगरेषु च प्रजानां रक्षणार्थं निदध्यात् नियुञ्जति ॥ ४ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ ;

तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा आर्याविगुणा एव
स्युः ॥ ५ ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्षयम् ॥ ६ ॥ ;

सर्वतः सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्षयन्नि-
त्यपपाठः ॥ ६ ॥

क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ७ ॥

ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्ष्यः । ग्रामेभ्यः इति(१) यतश्चाऽध्व-
कालपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्ये'ति पञ्चमी ॥ ७ ॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ ८ ॥

तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते नियुक्ताः स्वामि-
भ्यस्तत्प्रतिदद्याद् राजा तैस्तत् प्रतिदाप्यम् राजा तैः प्रतिदापयेदिति प्रायेण
दन्त्योष्ठ्यं वकारं पठन्ति ॥ ८ ॥

धाम्यं शुल्कमवहारयेत् ॥ ९ ॥

तत्र गौतमः—

(२)'विंशतिभागश्शुल्कः पण्ये' इति । यद्वणिग्भिर्विक्रीयते हिङ्गवादि,
तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति संज्ञा ।
एष धाम्यः धर्म्यश्शुल्कः । तमधिकृतैरेवाऽवहारयेत् ग्राहयेदिति । मूलादिषु
विशेषस्तैरेवोक्तः—(३)'मूलफलपुष्पापधिमधुमांसतृणेष्वनानां षाष्टि-
क्य'मिति ॥ ९ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्योः ॥ १० ॥

सर्ववर्णानां च स्त्रियः ॥ ११ ॥

अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ॥ ११ ॥

कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥

व्यञ्जनानि इमश्वादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२ ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३ ॥

विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्जना अप्यसमाप्तवेदा
अकराः ॥ १३ ॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥

तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः । धर्मपराः, अफलाकाङ्क्षिणः
नित्यनैमित्तिकधर्मनिरताः । धर्मपरा इति किम् ? ये अभिचारकामा मन्त्र-
सिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा मा भूवन्निति ॥ १४ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥

यस्त्रैवर्णिकानां पादावनेक्ता स शूद्रोऽप्यकरः ॥ १५ ॥

अन्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ॥ १६ ॥

एतेऽप्यकराः यावदान्ध्यादि ॥ १६ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ १७ ॥

ये च परिवाजकादयः द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः ।

तथा च वसिष्ठः—

(१)“अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो बालबुद्धतरुणप्र-
शान्ता” इति ॥ १७ ॥

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन्

कुमारीं वा वाचा बाध्यः ॥ १८ ॥

यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युवा अलङ्कृतः अबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः—अत्रेयमास्ते, माऽत्र प्रविशेति ॥ १८ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥

यस्तु जानन्नेव दुष्टभावः प्रलोभनार्थं प्रविशति स दण्ड्यो द्रव्यानु-
रूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो
मा भूदिति ॥ १९ ॥

सन्निपाते वृत्ते शिश्नच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २० ॥

सन्निपातो मैथुनं, तस्मिन् वृत्ते शिश्नच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्ज-
नस्यापि शिश्नस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्नस्य च्छेदनमिति ॥ २० ॥

कुमार्यां तु स्वान्यादाय नादयः ॥ २१ ॥

कुमार्यां तु सन्निपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः, न
शिश्नच्छेदः ॥ २१ ॥

अथ भृत्ये राज्ञा ॥ २२ ॥

अथ सन्निपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यां राज्ञा भृत्ये ग्रासाच्छा-
दनप्रदानेन भर्तव्ये ॥ २२ ॥

नियोगविधिः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २८९

रक्षये चाऽत ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २३ ॥

अतः प्रथमात् सन्निपातात् ऊर्ध्वं मैथुनाच्च रक्षये यथा पुनः मैथुनं
नाचरतस्तथा कार्यं ॥ २३ ॥

निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ २४ ॥

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा निर्वेषा-
भ्युपाये तु स्वामिहस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदारं भर्त्रे इवशुराय वा,
कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं
निरोधः ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने षट्विंशी कण्डिका ॥ २६ ॥

चरिते यथापुरं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ १ ॥

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वं धर्मात् , तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण
सम्बन्धो भवति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं
कारयितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चिदोष इति ॥ १ ॥

परदारप्रसङ्गादुच्यते —

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यस्समाचक्षति ॥ २ ॥

योऽनपत्यः आत्मनश्शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रज्ञं पुत्रमिच्छन् भार्या-
(१)परत्र नियुङ्क्ते, मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयस्सन्तानकाङ्क्षिणः, तद्वि-
षयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा सगोत्रस्थानीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा
सती(२) भर्तृगोत्रधर्मे रधिक्रियेत । अतः भर्तृपक्ष्याणां सगोत्रस्थानी-
या भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यो-
ऽसगोत्रेभ्यस्समाचक्षीत—इयमनपत्या, अस्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति ।
सगोत्रायैव तु समाचक्षीत, तत्रापि देवराय, तदभावे(३) सपिण्डेभ्यः ॥

कः पुनस्सगोत्रस्य विशेषः ? तमाह—

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥

हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कुलयैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्म-

१. परस्मै. इति. क. पु.

२. भर्तृगोत्रधर्मेऽधिक्रियते ।

३. सपिण्डाय. इति. च पु.

ज्ञाः । तस्मात् सगोत्रायैव समाचक्षीतेति (१) ॥ ३ ॥

तमिमं नियोगं दूषयति--

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तः, तथाऽपि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम् ।
कुतः ? इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलोन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्या-
जेनापि भर्तृव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गस्यादिति ॥ ४ ॥

सगोत्रविषयेऽपि यो विशेषस्सोऽपि नास्तीत्याह--

अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥

येन पाणिना पूर्वमग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायाः, तस्मात् पा-
णेरन्यो भवति सगोत्रस्याऽपि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्टं स-
मानम् ? तस्मादविशेष इति । अविशिष्टमित्यपपाठः ॥ ५ ॥

पाणिरन्यो भवतु, को दोषः ?

तद्व्यतिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥

तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे उभयोर्दम्पत्योः नरको भवति । खलुपुनरिति प्र-
सिद्धिद्योतकौ निपातौ । अतः पत्याऽपि न स पाणिस्त्याज्यः यः
पूर्वं गृहीतः । भार्यायाऽपि न स पाणिस्त्याज्यो येन पूर्वमात्मानः पा-
णिर्गृहीतः ॥ ६ ॥

**नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमा-
रम्भणादपत्यात् ॥ ७ ॥**

आरभ्यतऽनेनेत्यारम्भणः योऽयं दम्पत्योः परस्परनियमः, स आ-
रम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयस्स एवं वर्षीयान् ।
वृद्धतरः । कस्मात् वर्षीयान् ? एवमुक्तप्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्य-
मारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वर्षीयानिति । अपत्यादिति पाठः ।
आपत्यादिति प्रयेण पठन्ति ॥ ७ ॥

नाह्य आर्यदशद्रायाम् ॥ ८ ॥

आर्यैर्वर्णिकः, शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राज्ञान्नाह्यः
निर्वाह्यः ॥ ८ ॥

१. “कुलाय कन्या ववचिद्देशेषु दीयते । गोत्रजे न केनचिदप्यनुभूयते । उक्तं च
वृहस्पतिना—अभर्तृका भ्रातृभार्या प्रहणं चातिदूषितम् । कुले कन्या प्रदानं च दशव-
न्येषु दूश्यते इति” इत्यधिकः पाठः घ. पु.

परस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २९१

वधपशूद आर्यायाम् ॥ ९ ॥

शूद्रस्तु त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वधः । एतच्च योऽन्तःपुरादिस्वाधि-
कृतो रक्षकस्सन् स्वयं गच्छति, तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं
शिश्नच्छेदनमेव । तथा च शूद्राधिकारे गौतमः(१)—‘आर्यस्यभिग-
मने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च । गोता चेद्वधोऽधिक’ इति । याज्ञवल्क्येन
प्रातिलोभ्येन गमनमात्रे वध उक्तः—

“(२)सजाताबुत्तमो दण्डः आनुलोभ्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोभ्ये वधः(३) पुंसां स्त्रीणां नासादिकृन्तनम् ॥’इति ।

सोऽनुबन्धाभ्यासाद्यपेशो द्रष्टव्यः । तथा ‘नाश्य आर्यश्शूद्रायामि’
त्याचार्यवचनमध्यभ्यासापेक्षम्, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शूद्रा, तद्विष-
यं वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

दारं चाऽस्य कर्शयेत् ॥ १० ॥

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्शयेत्
व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् ।

(४)‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण सङ्गताः ।

अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥’

इति स्मरणात् ॥ १० ॥

✓**सवर्णायामन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः**

पततीत्युपदिशन्ति ॥ ११ ॥

अन्यः पूर्वः पतिः यस्यास्सा अन्यपूर्वा परभार्या, तस्यां सवर्णायां सकृ-
द्धमने पादः पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तस्य तुर्योऽ-
शस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च श्रोत्रियभा-
र्यायामृतुकाले कामतः प्रथम(५)दूषकस्य । तत्र गौतमः(६)—‘द्वे पर-
दारे । त्रीणि श्रोत्रियस्येति ॥ ११ ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥

एवमभ्यासे प्रत्यभ्यासे पादः पादः पतति ॥ १२ ॥

१. गौ. ध. १२. २. ३. २. या. स्म. २. २८६.

३. पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् इति विज्ञानेश्वरादृतः पाठः ।

४. श्लोकोऽयं मानवे एकादशाध्याये १७८ श्लोकानन्तरं प्रक्षिप्ततया पठितः ।

५. दूषकस्य ब्राह्मणस्य. इति घ. च. पु. ६. गौ. ध. २२. २९, ३०.

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

अतः-चतुर्थे सन्निपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णद्वादशवार्षिकं कर्तव्यम् । तृतीये नव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । एतच्च प्रतियोगं स्त्रीभेदेन प्रथमदूषकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे कल्प्यम् । तत्र—

(१) 'यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्वतम्,

इति स्मरणात् स्त्रिया अपि प्रतियोगं पादः पादः पतति । तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ १३ ॥

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्याऽऽर्यं धार्मिकमाक्रोशतः ॥ १४ ॥

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिके(२)स्वकर्मस्थं यद्याक्रोशति निन्दति गर्हते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाह—

(३) 'येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्याऽपराधनुयात् ।

तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् इति ॥

गौतमस्तु—(४) 'शूद्रो द्विजातीनतिसन्धायाऽभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्त्या'दिति ॥ १४ ॥

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो
दण्डताडनम् ॥ १५ ॥

यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यैस्समीभवति, न तु न्यग्भूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताडयितव्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥

भूम्यादाने परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरुषवधादिषु निमित्तेषु शूद्रस्सर्वस्वहरणं कृत्वा पञ्चाद्वध्यः मारयितव्यः ॥ १६ ॥

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये

(५) 'न शारीरो ब्राह्मणदण्डः । अक्षतो ब्राह्मणो वजे'दिति स्मरणात् ।

'चक्षुनिरोध' इति रेफलोपश्लान्दसः ॥ १७ ॥

नियमानिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ॥ १८ ॥

यो वर्णाश्रमप्रयुक्ताश्रयमानतिक्रामति तं नियमातिक्रमिणमन्यं वा प्रति-
बिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत् निगलितं निरुन्ध्यात् ॥ १८ ॥

आसमापत्तेः ॥ १९ ॥

यावदसौ नियमान् प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति
ब्रूयात् ॥ १९ ॥

असमापत्तौ नाश्वयः ॥ २० ॥

यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापयेत्, ततो नाश्वः निर्वास्यः २०

✕ आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र
बध्नात् ॥ २१ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो ब्रूयात्-अहमेनमतः परं वारायि-
ष्यामि मुच्यतामयमिति । अतोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्थदण्डम्, अर्थदण्डे प्राप्ते
ताडनेम्, ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विस्जेत् । एवमु-
त्विजि । ऋत्विगाचार्यो राजस्वभूतौ न दण्ड्यस्य । स्नातको विद्याव्रता-
श्याम् । राजा अनन्तरादिः । सर्व एते राजस्वस्मान्याः । अतस्ते
दण्ड्यस्य त्राणं स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् ।
तेऽप्यन्यत्र बध्नात् यस्य बधानुगुणोऽपराधः न तस्याऽऽचार्यादयोऽपि
त्राणम् ; हन्तव्य एव स इति ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने सप्तविंशी काण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्राविरचितायामु-

ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

अथैकादशः पटलः ॥

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्स-
मृद्धस्स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्य यदि उत्थानं कृषि-
विषयं यत्नं न कुर्यात्, तदभावाच्च फलं न स्यात्, तत एतस्मिन्निमित्ते
स कर्षकस्समृद्धश्चेत्तास्मिन् भोगे यद्भावि फलं तदपहार्यः अपहारयितव्यः ।
राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्यः ॥ १ ॥

अवशिनः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

कीनाशः कर्षकः । तस्याऽवशिनः अस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यासे
स चेत् कृषिकर्म न्यसेत् विच्छिन्नात् तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स
दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावान्नाऽर्थदण्डः ।

अपर आह--अवशी अवश्यः अविधेयः यः क्षेत्रं परिगृह्याऽवशिनः
कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात्, तदा स परिग्राहको
दण्डेन ताडयितव्य इति । यदि वा अवशिन इति बहुव्रीहिः । यस्य
कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य
कृषिकर्म न्यसेत् न कुर्यात्, तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुष-
स्योपदेशः ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

पशुपो गोपालः तस्याऽपि कर्मन्यासे पालनस्याऽकरणे दण्डेन ताडनं
दण्डः ॥ ३ ॥

अवरोधनं चाऽस्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

ये चाऽस्य पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चाऽवेराधनमपहरणं कर्त-
व्यमन्यस्य गोपस्य समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा व्रजमादिनः कर्शयेत्पशून् ॥ ५ ॥

ये पशवो व्रजे गोष्ठे निरुद्धास्तं व्रजं हित्वा आदिनस्सस्यादेर्भक्षयि-
तारो भवन्ति; तान् कर्शयेत् बन्धनादिना कुशान् कुर्यात् । कः ? यत्तु म-
क्षितं तद्वान्, राजपुरुषो वा ॥ ५ ॥

नाऽतिपातयेत् ॥ ६ ॥

नाऽतिनिरोधं कुर्यात् न ताडयेद्वेति ॥ ६ ॥

अवरुध्य(१) पशून्मारणे नाशने वा

स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥

यदि पशुपः पशून्वरुध्य पालयितुं गृहीत्वा सभयस्थाने विसृज्यो-
पेक्षया मारयेत् नाशयेद्वा । नाशने चारादिभिरपहरणम् । स स्वामिभ्यः
पशून्वसृजेत् प्रत्यर्पयेत् पश्वभावे मूल्यम् ॥ ७ ॥

प्रमादादरण्ये पशूनुत्सृष्टान् दृष्ट्वा ग्राममानीय

स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८ ॥

यदि स्वामिनः प्रमादादरण्ये पशूनुत्सृजेयुः विना पालकेन ततस्तान्
दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्यः अर्पयेत् । कः ? यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा
नियुक्तः ॥ ८ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरुध्य ॥ ९ ॥

पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ९ ॥

तत ऊर्ध्वं न सूक्षेत् ॥ १० ॥

ततो द्वितीयात् प्रयोगादूर्ध्वं 'ग्राममानीये'त्यादि यदुक्तं तत्र सूक्षेत् ना-
द्विषेत तस्मिन् विषये उपेक्षेत ॥ १० ॥

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे फले

गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा बाध्यः ॥ ११ ॥

एधाश्चोदकं च एधोदकम् । ग्रासो गवाद्यर्थो यवसादिः । सर्वत्र वि-
षयसप्तमी । यः परपरिग्रहोऽयमित्यविद्वानजानन् एधादिकमादत्ते गृह्णा-
ति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा बाध्यः
निवार्यः ॥ ११ ॥

विदुषो वाससः(२) परिमोक्षणम् ॥ १२ ॥

यस्तु विद्वानेवाऽऽदत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ १२ ॥

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजनमाददानः ॥ १३ ॥

तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदशायामेधो-

दकादेरादाने कामकृतेऽप्यदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥ १३ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनस्स्पृशति ॥ १४ ॥

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याऽकिं याथां यदि दययाऽर्थलोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदेनो राजानमेव स्पृशति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने ऽष्टाविंशी कण्डिका ॥ २८ ॥

ननु(१) शास्त्रफलं प्रयोक्तारि, तत्कथमन्यकृतमेनोऽन्यं स्पृशतीति । बहुविधत्वात् कर्तृभेदस्येत्याह—

प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु
कर्मसु भागिनः ॥ १ ॥

धर्ममधर्मं वा प्रकुर्वाणं यः प्रयुक्ते-इदमित्थं कुर्विति, स प्रयोजयिता । स चाऽनेकप्रकारः-आज्ञापकोऽभ्यर्थयिता अनुग्राहक इति । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना आज्ञा । गुर्वादेराध्यस्य प्रवर्तनाभ्यर्थना । अनुग्रहो द्विविधः-उपदेशस्तत्सधर्माचरणं चेति । तत्र य इत्थमर्थमुपदिशति त्वं शत्रुमित्थं व्यापादय, धर्माजिनेऽयं तेऽभ्युपाय इति स उपदेष्टा । यः पुनः केनचिज्जिघांसितं पलायमानं वा निरुणद्धि निरुद्धश्च हन्यते स निरोद्धाऽनुग्राहकः । मन्ता अनुमन्ता यस्याऽनुमतिमन्तरेणाऽर्थो न निवर्तते स राजादिको धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता साक्षात्क्रियाया निवर्तकः । एते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नरकफलेषु च कर्मसु धर्मैश्वधर्मेषु च भागिनः फलस्यांशभागिनः अंशभाजः । सर्वेषां च यथाकथंचित् कर्तृत्वम् ॥ १ ॥

यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥ २ ॥

तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते यस्य व्यापारोऽर्थनिवृत्तावधि कमुपयुज्यते तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २ ॥

यद्यप्येवम्—

कुटुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ ३ ॥

कुटुम्बिनौ दम्पती । तौ धनस्य परिग्रहे विनियोगे च ईशाते । यद्य

साक्ष्यविधिः] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रश्नः । २९७

प्येषं, तथापि भर्तुरनुज्ञया विना स्त्री न विनियोजितुं प्रभवति । भर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं 'न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेय-
पदिशन्ती'ति (२. १४. २०) ॥ ३ ॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥

तयोर्दम्पत्योरनुमतेऽनुमतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयः तयोरैहिकेऽवासु-
मकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनाऽपि ॥ ४ ॥

विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो

धर्मेऽवविनिपातिनः ॥ ५ ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयु-
ता निर्णेतारस्स्युरिति वाक्यशेषः । विद्या अध्ययनसम्पत्, अध्ययनस-
हितं शास्त्रज्ञानं वा । अभिजनः कुलशुद्धिः । वृद्धाः परिणतवयसः । मेधा-
विनः ऊहापोहकुशलाः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातेन, विनिपातः
मादः तद्रहिताः ॥ ५ ॥

सन्देहे लिङ्गतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६ ॥

ते च निर्णयन्तस्सन्देहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन दैवेन तप्तमाषादिना
इतिशब्दः प्रकारे । यच्चान्यदेवयुक्तं वचनव्याघातादि तेन च विचि-
त्यार्थस्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्स्युरित्यध्याहृतेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥६॥

अथ साक्ष्यविधिः—

पुण्याहे प्रातरग्राविद्धेऽपामन्ते राजवत्युभयतस्समा-

ख्याप्य सर्वानुमते मुख्यस्सत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥७॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम्, प्रातर्मध्याह्नादिषु अग्राविद्धे अग्निमिध्वा तत्समीपे
अपामन्ते उदकमुपनिधाय तत्समीपे राजवति राजाधिष्ठिते सदसि । राज-
प्रह्णं प्राङ्घ्रिवाकादेरुपलक्षणम् । उभयतः उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोस्समाख्या-
य किमहं युवयोः प्रमाणभूतः साक्षीत्यात्मानं ख्यापयित्वा । यदि धा-
भयतः उभयोरपि पक्षयोस्सत्यवचने च असत्यवचने च साक्षिणो
प्राज्ञावि फलं तत्,

सत्यं ब्रूहानृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेप्स्यसि ।

(१)अनृतेन महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे ॥

इत्यादिना प्रकारेण समाख्याप्य प्राङ्गुविवाकादिभिः पृष्ट इति शेषः । सर्वानुमते अर्थिप्रत्यर्थिनोस्सभ्यानां चाऽनुमतौ सत्यां सभ्यो मुख्यः साक्षिगुणैरुपेतो दोषैश्च वर्जितस्साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथाऽऽत्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥ ७ ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८ ॥

साक्षिणाऽनृतमुक्तिमिति प्रतिपन्ने राजा(१) दण्डं प्रणयेत् ।

अत्र मनुः—

‘(२)यस्य दृश्येत सप्ताहा(३)दुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं (४)दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥’ इति ॥ ८ ॥

न केवलमसत्यवचने राजदण्डः, किं तर्हि ?

नरकश्चाऽत्राधिकः साम्पराये ॥ ९ ॥

साम्परायः परलोकः, तत्र नरकश्च भवति, न तु,

(५)‘राजभिर्भृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथा ॥

इत्यस्यायं विषय इति ॥ ९ ॥

सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १० ॥

सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येन प्रशंसन्ति अपि देवाः ॥१०॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥

स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिस्तस्यामप्यधिगतायां विद्या-
कर्म परितिष्ठतीति ॥ ११ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२ ॥

अथर्वणा प्रोक्तमधीयते ये ते आथर्वणिकाः । वसन्तादिभ्यष्टक् ।
तेषां समाप्तायः । “आथर्वणिकस्येकलोपश्च” आथर्वणः । तस्य
वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः—या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चेति ॥ १२ ॥

कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिस्समाप्तानेन लक्षणकर्मणा

तु समाप्यते ॥ १३ ॥

१. तं दण्डयेत् इति क. पु. २. म. स्मृ. ८. १०८. ३. उक्तवाक्यस्य इति. च. पु.
४. ऋणे दाप्यो दमं च स इति. च. पु. मुद्रितपुस्तकेषु च । ५. म. स्मृ. ८. ३१८.

सामानानं प्रतिपदपाठः । तेन धर्मप्राप्तिः कृच्छ्रान् शक्या कर्तुम् ।
किं तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो
भवति तल्लक्षणं, तस्य कर्मणा करणेन समाप्यते । कर्मणास्त्विति द्वित-
कारपाठोऽयमार्षः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः । स च सद्य
इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

तत्र लक्षणम् ॥ १४ ॥

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं सम्य-
ग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदा-
म्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत एवमुभौ
लोकावभिजयति ॥ १५ ॥

पूर्वेण गतम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीया-
दित्येक इत्येके ॥ १६ ॥

उक्तव्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धर्मशेषास्तान् स्त्र्यादीनामपि सकाशात्
प्रतीयादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपदं प्रतिकुलं च भिन्नास्तथैव प्रति-
पत्तव्याः । तत्र द्राविडाः कन्यामेषस्थे सवितर्यादित्यपूजामाचरन्ति
भूमौ मण्डलमालिख्य, इत्यादीन्युदाहरणानि । द्विरुक्तिरध्यायपरिस-
माप्त्यर्था ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकोनविंशी कण्डिका ॥ २९ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायामुज्ज्वलायां
द्वितीयप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

समाप्तो द्वितीयः प्रश्नः ॥

समाप्तमिदमुज्ज्वलोज्ज्वलितमापस्तम्बधर्मसूत्रम् ॥

अशुद्धसंशोधनम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
सम्भवे	सम्भवे	६	१६
यजुष्यवि	यजुष्यवि	१०	१४
मूलोदकमंजो	मूलोदकमंजो	११	११
इहाप्यजिन	इहाप्यजिन	१७	१३
आप ग०	आप० गृ	१७	२६
इष्टापूर्तमुकृत	इष्टापूर्तमुकृत	२०	२६
च्युतिविप्रति	च्युतिविप्रति	२४	३
मेधाहरण	मेधाहरण	२५	१४
दृष्टार्थमदृष्टार्थ	दृष्टार्थमदृष्टार्थ	१५	१५
कर्माण्यारभते	कर्माण्यारभते	२७	२१
आचाचार्यकुले	आचार्यकुले	२८	१३
प्रथमप्रश्न	प्रथमप्रश्ने	११	२०
विरचितया	विरचिताया	११	१९
पुरुषात्	पुरुषात्	२९	११
तपस्व्यज	तपस्व्यजु	३२	१६
आत्मानिन्दा	आत्मानिन्दा	४३	१३
यतीति (०९) विशेप	यतीति (२८) विशेष	४४	२३
उपालसानि	उपलिसानि	४५	८
उपलिसकेश	उपलिसकेश	११	११
अनभिभाषितो	अनभिभाषितो	४७	१२
निर्गमनामर्ग	निर्गमनमार्ग	५२	२
शूद्रापतित	शूद्रापतित	११	१६
दन्त्रदृष्टव्यः	अत्र दृष्टव्यः	५३	२७
द्वितीया	द्वितीया	५४	१६
चो रादीनां	चोरादीनां	५५	१
कार्तिक	कार्तिको	११	१४
विधिरथं	विधिरथं	५६	११
चाऽऽमातृकस्य	चाऽमातृकस्य	६०	१४
नुलेखणा	नुलेपणा	६२	१०
॥ २९ ॥	॥ १९ ॥	६३	१२
नीहारे	नीहारे	६३	२१
सर्वासा	सर्वासां	६४	१०
पुच्छवज्रन्ताम्	पुच्छवज्रक्षत्रम्	११	२४

अशुद्धसंशोधनम् ।

३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
कर्मभिर्वृद्धानां	कर्मभिर्वृद्धानां	७३	१६
वसत्रया	वक्तव्या	७६	१४
पुस्तकाति	पुनस्तानि	७७	,,
त्तिवर्षपूर्वः	त्तिवर्षपूर्वः	७९	२६
सर्वानघा	सर्वानघो	८४	१
इद्यम्य	उद्यम्य	,,	२२
नभवत्येव	नभवत्येव	,,	२७
सूतिकादेक्या	सूतिकोदक्या	८६	२०
अन्येषु	अन्येषु	८७	,,
लेपानुच्छिष्टानप्युच्छि	लेपानुच्छिष्टानप्युच्छि	८८	२४
स्पर्शनमात्र	स्पर्शनमात्रं	,,	२६
मृषिकलांगं वा	मृषिकलांगं वा	९४	६
वचनाद्विवा	वचनाद्विवा	,,	२३
कुत्सयित्वा	कुत्सयित्वा	९६	२४
पाकेनाम्ली	पाकेनाम्ली	९७	६
सलावृक्या	सलावृक्या	,,	२०
तत, न्तैव	तत्तत्रैव	,,	३०
वृन्दचाराः	वृन्दचाराः	१००	६
लक्ष्मणवर्जं	लक्ष्मणवर्जम्	,,	७
धरादिस्त्रय्यञ्जनया	धरादिस्त्रीव्यञ्जनया	१०३	२४
भोक्तव्यं	भोक्तव्यं	१०४	९
दीक्षणीयेष्टिः	दीक्षणीयेष्टिः	१०६	१७
तापते	त पाते	१०७	२२
अभोज्यान्नाः	अभोज्यान्नाः	,,	२६
क्षवधर्मेण	स्वधर्मेण च	१०८	९
धंशमन्वन्तराणि	बंशो मन्वन्तराणि	११०	२
स्तदलाभे	तदलाभे	११४	१९
ब्रह्म	ब्रह्म	११७	,,
कार्यमीवद्या	कार्यमविद्या	१२२	८
अप्रावध्यस्यन्ते	अप्रावध्यस्यन्ते	१२४	२६
मपस्य	मपस्य	१२६	२९
सर्व एव	सर्व एव	१२६	२७
स्वकीय	स्वकीय	१२७	४
येऽनुतिष्ठन्तीति	येऽनुतिष्ठन्तीति	१२८	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
मेतदिति	एतदिति	"	२७
विसोर्णायां	विसोर्णायां	१३३	२२
घटादेरिव	घटादेरिव	१३४	२
पृथिव्या	पृथिव्या	"	११
निहन्तुम्	निहन्तुम्	१३५	३०
करणापेक्षमः	करणोपशमः	१३७	८
अविरोधलक्षणा	अविरोधलक्षणा	"	१३
ऐकाग्र्यम्	ऐकाग्र्यम्	१३९	५
स्वाक्ष्यवृत्तम्	साक्ष्यवृत्तम्	"	१३
निर्घातार्थादि	निर्घातार्थानि	१४०	९
प्रदेशामाच्छाद्य	प्रदेशमाच्छाद्य	१४२	१०
प्रवृत्तस्य	प्रवृत्तस्य	१४३	२४
शाक्त्या	शक्त्याः	१४८	१३
तत्तद्व्यहम्	तत्तद्व्यहम्	१५३	८
कृच्छ्र	कृच्छ्र	"	९
हरीतौ	हारीतौ	१५५	२
संन्यवहारो	संन्यवहारो	१५६	५
लच्छास	लच्छास	१५८	१३
खटाङ्ग	खट्वाङ्गम्	१५९	९
"	"	"	२२
अणहा	अणहा	"	२३
चक्रम्येत	चक्रम्येत	"	२४
स्वटांगस्य	स्वट्वाङ्गस्य	"	२५
विप्रजत	विप्रजत	१६२	१
द्वहान्	द्वयहान्	१६२	१७
वपेरन् (७-७)	वपेरन् (१०-७)	१६४	१
काल (१०-७)	काल (७-७)	"	"
मन्यते	मन्यन्ते	"	१६
उच्यते	उच्यन्ते	१६५	१
नित्पेति	नीत्पेति	"	२
आहिताग्नि	आहिताग्नि	१६६	८
पयस्विनीभवति	पयस्विनी न भवति	१७०	५
चल्यगतत्वेन	चल्यन्तत्वेन	"	७
प्रशस्तं	प्रशस्तं	"	१३

अशुद्धसंशोधनम् ।

४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
अस्तं यस्तं	अस्तं यन्तम्	१७१	८
वर्जयेत्पात्रस्थ	वर्जयेत्पात्रस्थ	१८०	१७
स्त्र्युपगार्थं	स्त्र्युपभोगार्थं	१८२	१४
शेषाणि	शेषाणि	१८३	१८
गर्भाधानादि	गर्भाधानादि	१८४	४
चण्डालोपस्पर्श	चण्डालोपस्पर्श	१८५	१
पक्कमपक्कम्	पक्कमपक्कम्	१८७	२१
प्रथमयोगः	प्रथमप्रयोगः	१८८	२
स्वाहेत्येताभ्याम्	स्वाहेत्येताभ्याम्	१९०	४
अवोक्षत्	अवोक्षेत्	१९४	१४
मुद्दिष्या	मुद्दिष्या	२०१	११
मित्येकै	मित्येके	२०२	४
माथर्वणिकानां	माथर्वणिकानां	२०७	६
ब्रुवाणः	ब्रुवाणः	२०७	१६
मधुपर्का	मधुपर्का	२०८	१७
भातरि	मातरि	२१२	६
नृष्वसंयोग	नाष्वसंयोग	२१४	९
राजनं	राजानं	२१६	१६
शास्त्रोप्यर्थ	शास्त्रेष्वर्थ	२२०	२०
हारनर्मांश्च	हारनर्मांश्च	२२०	२
आवहेरन्	आवहेरन्	२२४	११
यस्मिन्नुदेति	यस्मिन्नुदेति च	२२५	२३
स्वपन्नभीनश्रुक्तो	स्वपन्नभिनिश्रुक्तो	२२५	२५
अपरष्टुः	अपरष्टुः	२२५	२६
गृह्णीयात्	गृह्णीयात्	२३१	२१
प्रातृगृह्णीयात्	प्रातृगृह्णीयात्	२३१	२२
धर्मार्थं	धर्मार्थं	२३२	१६
वेदमनि	वेदमनि	२३६	२२
प्रवर्तये	प्रवर्तन्ते	२३८	६
एवमेतेषु	एवमेतेषु	२३९	२६
प्रासविद्यो	प्रासविद्यो	२४१	५
मन्यते	मन्यन्ते	२४२	४
ज्येष्ठं	ज्येष्ठं	२४२	२३
समानाधि	सामानाधि	२४७	१६

अशुद्धम् :	शुद्धम्	पृ०	सं०
आद	आद	२४९	४
वा प्राणस्य	वा प्राणस्य	२५३	६
सन्मुक्तीति	सन्मुक्ती	२५४	३३
अपेयः	अपेयः	"	२४
प्राप्तावराज्यस्य	प्राप्तावराज्यस्य	२५५	१६
अर्घाष्टेव	अर्घाष्टेव	२५६	४
द्वित्रिद्वित्रि	द्वित्रिद्वित्रि	"	१८
११६	१६६	"	२८
६७	६६	"	३१
आस्ताद	आस्ताद	२५७	११
द्रव्य	द्रव्य	"	१७
व्यानादान	व्यानादान	"	२९
अनग्नि	अनग्नि	२६०	३
केशदमश्रु	केशदमश्रु	"	१६
कारयेत्प्रति	कारयेत्प्रति	२६१	"
ब्राह्मणान्	ब्राह्मणान्	२६२	१
मुन्य	मुन्यः	"	२४
वर्षादीनाम	वर्षादीनाम	२६४	२०
समिद्धोऽग्निर्भस्म	समिद्धोऽग्निर्भस्म	२७२	११
त्येतन्नास्ति	त्येतन्नास्ति	२७६	२
द्रव्य	द्रव्य	"	२१
त्रैवृद्धविद्वानां	त्रैवृद्धविद्वानां	२७८	२३
स्त्रैविद्य	स्त्रैविद्य	२७९	२
प्रजापति	प्रजापति	२८०	४
अमरमणं	अमृतममरणं	"	४
त्व	त्वं	"	५
षड्विंशी	षड्विंशी	२८९	९
नियुक्ते	नियुक्ते	"	१७
दुर्बोऽन्दिद्या	दुर्बोऽन्दिद्या	२९०	५
आरभ्यते	आरभ्यते	"	२०
देशे	देशे	"	२९
छेदन	छेदन	२९१	४
धार्मिके	धार्मिके	२९२	९
आचार्यादयोपि	आचार्यादयोपि	२९३	१६
चावेराधन	चावेराधन	२९४	२१

उज्वलायामुद्धृतानां ग्रन्थान्तरवाक्यानां प्रतीकसूची ॥

अङ्गिराः—

	पृ०	पं०
ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा	९२	२२
ब्रह्मचारी शुना दष्टः	८६	१५

अमरकोशः—

औपवस्तन्तृपवासः	१७८	१४
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	११०	२
छप्ते यस्मिन्नस्तमेति	२२५	२३

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्—

अजिनमुत्तरमुत्तरया	१७	१४
अदितेऽनुमन्यस्व	१८९	३
उत्तरेण यजुषा	२५५	१२
उपोषिताभ्यां पर्वध	१७९	२०
एतदहर्विजानीयात्	१	१
एवमन्यस्मिन्नपि	२५	१५
गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं	४	१५
चतुर्थिप्रभृत्याषोडशीं	१८१	१५
तेन सर्पिष्मता	१५०	१७
॥	२६४	५
दधि मध्विति संसृज्य	२०९	२७
दशम्यामुत्थितायां	९२	२९
नवस्वस्तरे संविश	४७	९
पुरस्तादुदग्वा	१८०	९
प्राचीः पूर्वम्	१	१२
यन्नाऽस्मा अपचितिं	१६५	९
वसन्ते ब्राह्मणं	८	२
वेदमधीत्य स्नास्यन्	४६	७
॥	१६४	१७
॥	१९५	१४
३९ आप० ध०		

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्—

	पृ०	पं०
अङ्गानि न प्रक्षालयीत्	१५	१४
अतिथीनेवाग्ने	२०८	१०
अथो यत्किञ्च	३१	२१
अदण्ड्यान्दण्डयन्	२१७	२०
अदिवास्वापी	२६	२४
अधासनशायी	१७	२१
अनृतं वोक्त्वा	४१	१२
अन्यत्रोपसंग्रहणात्	७६	३
अपि दुष्कृतकारिणः	९	२४
अपि वा सूत्रमेव	३७	७
॥	८३	१२
आकालमभोजनम्	२४६	१७
आचार्यकुले	२८	१३
आचार्याधीनस्स्यात्	८	१
॥	११३	२८
आचार्यप्राचार्य	३९	२
आचार्याय वा	१	१९
आर्याधिष्ठिताः	१८६	३
आर्याः प्रयताः	१८०	२५
आसीनस्त्रिशचामेत्	८९	३
आहिताग्निरनङ्वान्	१३	२२
उत्तमेन वैहायसं	१८८	५
उत्तरैर्ब्रह्मसदनं	१८९	१०
उत्सन्नश्लवः	४१	११
उदङ्मुखो	२२६	१७
उपासने गुरुणां	१९४	४

	पृ० पं०		पृ० पं०
उपेतस्याऽऽचार्यकुले	४ १६	पूजा वर्णज्यायसां	७९- ६
ऋषभश्चाऽत्राऽधिकः	१४० ४	पूः प्राणिनः	१२२ १२
कालयोर्भोजनं	२१३ १२	प्रक्षालयति	१५ १५
काषायञ्चैकं	१८ ६	प्राङ्मुखोऽज्ञानि	२ १
क्रोषार्दीश्च	१६९ २३	प्रेतसंक्लृप्तञ्च	६१ ४
क्षत्रियं हत्वा	१४८ २५	प्रोषितो मैक्षान	२२ ३
गृहमेधिनो	१८६ ५	बुद्धे चेत्येवमप्रापणम्	१२३ ५
ग्रामे प्रतिष्ठेत	१४२ १०	ब्रह्मणि मिथः	११६ ९
जायापत्याः न विभागः	२३३ २१	ब्राह्मणमात्रञ्च हत्वा	११७ १६
ज्येष्ठो दायादः	२४४ १६	"	१४१ १४
तत्परिवृत्तौ	१२० १५	ब्राह्मणस्य गोरिति	२ ७
तस्य विधिः	७३ ५	मनसा चाऽनध्याये	३४ १९
तावत्कालं	६५ ९	मातरि पितरि	२१२ ६
तेषामभ्यागमनं	२१२ ४	मासं प्रदोषे	६५ २१
तेषामुत्सन्नाः	३ २१	यत्र कचार्नि	१९९ ६
तेषु सर्वेषु	१२० २३	यथायुक्तो विवाहः	२३२ १४
"	१२१ १७	यदुच्छिष्टं प्राश्नाति	२१२ ७
तैर्ग्यां पौर्णमास्यां	६५ १५	यस्य कुले, त्रियेत	१०२ ३
त्रिवर्षपूर्वः	७९ १०	वर्णज्यायसां च	२१८ २
दशवर्षं पौरसख्यं	१९३ १६	विद्यया स्नाति	१३ ७
दोषवच्च कर्म	१६० १२	विधूय कविः	१२० २१
धर्मविप्रतिपत्तौ	२१२ ४	विलयनं मथितं	२६० ६
न पतितैस्स	१५६ ५	श्मशानवच्छृद्	४ १८
न समावृत्ता वपेरन्	१६४ २	श्मशाने सर्वतः	११ १६
न हि भर्तुविप्रवासे	२९७ २	श्रोतियं वा कर्म	१६० ४
नात्मार्थमभिरूपं	१७९ २	धौवनमैधुनयोः	१४९ १९
नाष्टं श्लाघमानः	१५ १६	सगोत्राय दुहितरं	२२८ ७
नात्र्य आर्यश्शूद्रार्या	२९१ ९	सत्यावृते	१२० २१
मिहृत्स्य भूतदाहान्	१२१ १३	सन्ध्योश्च बहिः	१ १८
पादूनम्	१६४ ११	सन्धावनुस्तन्ति	२२६ २४
पितुज्येष्ठस्य च भ्रातुः	२११ २५	सलावृकयेकसुक	९७ १९
		सलावृकयामेकसुक	१ २०

प्रतीकसूची ।

३

	पृ० पं०
सर्वतोपेतं	१०९ १३
सर्ववर्णानां स्वधर्मं	१०८ ७
„	१२० १४
„	२१४ २२
सावित्र्या समित्	१८० २३
स्तेनोऽभिशास्तः	२१९ ६
स्तेनः प्रकीर्णं	१११ ४
स्नातस्तु काले	१६४ २
स्वकर्म ब्राह्मणस्य	१९४ २०
„	२२८ ९
आपस्तम्बपरिभाषा—	
अर्थान्तरस्वात्	७० १२
जुहोतिचोदना	१५२ ३
स प्रयाणां वर्णानां	४ २१
आपस्तम्बमन्त्रप्रश्नः—	
अग्नये स्वाहा	१८८ १९
आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्—	
अपि वोपांशु	२१ ४
अप्यल्पशो लोमानि	१९८ ८
ऋत्वे वा जायां	„ १४
एवमत ऊर्ध्वम्	१७८ १५
दोषनिर्घातार्थानि	१४० ९
न तस्य सार्यं	१७८ १५
नाऽनुवषट्करोति	२१ ४
यदि द्विपिता स्यात्	२३० १२
यस्य हविषे वत्साः	१७० २
यावन्तो यजमानस्य	१५६ २२
आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—	
दिवाचारिभ्य इति दिवा	१९२ १
पितरिदं तेऽव्यम्	२५५ २२
मुखमग्रे ब्राह्मणः	४५ ७
समादिष्टे त्वध्यापयीत	४४ २२

	पृ० पं०
सह धर्मञ्जरतं	२२४ १०
हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि	„ ८
ईशावास्योपनिषत्—	
तत्र को मोहः	१३३ ४
उशनाः—	
उपाकर्मणि चोत्सर्गे	५६ ७
पर्वणीतिहास	५५ १६
ऋक्संहिता—	
अवर्त्या शुन अन्त्राणि	१०३ १२
हन्द्रश्च मृडयाति	७८ ९
चतुष्कपदां	२५७ ७
यदन्ति यच्च दूरके	१० १२
येन द्यौरुषा पृथिवी च	१३३ २६
पेतरैयब्राह्मणम्—	
तज्जाया जाया	२५६ २३
कठोपनिषत्—	
एष सर्वेषु भूतेषु	१२७ १६
मृत्युमुखात्प्रमुच्यते	१२२ ९
सा काष्ठा सा परा गतिः	१३१ ५
कात्यायनस्मृतिः—	
क्रीबं विहाय पतितं	२३६ २७
नाविद्यानां	२३९ ३
परभक्तप्रदानेन	„ ४
प्रवर एषामविवाहः	२२१ १०
आत्रा पितृव्यमातृभ्यां	२३४ ११
रातीयानामविवाहः	२२१ १३
कात्यायनवार्तिकम्—	
दूतवणिग्भ्याञ्च	२१५ १८
धेनोर्भव्यायां	१७० ६
काश्यपः—	
उदकं स्पर्शिता या च	२३६ २५
सप्त पौनर्भवाः कन्याः	„ २३

	पृ० पं०		पृ० पं०
कौटिल्यः—		तद्भाषां पुत्रेषु चैवं	४४ ४
पञ्चासती रथपथः	१४२ १७	तद्विदाश्च स्मृतिशीले	३ ११
„	२१८ १७	तस्याश्रमविकल्प	२६८ १८
गोपथब्राह्मणम्—		तिष्ठेत्पूर्वांमासीत	१६६ ४
अथाद्भिद्वलावमानो	१५ २६	तिष्ठोऽष्टकाः	५६ ४
अथैतद्ब्रह्मचारिकः	४० २४	देशकुलधर्माश्च	२४४ २०
तस्मा एतत्प्रोवाच	१२ २४	द्विजातिकर्मभ्यः	१ १४
तस्माद्ब्रह्मचारी	२५ २५	„	४ २४
ते देवा अमुवन्	२० „	हे परदारो	२९१ २३
नान्यत्र संस्कृतः	६ ३	न तिष्ठद्भुतोदकेन	८९ ९
नोपरिज्ञायो	१८ २४	न दोषो हिंसायां	२१६ ७
पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारिणि	४२ २३	न द्वितीयामपर्तुम्	२७१ ११
स यदहरहराचार्यकुले	२७ २४	न प्रावृत्य शिरः	१६७ १४
गौतमधर्मसूत्रम्—		न शरीरोब्राह्म	२९२ २५
अथापरं त्र्यहं	१५३ ९	नाञ्जलिना जलं पिबेत्	८९ ६
अनुगमनशुश्रूषा	१९५ ३	पतितचण्डाल	८५ २०
अनुलोमाःपुनः	२२९ २	पिण्डगोत्रपि	२४० १६
अन्यत्राऽपि	२४८ ४	पितोत्सृजत्पुत्रिकां	२३६ ७
अभोज्यभोजने	१५२ १७	प्रतिलोमास्तु	४ ५
अशुचिकरनिर्देषः	१ १४	प्रागुपनयनात्कामचार	५ २
असन्निधौ तद्भाषां	२१ २२	„	२४८ २०
असमानप्रवरैर्विवाहः	२२१ ९	भार्यादिरग्निः	१७७ १०
अस्थन्वतां सहस्रं	१४८ १५	मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतः	९१ ११
आचार्यद्विष्टो गुरुणां	७ २४	मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्य	९८ २
आर्यस्त्रयभिगमने	२९१ ४	मुण्डद्विशाली	२७३ ६
ऐकाश्रम्यन्त्वाचार्याः	२६८ ११	मूलफल	२८७ १२
कार्तिकी फाल्गुनी	५५ १४	वर्जयेन्मधुर्मांस	४० १५
कौटसादयं	१४४ ६	वर्णा आश्रमाश्च	१२० १७
गाश्च वैश्यवत	१४८ १०	वर्षाद्य ध्रुवशीलः	२७१ १२
गुर्वर्थनिवेशन	२१४ ९	विस्तेनानति	२२४ ३
ग्रामञ्च न प्रविशेत्	२७३ ११	विनिमयस्तु रसानां	११६ ७
तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः	११४ १७	विंशतिभागदशुलकः	२८७ ९

	पृ०	पं०
वेदो धर्ममूलम्	३	१९
शूद्रो द्विजातीन्	२९२	१३
श्रामणकेनाग्निं	२७०	२७
सज्योतिष्याज्योतिषः	१६५	२४
सर्वथा तु वृत्तिरशक्तौ	११६	२३
सर्वं वा पुर्वजस्य	२४१	२१
सृष्टश्चेद्ब्राह्म	२५३	११

छान्दोग्योपनिषत्—

अर्चिरादिमार्गेण	२७७	२३
तद्यथेषीकातूर्लं	१२३	२८
"	२३१	४
तद्यथेषीका	२७२	९
तस्य तावदेव चिरं	१२२	९
तत्त्वमसि	१२५	१०
भूमादिमार्गेण	२७७	१९
न वधेनास्य हन्यते	१२७	९
मठचीहतेषु कुरुषु	१०३	१०
श्वेतकेतुर्हारेण :	३०	१२
स आत्मा तत्त्वमसि	१२७	१६

जाबालोपनिषत्—

ब्रह्मचर्यादेव	२६९	२५
यदहरेव विरजेत्	२७०	१२

तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

तस्मात्प्रदशदुदकन्नाचामेव	८४	२९
दिविज्योतिरजरमारभेताम्	२४३	२६
न कर्मणा लिप्यते	२७२	८
नमो रुद्राय वास्तोष्पतये	१७२	३
पवमानस्त्ववर्जनः	१५०	११
यत्करम्बैर्जुहोति	९७	१२
येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः	१५०	३
वसन्ता ब्राह्मणः	४	२०

तैत्तिरीयसंहिता—

	पृ०	पं०
अग्नये होमुचे	१५२	२७
अग्निः पशुरासीत्	१०३	३
अग्ने गृहपते	५	१८
आपो अस्मान्	१०	१४
आपो हि छा मयोभुवः	१४९	२४
इन्द्रो यतीन्	५९	२
इमं मे वरुण	१५०	११
इमाँ रुद्राय तवसे	१७२	४
काममाविजनितोः	१८२	११
जायमानो वै	२७०	७
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा	१५०	२
तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रियाः	२३९	२५
त्वन्नो अग्ने वरुणस्य	१५०	३
धानाः करम्भः	९७	१२
मधु वाता ऋतायते	२५७	६
मा देवानां मिथुयाकः	२३२	१२
यो वै श्रद्धामनारभ्य	११२	९
इयामंच मेलोहृष्टमे	२६१	१५
सकृतां वा एतानि	२८२	१३
हंसश्शुचिषत्	११	१
हिरण्यवर्णाः	१४९	२४

तैत्तिरीयारण्यकम्—

अजामेकांल्लोहित	१२८	१
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाच्	१२१	१४
"	१३५	२१
तत्सृष्ट्वा	१२५	२
तस्माद्वा एतस्मात्	१३४	१९
तस्यैवं विदुषो	१२२	२५
तानि वा एनान्यवराणि	११	२१
त्यागेनैके अमृतत्वं	११	२३
दक्षिणं बाहुमुद्धरते	८३	१०
दर्भाणां महदुपस्तीर्य	६७	९

	पृ० पं०		पृ० पं०
प्राणापानव्यानोदान	२५७ १४	उपसर्गस्य	१५९ २०
ब्रह्ममेतु मां	" ८	"	१६३ १०
य इमं त्रिसुपर्णं	" ९	ऋत्त्व्यवास्तव्यवा	१९८ १३
यतो वा इमानि	१३४ ७	एनपाद्वितीया	२८३ २०
ये भूताः प्रचरन्ति	१८८ ५	एण्या ढञ्	१७ १६
सत्यं ज्ञानमनन्तं	१३४ २५	कालाध्वनोः	९ ५
ब्रह्मविदाप्नोति	१२३ ६	कृत्यचः	५६ २५
दक्षः—		कृत्यानां कर्तरि	३४ ९
सन्ध्याहीनो	१ १३	कृत्यल्युटो बहुलं	१४ ८
देवलः—		गृधिवञ्च्योः	११३ ४
आनुलोम्येकपुत्रस्तु	२३५ १६	गोत्रचरणद्विज्	९ २
ततो दायमपुत्रस्य	२४० २७	रलानिस्थश्च	१९ २०
तेषां सवर्णा ये पुत्राः	२३८ १२	डधापोरुसंज्ञा	१०० १३
थावत्स शुद्धिं मन्येत	८८ १८	णेर्विभाषा	५७ १
सर्वे ह्यनौरसस्य	२३८ १०	तयोर्थावचि	३३ १०
नारदः—		द्वन्द्वारुचूदृषहा	४५ ११
आसप्तमात्पञ्चमाच्च	२२२ १०	नक्षत्रे च लुपि	२६२ १८
कानीनश्च सहोढश्च	२३७ ३	नपुंसकमनपुंसकेन	२३१ ८
ज्यायसोज्यायसो भावे	२३८ ७	निपातैर्यद्यदिहन्त	७८ "
द्वयामुष्यायणको	२३० १७	पूरणगुण	१७८ ६
माता मातृत्वसा	१४५ १३	पूर्वन्तु भाषायां	२०३ १४
मातुर्निवृत्ते रजसि	२३३ १३	प्रत्यभिवादेशुद्दे	३३ १
यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यः	२३४ ७	प्रथमायाश्च द्विवचने	११३ १०
निरुक्तम्—		भवे छन्दसि	१९८ १२
अप्यक्षरसाम्यात्	७ ८	यतश्चाध्वकाल	२८७ १
पाणिनिः—		राजाहस्सखिभ्यष्टच्	३४ १४
अण् कर्मणि चेति	२५ १९	वाक्यस्य टेः	३३ १
अघीष्टे च	२५६ ४	वा छन्दसि	१४३ २०
अहोदन्तात्	३४ १५	विभाषा श्यावा	२२७ ६
अहोह् एतेभ्यः	" १४	वोपसर्जनस्य	२९ ९
आशंसायां भूतवच्च	१६२ ५	वृत्तिसर्गतायनेषु	२५३ ११
इतराभ्योपि दृश्यते	२२८ २३	व्यवहृपणोः	११४ १५

	पृ०	पं०
सुपां सलुक	१६४	१४
पारस्करगृह्यसूत्रम्—		
वनं प्रवेक्ष्यन्	१७२	५
पैठीनसिः—		
अथ दत्तक्रीतकृत्रिम	२३७	१४
असमानार्थ्यां	२२१	२८
मृशोष्णारे कृते शौचं	८८	२१
बह्वृचब्राह्मणम्—		
अशितव्यं वपायां	१०६	७
ऋणमस्मिन्सन्नयति	२३२	६
मध्यं ह्येषामङ्गानां	१३२	२
स ज्येष्ठं पुत्रम्	२३२	३
इलेष्मणा चर्मण्यं	११५	२
गृहदारण्यकम्—		
अभयं वै जनक	१२१	१५
„	१३५	२१
„	१३६	२६
आत्मज्योतिस्सम्राट्	१३०	९
इदं सर्वं यदयं	१३१	३
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्	१२४	१३
तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं	१३५	२८
नाऽन्यदतोऽस्ति द्रष्टा	१२७	१७
श्रोतव्यो मन्तव्यः	१२६	२०
गृह्यसूत्रम्—		
अन्नायं तण्डुलप्रस्थं	२४०	२
अन्यत्र ब्राह्मणात्	२३९	२९
पुतावदेव साध्वीनां	२४०	४
एक एवौरसः पित्र्ये	२३६	१०
क्षेत्रजाद्यास्सुताः	२३८	१८
अन्नं व्यपोह्य	२४०	६
धूमावसानिकं	„	७
न प्रतिग्रहभृद्देया	२३५	२०

	पृ०	पं०
पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः	२३६	२०
ब्रह्मक्षत्रियविट्छूद्राः	२३५	५
दूष्णां द्विजातिभिर्जातः	„	२२
स्त्रीधनं तदपत्यानां	२३४	„
बौधायनः—		
अङ्गाध्यायी	१५९	१८
अथ यद्येतत्	२४७	२०
अथाकाश उत्क्षिपति	१९१	२४
अप्रमत्ता रक्षथ	१८२	८
ऋतुस्नातां तु	१८१	२६
एक एव ऋषिः	२२३	४
एकदण्डी	२७३	५
एकां शाखामधीत्थ	१५९	१७
कल्पाध्यायी	„	१९
काममितरेषु	१८९	१९
केशकीटनखरोम	९३	२१
कौशं सुत्रं वा	१९४	२८
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा	१७८	२
गोत्राणान्तु सहस्राणि	२२३	२
तेषां ग्रहणे द्वादशरात्रं	१८७	२८
ब्राह्मणः क्षत्रियो वो	४	३
यानि दक्षिणः	२१२	११
वानप्रस्थो वैशानसः	२७३	१८
वृक्षमूलको वेद	२७१	५
वेदानां किञ्चिदधीत्य	१५९	१७
श्रान्तो दृष्टपूरुषः	२०१	१५
सगोत्राश्चेदु	२२२	२३
सूत्रप्रवचनाध्यायी	१५९	१८
स्वाध्यायिन् कुले	१६१	७
भगवद्गीता—		
ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि	१३६	२०
रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा	„	१४

	पृ०	पं०
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि	,,	२०
यथैधांसि समिद्धोऽग्निः	२७२	११
भट्टपादः—		
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः	२	२७
भार्गवः—		
अशीतिर्यस्य वर्षाणि	१४९	६
भारद्वाजसूत्रम्—		
अथ यद्यनाहिताग्निः	२२०	१९
मनुः—		
अकामतस्तु राजन्यं	१४०	२०
अजा गावो महिष्यश्च	८३	१९
अत्राऽस्य माता सावित्री	७	१७
अनिर्दशाया गोः क्षीरं	९८	१३
अनिन्द्रिया अदायादाः	२३९	२७
अनुमन्ता विशसिता	१०१	३
अनुपघनन्पितृद्रव्यं	२३८	३१
अनृतञ्चसमुत्कर्षं	१४८	८
अनंशौ क्लीवपतितौ	२३३	८
अपशशस्त्रं विषं मांसं	११५	१२
अमावास्याचतुर्दश्योः	५५	७
अमावास्यामष्टमीं च	१८१	११
अवकीर्णी तु काणेन	१५०	९
असपिण्डा च या मातुः	२२०	२९
आचार्यं तु खलु	२६९	१३
आत्मनश्च परिव्रजे	१६१	१३
आपद्गुद्धा भूमिगताः	८३	१६
आयुष्मान्भव सौम्येति	३३	५
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते	१६८	१९
आरण्यांश्च पशून् सर्वान्	११५	१४
आहैव स नखाग्रेभ्यः	६७	१३
उत्तरेषु च शिष्टेषु	२२४	२३

	पृ०	पं०
उत्पद्यते गृहे यस्य	२३७	१२
उद्धृते दक्षिणे पाणौ	८३	१३
उपाकर्मणि चोत्सर्गे	५६	९
उभयत्र दशाहानि	,,	१३
उर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा	८७	३
ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य	२७०	९
ऋतुस्स्वाभाविकस्त्रीणां	१८१	७
एतदेव चरेदब्दं	१४१	१
एतदेव तं कृत्स्नं	१४१	३
एतास्तिस्रस्तु भार्याथै	२२२	१९
एवञ्चरति यो विप्रः	२६९	१७
एष वै प्रथमः कल्पः	२५३	२५
एषु त्वविद्यमानेषु	२६९	१५
कर्णश्रवणनिष्ठे रात्रौ	६१	२७
कार्पासमुपवीतं स्यात्	८३	१२
,,	१९४	९
काममुत्पाद्य कृष्यान्तु	११५	२२
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे	२३७	१९
क्रुध्यन्तन्न प्रतिक्रुध्येत	२७२	१९
गुरुवद्गुरुपत्नीषु	४४	३
गौडी पैट्टी च माध्वी च	९७	२५
,,	११७	२३
,,	१४५	,,
चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	१५७	७
जनन्यां संस्थितायान्तु	२३४	२६
जीवितात्ययमापन्नः	११६	२५
तद्धि सत्याद्विशिष्यते	२७१	२६
तासामाद्याश्चतस्रस्तु	१८१	९
तृणानि भूमिरुदकं	१९२	२७
त्रिम्य एव तु वेदेभ्यः	५	२४
त्र्यब्दं चरेद्वा नियतः	१४०	२२
त्यजेदाश्वयुजे मासि	२७६	२४

	पृ० पं०		पृ० पं०
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यः	१९२ ४	यथा खनन्खनित्रेण	७८ १७
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	११५ २०	यस्य दृश्येत ससाहाय	२९८ ५
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां	४९ २६	या गर्भिणी संस्क्रियते	२३७ १०
„	७५ १२	यावदेकाऽनुदिष्टस्य	६० ४
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां	२७२ १९	यासां नाऽऽददते शुल्कं	२३२ २२
न निशान्ते परिश्रान्तः	१७४ १६	येनाऽङ्गेनावरो	२९२ ११
न मांसभक्षणे दोषः	१०१ ७	रसा रसैर्निमातव्याः	११६ ५
न वासोभिस्सहाऽजस्तं	१८७ २	राजभिर्धृतदण्डास्तु	२९८ १३
नाग्निं मुखेनोपधमेत्	८७ १६	रूपसत्त्वगुणो	२२४ २२
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं	१७१ ११	लशुनं गृञ्जनं चैव	९९ ६
नैत्यके नाऽस्त्यनध्यायः	७० ७	वित्तं बन्धुर्वयः	७३ २७
नोदाहरेत्तस्य नाम	४७ २२	वृषलीफेनपीतस्य	१५४ ७
पतितं पतितेत्युक्त्वा	१११ २	वेदानधीत्य वेदौ वा	१६४ „
पत्यौ जीवति कुण्डः	२२८ २५	वेदोऽखिलो धर्ममूलं	३ १७
पिता रक्षति कौमारे	२३४ १७	व्यत्यस्तपाणिना	३४ ११
पितृवेदमनि या कन्या	२३६ ३२	शय्यासने चाऽध्युषिते	४६ २१
पुत्रिकायां कृतायां	„ १३	शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं	१६१ १०
पुत्रं सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्	१६६ २	शुनां च पतितानाञ्च	२५१ १६
पैतृवसेर्यां भगिनीं	२२२ १७	शूद्रोऽपि दशमीं गतः	७३ „
प्रतिवातेऽनुवाते च	३६ २४	श्रद्धाभूतं वदान्यस्य	१०८ १५
प्राजापत्यान्निर्ग्येष्टि	२७० १४	श्रेयसश्श्रेयसोऽभावे	२३८ ५
बलवानिन्द्रियग्रामः	१९ ७	पट्त्रिशदाब्दिकं चर्ये	१३ ११
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	२९१ १५	षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं	२३८ १५
ब्राह्मादिषु त्रिवाहेषु	२२४ १९	सदृशं तु प्रकुर्वातां	२३७ २३
भार्यायै पूर्वमारिण्यै	२१९ २४	सपिण्डता तु पुरुषे	२४५ २
भ्रातृणामेकजातानां	२३७ १७	सव्याहर्ता सप्रणवां	२२६ ९
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं	„ २५	सर्वान् रसानपोहेत	११५ ८
मातामहं मातुलञ्च	२५४ १	सर्वाञ्च तान्तत्वं रक्तं	„ १०
मातापितृविहीनो यः	२३७ २१	सर्वं वा रिक्थजातं तत्	२३५ ९
मातुस्तु यौतकं	२३४ २४	संवत्सरेण पतति	११७ ६
मां स भक्षयिता	१०१ ५	सायं प्रातर्द्विजातीनां	११७ १६
यत्पुंमः परदारपु	२९२ ५	रुनातकव्रतलोपे च	६३ ८

	पृ० पं०		पृ० पं०
स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि	९ २५	चत्वारो वेदधर्मज्ञाः	११३ २१
„	२२९ ६	जातो हि दास्यां शूद्रेण	२३५ १५
मत्स्यपुराणम्—		दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थ	१६७ २२
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः	२३९ २१	नास्तिक्यं ब्रतलोपश्च	२३२ २
महाभारतम्—		पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां	५५ १९
अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः	२१८ २५	पत्न्यौ जीवति यस्स्त्रोभिः	२३९ १३
मोमांसासूत्रम् (जैमिनिः)		पत्नी दुहितरश्चेति	२४० १४
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः	२७९ ४	पिण्डदोषहरः	२३८ ३
प्रत्यक्षमनिमित्तम्	„ ४	पितुरूक्षां विभजतां	२३४ १४
शास्त्रफलं प्रयोक्तारि	२९६ ९	प्राणिनां (वर्णिनां)	१३९ १३
विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्	१६६ १४	वेदं व्रतानि वा पारं	१६४ १९
मुरङकोपनिषत्—		शुचि गोतृसिक्तोयं	८३ १९
तस्य भासा सर्वमिदं	१२९ २९	सजाताशुत्तमो दण्डः	२९१ ७
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	१२२ १८	स सम्यक्पालितो	२८५ १७
मिथते हृदयग्रन्थिः	„ ९	सजातीयेष्वयं	२३७ २७
„	१२३ १६	संस्पृष्टिनस्तु	२४१ ५
यमः—		वसिष्ठः—	
इलेष्मातकस्य शलमल्या	६६ २	अकरश्श्रोत्रियः	२८८ ९
याज्ञवल्क्यः—		अग्निदो गरदश्चैव	१६१ १६
अन्योदर्यस्य संसृष्टी	२४१ ४	अप्रप्ता दुहिता यस्य	२३७ ६
अपुत्रेण परक्षेत्रे	२३० १४	आततायिनमायान्तं	१६१ १८
„	२३६ १६	ऋतुस्नातामात्रेयीं	१४१ २४
अरोगिणीं भ्रातृमतीं	२२० ४	कामन्तु केशकीटान्	९३२ २
अविप्लुतब्रह्मचर्यः	„ ५	कौमारदारत्याग्निने	१५८ २२
आहरं द्विधिवद्वारात्	२२० ११	गृहस्थो विनीतक्रोधः	२२१ १९
इज्याचारदमा	१२३ २९	पतितेनोत्पादितः	२२९ ५
एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां	१८१ १४	दिग्दाहपर्वतं	६६ ३
गले शक्तिकवृद्धेस्तु	२८५ १६	न ज्येष्ठं पुत्रं	२३१ २०
न्यायार्जितधनः	२५० ४	न शूद्रायोच्छिष्टं	१७२ १२
यदुच्यते द्विजातीनां	२५६ २५	पतितोत्पन्नः	२२९ ५
क्रमादभ्यागं	२३० ११	पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	२३८ २४
गन्धलेपक्षयकरं	८८ १६	ब्राह्मणस्तु शुना दष्टः	८६ १२

	पृ० पं०		पृ० पं०
यथा मातरमाश्रित्य	७७ १७	दारानाहरेत	२२१ १६
रसा रसैस्समतः	११६ ३	नोन्मत्तमूकान्	५ १७
लोमानि मृत्योर्जुहोति	१४७ १८	शातातपः--	
वाजसनेयि ब्राह्मण--		परिणीय समोत्रां	२२२ १३
ब्रह्मयज्ञो ह वा	६७ १७	मातुलस्य सुतां	॥ १५
(१) विष्णुः--		श्वेताश्वतरोपनिषत्--	
असमोत्रां	२२२ ७	एको देवस्सर्वभूतेषु	१२७ १४
अङ्गानि वेदाश्चत्वारः	६४ १५	संवर्तः--	
ज्ञानस्वरूपं	२३४ २१	पितृदारान् समारूढ्य	१४५ ९
मातरः पुत्रभागानुसारतः	२३५ २८	सामवेदः--	
यत्र वचनोत्पादितस्तु	२३८ १	कथा नश्चित्र आभुवत्	१० १५
व्यासः--		सुमन्तुः--	
असंस्कृतास्तु	२३२ ५	पितृयत्न्यस्सर्वाः	२२३ ७
द्विषाहस्रः परो दायः	२४० १०	हारीतः--	
पितामहपितृभ्याञ्च	२३९ ८	पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे	२३३ २७
मातुलसमोत्रामप्येके	२२१ ५	विभजिष्यमाणः	२३८ २०
साधारणं समाश्रित्य	२३९ १६	श्वित्री कुष्ठयुदरी	२२१ २३
स्नात्वा समुद्वेदेत्कन्यां	२२१ ३	स्त्रीष्ववकीर्णी	१५० १२
शंखलिखितौ--			
अपुत्रस्य स्वयार्तिस्त्य	२४० २५		

इति ॥

(१) अत्रोज्ज्वलाकारेण विष्णुक्त्वेन यानि वचनान्युदाहृतानि तेष्वेकमपि वचनं पुण्यपत्तनमुम्बईमुद्रितस्मृतिसमुच्चयान्तर्गतविष्णुस्मृतौ श्लोकात्मिकायां नोपलभ्यते, किन्तु या कलिकातनगरे पृथक् विष्णुस्मृतिर्मुद्रिता गद्यपद्यात्मिका तत्र सर्वाणि वचनान्युपलभ्यन्ते । इयमेव च गौतमवसिष्ठपरशरस्मृतीर्मुक्त्वाऽन्यासां सर्वासां तदीयानां स्मृतीनां दशा । अतो नेमास्स्मृतयः तत्तन्निबन्धनकारैरुद्धृताः । याश्चोद्धृता नैतास्ता इति स्पष्टमवगम्यते ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां पदानां सूची ॥

३से १, २५, ४	अगारस्य २, ३, २२, २३;
*अकरः २, २६, १०	अगाराणि १, २८, १९
अकर्ता १, ३, १५	अगारे २, ८, १४
अकारणात् १, ७, १०; १, १५, ६;	अगुस्ये १, १४, १४
१, २६, १; १, ३१, ७, १, २२,	अगुस्तल्पे १, २१, १०
२८; २, २०, १६	अगृह्यमानकारनः १, १२, ८
अकार्पात् १, २६, १३	अग्नयः २, २५, ६
अकुर्वि १, १३, २०	अग्निः *१, १, १६; १८; *१, १५,
*अकृतप्रान्तराशः १, ११, १९	१८; *१, २५, ६; १३; *२३; *२५;
अकृत्वा १, २५, ११	२, १, १३; २, ३, २०; २, ६, १;
अक्तः १, ८, २	*२, १७, ६; *९; ११; २, १९, ९
*अक्रीतपण्यैः १, २०, १६	अग्निः १, १९, १३; २, ६, २; *३;
अक्रीतगजकः १, १८, २३	२, ७, २.
*अक्रोधः १, २३, ६	अग्निना १, १५, १७
*अक्रोधनः १, ३, २३	अग्निपूजा १, ८, १७; *२, २५, ७
अशशीलः २, १६, १७	अग्निभिः २, २२, ८
अक्षार १, २६, ३; १, २८, ११	अग्निषु २, ७, १५
अक्षान् २, २५, १२	अग्निष्टोम २, ७, ४
अक्षार १, २६, ३; १, २८, ११	अग्निम्पशाम् १, २५, ३
अखाद्य १, १७, १७	*अग्निहोत्रम् १, १४, १
अगन्ता १, ३, १२	अग्निहोत्रस्य २, ७, १४
*अगन्धसेवी १, २, २५	अग्निन् १, १८, ३२; २, २२, ७
अगारं १, २८, ११	अग्नीषोमीयसंस्थायाम् १, १८, २४

* एतच्चिह्नाङ्कितानि पदानि सूत्रारम्भकाणि । तद्यत्रैकपदमे एकत्रैव सूत्रारम्भकं, तत्र तत्पदम्यादावेव चिह्नं कृतम् । यदि बहुत्र, तदा तत्सूत्रसख्यासमापि चिह्नं कृतम् । अत्र संख्यात्रयं वर्तते । प्रथमसख्या प्रश्नावबोधिका । द्वितीयसख्या कण्डिकाविपरिणी । तृतीयसख्या सूत्रावमर्शित्वी । यत्तु पदमेकस्यामेव कण्डिकायां वारद्वयं वारत्रयं वाऽऽवर्तते तत्र सूत्रसंख्यैव दर्शितं वेदितव्यम् ।

अग्नेः १, १६, १४
 अग्नौ १, ३, ४२; १, १५, १२; २
 ३, ९; २, १५, १३, १६; २, १७,
 १८; १९; २, २९, ७
 अग्न्याधेयम् १, १, ६
 अग्न्याधेयात् २, ११, १३
 अग्न्युत्पाते १, ११, २६
 अग्न्युदकशेषेण १, ४, २०
 अग्रम् *२, ४, १०; २, १५, १३
 अग्रदिघिषु २, १२, २२
 अग्रे २, ४, ११; २८;
 *अग्रांस्तुः १, ३, २२
 अङ्गम् १, १६, २७; २, ३.३; २, ११, १४
 अङ्गहीनः १, २९, ११
 अङ्गानाम् २, २, १ *२, ८, १३
 *अङ्गानि १, २, २८
 अवलम् १, २२, ४
 अलम्बट्काराय १, १२, ३
 अच्छायोपगत २, १८, ५
 *अजनवादशीलः १, ३, १३
 अजस्ताः २, २५, ६
 अजावयः २, १४, १३
 अजिनं* १, ३, १०; २, १९, १
 अजिनानि १, २, ४०; १, ३, ९
 अजेन २, १८, १४
 अज्जलौ १, २५, १
 अणिकः १, १९, १
 अणीयान् १, २३, २
 अतः १, १, १, *१ ५, १०; १,
 ११, ३४ *१, २१, १९; २, १६,
 २६; २, १८, १८; *२, २१, ८; *१९,
 २, २२, ११; १७; २, २६, २३

अतद्गुणाय २, १८, १२; २, २०, २
 अतिक्रमे १, १, ३५; १, २, ९
 *अतिक्रान्ते १, १, २८
 अतिक्रामति १, १३, ४
 अतिक्रामेत् २, १२, ६; ८;
 अतिजोवेत् २, २५, १०
 अतिथयः १, १४, १; २, ७, ५
 अतिथिः २, ६, ३; ५; २, ७, १२;
 १३; १५; १७; २, ८, १
 *अतिथिम् २, ८, १४
 अतिथिभ्यः २, ८, ३
 अतिथिवत् २, ४, २१
 *अतिथीन् २, ४, ११; २, ७, १६; २,
 २५, ८
 अतिथीनाम् १, १५, १; २, ७, २;
 २, ८, २
 अतिथेः २, ७, ३
 अतिपातयेत् २, २८, ६
 अतिप्रवर्तैरन् २, १०, १४
 अतिरथं २, १३, ११
 अतिरात्र २, ७, ४,
 अतिवाति २, १९, १
 *अतिव्यवहारः १, २८, ४/
 अतिसृज २, ७, १५,
 अतिसृजेत् १, ८, ३१
 अतिसृष्टे २, १७, १९
 अतिसृष्टेन २, ७, १५
 अतीयात् १, ३१, १६
 अतीर्थे २, २०, २०
 *अतृप्तिः २, १, ३
 अत्यन्तं १, १८, ७; १५; १, २१, ३

अत्याधानम् २, २०, १४
 अत्याश १, २३, ५
 *अथ १, १, १; १, २, ७; १८;
 १, २१, ७; २, १४, १३; २,
 २३, ६; २, २४, १; २; ७
 *अथो १, ५, ८
 *अदण्डयः २, २८, १३
 अदभ्यः १, २३, ६
 अदर्शनम् १, ८, ३०,
 अदाम्भिकानाम् १, २०, ८; २, २९, १५
 अदिवाशी १, २७, ७
 *अदिवास्वापी १, २, २४
 अदुष्टकर्मणां १, १, ६,
 अद्भिः १, १६, २; २, १, १३; १५;
 २, ३, ९; २, ४, २४; २, ६, १४
 अद्रोहः १, २३, ६
 अधः १, ४, १४; *२, १, ८,
 अधर्मः १, २०, ६; ७; १, २८, ११
 अधर्मचर्यया २, ११, ११
 *अधर्माणां १, २१, ११
 *अधर्माहतान् १, २८, ११
 अधर्मेण २, १४, १५
 अधश्शय्या, २, ३, १३
 अधस्तात् १, ५, २१
 *अधासनशायी १, २, २१
 अधि २, १, १
 अधिकं* २, ३, ६; २, १९, १६
 अधिकः १, २४, ४; २, २९, ९
 अधिका २, ६, १३
 अधिकारः २, १५, २३
 अधिगतानां २, १०, १३

अधिजिगांसमानः १, १०, १३
 अधिजिगांसमानस्य १, १०, १७
 अधिदेवनम् २, २५, १२
 अधिश्रित्य २, ३, ९
 अधिष्ठानम् २, २०, १२
 अधिहस्त्यम् १, ८, २२
 अधीते १, १०, २
 अधीत्य १, १०, १७, *२, ५, २; ३;
 २, ६, ४
 अधीयानः १, १०, १३
 *अधीयानेषु १, १०, १८,
 अधीयीत १, ९, १; ५; ८; १३; २७;
 १, १०, १३; १५; १८; १, ११,
 ६; १२; १९; ३१; १, १२, ३; १,
 ३२, १७.
 अधीहि १, १०, १५
 अधेनुः १, ३१, ११
 अधेनुम् ,, ,, ,,
 अधोनाभि १, २४, ११; १, २८,
 ११; *२, १८, ५
 *अधोनिवीतः १, ६, १९
 अध्ययनम् १, ९, ४; २, ४, २६;
 *२, ६, १३; २, १०, ५
 अध्ययनविघ्नेन १, ८, २६
 अध्ययनसंवृत्तिः १, ५, ९
 अध्ययनात् १, ५, २३
 अध्ययनार्थेन १, १४, २
 अध्ययनसंवृत्तिः २, ६, १३,
 अध्यवसिते १, ९, ७
 *अध्यात्मिकान् १, २२, १
 अध्यापनम् १, २, ८; १, ३२, ३;

१४; २, १०, ५; ७
 अध्यापयति १, ७, २८
 अध्यापयन्तम् १, १३, १३
 अध्यापयितुः २, ५, १५
 अध्यापयेत् * १, १०, १४; १६: १, ११,
 १२; १, ३२, ४
 अध्याप्यः १, १, ३१; १, २, ४
 अध्याय * १, १२, ७; २, १२, २०
 अध्यायम् १, ९, १
 अध्याये १, ५, २३
 अध्यैष्यमाणः १, ९, १३; १, १३, ६
 अध्वनि १, ८, १२
 अध्वशीलः २, १६, १२
 * अध्वापन्नः १, ६, ११
 अनक्ताशी १, २७, ७
 * अनग्निः २, २१, १०
 अनग्निपक्ववृत्तिः २, १८, ५
 अनग्नौ १, ११, ३०
 अनङ्गः १, २२, ७
 अनङ्गुहोः १, १७, ३०
 अनङ्ग्वान् २, ९, १३
 अनतिदूरे १, ६, २१
 अनतिस्पृष्टेन २, ७, १५
 अनत्याशः १, २३, ६
 अनधीयानः २, १०, ९
 अनधीयानाय २, ४, १६
 अनध्ययनम् २, ५, १
 अनध्यायं १, १२, ७
 अनध्यायः १, ९, ७; ११; १६; २२;
 १, १०, २०; २८; १, ११, ४; २३;
 * १, ३२, १२; १५
 अनध्याये १, ५, २५; १, ११, २०

अननियोगपूर्वम् १, १९, १२
 * अननूक्तम् १, ११, ३१
 अननूचानम् २, १०, ९
 अनन्तदक्षिणः २, २६, २
 अनन्तर १, ५, २३; १, ८, ३१
 अनन्तान् २, २६, १
 अनन्तेवासी १, ८, २७; १, १८, २
 अनन्त्यम् २, २३, १२
 अनन्यस्य १, २३, २
 अनपच्छाद्यमानः १, ८, २५
 अनपत्यः २, १६, ११
 * अनपाश्रितः १, ६, १७
 अनपिहितः १, १०, ८
 अनपेक्षया १, २२, ६
 अनभिभाषितः १, ८, १४
 अनभिमुखम् १, ६, २०
 अनभिसन्धिपूर्वम् १, २६, ७
 अनुमुत्रः २, २१, १०
 अनर्थकम् १, १२, ७
 अनर्हज्ञयः २, ९, ६
 अनर्हद्भिः १, १७, २
 अनवशेषम् २, ८, ३
 अनश्नताम् २, ९, १३
 अनश्नन् १, २७, ९
 अनष्टं १, १४, २५
 अनसूया १, २३, ६
 * अनसूयुः १, ३, २४; १, २०, ५
 * अनाक्रोश्यम् १, २६, ३
 अनागमात् १, ७, २६
 अनाचार्यः १, ८, २८
 अनाचार्यसंबन्धात् १, ६, ३४
 अनात्म्यम् १, २३, ५

अनात्ययः १, १, २७
 अनाद्यं १, १७, १७; १, १९, १४
 अनापत्त १, ८, २६
 *अनाप्रीते १, १७, ९
 *अनासयम् १, १४, २४
 अनायुष्यम् १, ५, ३; *२, १, २
 *अनार्यं ०, २६, ७
 *अनार्याम् १, २७, १०
 *अनाविस्त्रगनुलेपणः १, ३०, ५
 अनावृत्तिम् १, २५, १
 अनादयसम्मताः २, १८, २
 अनाह्वान् २, १२, १३; १४
 *अनासन्नः १, ६, २१
 अनाहृतः १, ८, १७
 अनासनयोगविहितं १, ६, २६
 अनिकेतः २, २१, १०; २०;
 अनिमित्तम् २, १०, ३
 अनिमित्ते १, ३१, १०
 अनिर्देशायाः १, १७, २४,
 अनिर्देशे १, १६, १८
 अनिदृत्तौ १, ४, २६
 अनिहः २, २१, १०
 अनीप्सितः १, १९, १०
 अनु २, २४, १
 अनुकथयेत् १, ७, २२
 अनुकाङ्क्षन् १, ८, २५
 अनुख्याता २, ६, २
 अनुगच्छेत् १, ६, ८
 *अनुगमनम् २, ४, २७
 अनुगृह्य ०, ५, ६
 अनुचिकीर्षन् २, ५, ८

अनुजानीयात् २, ९, ३; २, २२, २४
 *अनुज्ञातः १, ६, २
 अनुज्ञातारम् १, २५, ५
 *अनुज्ञाते १, ५, ५
 अनुज्ञाप्य १, १०, १३; *२, १२, ८
 अनुज्ञाय १, २८, ११
 अनुतिष्ठति २, ७, ७
 अनुतिष्ठन् १, २३, ६
 अनुतिष्ठन्ति १, २२, ४
 अनुतिष्ठेत् १, २२, १; ५; ८
 अनुत्थितायाम् १, १६, १९
 अनुदेश्यम् १, २, २२
 अनुधावेत् १, ६, ९
 अनुपरोधम् २, ९, १२
 अनुपरोधेन २, ९, १०; २, २६, १
 अनुपस्तीर्णासनशार्था १, ३, ४
 अनुपस्तीर्णे २, २२, २३
 *अनुपस्थकृतः १, ६, १४
 अनुपेतः ०, १५, १८
 अनुपेतस्य २, ९, ७
 अनुपेताः १, २, १
 अनुपेतौ १, १, ३२
 अनुप्रदानम् २, २४, ८
 अनुप्रविशन् २, २६, १८
 अनुबद्धः १, ७, १४
 *अनुभाविनाम् १, १०, ६
 अनुसत्तिपूर्वम् १, २८, ५
 अनुसते २, २९, ४
 अनुमानेन १, ३, २७
 अनुसीयन्ते १, १२, १०
 अनुलेपणानि १, ११, ११

अनुलेपणः १, ३२, ५
 अनुवर्त्तमानः १, १२, १२
 अनुवाकाध्ययनम् १, ११, १६
 अनुवाक्यम् १, ११, ३
 *अनुवाति १, ६, १५
 अनुव्याहारौ १, २९, १५
 अनुव्रतं २, १, १७
 अनुस्तनिते १, ९, २०
 अनुस्मरेत् १, ७, २३
 अनुस्मर्यते १, २, ५
 अनूचानपुत्रः २, १७, २२
 अनूच्यते १, १, १०
 अनूत्तिष्ठेत् १, ६, ३१
 अनूत्थाय * १, ६, ७; ३५; १, १७, ३
 अनूत्पद्यन्ते १, २०, ३; ४;
 अनूत्पद्येते १, २०, ३
 अनूत्सर्गः २, २१, ४
 अनूपसीदतः २, २१, ६
 *अनूद्भासि १, ३०, १२
 अवृत् १, २६, ३; २, १८, ३
 *अवृत्ते २, २९, ८
 *अवृत्तदर्शी १, ३, ११
 अवृत्तसंकरे १, १९, १५
 अनेनाः १, १९, १५
 अनैपुणं १, ८, २७
 अनैश्वरिकान् १, २२, १
 अन्ततः* २, २२, ३; २, २३, २
 अन्तरम् २, २५, ५
 *अन्तरस्याम् २, २५, ३
 अन्तरा १, २४, १२
 अन्तराख्ये १, १६, ११

*अन्तराले २, १, १८
 अन्तरिक्षालिगेन २, ४, २
 अन्तरेण १, ३१, १६; २, १२, ६
 अन्तर्धाय १, ३०, १५
 *अन्तर्धिने १, ३, ४१
 अन्तर्वृत्नीः २, ४, १२
 अन्तवन्तम् २, २४, १४
 *अन्तदशवम् १, ९, १४
 *अन्तदशवे १, १६, २०
 *अन्तश्चाण्डालम् १, ९, १५
 अन्ति १, २, २
 अन्ते २, ३, १८; २, २३, १०; २, २९, ७
 अन्तेवासिनः २, १७, ६
 अन्तेवासिनम् १, ६, ३३
 अन्तेवासी १, ८, २७; २, १४, ३
 अन्ध २, २६, १६
 अन्नं १, १०, २८; १, १६, २१; १,
 १७, ४; १४; १, १९, १४; १,
 २०, १२; २, ३, २; ९; ११; २,
 ४, १६; २, ६, १९; २, ७, ४;
 १७; २, ८, ४; २, १८, ९.
 अन्नपानम् २, २५, ९
 अन्नप्राशनात् २, १५, १९
 अन्नलेपान् १, १५, २३
 अन्नसंस्कर्तारः २, ३, १
 *अन्नसंस्कर्तारम् २, ६, १६
 अन्नस्य १, २०, १५; २, १, ३; ६;
 *अन्नादे १, १९, १५
 अन्नाद्यम् १, ३, २६
 अन्नानि १, ३१, १; २, ६, १७
 अन्नार्थिनं २, ४, १३

* एतच्चिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अन्ने १, १६, २३; २, ३, १०; २, १६, २३
 अन्नाद्यकामम् १, १, २४
 *अन्नं १, २०, १५
 अन्य १, २४, १३; *२, ५, ७; २, २७, १८
 अन्यः १, १०, १८; १, २३, २
 अन्यत् १, ८, १४; १, ११, ३४; १,
 १६, १; *१, १६, २८; १, १३, २७,
 १, ३२, २९; २, १, १४; *२, १०,
 ६; २, १९, १०; २, २०, १७; २,
 २३, ७; २, २८, २; ८;
 *अन्यतरः २, ६, १०
 *अन्यतराभावे २, ११, १३
 अन्यत्र १, २, १९; १, ३, २५; १, ६,
 १३; १, ७, २६; *२७; १, १०, ७;
 १, ३२, १२; २, २५, १४; २,
 २७, २१,
 अन्यपूर्वायाम् २, २७, ११
 अन्यस्मिन् २, १२, १८
 अन्यस्यां १, ९, १२
 अन्यो १, १३, ७; १, ३१, २३; २,
 ११, २९
 अन्यान् १, ७, १३; १, १५, १३; १, २१, ६
 अन्यानि १, ४, ३; १, ५, १०; १,
 २१, १९
 अन्ये १, ८, ७; १, १७, ३९, २, २, ७;
 २, १८, २; २, २६, ३; २, २९, ४
 अन्येन २, १९, ४
 अन्येभ्यः १, ३, ३४
 अन्येषां १, ५, १३; १, २८, १४
 अन्येषु १, २१, ६; १, २६, १२; १,
 २०, ४

अन्यैः १, १७, ५; १, २६, ७
 अन्वक्ष्यानिनः १, ६, २९
 अन्वक्ष्यानीये १, ६, ३४
 अन्ववस्येत् १, १८, ७; १५; १, २१, १
 अन्वहं २, २३, १
 *अन्वारह्य १, १६, १५
 अन्वारोहेत् १, ८, १२
 अन्वाहार्यपचनः २, ७, २
 अन्विच्छेत् २, २१, १३
 अन्वीक्ष्य २, १३, ९
 अपः १, १५, ७; १, १६, ८; १४;
 १, २५, ११; १, २६, ७; २, ३, ३;
 २, १२, ९; २, २२, ४; २, २३, २
 अपच्छिन्धात् १, १६, १७
 अपजिगीषमाणः १, २४, २१; २, २६, १
 अपजित्य १, २४, २१
 अपजिहीत २, १९, ५
 अपण्यानि १, २०, ११
 अपतनीयानि १, २७, ९
 अपतनीयेषु १, २६, १२
 अपतनीयौ १, २९, १५
 अपत्यस्य २, १३, १०
 अपत्यात् २, २७, ७
 अपत्ये २, १६, ७
 अपपर्यावर्तते १, ७, २
 अपपात्रागमनम् १, २१, १७
 अपपात्रेण १, १६, ३०
 अपपात्रेभ्यः १, ३, २५
 अपपात्रैः १, २१, ६; २, १७, २०
 अपरम् १, २७, ९; २, १५, २२
 अपरपक्षस्य २, १६, ४; ५; ६;

अपरयोगम् १, १७, २०
 अपररात्रम् १, ५, १२; १, ३२, १५
 अपररात्रे १, ९, २३
 *अपराधेषु १, ८, २९
 अपराहः २, १६, ४
 अपरिगृहीतम् २, १०, ६,
 अपरिमितम् २, २, २; २, ९, १३
 अपरिमितान् २, ७, १६
 अपरिमिताभिः २, ७, १६
 अपरिमिते २, २, ६
 अपरिलंबत्सराम् २, १५, २
 अपरिलंबत्सरायाम् १, १०, ११
 अपरेण २, ३, २०
 *अपरेशुः २, १७, १२
 अपत्तौ १, ११, २३; २७, ३१;
 अपवर्ग २, ३, २०
 अपवादाः १, २८, २
 अपस्वाने १, ११, २६
 अपहन्ति १, २७, ११
 अपहार्यः २, २८, १
 अपाम् २, २, ९; २, २९, ७
 अपावृत्ते १, ११, १४
 अपास्यति १, १८, ३२
 अपि* १, २, ३; २, २३, ६; २, २४, ७
 अपिगृह्य १, ७, ७
 अपितृकस्य १, ११, २
 अपिधानम् १, १०, ८
 अपिधान्याम् २, ४, ३
 अपूपस्य १, १६, १७
 अपूर्वं २, १३, १
 अपेयम् १, १७, १७; २१; १, २६, ७

अपेयात् १, ७, २; १, ३२, २१
 अपैलुनम् १, २३, ६
 अपोह्य २, १५, १६
 अप्रतिकृष्टम् १, ३०, १३
 *अप्रतिवातम् १, ६, २३
 अप्रतिलोमयन् १, २, २०
 *अप्रतिष्ठब्धः १, ६, १६
 अप्रतिष्ठितम् २, १२, ११
 अप्रतीक्षाः २, १५, ९
 *अप्रतीभायाम् २, ९, ४
 अप्रमत्ताः २, १३, ६
 अप्रमाणम् २, २३, ९
 अप्रयतः १, १४, १७; १, १५, ८; १८;
 १, ३१, ४
 अप्रयतम् १, १६, १४; २१; १, २९, १४
 अप्रयतान् १, १५, १३
 अप्रयताय १, १४, १७
 *अप्रयतेन १, १४, १७
 अप्रवेदिताम् १, १९, १३
 अप्राणायामशः १, २६, १५
 अप्राणिर्हिंसायाम् १, २६, ६
 अप्रायत्ये १, ११, २१
 अप्रायश्चित्तम् १, १८, ११
 अप्रियाः २, ७, ५
 अप्रोक्षितम् १, १५, १२; २, १२, ५
 अपृष्ट १, २, ३०; *१, ३, ३९; १, ११, १४;
 १, १५, २; १०; १, ३०, २१; १, ३२, ७
 अबहुपादम् २, ६, ८
 *अबुद्धिपूर्वम् २, २६, १८
 अब्रह्म १, ५, ७
 अब्राह्मणः १, २७, १०

अत्राह्मणाय १, ३१, २४
 अमुवन् २, १३, ६
 अल्लिङ्गामिः १, २६, ७
 अभक्ष्यः १, १७, ३८; १, २६, ७
 अभागम् २, १४, १५
 अभावात् २, २५, ११
 *अभावे २, ४, १४, २, ८, ९; २, १९, १५
 अभिक्रान्तम् १, २९, ७
 अभिघ्नन् २, २२, १३
 अभिजन १, १, १२; २, २९, ५
 अभिजयति १, २०, ९; २, ७, १६; २, ११,
 ४; २, २०, २३; २, २६, १; २, २९, १५
 अभितिष्ठेत् २, १२, ५
 *अभित्रासः १, ८, ३०
 अभिदग्धे १, १७, १०
 अभिदहेत् १, २८, १५
 अभिनिष्कृत * २, १२, १३; २२;
 अभिनिःश्रयेत् २, २२ ४; २, २३, २
 *अभिनिस्सृतानाम् १, ९, १६
 अभिपीड्यतः १, ५, २२
 अभिप्रसारणम् १, ६, ४
 अभिप्रसारयोत् १, ६, ३; १, ३०, २५
 *अभिभाषितः १, ६, ६
 अभिभाषेत् १, ८, १४
 अभिमन्यते १, २८, १; १७;
 अभिमुखः * १, ६, २०; १, ३०, २३; २, ३,
 २; २, ५, ४; २, ६, ७; २, २२, १३
 अभिरूपम् २, ८, ४
 अभिवदेत् १, १४, १०
 अभिवादनम् १, ५, १२; १९; १, १४, १२;
 १६;

अभिवादनप्रत्यभिवादने १, ५, १७
 *अभिवादनाय २, ४, १७
 अभिवादयोत् १, ५, १२; १६; १, १४,
 १५; १९;
 अभिवाद्यः २, ४, १७
 अभिवाद्यम् १, १४, १३; १७;
 अभिविपश्यति १, ५, ८
 अभिव्याहरेत् १, १२, ५
 अभिव्याहृत्य १, २८, ११
 अभिशस्तः १, २४, ६; १, २८, १७; १, २९,
 ८; २, २, ६
 अभिशस्तात् १, ३, २५
 अभिशस्ताय १, २४, १५
 अभिशंसति १, १९, १५
 *अभिषिक्तः २, २२, १२
 अभिषेचने २, ६, १०
 अभिसंधिपूर्वम् १, २६, ७
 अभिहतं १, ८, ७
 *अभोचार १, २९, १५
 अभोजनम् १, २६, ४; २, १७, २४
 अभोज्य १, २६, ७
 अभोज्यम् १, ४, १२; १, १६, १६; २१;
 २२; १, १७, २८; १, १८, १०; १६; * १,
 २७, ३
 अभ्यक्तः १, ८, २
 अभ्यग्रायाम् १, ११, २१
 अभ्यङ्गनम् २, ६, १५
 अभ्यधिमृश्य १, ५, २१
 अभ्यधिमन्यते १, १९, १३
 अभ्यवायीत् १, २७, ११
 अभ्यवेयुः १, २५, ११

अभ्यस्येत् १, २७, ८
 अभ्यागच्छेत् २, ५, ४; २, ७, १२; १३; १५;
 अभ्यागमनम् १, १, ३३; १, २, ६
 अभ्यागम्य २, ५, ४; २, ६, ७
 अभ्याश्रावयेत् २, २२, २०
 अभ्यासे २, २७, १२
 अभ्युक्ष्येत् २, २०, ७
 अभ्युदयः २, २७, ७
 अभ्युदये १, २०, २
 अभ्युदाहरन्ति १, २५, १०
 अभ्युदित २, १२, २२
 अभ्युदितः २, १२, १४
 अभ्युदेत्य २, ७, १३; १५;
 अभ्युद्यतम् १, १९, ११
 अभ्युपाश्रयेत् १, २९, १
 अभ्युपेयात् २, २२, १३
 अभ्येतः १, ८, ७
 *अभ्रम् १, ११, २७
 अभ्रम् १, ३, ३६
 अभ्रणे १, ३, २५
 अभ्रेभ्यः २, ४, २४
 अमात्कस्य १, ११, १
 अमात्यान् २, २५, १०
 अमावास्यायाम् १, ३१, २१
 अमावास्याद्य १, ९, २८
 अमुं २, २१, १३
 अमुष्मिन् २, १६, १
 अमृतः १, २२, ७
 अमृतम् २, २४, १
 अमृताः १, २२, ४
 अमृतत्वम् २, २३, ४

अमृतत्वाय २, ५, १८
 अमेध्यं १, १६, १४; २४;
 अमेध्यसेवी १, १६, २६
 अमेध्यैः *१, १६, २५; १, १७, ५
 अमोहः १, २३, ६
 अयं १, २०, ६; २, २४, २; १२:
 अयाचितव्रतः १, २७, ७
 *अयाज्यः २, १०, १०
 अयोगः १, २३, ५
 अयोनौ १, २६, ७
 अयोमिश्रा १, २, ३५
 अरण्यम् २, २२, १; १६; २०;
 अरण्यवासिनः २, ९, १३
 अरण्यात् १, ४, १४
 अरण्ये १, ९, १७; १, ११, ३०; *१, १४,
 २८; *१, २४, ११; २, २५, १५; २,
 २८, ८
 अरण्येन २, २२, १७
 अरिक्तानि २, १, १५
 अरोषः १, २३, ६
 अर्थः १, २४, १९
 अर्थम् १, ८, १६; १, २०, १; *२, १२
 १७; २, २३, १
 अर्थग्राहिणः १, २४, २३
 अर्थस्य २, १०, ३
 अर्थाः १, २०, ३
 *अर्धपञ्चमान् १, ९, ३
 अर्धमासान् १, २९, १७
 अर्धरात्रात् १, ९, २४
 अर्धशानीपक्षम् १, २४, ११
 *अधन १, २, १४

अय्यंजः २, २३, ३३, ४३	अवरोहणानि १, ३२, २५
अर्हतः २, १०, १	अवर्णसंयोगेन १, २, ३८
अर्हति १, १८, १२	अवलेखनानि १, ८, ५
अर्हन्तम् १, १३, १८	*अवशिनः २, २८, २
*अलंकारः २, १४, ९	अवसीदेत् २, २५, ११
अलंकृतीति १, ३२, ६	अवसृजेत् २, २६, २४; २, २८, ५८
अलंकृतः २, २६, १८	अवसृज्यति १, १२, ३
अलंकृतम् २, ११, १७	अवसृज्येत् १, १२, ५
अलङ्घ्या १, २२, ६; *१, २४, १७	अवहारयेत् २, २६, ९
अलोभः १, २३, ६	अवहितपाणिः १, ६, १०; १, १४, १०
अलोभुषाणाम् १, ०५, ८, ०, २९, १५	अवाढ्यः १, २, ३८
अवकीर्णी १, २६, ८	अवाचीनपाणिः २, ४, ५
अवगाढः १, ११, १४	अवात्सीः २, ६, १३
*अवगाहनम् २, ०, ०	अवासानि १, ४, २९
अवगाहति १, १५, १६	अवाप्यते १, २५, ४
अवघ्रातम् १, १५, ५	अविकथयन् १, ६, १३
अवनिष्टेन १, २५, १०; ०, २०, १६	अविकृतैः १, ०१, २
अदव्राय १, १७, १६; १, ३१, २६	*अविविकित्त्वा १, १३, ११
अवधृनुयात् २, १९, ३	अविज्ञातम् १, २४, ८
अवमृत्यः २, ५, १०	अविद्वान् १, १, ११; २, २८, ११
अवमृत्यम् १, २८, ०२	अविधि २, १४, १३
अवमृष्टम् १, १६, २५	अविधिना १, ११, १७; *१, १८, ३१
अवमोहेन १, ३०, १७	अविनिपातिनः २, २९, ५
अवरः २, १३, ०, ०, ०४, ४	अविप्रक्रमणम् २, ५, २
अवरवयमः १, १८, १०	अविप्रतिपन्ने १, १, १३
अवरवयमम् १, १८, २१	अविप्रतिषिद्धम् १, १२, ६
अवरान्नसंसृष्टम् २, १५, १५	अविमनाः १, ६, १३
अवराध्यम् १, २, १६, ०, २०, ३	अविरोधः १, २३, ६
अवराध्यन् २, ६, १४	*अविशिष्टम् २, २७, ५
अवरुध्य *२, २८, ७; ९	अविशेषेण २, १४, ११
*अवरोधनम् २, २८, ४	*अविहितः १, २०, १४
अवरोधे १, ९, २५	*अविहितम् १, ११, १६

* एतच्चिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

*अविहिता १, २०, १०
 अवृत्तौ १, १८, ६
 अवैक्षेत १, १२, ७; २, ६, १७
 अवेत्य १, २४, २२
 अवोक्ष्य २, १ १३; २, ३, १५; २,
 ४, २४; २, २५, १२
 अव्ययः २, ४, ९; २, २१, २
 अव्यतिक्रमः २, १३, २
 अव्यपदेशः २, ८, १३
 *अशक्तौ १, ३, ३८
 अशब्दः १, २२, ७
 अशरणः २, २१, १०; २०;
 अशरीरः १, २२, ७
 अशर्मा २, २१, १०; २०;
 *अशिष्टः २, ११, ९
 अशुचि १, २९, १४
 अशुचिकरनिर्वेषः १, २९, १८; २, १२, २२
 अशुचिकराणाम् १, २९, १७
 अशुचिकराणि १, २१, १२; १९;
 अशुचिकरौ १, २९, १५
 अशुचिलिप्तानि १, २, २९
 *अशुद्राणाम् १, १, ६
 अशनन्तः २, ९, १३
 अशनन्ति १, १९, १३
 अशनाति १, २७, ७
 अशनीयात् १, १७, १४; २, ६, १९
 *अश्राद्धेन १, १०, ३०
 अश्रु १, १६, १४
 अश्व १, २५, १४
 अष्टमाभ्यां २, ३, २०
 अष्टमीषु २, ३, ८

अष्टमे १, १, २२; २, १६, १४
 अष्टाक्यः १, १०, २
 अष्टाचत्वारिंशत् * १, २, १२; १, ३०, २
 *अष्टाशीतिसहस्राणि २, २३, ३; ४;
 *अष्टौ २, ९, १३
 असमयेन १, १३, १०
 असंयोगसंयोगः १, २१, ८
 असंवृत्तौ १, १४, ४
 असंवेदानं २, १, १६
 असंस्कृतायां २, १३, ३
 असंस्पृशन् १, १५, १३
 असन्दर्शौ १, २, २९
 *असमापत्तौ २, २७, २०
 असमावृत्तः २, ६, १२
 *असमुदेतः २, ७, १७
 असमेत्य २, ११, ५
 असंभाष्य १, १४, २७
 असिना १, १६, १६
 असूया १, २३, ५
 असौ १, ५, १२; १, ३१, १७
 अस्कन्दयन् २, १९, ५
 अस्तंयन्तं १, ३१, २०
 अस्तमिते १, ४, १५; *१, ३१, ३; १, ३२, ८
 अस्ति १, २, १७; १, ६, ४; १, १२, ११
 अस्तु २, ६, २; १, ७, १४
 अस्पृशः १, २२, ७
 अस्मत् १, २९, ९
 अस्मत्तु १, २९, ९
 अस्मात् १, २८, ७
 अस्मिन् १, १४, ३
 अस्मै, १, ४, ५; २, ४, २०;
 २, ६, २; २, ७, १२

अस्य १, ४, २९

अस्त्यागः १, २३, ६

अहं १, ४, २४; १, ५, १२; १, १३,
२०; १, २२, ६; २, १३, ६

अहः १, ९, २२; १, १०, २८; १,
११, ११; १, १२, ५; २, १२, १४

अहनि २, १, ७; १६; २, १६, ७

अहन्त्यमानस्य १, २२, ४

अहरहः १, ४, २३; १, १२, १५; २, ३
६; २, २०, ४

अहर्षः १, २३, ६

*अहविर्वाजी १, १८, २९

*अहविष्यम् २, १८, ३

*अहविष्यस्य २, १५, १६

अहस्त २, १६, ६

अहानि २, १६, ५

अहितम् १, २२, ६

अहिरण्ये १, ११, ३०

अहीयन्त २, १६, १

अहुतम् २, १५, १६

अहुतेषु २, ७, १५

अहोरात्रान् १, १०, १०

*अहोरात्रौ १, ९, २८

आकालम् १, ११, २५; २६; २, १५, ५

आकाशम् २, २२, ४, २२, २३, २

*आकाशे २, २२, २

आकुक्ष्य १, २६, ३

आक्रोशतः २, २७, १४

आगच्छेत् २, ७, १७

आगतं २, ६, १

आगतेषु १, ९, १८

आगमं १, १७, १३; २, ५, १७

आङ्गिरसेन १, २, २

आचक्षते १, २०, ६; २, ३, ९; २, २५, ४

आचक्षीत १, २५, ४; १, ३१, ९

आचमनकल्पः २, ३, ५

आचमनम् १, १६, १२

आचमने १, १५, १

आचमयेत् १, १५, ३; २, ५, ६

आचम्य १, १५, २; १, १५, १७;

२३; २, २, १; *२, १९, ८

आचरिते १, ८, ११

आचरेत् १, २२, ८

आचामेत् १, ४, २०; २१; *१, ६,

३६; १, १५, ४; ११; १, १६, १;

२; ९; १०; १३; १, १७, ३

आचारः १, २१, ११; २, २३, ९

आचारम् २, ६, १

आचारात् १, ४, ८

आचार्यः १, १, १४; १, ३, ४३; १, ५, २०;

१, ८, ६; १९; *२८; २, ४, २५; २, ५,

४; *२, ८, ६; २, १०, १; २, १४,

३; *२, २७, २१

आचार्यम् १, ४, २३; १, ६, १३; १, ८,

१९; १, २८, ६; २, ५, ६; १४;

आचार्यकुलम् १, ८, २२; २, २१, १

आचार्यकुलाय १, ३, ३३

आचार्यकुले १, २, ११; १, १३, १९

२, २१, ३; ६;

आचार्यदारम् १४, १

आचार्यदारे १, ७, २७; १, २६, ११

आचार्यपुत्रे १, ७, ३०
 आचार्यवत् १, ७, २७; ३०; १, १४, ५
 आचार्यस्य १, ४, २५; १, ६, ३४; २,
 ५, ११
 आचार्यहिते १, २६, ११
 आचार्याः १, ७, १२
 आचार्यात् १, ५, ७
 *आचार्याधीनः १, २, १९
 आचार्याभावे २, १४, ३
 आचार्याय १, ३, ३१; * २, ८, ७
 आचार्यार्थस्य १, ७, २१
 आचार्ये १, ७, २०; १, १०, ४; * १०; १,
 २६, ११
 आचार्येण १, ५, १८
 आचिनोति १, १, १४
 आच्छादनम् २, २१, ११; २, २२, १;
 १७;
 आच्छाद्य १, २४, ११; १, २८, ११; २,
 १८, ५
 आच्छिद्य १, ७, ४; १, ३०, २४
 *आजिपथे १, २४, २१
 आजीवन्ति १, १८, १९
 आजूगुपम् १, ४, २४
 आज्य २, २३, ९
 आतृच्य १, २९, १४
 आतृपाभ्यां २, २५, ११
 *आतृमितोः २, १०, १५
 *आतृतेजसाम् २, २०, १०
 *आतृव्यजनानि २, १५, ६
 आतृस्य २, ११, ७
 आत्म २, ११, ९

*आत्मन् १, २२, ६; १, २३, १
 आत्मनः १, ६, ३३; १, ३१, २१; २, ७,
 १२; २, ९, १२; २, १२, १२
 आत्मप्रबोजनः १, ३, ३५
 *आत्मप्रशंसाम् १, ७, २४
 आत्मयूपः २, २६, २
 आत्मलाभात् १, २२, २
 आत्मलाभीयान् १, २२, ३
 आत्मवताम् १, २०, ८; २, २९, १५
 आत्मसंयुक्तम् १, १०, २५
 आत्मसंयोगेन १, ८, ६
 आत्माधीनम् १, १५, २२
 आत्मानम् १, २३, १; १, २५, ८; १,
 २८, १५; १७; २, ५, १७; २, ९, ११;
 २, २१, १३
 आत्मार्थम् २, ८, ४
 आत्मार्थेषु १, ८, २६
 *आग्नेयीम् १, २४, ९
 *आथर्वणस्य २, २९, १२
 आददानः २, २८, ११; १३;
 आददीत १, २९, ६
 आदध्यात् १, १५, १२; १, २७, १
 आदाय १, ८, २२; १, २८, २१; २,
 २२, १६; २, २६, २१; २, २७, १६
 *आदितः २, २०, ९
 आदित्यं १, ३०, २३; १, ३१, २०,
 २, २२, १३
 आदित्यः १, ३१, २१; २, ६, २
 आदित्ये १, ५, १८
 आदिनः २, २८, ५
 आदीप्य १, २८, १५

* एतच्चिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

साद्याः २, १२, ३
 साद्यैः २, ३, १६
 साद्रियेत २, १०, ४
 * साधाने २, ११, १४
 साधाय १, २५, १; ४; २, २२, ७
 साधास्यन् २, १, १३
 साधिम् १, १८, २०
 आनडुहम् १, १७, ३१
 * आनडुहेन १, ९, ५,
 आनीय २, २८, ८
 आनुपूर्व्यम् २, २२, ६
 आनुमानिकात् १, ४, ८
 आनुवाक्यम् १, ११, ६
 आनुशंसम् १, २३, ६
 आन्तं १, १, १३, २, २१, ६
 आपणीयम् १, १७, १४
 * आपदि १, ८, १६; १, २०, ११; २, ४,
 २६
 आपद्यते २, ११, १०
 आपद्यमानः १, ८, २७
 आपूर्यमाणपक्षस्य २, २०, ३
 आभिशस्त्यम् १, २१, ८; १, २६, ६
 आमं १, १८, १; * ३;
 आमन्त्रणम् २, १७, १३; २, २५, ४
 आमन्त्रयते २, १७, १८
 आमन्त्र्य १, ६, ३७
 आमर्मांसं १, १७, १५
 आमर्मासेन १, ११, ४
 आम्रनातम् १, ११, ३३
 आम्रनायः २, २४, १
 आम्ने १, २०, ३

आयच्छेत् १, २५, ७; २, १२, १५
 आयतनम् १, ३२, २४
 आयुः १, ५, १५
 * आयुधग्रहणम् २, २५, १४
 आयुधम् १, २०, १२; १, २९, ६
 आयुधीयपुत्रः २, १७, २१
 आयुधे २, १६, २०
 आयुषः २, ७, ४
 आयुष्कामम् १, १, २२
 आरण्यम् २, २२, १; २०;
 आरण्यानां २, १६, २७
 आरण्येन २, २२, १७
 * आरुध्वे २, १७, २४
 आरभते १, २८, ९; २, २२, ७; २, २९, १
 आरभन्ते २, १६, १
 आरभेत १, ४, २६; २, २१, ५
 आरभ्य १, २३, २
 आरम्भणात् २, २७, ७
 आरम्भणान् २, ५, १८
 आरात् * १, ३१, २; ३;
 आरूढः १, ११, १४
 * आरोग्यम् १, १४, २६
 आरोग्याणि २, ११, १७
 आरोहणे १, ३२, २५
 आर्जवम् १, २३, ६
 * आर्द्रं १, १६, १५
 आर्द्रान् १, ३०, २४
 आर्यः २, २७, ८
 आर्यम् १, २३, ६; २, २७, १४
 * आर्यसमयः १, १२, ८
 आर्यसमयेन १, १२, ६

आर्यस्त्रीणाम् १, २१, १३
 आर्याः १, २०, ७; १, २९, ९ * २, ३,
 १; २, १०, १२, * २, २५, १३
 आर्याणाम् १, २०, ८; १, २१, १७; २,
 २९, १५
 आर्यान् २, २६, ४
 * आर्याधिष्ठिताः २, ३, ४
 * आर्याय १, ३, ४०
 आर्यायाम् २, २७, ९
 आर्यैः १, २८, १३; १, २९, १
 * आर्ये २, ११, १९
 आलम्ब्य २, ३, ३
 आलम्बे १, १६, १४
 आलिप्तसुखः १, ८, ०
 आवम् १, २०, ६
 आवर्जितेन १, ४, ०
 आवर्त्तयेत् २, ०६, १५
 आवसथः २, ८, १; २, २०, ८
 * आवसथम् २, ६, १०
 आवसथाः २, २०, १
 आवसथात् १, ३१, ०; ३;
 * आवसथे २, २०, ८
 आवहेत् २, १३, १; ०
 * आविर्कम् १, ३, ०
 आविर्गेत् १, ८, ११
 * आनीसूत्रम् १, ३, ३
 आवृत्य १, २३, ०
 आश्वत्थः १, १९, ०
 आश्वत्थाः २, २७, १
 आश्वत्थानाम् २, २४, १४
 आश्वत्थान् २, ३३, ८

* आश्वमेधिकम् १, ०१, ३२
 आपाठ १, ११, १६
 आपन २, ५, ८
 आपनं १, ३०, ८; १, ३३, ९; २, ४,
 १६; २, ६, ७; ८; २, ७, १७
 आपनगतानाम् २, १७, १७
 आपनान् १, ६, ३२
 आपनान्याम् १, २५, ११
 * आपने २, ५, ५; २, २७, १५
 आपोत १, ६, २६; १, ८, ८; १, २७,
 १०; २, १२, १३
 आपोदेत् १, ६, १०; ११; १, १५, १८
 आपोने १, ६, ६; १, १२, २; * १, १६, २
 * आपोने १, ६, २७
 आपुरः २, १२, १
 आप्येते १, १८, ११
 आप्यात् १, १६, १२
 आप्यावान् २, १७, १८
 आप् १, १७, ८; २, ७, १५; २, २४, १
 आपुरणम् १, ७, २३
 आपुरन् १, २, २५
 आपुरेत् १, ७, १३; १, ७, २०; १, २७,
 २३, २, २३, १
 आपुरणीयः २, ७, २
 आपुरणीयार्थे * १, ३, ७७; २, १६, २
 आपुरणीयत् २, ६, ७; १, १३, १२
 * आपुरिणीयः २, ७, १३
 आपुरिणीयः २, ७, १३
 आपुरः १, ७, २०; २, १३, १३; २, १६,
 २३, २, २३, २
 आपुरः १, ८, ७

*आहूताध्यायी १, ५, २६

आहूय २, ६, १६

आहृतं १, १६, ३२

आहूताम् १, १९, १३

आहृत्य १, ४, १४; २, ८, २१

आहृत्यमाणं २, १२, ११

इ

इच्छतां १, १, ३४; १, २, ६

इच्छन् १, ३, ९; १, ९, १३; १, १३,

१९; २, १८, ४; २, २३, १

इच्छामि १, २२, ६

इच्छेत् १, ३१, २१

इत् १, २२, ५; २, २४, ८

इतरः १, ८, २०

इतराणि २, २२, १६

इतरान् १, २, ३२

इतरेतरयाजकाः १, २९, ८

इतरेतराध्यापकाः १, २९, ८

इतरेषां १, १, ७; १, २६, २; *२,

११, १

*इतरेषु २, १५, १०

इतरैः २, ११, ८

इति १, १, १०, ११, ३३, १, २, २, ३७;
३८, १, ३, २६, १, ४, ६, २४, २८, १,
५, ८, ९, १२, २२, १, ६, ४; ३३, १, ७,
५, ७, ११, २१, २४; १, ८, ५, ७; १५;
२३; ३१; १, ९, ३, १०, २२; २४, १, १०,
२, ४, ७, ८; १०; १२, १५; १, ११, ३;
२४, २५, १, १२, १, २, ३, ५, १४, १,
१३, १, ९, १०, ११, १४, १८, १९; १,
१४, २१, १, १५, १९, १, १६, ४, ६,
१३; १, १७, २३; २८; ३१, १, १८, २; १३;

२६; १, १९, ४; १२; १३; १५; १, २०,
६; १, २१, ८, १०, १८; १, २३, ६; १, २४,
१५, १, २५, १३, १, २८, २; १६, १९;
१, २९, १; ७; ८, ९; १६; *१८, १, ३०,
१, ३; १, ३१, ६, १२, १३, १४, १७;
१८; २४; १, ३२, ९; १०, १५, २४, २,
२, ३, २, ३, २, ९, १०, ११; २, ४, १४,
१६, २, ५, ९, १५, २, ६, २, ८, ९, ११,
१४, १५, १७, १८, २, ७, ३, १३,
१४ १५, १६, १७; २, ८, ११, १३, २,
९, ६, १३, २, १०, ७, २, ११, ७, २,
१२, १५, २३, २, १३, ५, ६, ११, २,
१४, ६, ९, ११, १२, १३, २, १५, १२;
२०, २२, २, १७, ९, १८, १९, २१, २२;
२, १८, ५, १७, २, १९, २, २, २१, १,
२, २२, २, ४, *१४, २, २३, २, *५; ९;
२, २४, १, ८, १२, २, २५, ४, ५, १४,
२, २६, २, २, २७, ३, १५, १६, २१, २,
२८, ११, २, २९, १; ६, १२, १६,

इदं १, २२, ५; २, ६, १७

*इदानीं २, १३, ६

इद्वे २, २९, ७

इन्द्रधनुः १, ११, २७; १, ३१, १८

इन्द्रियकामम् १, १, २५

इन्द्रियदौर्बल्यात् २, १०, १३; २, २७, ४

*इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य २, १०, ३

इन्द्रियाणि १, १६, ७

इन्द्रियैः १, २३, २

इन्धनं १, १५, १२

इमं १, २०, १; २, २१, १३

इव १, ६, १३

*इषुमात्रात् १, १५, १९

इष्टम् १, ३, २६

इष्टापूर्तम् २, ७, ३

* इष्टि १, २७, २

इष्ट्वा २, २०, ३

इह १, २३, ३

ई

ईप्सतः १, १९, ८

ईप्सन् १, ५, १५; २, १७, १०

ईप्सेत् १, १, १२; १, १९, ३

ईष्यामि २, १३, ६

ईशाते २, २९, ३

ईषिरे २, २३, ३; ४;

उ

उ १, ३, २६

उक्तम् १, ११, ३४; २, १७, १६

उक्तः १, ८, १२

उक्ता २, २, ५

उक्त्वा १, १०, १५; १, २६, ३; २, ६, २

उक्थयसंमितम् २, ७, ४

उग्रतः १, ७, २०; २१; १, १८, १

उच्चरेत् १, ३१, १

उच्चैः २, २३, ९

उच्चैर्भाषा २, ५, ९

*उच्चैस्तराम् १, ८, ८

उच्छिष्टः १, १६, ११

उच्छिष्टम् १, ३, २७; ३७; १, ४, १;

२; ५; ११; १, ६, ३५; १, १७, ३;

१, ३१, २५; २, ९, ७; २, १८, १२; २,

२०, २

उच्छिष्टलेपान् १, १५, २३

*उच्छिष्टाशानवर्जम् १, ७, ३०

उच्छिष्टाशानात् १, ७, २७

उच्छ्वासात् १, २४, २४; १, २८, १८;

१, २९, १

उच्यते १, २२, ५; २, २३, १०

उत्क्रामेत् १, २४, १३

उत्तरम् १, ३, १०; २, ४, २२

उत्तरः २, ४, ६; २, २२, ५; २, २३, २

उत्तरतः २, ४, २४

उत्तरपूर्वे २, ३, २३

उत्तराणि १, २६, १२

उत्तरार्द्धे २, १८, १६

उत्तरेण १, ३०, ७; २, १, १४; *२,

४, ३; २, २३, ४

उत्तरैः २, ३, २३; *२, ४, ४

उत्तरोत्तरस्मिन् २, १२, २२

उत्तिष्ठेत् * १, ७, १; २, ४, १७

उत्तीर्य * १, १५, ११; २, १५, ७

उत्थानाभावात् २, २८, १

उत्थाय १, ५, १२; १, ३२, १५

उत्पन्नायाम् १, ७, १४

*उत्पादयितुः २, १३, ५

*उत्सन्नश्वाघः १, २, २७

उत्सन्नाः १, १२, १०

उत्सर्जनात् २, ५, १५

उत्सादनात् १, ८, ५; १, ११, ११

उत्सिच्य * २, १, १४; २, १५, ९

उत्सृजन् १, ११, १९

उत्सृजमानः १, २६, ११; २, २१,

१०; २०;

उत्सृज्य १, १०, १८

उत्सृष्टान् २, २८, ८

उदकम् १, २६, १५; १, २७, १; ५; १, २८,

११; २, १, १४; २, ४, १४; १६; २, ५,	उदाहरिष्यामः १, २२, ३; १, २३, ४
४; २, ६, ११; १२; २, ७, १३; १७; २, ८,	*उदिते १, ५, १८
९; २, १२, १३; २, १५, ९; २, १८, ५;	उदीचीः २, १, १३
२, २२, १३	उदीचीनं २, १५, १६
उदकपूर्वाणि २, ९, ८	* उदीच्यवृत्तिः २, १७, १७
उदकस्पर्शनं १, १०, ५	उद्देश्य २, १९, १७
उदकान्तम् १, ११, १९	उद्धृत्य २, २५, १२
उदकाभ्यवायी १, २७, ११	उद्धर २, ६, १८
उदकुम्भम् १, ४, १३	उद्धरेत् २, १७, १९
उदके १, १७, १६	उद्धार्यं २, १२, २३
उदकेन १, ४, २१; २, ७, ४	*उद्धृतानि २, ६, १७
उदकोपस्पर्शनम् १, १, ३०; ३७; १,	उद्धृतेषु २, ७, १५
२, ६; १, ८, ३०; १, १०, ५; *२, १,	*उद्ध्रियताम् २, १७, १८; १९;
२३; २, १५, २	*उद्यताम् १, १९, १३
उदकोपस्पर्शनविधिः २, २२, १४	*उद्यन्तम् १, ३१, २०
*उदगयने २, २०, ३	उद्यम्य १, १५, ७
उदग्रद्वारा २, २५, ५	उन्मत्तः १, १९, १
उदङ्मुखः १, ३१, १	उन्मत्तानाम् २, ११, ९
*उदधाने २, ३, २१	उपगच्छेत् १, ८, २३
उदधानानि २, १, १५	उपचारः २, १, ११
उदपात्रं २, १७, १७	उपजिघ्रेत् १, ७, ४; ८;
उदपात्रात् १, १३, १	उपतिष्ठद्भ्यः २, ७, ८;
उदपात्रानयनं २, १७, १७	उपदध्यात् १, १५, २१; २, १, १४
उदरारम्भणान् २, ५, १ ९	उपदिशन्ति १, २, ३८; ४१; १, ५,
उद्वस्यति २, ७, ७	८; १, १२, ७; २, १, १२; २, १०,
उदाचारेषु १, ३, १५, *१, ८, ३	११; २, १४, २०; २, १५, १०;
उदामन्त्रण १, ८, १५	२, १७, १४; २, १८, १७; २, १९,
उदाहरन्ति १, १९, १३; १५; १,	२; २, २१, ९; २०; २, २२,
२५, १०; १, ३०, २६; १, ३२, २३;	६; १५; २, २७, ३; ११; २, २९,
२, ९, १३; २, १३, ६; २, १७,	१२
७; २, २३, ३	उपदिशेत् २, १०, १३

उपदेशनम् १, २, ७
 उपद्रष्टा २, ६, २
 उपधमेत् १, १५, २०
 उपधानम् २, ६, १५
 उपनयते १, १, ११
 उपनयनम्* १, १, ९, २९; ३६; १,
 २, ५; ६;
 उपनयनप्रभृति २, २१, ३
 उपनयनात् २, १५, २ २
 उपनयीत १, १, १ ९
 उपनिधाय १, ३, ३१
 उपनिषदाम् २, ५, १
 उपमज्य २, १५, ७
 उपयुङ्क्ते १, ५, ७
 उपयुञ्जीत १, २८, ७
 उपयोगे २, ३, १३
 उपयोजयेत् १, ७, १८; १, १५, १५;
 १, १७, १६; २, १४, ३; २, २०, १
 उपरि १, ३१, १५
 उपरिजानु १, २४, ११; १, २८, ११;
 २, १८, ५
 उपरिशय्याम् २, ६, १५
 उपरुन्ध्यात् १, ८, २६; २, ९, ११
 उपलभेत २, २१, १६
 उपलभ्यन्ते १, १६ १२, २, २४, १३
 उपलिप्तकेशवमश्रुः १, ८, २
 उपलिप्ते १, ९, ५
 उपवासः १, ८, ३०; १, २४, १७; २,
 १, ४; २, ३, १४; २, २०, ९
 उपविशन्ति २, १५, ७
 उपवीतार्थे २, ४, २३

उपवेष्टिती १, ८, २
 *उपव्युषम् १, ९, २२
 उपशोषयेत् २, १०, १७
 उपश्रोता २, ६, २
 उपसंहणम् १, ५, १८; १, १०, १७;
 १, १४, ८
 उपसंग्रहणात् १, ७, २७
 उपसंग्राह्याः १, ७, १३; १, १४, ६
 उपसंग्राह्यौ १, ५, २२
 उपसंगृह्णीयत् १, ५, २१; १, ६, २९; १,
 ७, १३; १, १३, १३; ०, १४, ११
 उपसंगृह्य १, ८, १९; १, २८; ८; २, ५, ४
 *उपसंग्राह्यः १, ५, २०
 उपसंजिघृक्षेत् १, ८, १९
 उपसमाधाय २, ६, १,
 उपासमाधास्यन् २, १, १३
 उपसमिन्ध्यात् २, १, १३
 उपसीदेत् १, ६, १२
 उपसेचनम् २, ७, ४
 उपस्तरणम् २, ६, १५
 उपस्थाप्य २, ५, ४
 उपस्पर्शनं, २, ५, १०
 उपस्पर्शनम् १, ३१, ६
 उपस्पृशति १, १६, ११
 उपस्पृशन् १, २८, ११; २, १८, ५
 उपस्पृशेत् १, ७, १०; १, १५, ७;
 १, १६, ५; ८; ९; १४; १, २६, ७;
 १, २७, ५; २, ३, ३; २, ५, ४;
 २, १९, ९; २, २२, १३
 उपस्पृश्य १, १६, १०; १४; १, २६,
 १५; १, २७, १; २, १२, १३

उपहतः १, १५, १६
 उपहतम् १, १६, २१; २ ८;
 उपहरति १, ४, ३
 उपहतम् १, १६, २२; ३१;
 *उपाकरणं १, ११, ७
 *उपाकरणादि २, ५, १६
 उपाकुर्वीत १, ११, ६
 उपाकृत्य १, ९, १; २, ५, १
 उपात्तः १, १२, ५
 उपानही १, ८, २
 *उपानहौ १, ७, ५
 उपायं २, १०, ११
 उपायनम् १, १, ६
 उपायेन २, २०, १
 उपालभेत १, ८, २९
 उपावर्त्तते २, ७, १०
 उपांशु २, ७, १४; २, २२, १९
 *उपासने १, १५, १
 उपासीत १, ६, १३
 उपेतं १, १९, ८
 *उपेतः २, ९, ७
 उपेत्य २, ५, १४
 उपोष्य १, २६, १५; १, २७, १; २, ८,
 १४; २, २०, ३
 उभयम् १, ३, ९; २, २५, ५
 उभयतः १, १०, १७; * १, २८ १५;
 *२, ३, १७; २, २९, ७
 उभयवृद्धिम् १, ३, ९
 *उभयान् २, १८, १७
 उभयोः १, २७, ५,
 *उभाभ्याम् १, ५, २२

उभौ १, ५, २२
 उरस्समं १, ५, १६
 उलूक १, १०, १९
 उलकायां १, ११, २६
 उष्ट्र १, १७, २९
 *उष्ट्रक्षीर १, १७, २३
 उष्णम् २, १५, १६
 ऊ
 *ऊर्जम् २, ७, ३
 ऊर्ध्वम् १, २, १०, * १, ९, २४
 *ऊर्ध्वरेतसाम् २, २३, ५,
 ऊर्ध्वान् १, ३०, २४
 ऊर्ध्वौ २, १९, ८
 ऋ
 ऋचम् १, १२, ५; १, ३१, २४
 ऋजुः १, ५, ११,
 ऋतुं १, १, २८
 ऋतुः १, १, ३५
 *ऋतौ २, १, १७
 ऋत्विक्* १, १४, १०; २, ८, ६;
 २, २७, २१
 ऋत्विजे २, ८, ५; २, ११, १९
 ऋत्विजम् २, १०, ९
 *ऋत्वे २, ५, १६
 ऋद्धिम् १, १३, ९
 *ऋषभः १, २४, ४
 ऋषयः १, ५, ४; २, २३, ३; ४;
 ऋषीणाम् २, २४, १२
 ए
 एक १, १९, ७
 एकम् १, १२, ५
 एकः २, २२, ९

*एकसुर १, १७, २९
 एकसुराः २, १६, १५
 *एकधनेन २, १३, १२
 एकपाणि १, ४, २१
 एकरात्रम् २, ३, १४ ; *२, ७, १६;
 २, २०, ३
 एकरात्रेण १, २७, ११
 एकवत् २, १४, १२
 एकवस्त्रः १, ६, १९
 एकवाससः २, १५, ७
 एकसृक १, १०, १९
 एकसृके १, ११, २९
 एकाम् १, १०, ११; १, १२, ५
 एकामिः २, २१, २०
 एकाङ्गम् १, २६, ६
 एकादशाभ्याम् २, ३, २२
 *एकादशे १, १, २५; २, १६, १७
 *एकाध्यायी १, ६, २४
 एकान्तसमाहितम् १, २०, ८; २,
 २९, १५
 एकाहम् १, २९, १७
 एके १, २, ३७; १, ६, २२; १, ६, ४; ३३;
 १, ७, २६; १, ९, २४; १, १०, ७; १०;
 १२; १, ११, ३; २२; २४; १, १३, १४;
 १, १४, २१; १, १५, ११; १, १६, ४; ६;
 १३; १, १८, १३; १, २१, १०; १८; १,
 ३०, १; ३; २, ६, ८; १; ११; २, ९, ६; २,
 १२, १५; २३; २, १४, ६; ६; २, १५,
 १०; २०; २, १७, १४; २, २१, १२; २,
 २२, ६; १५; २, २३, ८; २, २९, १६
 एकैकम् २, २२, १६
 एकैकाम् २, ६, ४

एतं १, १०, १८ ; *१, २७, ८; २,
 १३, ६
 एतत् १, ७, ३१
 एतदादयः १, १३, ८
 एतदादि १, १३, ६
 एतदादीनि १, १३, ९
 एतस्मात् १, ५, २
 एतस्मिन् १, ९, २२ ; २, १, ७
 एतां १, ३१, २२; २४;
 एतान् २, ४, ९ ; २, २३, ८
 एतानि, १, ८, ३; *१, १८, २; *१
 २१, १८; २, ४, १४; *२, १०,
 ७ ; २, १८, ४ ; २, २४, ८
 एताभिः १, २, २
 एते १, ७, १३
 *एतेन १, ४, ७
 एतेषाम् १, ११, २५; १, २०, १४;
 १, २४, ५
 एतेषु १, ७, ३१; १, ११, २७; २,
 २७, १७
 एतत् २, १५, ९
 एतान् १, ४, १४
 एषोदके १, १५, २२ ; २, २८, ११
 एनः १, २५, ५ ; २, २८, १४
 एनं १, ६, ३
 एनयोः २, १, ७
 एनयः २, ६, २
 एव १, १, १३
 एवमुक्तम् २, १९, २
 एवंविधः १, ३, २६
 *एवंवृत्तः २, ११, ४

* एतच्चिदर्थः सूच्यादीं टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

४३ आ० ध०

*एवंवृत्तौ २, ४, १५

एवंव्रतः १, ३, २६

एषः १, १, ११

एषा २, १७, ८

एषां २, ९, १३

ऐ

ऐणेयम् १, ३, ३

ऐलकम् १, १७, २२

ओ

*ओकार १, १३, ६

ओप्य २, १५, ७

*ओषधि १, ७, ४; १, ११, ५; १,

१७, १९; १, ३०, २४; २, २, ४

ओषधीः १, १६, १५

ओष्ठौ १, १६, ३; १०;

औ

औदुम्बरः १, २, ३८; * २, १९, ३

*औपवस्तम् २, १, ५

औपाकरणे १, १०, २

*औपासने २, ३, १६

क

*कः १, १९, २ * १, २४, १५; १, २९, १

कच्छप १, १७, ३७

कण्ट १, ८, १३

कण्वः १, १९, ३

कथयेत् १, ८, ६

कथा १, २८, १

कदाचन १, १, १५; २, ४, १४

कपाल २, २३, ९

*कम्बलः १, ३, ८

*करञ्ज १, १७, २६

करम्ब १, १७, १९

करवाणि १, ६, ३७

करोति १, २७, ११

कर्णौ २, १९, १

*कर्तृपत्यम् १, ५, ३

कर्तव्यम् २, १२, १९

कर्ता २, २९, १

कर्तुः २, १६, ६

कर्म १, १८, ११; १, २५, ४; १,

२६, ७; १, ३०, १४; १६; २२;

१, ३१, ३; २, १६, १

कर्मणाम् २, ८, १२

कर्मणि २, ४, १९

कर्मनामधेयम् १, २९, १

कर्मन्धासे २, २८, २

कर्मफलशेषेण १, ५, ५; २, २, ३

कर्मफलैः २, २४, १०

कर्मभिः १, ४, २३; २, २, ७; २,

११, १४; २, १३, १; २, १६, १।

२, २४, १०

कर्मयुक्तः १, ६, ११

कर्मयोगे १, १२, ९

कर्मसमाप्तम् १, २४, २४

कर्मह १, २९, ४; २, ९, १२; २, १४,

१७; २, २२, १८; २, २४, ३

२, २९, १

कर्माणि १, १, ६; १, ४, २६; २९; १

५, ९; ६०; १, २८, ९; २, ११

१; २, १६, १; २, २१, ५; २

२२, ७

कर्माभ्यासः १, २६, ७; १, २९, १८
 कर्मावियवेन २, २४, १४
 कर्शयेत् २, २७, १०; २, २८, ५
 कर्षे २, १६, १३
 कल्पः २, १९, १; १४;
 कल्पते २, ५, १८; २, २३, ४
 कलमषम् * १, २४, २६; १, २८, १८; १,
 २९, १
 कल्याणा २, ४, १४
 कयिः १, २२, ५; १, २३, १
 कश्चित् १, १९, ५; २, २४, १४; २,
 २५, ११
 कपायपः १, २७, १०
 का
 काजानां २, २२, १५
 काञ्चुकी १, ८, २
 काण्डम् १, ११, ६
 *काण्डसमापने १, ११, २
 *काण्डोपाकरणे १, ११, १
 काण्व १, १९, ७; १, २८, १
 काम १, २३, ५; १, २६, १३
 कामः १, २६, १३
 कामम् * १, ३२, १६; २, ५, ३; * २, ९,
 ११; * २, १७, १९
 कामकृते २, २८, १३
 कामयते २, २१, ५
 कामलिङ्गेन २, ४, १
 कामात् २, ११, २०
 काम्यम् २, १३, ११
 काम्यानि १, १, २०
 कायाः १, २३, २

कारणात् १, १८, १०
 कारयित्वा २, १९, १
 कारयेत् १, ८, ३; २, ७, १२; २, १८
 १५
 कार्यम् २, ४, २२; २, १६, ३; २, १८,
 १४; २, २३, ९
 कार्या १, १३, २; २, ११, १३
 कार्याः २, ३, १९; २, २२, १८
 कालम् १, १०, ५; १, ११, १२; १,
 १९, १; १, २८, २०; २, १६, २३;
 २, १७, १
 कालतः २, १५, १२
 *कालयोः २, १, २
 कालात् १, १३, २०
 कालान्तरे २, १, ५
 कालाभिनियमात् २, १६, ६
 काले १, ८, ७; १, ९, २२; * २, ४, १३
 *काषायम् १, २, ४१
 काष्ठा १, २२, ७
 काष्ठात् १, १३, १
 कासम् २, ३, २
 किञ्चित् १, ३०, १५
 किण्वे १, २०, १२
 *कीटः १, १६, २६
 कीनाशस्य २, २८, २
 कीर्त्तयेत् १, ६, ३०
 कीर्तिम् २, २४, ३
 कीलालौषधोनाम् १, १७, २५
 कुक्कुट १, २१, १५
 *कुक्कुटः १, १७, ३२
 कुटिम् १, २४, ११; २१:

कुटुम्बिनः २, ७, १	*कुच्छ्रद्वादशरात्रम् १, २७, ६
कुटुम्बिनम् २, ६, ५	कुच्छ्रद्वादशरात्रस्य १, २७, ७
*कुटुम्बिनौ २, २९, ३	कुच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः १, २८, २०
कुटुम्बे २, ७, २	*कुच्छ्रसंवत्सरम् १, २५, ९
कुणिकौ १, १९, ७	कुच्छ्रसंवत्सरः १, २७, ८
कुतः १, १९, ११	कुच्छ्रा २, २९, १३
कुत्सौ १, १९, ७	कुतप्रायश्चित्तः १, २७, ९
*कुत्सयित्वा १, १७, ४	*कुतभूमौ १, १७, ८
कुनखि २, १२, २२	*कुताकुतम् २, १८, १८
*कुमाराः २, २६, १२	*कुतान्नम् १, १७, १७
कुमारीम् २, २६, १८	*कुतान्नस्य १, १८, ४
*कुमायांम् २, २६, २१	कुतावसथः २, ८, १
कुमार्याः १, ३१, ८	कुत्वा १, ३, ४२
कुमालनाथ १, ३२, २४	कुत्स्नम् २, १९, ५
कुहते १, ७, १२	कुषि २, १०, ८
कुर्यात् १, ३, ३७; १, ८, ३; १, ३०, १५	*कुष्टे १, ३०, १९
कुर्यते २, २४, ८	कुष्णम् १, ३, ३; *४; १, २७, ११;
कुर्वन्ति २, १५, ९	*१, ३०, ११; २, १४, ७
कुर्वीत १, ४, २०; १, ११, ६; १, १३,	*कुष्णधान्यम् २, १८, २
१०; २, ११, १२	कुष्णाः २, १४, ७
कुर्वीरन् २, १५, ६	कुष्णाम् १, ९, २२
कुलम् २, १७, ९	कुष्णायसम् २, १६, १७
कुलदायाः १, १९, १४	केचित् १, ५, ५
कुलधर्माः २, १५, १	केश १, ८, २; २, ३, ६
कुलात् २, १७, ९	केशः १, १६, २३
*कुलाय २, २७, ३	*केशान् २, ३, ३; २, १५, ७
कुले १, १६, १८	केशानां १, १६, १४
*कुशलम् १, १४, २३	कौत्स १, २८, १
कुसृत्या १, ३१, २३	कौत्सः १, १९, ४
कुहक १, २०, ५	*वयाकु १, १७, २८
कुच्छ्रम् १, १३, १०	कृत् १, २७, २

क्रयधर्मः २, १३, १०
 क्रयशब्दः २, १३, ११
 *क्रव्यादः १, १७, ३४
 क्रव्यादताम् १, २१, १५
 क्रियते २, १५, १३
 क्रियताम् २, १७, १८; १९;
 क्रियमाणम् १, २०, ७
 क्रियमाणे २, १६, ६; ७;
 *क्रुञ्चकोञ्च १, १७, ३६
 क्रोधः १, २३, ५
 क्रोधम् २, १८, ३
 क्रोधयेत् २, १८, ३
 *क्रोधादीन् १, ३१, २७
 *क्रोशः २, २६, ७
 *क्लोबः १, १८, २७
 क्लोबम् २, १४, १
 क २, १, १३; २, ७, १३
 क्षत्रवृद्धिम् १, ३, ९
 क्षत्रिय १, १, ४; १, १८, ९
 क्षत्रियम् १, १४, २४; *१, २४, १
 क्षत्रियः १, १४, २२
 क्षत्रियवत् २, १०, ८
 क्षत्रियस्य १, १, २७; २, १०, ७
 क्षवधुम् २, ३, २
 क्षवधौ १, १६, १४
 क्षायी २, ३, ११
 क्षार १, २, २३; १, ४, ६; २, ३, १३;
 २, १५, १४
 क्षीणपुण्या २, १७, ८
 क्षीयन्ते २, ४, १४
 क्षीरविकार १, १७, १९

क्षुद्रपशुमान् २, १६, १०
 क्षुद्रावस्थितान् १, ३२, १८
 *क्षुद्रान् १, ३२, १८
 क्षुधा २, २५, ११
 क्षेत्रम् २, २६, १; *२, २८, १
 क्षेत्रकर्मविशेषे २, २, ४
 क्षेत्रे २, १३, ६
 क्षेत्रेण १, ९, ७
 *क्षेमकृत २, २५, १५
 क्षेमम् १, २३, ३; २, २१, २
 क्षेमप्रापणम् २, २१, १४; १६;
 क्षेमे २, ५, १७
 क्षौम १, २, ४०
 ख
 खङ्ग १, १७, ३७
 *खट्वाङ्गम् १, २९, १
 खट्वायाम् १, ६, ४; *१, १५, २१
 खड्गमांसेन २, १७, १
 *खड्गोपस्तरणे २, १७, १
 *खण्डेन १, २४, १४
 खराजिनम् १, २८, १९; २१;
 खलु १, १३, ४; २, २७, ६
 खषवर्जम् १, १७, ३७
 ग
 गच्छतः २, १३, १
 गच्छति १, २३, ३
 *गच्छन्तम् १, ६, ८
 गच्छेत १, ४, १५; १, ८, १७; २२;
 १, २८, ६; १, ३१, १३; १, ३२, २०
 गतिः १, १३, १२; १५; १७;
 गते २, ८, १४
 गतौ २, ४, २८

गत्वा १, ११, १९; १, १६, १४; १, २१, ९; १, २५, ४; ११; १२;	गार्हपत्यः २, ७, २
गन्धः १, २०, ३	गार्हस्थ्यम् २, २१, १
गन्धर्वाः १, २०, ६	गावः २, १४, ७
गन्धान् १, २०, १२	गावौ २, ११, १८
गन्धानां १, २०, १५	गीत १, १०, १९; २, २५, १४
गन्धे २, २८, ११	*गुणहान्याम् २, १७, ५
गन्धैः १, २०, १५	गुणान् २, १०, २
गमयन्ति २, ७, ५	गुप्त्वा १, ४, २४
गमयेत् १, ७, १६; २, १०, १४	गुरवः १, १४, ६
गरीयान् २, १२, २२	गुरवे १, ३, २५
गर्दभ १, १०, १९	गृस्म १, ६, १; ३३; १, ७, १७; १, ८, १४; १७; * १, २४, २४
*गर्दभेन १, २६, ८	गुरुः १, ६, ३१
*गर्भम् १, २४, ८	गुरुकर्म १, ५, २४
गर्भद्वादशेषु १, १, १९	*गुरुतल्पगामी १, २५, १; १, २८, १५
गर्भशातनम् १, २१, ८	गुरुदारम् १, २५, ११
गर्भाः २, १५, १९	*गुरुप्रसादनीयानि १, ५, ९
गर्भान् २, १५, २	गुरुषु १, १०, २
गर्भाष्टमेषु १, १, १९	*गुरुसखिम् १, २१, ९
गर्भैकादशेषु १, १, १९	*गुरुसनिधौ १, १०, १५
गर्हन्ते १, २०, ७	*गुरुसमवाये १, ७, १४
गवय १, १७, ०९	*गुरुन् २, २५, १०
गवाम् * १, ९, २५; १, १६, १४; १, १७, २९; १, २०, १२; १, २४, १	गुरुणाम् १, १५, १
गव्यः १, २४, २१	गुरोः १, २, २०; २९; * १, ३, १५; ३३; १, ५, १२; १, ७, २; १२; १, ८, १५; २४; १, ३२, १०; २, ५, ३
गव्युत्तिः १, १८, १	गुरौ १, ७, १२; १, ८, २७
गव्येन २, १६, २५	*गुर्वीसखिम् १, २१, ९
गां १, ३१, ९	गुहाशयम् १, २२, ५
गाः * १, २४, १८; १, ३०, २३; २५;	गुहाशयस्य १, २२, ४
गान्धर्वः २, ११, २०	*गृहमेधिनः २, ३, १२
*गार्दभम् १, ३२, २५	

गृहमेधिनोः २, १, १; १५;
 गृहमेधे १, ४, २९; २, २५, ७
 गृहमेधोपदेशनम् १, २, ७
 गृहस्थस्य २, ९, १३
 गृहाणाम् २, ७, ३
 *गृहाणि १, ८, २३
 *गृहान् २, २२, ८
 गृहे २, ८, ३; २, १४, ८
 गृहीरन् १, १८, ३
 गोः १, ३१, ६; *८ः
 गोत्र २, १७, ४
 *गोत्रेण १, ६, ३०
 गोधा १, १७, ३७
 गोपायति १, ३१, २१
 गोपयेत् १, ४, २३
 *गोमधुपर्कोहः २, ८, ५
 गोरक्ष्य २, १०, ८
 गौः २, ८, ७; २, १७, ८
 गौरवम् १, ६, ३४
 *गौरसर्षपाणाम् २, १९, १
 ग्रसति २, १९, ५
 ग्रहणे १, ११, २६
 ग्रामसूकर १, १७, २९
 ग्रामम् १, ९, १८; १, ३१, २३; २,
 १५, ९; २, २८, ८
 ग्रामात् १, ३०, ७; ८; १, ३१, ३;
 २, १८, ७; २, २२, ८
 *ग्रामारण्ययोः १, ११, ९
 ग्रामे १, १५, २२; १, २४, १४; १९;
 १, २९, १; २, २१, १०; २, २५, १५
 *ग्रामेण १, ९, ७

ग्रामेभ्यः २, २६, ७
 *ग्रामेषु २, २६, ४
 ग्राम्याणाम् १, २१, १५
 ग्राम्यारण्यानाम् २, १६, २७
 ग्राम्यम् २, १९, ५
 ग्रामवराध्यम् २, १७, १६
 ग्रामाः २, ९, १३
 ग्रामे २, २८, ११
 ग्रहयेत् १, ८, २५
 ग्रीष्मे १, १, १९
 घ्न
 घोषवान् १, ११, ८
 च
 च १, १, ३, इत्यादि
 चक्रवत् २, २, ३
 चक्रवाक १, १७, ३५; १, २५, १४
 *चक्षुर्निरोधः २, २७, १७
 चक्षुषा १, ५, ८; २, ५, १८
 चक्षुषी १, १६, ७
 चङ्क्रमणं २, ५, ८
 चङ्क्रम्येत १, २९, १
 चण्डालः २, २, ६
 चण्डालोपस्पर्शने २, २, ८
 चतुरः १, ९, ३
 चतुर्थकालाः १, २५, ११
 चतुर्थकाले १, २७, ११
 *चतुर्थे २, १६, १०; २, २७, १३
 चतुर्थ्या २, ७, १६
 *चतुर्दशे २, १६, २०
 चतुर्भिः २, ३, २३
 चतुर्मेधः २, १७, २२
 चतुर्विंशत् १, १, २७

*चत्वारः १, १, ४; २, २१, १
 चन्द्रमसोः १, ११, २६; २७;
 चन्द्रमसौ १, ३१, २२
 चन्द्रमाः १, ३१, २१
 चमसः २, १९, ३
 चरतः १, २०, ६
 चरति २, १७, ८
 चरन्तम् १, ३, २६
 चरवः २, २२, १८
 *चरितनिर्देशस्य १, १८, १२
 चरितब्रह्मचर्यम् १, ८, ३१
 *चरिते २, २७, १
 चरित्वा १, २४, २०; २, १०, २३
 चरेत् १, १, २८; १, २, ६; २६; १, २०,
 १; १, २४, १५; २४; १, ३७, ६;
 २, २१, १०; २, २२, २; २, २३, २
 चरेयुः १, २९, ८
 चर्म १, २०, १२
 चर्यमाणम् १, २०, ३
 चर्यया १, ३१, २१
 चलम् १, १९, ६
 चलनिकेतम् १, २२, ४
 *चातुर्मासीषु १, १०, १
 चारणम् १, १४, १२
 *चार्ग १, १८, ३०
 *चिकित्सकस्य १, १९, १४
 चीकीर्पन् १, ६, २८
 चिन्तयन् १, २३, १
 चूर्णानि २, १९, १
 चेष्टः १, १७, ३८
 चेत् १, ३, ४

*चेष्टति १, ६, २८
 चोदयेत् १, १४, २
 छ
 छत्रम् १, ७, ५
 *छन्दःकल्पः २, ८, ११
 छन्दसः १, ११, ३१
 छन्दोविचितिः २, ८, ११
 *छर्दयित्वा १, १०, २२
 छाया १, २०, ३
 छायां १, ३०, १७
 *छायायाम् १, ३०, १६
 छित्वा १, २६, ६
 छिन्नम् १, १६, १६
 ज
 जगतः १, २३, २
 जगमुः २, १६, १
 जघन्यं २, ११, ११
 जघन्यः २, ११, १०
 जघन्यसंवेशी १, ४, २८
 जघन्यानि २, १६, ५
 जङ्घायाः २, २०, १४
 *जटिलः १, २, ३१
 जनकः २, १३, ६
 जनयतः १, १, १८
 जनयति १, १, १६; १, २९, ११
 जनयितुः २, १३, ६
 जनयेत् १, ३१, १७
 जन्म १, १, १७
 जन्मतः १, १, ५
 जयेत् *१, २६, १४; १, २७, १; १,
 ३१, २४; २, ७, १४

जप्यकर्मणि १, १५, १
जयति २, २४, १४
जागरणम् १, ३२, ११
जातिम् २, २, ३
*जातिपरिवृत्तौ २, ११, १०; ११;
जात्याचारसंशये २, ६, १
*जातुनि २, २०, १४
जायते २, २, ६; २, १६, ७
जायन्ते १, ५, ४
जार्था २, ५, १६
*जायापश्योः २, १४, १६
*जिह्वाच्छेदनम् २, २७, १४
*जीवन् २, १४, १
जीविते १, २३, ३
जुहुयात् १, २६, १३; २, ३, १६; २,
७, १५; २, १५, १६; १७; २, १७,
१९; १, २२, १२
जुहोमि २, १२, ५
ज्ञातिधनम् २, १४, ९
ज्ञातिम् १, २८, ६
ज्ञातिषु १, १०, ३
ज्ञानात् १, २३, २
ज्ञापयेत् १, ८, १६
ज्ञायते २, १५, २
*ज्ञायमाने १, ९, ८
ज्ञेयात् १, २३, २
*ज्या १, २, ३४
ज्येष्ठः *१, १४, ६; १५;
ज्येष्ठम् २, १३, १२; २, १४, १२
ज्येष्ठसामिकः २, १७, २२
ज्येष्ठस्य १, ४, ११; २, १४, ७

ज्यैष्ठ्यम् २, २४, १४
ज्योतिषम् २, ८, ११
ज्योतिषाम् २, २, ११
ज्वलन् २, ६, ३
ज्वलन्त्यः २, २४, १३
*ज्वलिताम् १, २५, २
ड
हेरिका १, २५, १४
त
तं १, १, १६, इत्यादि
तच्छक्तिविषये १, ६, २८
तण्डुल १, १७, १९
तण्डुलैः १, ११, ४
*तत् १, १, १७, इत्यादि
*ततः १, १, ३० इत्यादि
*तत्प्रत्ययम् २, १५, ९
तत्र १, ३, ४३, इत्यादि
*तथा १, २, २३ इत्यादि
तथागुणाः २, २६, ५
*तदतिक्रमे १, ५, २
तदधीना १, ७, १४
तदन्तेवासिनम् १, ६, ३३
*तदभावे २, १४, ३
तदर्थात् २, ६, १
तदर्थेषु २, १४, ३
तदहः १, ८, १८; *१, ९, १८; १, ११,
६; २, ५, १
तदा १, ७, १३
तदासनः २, १९, १
*तद्द्रव्याणाम् १, ८, ६
तद्धितेषु २, २९, ४

* एतच्चिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

४४ आप० ध०

तद्योगः २, १०, ११
 *तद्व्यतिक्रमे २, २७, ६
 तनुत्यजः २, २६, ३
 तन्तुम् २, १३, ६
 *तपः १, १२, १; २;
 ५; १, २५, ७; २, २४, ८
 तपश्शब्दः १, ५, १
 तपसा २, २४, १४
 *तपस्विनः २, २६, १४
 तपस्वी १, ५, ११
 *तप्ताभिः १, १५, ६
 तप्यते १, १२, २
 *तमसः १, १, ११
 तया १, ९, १३; १, ३२, २
 तयोः १, १४, २२
 तर्पयन् २, ७, १३
 तर्पयित्वा २, ९, १
 तर्पयेत् २, ६, १४
 तस्करभयम् २, २५, १५
 तस्करभ्यः २, २६, ६
 तस्मात् १, ३, २६ इत्यादि
 *तस्मिन् १, १, १२ इत्यादि
 *तस्मै १, १, १५
 तस्य १, २, ९ इत्यादि
 तस्याः १, ९, १३
 तां १, १७, ७
 ताः १, ४, ३
 तान् १, १५, २३
 तानि १, २३, ६
 तामली १, २, ३७

तालन २, ५, ९
 तावत्कालं १, ११, २७
 तावन्तं १, १०, ५
 *तासां १, २४, १९
 *तिलतण्डुलान् १, २०, १३
 तिलमक्षः १, २६, १५; १, २७, १
 तिलमाषाः २, १६, २२
 तिलानाम् २, २०, १
 तिष्ठति * १, ६, २६; १, २३, २
 तिष्ठन् १, ५, १२; १, १२, २; *१
 १६, १; २, ३, १०; *२, ५, ६
 तिष्ठन्तम् १, ६, ७
 तिष्ठेत् २, १२, १४
 तिष्ठ्यात् २, २०, ४
 तिष्ठ्येण * २, १८, २०; २, २०, ३
 तिष्ठः २, १, १३
 *तीक्ष्णम् १, २५, ७
 तीर्थे २, १६, २४; २, २०, १९
 तीव्रतरा २, १६, २३
 तु १, २, २९ इत्यादि
 *तुल्यगुणेषु २, १७, १०
 तुषाधिष्ठानम् २, २०, ११
 तुष्टिः १, २३, ६
 तूलम् १, ३२, २४
 तूर्णी १, ७, १; *१, १४, ११;
 २८, ८
 तृणकाष्ठेषु १, १५, १४
 *तृणकाष्ठैः १, २१, २
 *तृणच्छेदन १, ३२, २८
 तृणसंवाहः १, ११, ८
 तृणानि २, ४, १४

तृणेषु १, २७, १०
 तृणैः २, २२, २; २, २३, २
 तृतीयं *२, १७, १३; १५;
 तृतीयया २, ७, १६
 तृतीये *२, १६, ९; २, २०, ६
 तस्मिन् २, १८, १९
 *तृप्तिः २, १, ६
 ते १, १, ३२ इत्यादि
 तेजस्कामम् १, १, २३
 तेजसस्कायम् १, २२, ६
 तेजोविशेषेण २, १३, ८
 *तेन १, ३, ३२
 *तेषां १, १, ५
 *तेषु १, १०, ५
 *तैः १, ३, ३४
 *तैल १, १७, १६
 तैलम् २, १९, १५
 *तैष्याम् १, ९, २
 तोक्म १, २०, १२
 तोषयित्वा २, १३, १२
 तौ १, १४, २२
 त्यागः १, २३, ६
 त्रपु २, १६, १७
 त्रयः २, ९, १३; २, १२, ३
 *त्रयाणां १, १८, ९
 *त्रयीम् २, २४, ८
 *त्रयोदशे २, १६, १९
 त्राणम् २, २७, २१
 त्रिः १, १६, २; *३; १, २४, २१;
 २, १५, ८
 *त्रिःप्रायम् २, १७, १४

त्रिणाचिकेतः २, १७, २२
 त्रिभिः *१, २, १५; २, २५, ११;
 १, २७, ९; ११;
 *त्रिमधुः २, १७, २२
 त्रिवर्षपूर्वः १, १४, १२
 त्रिवृत् १, २, ३३
 त्रिःश्रावणम् १, १३, १०
 त्रिषवणम् १, २८, ११; २, १८, ५
 त्रिस्तवर्णः २, १७, २२
 त्रीन् १, १०, १०; *२, २०, ६
 त्रैविद्यकम् १, १, २८
 *त्रैविद्यवृद्धानाम् २, २३, ९
 त्रयहम् १, ११, २३; *१, २७, ७; १,
 २९, १७
 त्रयहाः १, १०, २
 त्रयहान् १, २९, १७
 त्वक् २, ५, १८
 त्वचम् १, २५, १३
 त्वरेत २, ५, ३
 दक्षिणम् *१, ५, १६; २१; १, ६, २४
 *दक्षिणतः २, ४, ५
 दक्षिणा २, ७, ८; २, १७, ९
 दक्षिणाम् १, २५, १; १, ३१, २
 दक्षिणाः १, ४, ३
 दक्षिणाद्वारम् २, २५, २
 दक्षिणानाम् १, ३१, ८
 दक्षिणापराम् १, ३१, २
 दक्षिणामुखः १, ३१, १; २, १९, १
 दक्षिणामुखाः २, १५, ७
 दक्षिणावृत्तानाम् १, २, ३३
 *दक्षिणेन १, ५, २१; १, १६, ७; २,

२३, ३; *२, २५, ५
 दक्षिणोद्वारा २, २५, ५
 दण्डम् २, ११, १; २, २९, ८
 दण्डः १, २, ३८
 दण्डताडनम् २, २७, १५; २, २८, २
 दण्डयुद्धवर्जम् २, १०, ८
 दण्डयुद्धाधिकानि २, १०, ७
 दण्डाः १, ८, ३०
 दण्डाकर्मणि २, २८, १४
 दण्डाय २, ११, ३
 दण्डार्थे १, २९, १
 दण्ड्यः २, २६, १९
 दत्तम् १, ३, २६
 *दत्त्वा १, ७, २२; १, १८, ६; १५;
 ददत् १, २७, १०; २, २६, १
 ददाति २, ७, ६
 ददामि २, ७, १७
 *दद्मिः १, १६, १७
 दद्यात् १, ४, ५; २, ७, १७
 दद्युः १, १७, ४
 *दधि २, ८, ८
 *दधिधानी १, २९, १३
 दधिधान्याम् १, २९, १४
 दन्तप्रक्षालन १, ८, ५
 दन्तप्रक्षालनम् १, ३२, ९
 दन्तप्रक्षालनानि १, ८, २२
 दन्तस्त्रलन २, ५, ९
 दन्तान् १, ३१, २६
 दमः १, २३, ६
 दम्भः १, २३, ५
 दर्पति १, १३, ४

दर्शनम् २, २, ११; २, १७, २०
 दर्शनार्थः १, ८, १७; २२; १, २८, ६
 दर्शनीयापत्यः २, १६, १९
 दर्शने १, ३१, २०; २, २, ८; *११;
 दश १, १९, १३; *१, २४, ३
 दशम २, ३, २२
 *दशमे १, १, २४
 *दशवर्षम् १, १४, १२
 *दशवर्षः १, १४, २२
 *दहे १, ९, २३
 दातव्यः २, ११, ७; ९;
 दात्र २, २२, १५
 दानम् १, १२, १५; २, १०, ५;
 *२, १३, १० : ११;
 दानानि २, ९, ८; २, १५, १२
 दाने २, १४, २०
 दानेन १, १९, ६
 *दान्तः १, ३, १९
 दायम् २, १४, १; ५; ११;
 दाय्यादः २, १४, ६
 दाय्याद्यम् २, १०, ५
 *दायेन २, १३, २
 दारम् १, ३२, ६; २, २२, ७; *२
 २७, १०
 दारव्यतिक्रमिणे १, २८, १९
 *दारव्यतिक्रमी १, २८, १९
 दारुमयम् १, १७, १२
 दारे २, १, १८; *२, ५,
 १०; २, ११, १२
 दारेण २, १, १७,
 दासकर्मकरम् १, ९, ११

*दासाः २, ४, २१
 *दास्या १, १६, ३२
 दिधिषूपर्ति २, १२, २२
 दिवम् २, १६, १
 *दिवा १, ११, १५; १, ३०, १४; १, ३१, २१, २, १९, १०
 दिव्यान् २, ७, १६
 दिशम् १, २५, १; १, ३१, २
 दिशः २, १५, २१
 *दीक्षितः १, १८, २३
 दीक्षितस्य १, १८, २५
 दीयते २, १५, १३
 दीवितारः २, २५, १३
 दुःखम् २, २१, १६
 दुःखे २, २१, १३
 दुर्दर्शम् १, २२, ८
 दुर्विवस्तुः १, ३२, २४
 दुष्कृतकारिणः १, १९, १३
 दुष्टभावः २, २६, १९
 दुष्प्रलम्भः १, २०, ५
 दुहितरम् २, ११, १५
 *दुहिता २, १४, ४
 *दुहितृमतः २, १२, २
 दुहितृमते २, ११, १८; २, १३, ११
 दूरके १, २, २
 दूरेदर्शनम् २, २३, ७
 *दृढवृत्तिः १, ३, २१
 दृढः १, १३, ४
 दृढयते *१, ४, ९; २, २४, २
 दृष्टम् १, १६, ३०
 *दृष्टः २, १३, ७

दृष्टश्रुताभ्याम् १, ३, २७
 *दृष्ट्वा १, २४, १३; २, १२, १६; २, २८, ८
 देयं २, ४, १०; १६; २, १०, २; २, १३, ११
 देयौ २, ११, १८
 देवगन्धर्वाः १, २०, ६
 देवताः १, ३०, २३; २, १६, २
 देवतानाम् १, ३१, ५
 *देवताभिधानम् १, ३१, ४
 देवताभ्यः २, ४, ६
 देवतार्थे १, ३, ४३
 देवताद्वारम् १, ३०, २५
 देवपवित्रम् २, ३, ९
 देवमनुष्याः २, १६, १
 *देवम् १, ६, १३
 *देवाः २, १६, १
 देवान् २, १७, ८
 देवानाम् १, ११, ३
 *देवेभ्यः १, १३, १
 देवैः २, १६, १
 देशम् १, १५, १७
 देशकुलधर्माः २, १५, १
 देशतः २, १५, १२
 *देशविशेषे २, १४, ७
 *देशात् १, ६, ३२
 देशान् १, ३२, १८
 देशे १, ९, ८; १, ११, १९; २, ३, १५; २३; २, ४, २४; २, १८, ७
 देहत्वम् २, २४, २
 *देहल्याम् २, ४, २

देवप्रदनेभ्यः २, ११, ३
 *देवे २, ११, १९
 देवेन २, २९, ६
 दोषम् १, १४, ३; *१, २१, २०; २,
 ७, १५
 दोषः १, २९, ७; २, २, ८; २, १३,
 ३
 दोषफल २, २, ५; *२, १२, १९
 दोषफलम् १, २९, २
 दोषफलाद्य २, २, ७
 दोषफलैः ०, २, ७
 दोषवत् १, २६, ७
 दोषवत्त्वं १, २६, १२
 दोषवन्ति १, २१, १९
 दोषवान् २, १३, ४
 *दोषाणाम् १, २३, ३
 दोषान् १, २३, ४; १, ३१, २७
 दोषेण २, ६, १९
 द्रव्यकृशः २, १७, १०
 *द्रव्यपरिग्रहेषु २, १४, १९
 द्रव्यपरिग्रहेः २, २६, १७
 द्रव्याणाम् २, २२, १५
 द्रव्याणि १, ४, ३; २, २, ३; २, १२,
 १; २, १४, १५; २, १६, २२; २,
 १८, ८
 द्रव्येण २, १६, २४
 द्राघीयांसम् २, १६, २३
 द्रुष्टेत् १, १, १५
 द्रोणं द्रोणम् २, २०, १
 द्रोहः १, २३, ५
 द्वन्द्व २, २२, १५

*द्वन्द्वानाम् २, २१, १६
 द्वात्रिंशत् २, ९, १३
 द्वादश १, २, ६; १, २४, २०; १, २८,
 ११; १, २९, १७; २, १८, ४
 *द्वादशावराक्यम् १, २, १६
 द्वादशाहम् १, २९, १७; २, ३, १३
 द्वादशाहसम्मितम् २, ७, ४
 द्वादशाहाः १, १०, ४
 द्वादशाहान् १, २९, १७
 *द्वादशे १, १, २६; २, १६, १८
 द्वाभ्याम् १, ११, २५
 *द्विः १, १६, ४; *६; ९;
 द्वितीयं २, १७, १२; १५;
 द्वितीयः १, २४, १९
 द्वितीयया २, ७, १६
 द्वितीये *२, १६, ८; २, २०, ५
 द्विवस्त्रः १, ६, १८
 द्विषतः २, ६, १९
 द्विषन् २, ६, १९
 द्विषन्तम् १, ३१, १७
 *द्वौ १, १३, १९; २, २०, ५
 द्वयहम् १, २९, १७
 द्वयहान् १, २९, १७

ध

धनस्य २, २९, ३
 धनेन २, १४, १२
 धर्मः १, २०, ६; ७;
 धर्मम् १, १३, ४; १, २०, ३
 धर्मकृत्यं १, २९, १४

धर्मकृत्येषु *१, ७, १८; २, १४, ३
 धर्मगोपायम् १, ४, २४
 *धर्मचर्यया २, ११, १०
 *धर्मज्ञसमयः १, १, २
 धर्मतः १, ७, १९
 धर्मपराः २, २६, १४
 धर्मपुरस्कारः २, ६, ५
 *धर्मप्रजासम्पन्ने २, ११, १२
 धर्मप्रदादः १, ३२, २४
 धर्मभेदात् २, ४, ७,
 धर्मयुक्तः २, ८, ६
 धर्मयुक्ताः २, १४, १४
 धर्मयुक्तेषु २, २०, १८
 धर्मरुचिः १, ५, ११
 *धर्मविप्रतिपत्तौ १, ४, १२
 धर्मव्यतिक्रमः २, १३, ७
 धर्मशेषान् २, २९, १६
 धर्मसंनिवापः १, २८, १०
 धर्मसमाप्तिः २, २९, १३
 धर्महानिः १, २०, ४
 धर्माः २, २५, १
 धर्मात् २, १३, ११; २, २७, १
 धर्मातिक्रमे १, १३, ४
 धर्माधर्मौ १, २०, ६
 धर्मान् १, १, १४; १, २०, १
 धर्मानुष्ठानम् २, २, ३
 धर्मार्थकुशलम् २, १०, १५
 धर्मार्थम् २, ६, १; २, १३, ११
 धर्मार्थयुक्तैः १, ४, २३
 *धर्मार्थसन्निपाते १, २४, २३
 धर्माविप्रतिषिद्धान् २, २०, २२

धर्माद्वृत्तेन २, १६, २४
 *धर्मेण २, ६, ४
 धर्मभ्यः १, १, १३; १, ८, ३१
 धर्मेषु १, २१, २०; २, २९, ५
 धर्मोपदेशात् १, ३२, १२
 धर्मापनतस्थ १, १८, १४
 धान्यम् १, २०, १२
 धान्यस्य १, २०, १३
 धारयति २, १२, ९
 धारयेत् १, ३, १०; २, १९, ८
 धार्मिकम् २, २७, १४
 धाराः १, ११, ८
 धाम्यः १, १५, २२
 धाम्यम् १, ७, २१; १, २९, ८; *२,
 २६, ९
 *धावन्तम् १, ६, ९
 *धुर्यवाहप्रवृत्तौ १, २६, २
 धेनुभव्या १, ३१, ११
 *धेनोः १, १७, २४
 *धेन्वनहुडोः १, १७, ३०; १, २६, १
 ध्यायति १, ५, ८
 ध्रुवः १, २२, ७; १, २३, २
 ध्वंसते २, २४, ८
 ध्वंसन्ति २, २४, ९
 न
 न, १, १, १५
 नकुल १, २५, १४
 नक्तं १, ११, १४; *३०; १, १६, ३२;
 १, ३१, २१; *२, ४, ८; २, १७, २३
 नख २, ३, ६,
 नखवादनः २, २०, १५

*नखैः २, २०, १५	नास्तिक १, २०, ५
नगरम् २, २६, ६	निकष १, ८, १३
*नगरप्रवेशानानि १, ३२, २१	निकामः २, ७, १४
नगरेषु २, २६, ४	निखनेत् १, ३, ३८
*नम्रः १, १५, ९	निखातेषु १, १५, १४
नम्राम् १, ७, ३	निगन्तव्यम् १, १३, ११
नदीतरणम् १, ३२, २६	*निगमेषु १, ९, ४
नमः १, ३१, २४	नित्यः १, २२, ७; २, २३, २; २, ४, ९
नयति २, १३, ६	नित्यप्रततः १, ४, ४; २, ७, १
नरक २, २९, १	*नित्यप्रश्नरूप १, ११, १७
नरकः १, १३, ४; २, २७, ६; * २, २९, ९	*नित्यम् १, १३, १४; * २, १, १२;
नरकाय १, १२, १२	* १५; * २, ४, २२
*नवमे १, १, २३; * २, १६, १५	*नित्यश्राद्धम् २, १८, ६
नवमेन २, ३, २१	*नित्या १, १४, ९; १, २८, ९; २, २५, ७
नवानि ०, १८, ८	नित्याः २, ९, १०
*नवे २, २२, २४	नित्यानुवादम् २, १४, १३
नष्टवत्सा २, १७, ८	निदध्यात् १, ४, १४
नाकष्टुष्टे १, २३, १	निनयेत् २, ४, २४
नादाः १, १०, १९	*निपुणः १, २३, २
नाना २, १, २२; २, ४, ७	निपुणम् १, २२, ८
नानाकर्मणाम् २, २३, १०	निमित्तम् २, १०, १
*नानास्त्रीनां २, १२, १०	निमित्ते १, २०, ३
नाम २, १७, ८	नियमः २, ५, १५; २, २१, ६
नामधेयग्रहण १, ८, १५	नियमम् २, २३, १
नाम्नः १, ५, १७	नियमविलोपः २, १०, १
*नाम्ना १, ६, ३३	नियमाः १, ४, ७
नावम् १, ३२, २७	*नियमातिक्रमणम् २, २७, १८
नावि १, १७, ६	नियमातिक्रमम् १, ४, २५
नाशने २, २८, ७	नियमातिक्रमात् १, ५, ४
नाड्यः २, २६, २१; * २, २७, ८; २०;	*नियमातिक्रमे २, १२, १८
नासिके १, १६, ७	*नियमारम्भणः २, २७, ७

नियमेषु * १, ५, ११, २, ५, १७
 नियमैः २, १०, १७
 नियुञ्ज्यात् २, ४, १९
 निरये २, २, ६
 निरवसाययन्ति २, १४, १२
 निराकृतिः १, १८, ३३
 निराकृत्य २, ८, १४
 निरुक्तम् २, ८, ११
 निरुक्तिम् १, २६, ८
 निर्घातः १, २३, ५
 निर्दिष्टे १, १८, २६
 निर्दोषः १, १९, ६
 * निर्लिखितम् १, १७, १२
 निर्दपेत् २, ६, १६
 निर्दत्ते १, २९, १४
 निर्वेषः १, २४, १०; २, १२, २२
 निर्वेषम् २, १०, १३
 * निर्देषाम्युपाये २, २६, २४
 निर्दण्यते १, २४, २६; १, २८, १८;
 १ २९, १
 निर्हृत्य १, २३, ३; २, ४, २४
 निवपेत् २, २५, १२
 निवर्तन्ते १, ५, १०
 * निवर्तयेत् १, ४, २७
 निवर्तते २, ९, ४
 * निवृत्तं १, ८, ३१
 निवेदनम् २, १७, ११
 निवेशनम् १, १८, १
 * निवेशे १, १३, १९; २२;
 निशाया १, ६, १; १, ३१, २१; १,
 ३२, ६; १२;

निशायाः १, ३२, ११
 निःशृङ्खल २, ५, ९
 निःश्रेयसम् १, १, ८
 निष्क्रमणप्रवेशने १, २४, १९
 निष्ठयानि २, ५, ९
 निष्ठा २, १५, २४; २, २३, ९; २,
 २९, ११
 * निष्फलाः १, २०, २
 निःस्रवति १, ५, २
 निहितम् १, २२, ६
 निहीनतरवृत्तिः २, ५, ५
 नोचैः १, ५, १६; २, २३, ९
 नीवीम् १, १६, १४
 नीहारे १, ११, २१; २७;
 नुदन्ते १, २५, ११
 नृत्त २, २५, १४
 नैमित्तिके १, १४, २०
 नैयग्रोधस्फुन्धजः १, २, ३८
 * नैयमिकं २, १९, १३
 नैयमिकानि १, १३, २२
 नैष्ठुरीव्यम् १, २७, ३
 * न्यस्तायुध २, १०, १२
 न्यायवित्समयः २, ८, १३
 न्यायविदः २, १४, १३
 न्यायसंहितान् १, २२, १
 न्युप्य २, ३, १५
 प
 पङ्क्तिदूषणाः २, १७, २१
 पङ्क्तिपावनाः २, १७, २२
 पचने २, ३, १६
 पच्यते २, ७, २

* एतच्चिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

पञ्च १, १९, १३	परगर्हाम् १, ७, २४
*पञ्चदशे २, १६, २१	परतल्पगामी २, १७, २१
*पञ्चनखानाम् १, १७, ३७	परतल्पान् १, २१, ९
*पञ्चमे २, १६, ११	परत्वम् २, २७, ५
पञ्चवर्षं १, १४, १२	परदारम् २, २६, १८
पञ्चाग्निः २, १७, २२	परपरिग्रहम् १, २८, १
पणमाणम् २, १०, ९	परपरिग्रहेषु १, २८, २
पण्डितः १, २३, ३	परमगुरुसंस्थायाम् २, १५, ५
पण्यानाम् १, २०, ११	परमा १, २२, ७
पततः १, ३१, १९	परमेष्ठी १, २३, २
पतति १, २१, १० ; १, २९, १० ;	परंतसः २, १३, ६
२, २७, ११	परशु २, २२, १५
*पतनीयवृत्तिः १, २९, १७	परस्मिन् २, २, ६ ; २, २४, १०
पतनीयानाम् १, २८, १४	परस्मै १, ३१, १८
पतनीयानि १, २१, ७ ; १८ ;	पराः २, २४, १३
पतनीयेभ्यः १, २, १९	पराडावृत्तानाम् २, १०, १२
*पतनीयौ १, २९, १६	परान् २, २४, ९
पतन्तः १, १६, १२	पराशीकाः १, १७, २६
पतित २, ११, ९	परावतः २, ७, १६
पतितम् १, २८, ६ ; २, १४, १	*परिकुष्ठम् १, १८, १७
पतितस्य १, २१, २०	परिगृह्य २, २८, १
पतितायाम् १, २८, ९	परिचक्षते १, ११, २१ ; १, १७, २७ ;
पतितैः १, २१, ५	१, ३२, २९ ; २, १०, १२ ; २, १७,
पतितौ १, ९, ९	२० ; २, २०, १७
पतिवयसः १, १४, १८	परित्यज्य २, २१, १३
पत्नीसंबन्धानि २, २३, ९	परिधाय १, १६, १४ ; १, २८, १९ ; २१
पन्थाः १, २४, १२ ; २, ११, ५ ; ६ ;	परिधंसा २, २, ७
पन्थानम् २, २३, ३ ; ४ ;	परिधंसायाम् २, २, ७
पयः १, १७, २२ ; १, २९, १४ ; *२,	परिमाणं २, १४, ८
७, ४ ; २, ८, ८ ; २, २३, ९	परिमृजेत १, १६, ३ ; ९ ;
परम् १, २२, २	परिमृज्य २, ३, १५

*परिमृष्टम् १, १७, ११

परिमोक्षम् २, २१, १२

परिमोषणम् २, २८, १२

परिवर्जयेत् २, ५, १०

परिवापनम् १, १०, ६

परिवास्त्य १, २५, १

परिवित्त २, १२, २२

परिविन्न २, १२, २२

परिविविदानेषु २, १२, २२

परिवृत्तौ २, २, ३

परिवृद्धिः २, २, ४; ५;

परिवेषे १, ११, २७

परिव्राजः २, २१, ७

परिषत्सु १, ११, ३४

परिषेचनम् २, ३, १५; १७;

१८; २, ४, ७

परिष्वज्य १, २५, २

परिसमूहेत् १, ४, १८

परिसमूह्य १, ४, १६

परिसंवत्सरात् २, ८, ७; २, १५, २०

परिसंवत्सरान् २, १५, २

परिहरमाणः १, ८, २८

परिहाप्य १, १३, १०; १, १७, १५;

१, २५, १२; १, ३०, १४; २, १०,

७; २, १४, १; २, १५, २

*परीक्षार्थः १, २९, ६

परीमाणेन १, ३०, २

परीवादं २, ५, १२

परीवादान् १, ३१, ८

परीवादौ १, २३, ५

परीवृत्तानः २, ५, १८

परीष्ट २, १२, २२

*परुषम् १, ३१, ५

परेत्य २, १३, ६

परेभ्यः १, २१, २०; २, २७, २

परेषाम् २, १७, ५; २, २४, ४

*परोक्षम् २, ३, ९

परोपवासः १, २, १७

पर्णम् २, २४, ९

पर्णैः २, २२, २; २, २३, २

पर्यवदध्यात् १, ३, ४०; १, १०, ३०

पर्याहित २, १२, २२

पर्युषितम् १, १७, १७

*पर्युषितैः १, ११, ४

*पर्वणि १, २६, १५

पर्वसु *२, १, ४; २, ३, ८

पलाण्डुं १, १७, २६

पवित्रम् २, ३, ९

पवित्रार्थान् १, २७, २

पवित्रमन्त्रैः १, २६, ७

पशु २, २३, ९

पशुकामम् १, १, २६

पशुपत्य २, २८, ३

पशुम् १, १८, ६; १५;

पशुमान् २, १६, १८

पशून् १, ३, २६; १, ३२, २४; २,

७, ३; २, २८, ५; ७, ८;

पशूनां १, ९, २७; २, १४, १३; २,

१६, २७; २, २८, ४

पश्चात् २, ३, १५; २, ४, २७

पश्यतः १, ७, १३

पश्यति २, १८, १७

पश्यन् १, २३, १	पापकम् २, १२, १६
पश्येत् १, ८, १८; १, १४, ३;	पापकृतः २, २४, ९
१, २२, ८; १, २३, १	*पाप्मानम् २, ६, २०
पांसून् २, १५, ७	पारायणस्य १, ११, ७
पाक्यज्ञेन १, २६, ८	पार्थिवान् २, ७, १६
पाकाथम् २, २२, १५	पार्दणेन २, १, ११
पाचयेत् २, ८, ४	*पालाशः १, २, ३८
पाठाः १, १२, १०	*पालाशम् १, ३२, ९
*पाणिम् २, १९, ७	पावमानीभिः १, २, २
*पाणिग्रहणात् २, १, १; *२, १४, १७	पावमान्यादिभिः १, २, ६
पाणिना १, ४, १८; १, ५, २१; १,	पाशिनः १, १९, १४
६, १६, १, १६, ७; २, ५, ६	पिण्याकम् २, १८, १
पाणिपादम् २, १९, १	पितरः १, १९, १३; १, २०, ६; २,
*पाणिसंक्षुब्धेन १, ४, २१	१६, २; २, १८, १९
*पाणिसमुद्धम् २, १२, ५	पितरम् १, ८, २३
पाणी २, १२, १२; २, १९, ८	पितरि १, १०, ४; १, १४, ५
पाणेः २, २७, ५	पिता १, १, ३२; १, १४, २२
पाण्योः १, १०, २७	पितातुत्रौ १, १४, २२
पात्रेण २, २३, १	पितामहः १, १, ३२
पादम् १, ५, २१	पितुः *१, ४, ११; १, २१, ८; २,
पादः २, २७, ११; १२;	१४, ८; २, १५, २
पादयोः २, २०, १३	पितृभ्यः १, १३, १
पादस्य २, २०, १२	पितृलिङ्गेन २, ४, ५
पादावनेका २, २६, १५	पितृव्य १, १४, १०
पादावनेजनम् १, ३१, १	पितृणाम् २, १६, २३
पादुकी १, ८, २	पितृन् २, १६; ६; २, १७, ८; २,
पादुके १, ३२, ९	१८, १७
*पादूनम् १, २, १३	पिप्पली १, २०, १२
पादो १, ६, १; १, १५, १७; २३;	पिवेत् १, २५, ३
१, १६, ७; २, ६, ९	पिवाचमिक्षा २, १७, ८
पापम् १, २५, ११; १, २७, ११	पिष्ट १, १७, १९

पीत्वा १, २५, ११
 * पुण्यः १, १९, ४
 पुण्यक्रियाद्य १, २९, ५
 पुण्यकृतः २, २४, १३
 * पुण्यम् १, ३१, १४
 पुण्यफलेषु २ १४, १८
 * पुण्यस्य १, १९, ९; १०;
 पुण्याहम् १, १३, ९
 * पुण्याहे २, २९, ७
 पुत्रः २, १३, ४; ५; ६;
 पुत्रत्वस्य १, २८, ९
 पुत्रम् १, ८, २५; २, ९, ११; २,
 १३, ६; २, १४ १२;
 पुत्राः २, १३, १
 * पुत्रान् १, २९, ९
 * पुत्राभावे २, १४, २
 पुत्रेभ्यः २, १४, १; ११;
 पुनः १, १३, ४
 * पुमांसः २, १६, ११
 पुनस्सम्भवे १, ५, ५
 * पुनस्सर्गे २, २४, ६
 पुनम् १, २२, ७; २, २५, २; ५;
 पुनस्कृत्य १, २०, १; २, ५, ४
 पुनस्तात् १, १९, १३; २, २५, ४
 पुरा * २, ७, १४; २, १३, ६; २, १६, १
 पुराणम् २, २२, २४
 पुराणे १, १९, १३; १, २९, ७; २,
 २३, ३,
 पुरि २, २५, ३
 पुरीषम् १, १५, २३
 पुरीष २, ५, ९

पुरीषप्राशनम् १, २१, १६
 पुरीषयोः १, ३०, १४; १६; २३; २४;
 १, ३१, ३
 पुरीषलेपान् १, १५, २३
 पुरीषे १, ३०, १५; १८; १, ३१, २
 पुरुषवधः १, २१, ८
 * पुरुषवधे २, २७, १६
 पुरुषशिरः १, २८, २१
 पुरुषसंस्कारः २, २३, १०
 पुरुषाः २, २६, ५
 पुरुषात् २, १५, २
 पुरुषे १, १९, ६
 पुरोडाशाः २, २२, १८
 पुरोहितम् २, १०, १५
 पुष्करसादो १, २८, १
 पुष्करसाङ्गिः १, १९, ७
 पुष्टिः २, ४, ९; २, १६, १४; २१;
 पुष्टिकामः २, १८, २०; २, २०, ३
 पुष्टिसंयुक्ताः २, ३, १२
 पुष्टिम् २, ७, ३; २, १८, ४
 पुष्ट्यर्थेन २, २०, ३
 पुष्पे २, २८, ११
 पुष्यति २, २०, ८
 * पूः १, २३, ४
 पूजयेत् २, ५, ४
 पूजयेयुः २, ४, २१
 पूजा १, ८, २१; * १, १३, २; १, १४, ९
 पूजाम् २, ७, १२
 पूजायाम् १, ३०, ५; २, ६, ६
 पूतिलष १, १७, ३७
 * पूतिगन्धः १, १०, २४

पुतिगन्धे १, ११, २७

पूर्वम् २, ११, १०

पूर्वः १, १, ५; १, २१, २०; २, ७,
३; २, ११, ११; २, १२, ३

*पूर्वयोः १, २४, ६

*पूर्ववत्याम् २, १३, ३

पूर्वस्मात् १, १३, २०

*पूर्वस्मिन् १, १, ८

पूर्वापरान् २, ५, १७

पूर्वेण *१, ३०, ७; २, १, १४

*पूर्वेणुः २, १७, ११

पूर्वेषाम् १, ५, १७; २, १३, ७; २,
२४, ३

पूर्वोत्थायी १, ४, २८

पृच्छेत् १, १४, २३; २, ६, १

पृथक् २, २४, २

पृथिव्याः १, २३, २,

पृथुक १, १७, १९,

*पृष्ठतः २, १२, १२,

पृष्ठतः १, २७, १०

*पृष्ठारूढः १, ९, २७

पैशुन १, २६, ७

पापम् २, २०, ८

पारसख्यम् १, १४, १२

पौर्णमास्याम् १, ९, १; २; १, २७, १

पौलकसः २, २, ६

प्रकीर्णकेश २, १०, १२

प्रकीर्णकेशः १, २५, ४

प्रकीर्य २, १५, ७

प्रकृतयः २, २४, १३

प्रकृतिवत् १, २, १०

*प्रकृत्या १, १८, १०.

प्रक्षालनम् २, २०, १२

प्रक्षालयीत १, २, २८; *२९; १, ३, ३६

प्रक्षाल्य १, ६, १; *१, १५, १७; २३;
२, २, १; २, १९, १

प्रचलाक १, २५, १४

प्रजा २, १२, ४

प्रजाम् १, ३, २६; १, ३२, २४; २,
७, ३; २, ११, १७; २, २३,

४; २, २४, १

प्रजागुप्तये २, २६, ४

प्रजातिम् २, २४, १; ८;

प्रजादानम् २, २३, ७

प्रजानिःश्रेयसम् १, ९, १३

प्रजानिःश्रेयसाय २, १६, १

प्रजानीयुः २, १५, २१

प्रजापतिः १, १९, १३

प्रजापतेः २, २४, ७; *१२;

प्रजायसे २, २४, १

प्रजायाम् २, ५, १०

प्रजावृद्धिः २, ७, ४

प्रज्ञाम् २, २, ३

प्रणयेत् २, ११, १; २, २९, ८

प्रणिहितात्मा १, ४, २९

प्रति १, ६, २४

प्रतिगृहीतः २, १५, १२

प्रतिगृहीत्यात् २, २२, ११

प्रतिगृह्याणि १, १८, १

प्रतिग्रहणम् २, १०, ५

प्रतिग्रहणानि २, १०, ७
 प्रतिघातम् २, ५, ११
 प्रतिच्छन्नम् २, १८, १५
 प्रतिजानाते २, ६, २
 प्रतिष्ठेत १, २४, १४
 प्रतिदान्यम् २, २६, ८
 प्रतिपत्तव्यम् २, १०, ११
 प्रतिपद्यते २, २, ३
 प्रतिपद्येत १, ७, २५; १, १३,
 ६; २, ६, २; २, ११, ३
 प्रतिपन्नेन २, १६, २४
 प्रतिपादयति २, १४, ९५; २, १५, १२
 *प्रतिपादयिता २, २०, १९
 प्रतिपादयेत् २, ११, १७; १९;
 प्रतिपानार्थम् १, २८, २१
 *प्रतिपूरणम् १, २, १
 प्रतिप्रेक्षणयोः १, ९, ११
 प्रतिब्रूयात् १, ६, ६
 प्रतिमन्त्रम् २, ३, १६
 *प्रतिमुखम् २, १२, ११
 प्रतिराद्धः १, २४, २१
 प्रतिलभ्य १, २९, १; २, २१, १०
 प्रतिवचनः २, ३, ११
 पतिषिद्धाचारेषु १, २६, ७
 *प्रतिषिद्धानाम् १, २१, १४
 प्रतिषेधयन्ति १, २८, ३
 *प्रतिषेधेत् १, ८, २०
 प्रतिष्ठिते १, ८, १०
 प्रतिसंज्ञेत् १, ८, ७
 प्रतिसूर्य १, ११, २७

प्रतीक्षा २, २२, १७
 प्रतीच्छामि १, २२, ६
 प्रतीयात् २, २९, १६
 प्रतुदाम् १, १७, ३३
 प्रत्यक् १, ३१, १
 प्रत्यक्षफलत्वात् २, २३, ८
 प्रत्यक्षवत् २, १२, २१
 प्रत्यक्षेण २, २४, २
 प्रत्यभिवादेत् १, १४, १७
 प्रत्यवरोहेत् २, ८, १
 प्रत्यवायः २, १३, ८
 प्रत्याचक्षानानाम् १, ३, २६
 प्रत्याचक्षीत् १, ३, २६; १, १४, २
 प्रत्याचक्षीयाताम् २, ४, १३
 प्रत्यापत्तिः १, २४, २५; १, २८,
 १८; १, २९, १
 प्रत्यासन्नः २, १४, २
 प्रत्युत्तिष्ठेत् १, ६, ३१; २, ४, १६;
 २, ८, १
 प्रत्युत्थाय १, १४, १०; १७;
 प्रत्युपविष्टः १, १९, १
 प्रत्युपवेशयते १, १९, १
 प्रत्युपसीदेत् १, ६, २४
 प्रथमं १, २५, १२; २, १७, १५
 प्रथमः २, १९, १; १४;
 प्रथमे १, १, ३५; १, २, ९; *२,
 १६, ७
 प्रदक्षिणीकुर्यात् २, १२, ११
 प्रदक्षिणीकृत्य १, ७, २; १, ३२, २०
 प्रद्वरोदके १, १५, ५

प्राणम् २, १२, १५
 प्राणवियोगात् २, ११, १
 प्राणवृत्तिम् १, २९, १; २, २१, १०
 प्राणसंशये २, २८, १३
 प्राणायामशः १, २६, १५
 प्राणिनः १, २२, ४
 प्राणिनाम् १, २६, २
 प्राणेन २, ५, १८
 प्रातः १, ३, २५; १, ५, १२
 प्रातराशात् १, ५, १३
 प्राङ्म १, २२, ८
 प्रासम् १, २९, २
 *प्रासनिमित्ते २, २८, १४
 प्राप्ते २, २२, २४
 प्राप्नुयात् १, ६, २२
 प्राप्य १, १८, ८; १५; १, २१, ४
 प्रायत्य १, ३१, २१
 प्रायश्चित्तम् १, १, ३४; १, २, ६, १,
 २५, १४; १, २६, १०; २, २, ८
 प्रायश्चित्तवति १, १८, ११
 प्रायश्चित्तार्थः १, २४, ४
 प्रार्थयेत् १, ७, ९
 प्रावरणम् १, ३०, १४
 प्रावृत्य १, ३०, १५
 प्राशने १, २६, ७
 प्राशनाति १, ४, १
 प्राशनीयात् १, २६, ९; २, १७, १६
 प्राश्य १, १०, २३; २, १९, १
 प्रासादे १, १७, ७
 प्रियम् २, १, ७; २, ७, १४
 *प्रियाः २, ७, ५

प्रियात् १, ८, १४
 प्रीणाति २, १६, ६
 प्रीत्युपलब्धितः १, १२, ११
 *प्रीतिः १, ४, १०; २, १६, २५
 प्रेक्षण १, ९, ११
 प्रेक्षेत १, ७, ३
 *प्रेङ्खोलनम् २, २०, १३
 *प्रेङ्खौ १, ३१, १६
 *प्रेतसंक्लृप्तम् १, १०, २८
 प्रेतान्ने १, ११, २१
 प्रेतेषु २, १५, २
 प्रेषणानि १, ८, १५
 *प्रेषितः १, ७, २५
 प्रैषकरः १, १८, २८
 प्रोक्षणम् २, २, १
 प्रोक्ष्य * १, १५, १५; १, १६, ७
 प्रोक्षेत् २, ३, ९
 प्रोथयित्वा २, १२, २
 *प्रोदकयोः १, १०, २७
 प्रोदकीभावात् २, १९, ८
 प्रोवाच २, १६, १
 *प्रोषितः १, ३, ४२
 *प्रोष्य १, ५, १४; *१, १४, ७
 *प्लवः १, १७, ३३
 प्लवेत् १, २, ३०
 *प्लावनम् १, ५, १७
 फ
 फल २, २, ४; ५;
 फलम् १, ५, ७; २, २३, १२
 फलतः २, २२, ५; २, २३, २
 फलवन्ति १, १, ६

* एतच्चिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

फलवर्जम् १, १७, १९

फलविशेषः १, ३०, ५; २, १६, ६;

२, २९, २

फलाभावे २, २८, १

फलार्थे १, २०, ३

फले २, २८, ११

फलैः १, ११, ५; १, २१, १; २, २२,

२; २, २३, २

*फाणित १, १७, १९

घ

घट्टः १, १९, १

घघि २, २६, १६

घन्घयेत् २, २७, १८

घन्धु २, ११, १७

घभृनुः २, १६, १

घह्णिण १, २५, १४

घलम् २, २, ३

घलयः २, ३, १२

*घलविशेषेण २, १०, १७

बर्लीनाम्* २, ३, १५; १८;

बलीयः १, ३०, ९

बलीयसी १, ४, ८

बलयज्ञैः १, २१, १

बस्तम्य २, १९, १

*बस्तजिनम् १, ३, ६

बहवः १, ६, २५

बहिः १, ३०, ८; १, ३१, ३; *२,

१८, ७; २, २२, ८; २, २५, ५

बहिलोम १, २८, १९; २१;

बहिवर्दे १, १३, १२

बहुपादे १, ८, ९

बहुपुत्रः २, १६, १९

बहुमित्रः २, १६, १९

बहूनि १, २७, ९

बह्वपत्यः २, १६, ११

बादरः १, २, ३८

बाध्यः २, २६, १८; २, २८, ११

*बालान् २, ४, १२

बाहुम् १, ५, १६; १, ६, २४

बाहुभ्याम् १, ६, २२; *१, ३२, २६

बाह्येषु १, ९, १८

बिन्दवः १, १६, १२

बिभ्यन्तः २, १३, ६

बिभ्रत् १, २७, १०

बिसोर्णायाः १, २३, २

बीजस्य २, २, ४

बीजानि २, १३, ६

बीजायाः २, २४, ६

बीभत्समानः २, ५, ४

बुद्धिपूर्वम् १, ४, २५; २, २५, ११;

*२, २६, १९

*बुद्धे २, २१, १४; १६;

बुध्वा १, २१, २०; २, ११, १७;

*२, २१, ५

बुभृषा २, १०, १

बोधयेत् १, ४, २५

ब्रह्म १, ५, २; *१, ९, १३; १, १३,

६; ७; *१८;

ब्रह्मचर्यकाले १, ३१, २१

ब्रह्मचर्यम् १, १, २८; १, २, ६; २,

३, १३; २, २४, ८

ब्रह्मचर्यवान् २, २१, ८; १९;

ब्रह्मवर्गविधिः १, २, १८
 ब्रह्मचारिवास. १, २, ११
 ब्रह्मचारिणः १, २, १७; १, ४, ४, १,
 ५, १०; १, ८, १
 ब्रह्मचारो १, ३, २६; १, ४, २९; १,
 ५, ११; २, ९, १३
 ब्रह्मणा २, १६, १
 *ब्रह्मणि १, १३, १७
 ब्रह्मयज्ञः १, १२, ३
 ब्रह्मवत् १, ५, ७
 ब्रह्मवर्चसकामम् १, १, २१
 ब्रह्मवर्चसम् १, ३, २६
 ब्रह्मवर्चसिनः २, १६, ९
 ब्रह्मविदः २, १७, ४
 *ब्रह्मवृद्धिम् १, ३, ९
 ब्रह्मसन्ने २, ४, ४
 ब्रह्महत्याम् १, २५, ११
 ब्रह्महंसस्तुताः १, १, ३२
 ब्रह्मा १, २३, १
 ब्रह्मोज्झम् १, २१, ८
 ब्राह्मण १, १, ४; १, २४, २१
 ब्राह्मणः १, ३, २८; १, ५, १६; १,
 १४, २२; १, २७, ११; १, २९, ६;
 २, २, ६; *२, ४, २५; २८;
 ब्राह्मणम् १, १, १०; १९; १, ३, ९;
 २६; १, ७, ७; ११; १, १०, ८; १,
 १२, १; १, १७, २८; १, १८, २६;
 १, ३०, २३; २, ७, ११; १५, २,
 १२, ६; २, १३, ५; २, २०, ३
 *ब्राह्मणमात्रम् १, २४, ७
 ब्राह्मणवचनात् २, १, १९

ब्राह्मणसम्भाषा २, २, १०
 ब्राह्मणस्य १, १, २७; १, २, ३३; ३८;
 १, ३, ३; १, १५, २२; १, १६,
 १४; १, १८, १०; १, २०, १०;
 *१, ३१, ६; २, १०, ५; २, १२,
 ५; २, २७, १७
 ब्राह्मणस्त्वानि २, २६, २
 ब्राह्मणाः २, १६, २
 ब्राह्मणान् २, १०, १६; *२, १२, ७;
 २, १७, ४; २, १८, १६;
 *ब्राह्मणाय २, ४, १६
 ब्राह्मणेन १, ९, १३; २, ४, २६; २,
 ११, ५
 ब्राह्मणेभ्यः २, २६, १
 ब्राह्मणोक्ताः *१, १२, १०; १३;
 ब्राह्मण्याम् २, १७, २१
 *ब्राह्मो २, ११, १७
 ब्रुवते २, २३, ८
 ब्रुवाणः २, ७, १७
 ब्रूयात् १, ४, २४; १, ३१, ११; १२;
 १३; १४;
 ब्रूयुः १, २९, ९
 भ
 *भक्तापचयेन १, २५, ८
 भक्षयति २, ६, २०
 भक्ष्यम् १, १७, ३०
 भक्ष्याः २, ९, १३
 भक्ष्ये २, ५, ५
 भक्ष्यैः २, ६, १४
 भगिनीषु १, १४, ८
 भजेत १, २०, ८; २, २९, १५

भद्रम् १, ३१, १३
 भयम् २, २०, २०
 भरुज १, १७, १९
 *भर्त्ता १, ७, १७
 भर्तारम् १, ७, १६
 भर्तुव्यतिक्रमे १, २८, २०
 भर्तुः २, १४, २०
 भव १, ८, ३१
 भवतः २, ४, १५
 भवति १, ५, ७
 *भवत्पूर्व्या १, ३, २८
 *भवदन्त्यया १, ३, ३०
 भवन्ति १, ४, २९; २, २४, ६
 *भवन्मध्यया १, ३, २९
 भविष्यत्पुराणे २, २४, ६
 भस्म २, १०, १६
 *भस्मत्तुपाधिष्ठानम् २, २०, ११
 भाक्तिकाः २, ९, १०
 भागिनः २, ९, ५; २, १४, १४; २,
 २९, १
 भाराभिनिहितस्य २, ११, ७
 भार्याम् २, ९, ११; २, १३, ६
 भार्यायाः २, १४, ९
 *भार्यायाम् २, १५, ५
 भावि २, २८, १
 *भाषां २, ३, २
 भाषेत १, ६, ५
 भास १, १७, ३५; १, २५, १४
 भिक्षणम् २, १०, ३
 *भिक्षणे २, १०, १
 भिक्षमाणः १, ३, २५

भिक्षा १, ७, १४
 भिक्षाम् १, १९, १३; १, २४, १५;
 १, २८, १९; १, २९, १
 भिक्षाचर्यम् १, ३, २५
 भिक्षाचर्ये १, २६, ११
 भिक्षायाम् १, ७, १४
 भिक्षेत १, ३, २८
 *भिषक् १, १८, २१
 भुक्तवद्भयः २, १८, १०
 भुक्त्वा *१, ३, ३६; *१, ६, ३५;
 १, १० २६; २८; १, ११, ३; १, २७, ३
 भुज्यते २, ४, २४; २, १८, ९
 *भुज्जानम् १, १६, ३३
 भुज्जानः १, २८, ११
 भुज्जानाः २, १७, २१; २२;
 भुज्जानान् २, १८, १७
 *भुज्जानेषु १, १७, ३
 भुज्जीत १, २, २२; १, ३, ३२; ४२;
 १, १७, ६; ८; १, १८, ६; १५;
 १, ३१, १; २, ८, ३; २, १९, १;
 १०; १२;
 भुज्जीयाताम् २, १, ७
 भुज्जीरन् १, १८, २६
 भुवः १, १२, ५
 भूः १, १२, ५
 भूतम् २, ३, १०
 भूतदाहीयान् १, २३, ३; ४; १, ३१, २
 भूतबलिः १, १२, १५
 भूतिकर्मस्य १, १३, ९
 भूमिः १, ११, २४
 *भूमिगता १, १५, २

भूमिचले १, ११, २६
 भूमौ १, ३, ३८; १, ११, ८; १, १५,
 १३; २, १२, ११
 भूम्याम् १, ३०, १५
 भूम्यादाने २, २७, १६
 भूयः १, १, ८; १, १३, १९; २०;
 १, २९, ३; २, ६, १८; २, २९,
 २
 भूया २, ६, १७
 *भूर्यांसि २, १६, २६; २, २३, १
 भूर्यांसि १, २८, ९
 *भृत्यानाम् २, २६, १
 भृत्ये २, २६, २२
 भेजिरे २, २३, ३
 भैक्षम् १, ३, २७; *४३;
 भैक्षात् १, ३, ४२
 भो १, ५, १२; १, १०, १५
 भोक्तव्यम् १, ४, ११; १, १६, १८;
 १, १७, ९; १, १८, ९; १०; १२;
 १३; २५; १, १९, ६; ९; १०; ११;
 २, १५, १३; २, १९, ४
 भोक्तव्या १, १९, ७
 *भोक्ता २, २०, २२
 *भोक्ष्यमाणः १, १६, ९
 भोगान् १, २८, ७; ११; २, २०, २२
 भोजनम् १, १, ३३; १, २६, ३; २,
 १, २; ५; २, १९, २; २, २०, १०;
 २, २८, १३
 भोजनार्थं २, २२, १५
 भोजने १, १५, १; २, ८, १४
 भोजयितव्यः २, १७, ५

भोजयित्वा १, ३, ४५; २, २०, ३
 भोजयेत् २, ४, ११; २, १५, ११;
 २, १७, ४; २, १८, ११; १६; २,
 १९, १६; २, २०, २
 भोज्याम् १, १९, १३
 भोज्ये २, ५, ५
 भौमम् २, १४, ७
 भ्रातुः १, ४, ११
 भ्रातृव्यम् १, ३१, १७
 *भ्रातृषु १, १४, ८
 भ्रूक्षेपणं २, ५, ९
 भ्रूणघ्ने १, २९, १
 भ्रूणहा १, १९, १५; १, २८, २१
 म
 *मघासु २, १९, १६
 मज्जुक १, २५, १४
 मत्त २, ११, ९
 *मत्तः १, १९, १
 मत्स्यः १, ११, २७
 मत्स्यस्य २, १७, २
 मत्स्यानां १, १७, ३८
 मथितम् २, १८, १
 मद्यम् १, १७, २१
 मधु १, २, २३; १, ४, ६; १, १७,
 १५; *१, १८, १; २, १८, १
 मधुना २, ७, ४
 मधुपर्कः २, ८, ७; ८;
 मध्यन्दिने २, ७, ६
 मध्यसमम् १, ५, १६
 मध्ये *२, ३, २२; २, २५, १२
 मनः २, ७, १४

सनाता १, ५, ८३ * २५ * १, ११,	महागजम् २, २२, ३
०० * १, ३२, १३; * १७; * २५, १८	महासत्राणि १, १२, १४
सन्तुः * २, १४, ११; २, १६, १	मा २, ३, ११, २, १३, ६
* सन्तुष्यप्रकृतीनाम् १, ११, ३	मांस १, १७ १९
सन्तुष्यशिरसः १, १७, ३९	मांसम् १, १६, १६; १, १८, १; ३,
सन्तुष्यस्य १, २१, १५	२०, १२; १, २५, १३; २, ५, १५; २,
सन्तुष्याः २, १६, १	१६, २७; २, १८, १३; २, २३, १४
सन्तुष्याणाम् १, २०, १५, * १, २१, १६	मांसमञ्जणम् १, २१, ६६
* सन्तुष्यान् १, २०, १२	मांसानि १, २, २३; १, ८, ६
सन्तुष्यम् १, १२, १५	मांसिन २, ७, ८
* सन्तुष्येः १, १७, ५; १, २०, १५	* मात्रिजष्टम् १, ३, ३
सनाजवता २, २३, ३	* मात्रम् १, ८, २३; १, १४, २१
सन्ता ०, २९, १	* मात्रि १, १०, ४; १, १४, ५
सन्त्र २, १७, ८	* मात्रा १, ७, १६; १, २८, ५
सन्त्रवतः २, १५, ११	मात्राप्तिर्गौ १, ११, १८; * २, १५, ३
सन्त्राणाम् १, १०, १; २, ३, १३	मात्रावित्रोः २, १०, १
सन्त्यति १, २९, १८	मातुः १, २१, ८; * २, ११ १६;
सन्त्यन्ते २, २३, १	* २, १५, २; २, १९, २
सन्त्युक् १, २९, ७	मातुल १, १४, १०
सन्त्युः १, २६, १३; १, २९, ७	मात्रे १, ७, १५
सन्त्युभ्याम् १, २६, १३	* मानम् २, १८, १५
सन्त्यु १, २३, ५	मानसम् १, ११, २१
सन्त्येत १, १५, १३	माने २, १८, १७
सर्गिणे १, २०, १२	मापयेत् २, २५, २
सन्त्य २, २४, १	मारणे २, २८, ७
सलवद्वाग्मसा १, ९, १३	मार्गम् १, १८, १
महान् १, २२, ७	मार्दवम् १, २३, ६
महान्तम् १, ५, १२; १, २२, ६	मार्ष्टि १, १९, १५
महापथम् १, १६, १४	* माली १, ८, २
महापथे १, ११, ९	मासम् १, ९, १
महायज्ञाः १, १२, १४	मासान् १, ९, ३

*मासि २, १६, ३
 *मासिश्राद्धे २, २०, १
 मासौ १, १३, १९
 *माहानदम् १, २७, १
 माहिषेण २, १६, २६
 मितभोजिनः १, २५, ११
 मिथः १, १३, १७; १, २०, १४; १,
 २९, ८; *२, ११, २०
 *मिथुनोभूय १, ३२, २
 मिथुनौ २, ११, १८
 मिथुया २, १३, ११
 *मिथ्या १, २८, १६; १, २९, १२
 *मिथ्याधीत १, २६, १०
 मोमांसमानस्य २, ६, १९
 मोमांसितस्य २, ६, १९
 मुक्तः १, २४, २१
 मुक्तम् २, २१, ११
 मुखं २, १४, १३; २, १९, १
 मुखशब्दं २, १९, ६
 मुखेन १, ७, ८
 मुख्यः २, २९, ७
 मुच्यते १, २४, २२
 *मुञ्च १, २१, १
 मुण्डः १, १०, ८
 मुनिः २, २१, १०; २०;
 मुनेः २, ९, १३
 मुष्यते २, २६, ८
 सुसलम् १, २५, ४
 *मुहूर्त १, ८, २२
 मुहूर्तम् *१, ११, २८; १, १५, ८
 मुह्येत् १, २३, १

मूक २, २६, १६
 *मूढस्वस्नरे १, १५, १३
 मूत्र १, १५, २३; १, २१, १६; १,
 ३०, १४; १५; १६; १८; २३; २४;
 १, ३१, २; ३;
 मूत्रम् *१, १५, २३; १, ३१, १
 मूल १, ११, ५; १, १७, १९; १, २१, १
 *मूलम् १, ३२, २४
 मूलफलानि १, १८, १; २, १६, २२
 मूलफलेभ्यः २, १९, १०
 मूले २, २८, ११
 मूलैः २, २२, २; २, २३, २
 *मूषिकला १, १६, २७
 मृगयोः १, १९, १४
 मृगी १, १७, २३
 मृत्युः १, ३२, २४
 मृदुः *१, ३, १७; १, ५, ११
 मृदुरः १, १७, ३९
 मृण्मये १, १७, ९
 मृण्मयेन २, ६, ११
 मृषोद्यम् १, २३, ५
 मे १, २९, १, १, ३१, १७
 मेखला १, २, ३३
 मेधाम् २, २, ३; २, १८, ४
 मेधाविनः २, २९, ५
 मेघयम् *१, १७, ३१; २, १६, २७
 मेने १, १९, १३
 मैथुनम् *१, २, २६; १, ३२, १; २,
 ५, १५
 मैथुनयोः १, ३०, २२
 *मैथुनवर्जम् २, १, ९

मैथुनात् २, २६, २३
 मैथुने १, ९, १२; २, १३, ३
 मोक्षः १, २५, ४
 मोक्षम् २, १३, ६
 मोक्षेत् १, २२, ८
 मोहः १, २३, ५
 *मौञ्जी १, २, ३३; ३५;
 मौनम् २, २१, १
 म्रियेत १, १६, १८
 य
 यम् १, १, ११
 यः १, १, ११
 यच्छेत् १, २६, ११
 यजुः १, १२, ५
 यजुष्पवित्रेण १, २, २
 यजेत १, २६, ८
 यज्ञ १, २७, २
 यज्ञः १, ४, ४; २, ७, १; २, १०, १;
 ५; १, २६, २
 यज्ञतन्त्रे २, ११, १९
 यज्ञम् २, २४, ८
 *यज्ञार्थं १, १८, २६
 यज्ञे १, ११, ३; १, १७, १३
 यज्ञेषु १, १३, ८
 यज्ञोपवीतो १, ६, २८; १, १५, १;
 २, १९; १२
 यत् १, २, २
 *यतः १, १९, ११
 यत्र १, १०, १८
 यथर्तुं २, १३, १
 यथा १, १, २७,

यथाकर्म २, १०, १३
 *यथागमम् १, १७, १३
 यथागुणम् २, २५, ९
 यथाध्यायम् १, ११, १९
 यथापुरम् २, २७, १
 यथापूर्वम् १, १४, ८
 यथामात्रम् १, ८, ३०
 यथार्थान् २, २५, १२
 यथार्हम् २, २६, १
 यथालाभम् १, ४, ३
 *यथावकाशम् १, ६, २५
 यथावयः २, ६, ७
 यथाविधि १, ८, ७
 यथाशक्ति १, ७, १९; १, ८, २२; १,
 १२, १५; २, १० २
 *यथाश्रुति २, ९, ९
 यथोक्तम् २, १०, १३
 यथामानसम् २, ९, १
 यथोपदेशम् १, ४, १६; १, १८, १; २
 ४, ९; २, ५, ४; २, २१; २
 यदृशनीयं २, ३, १२
 यदा २, १३, ६
 *यदि १, ७, ७,
 *यदृच्छायाम् १, १४, ४
 *यदृच्छासन्निपाते १, २८, ८
 *यस्मात् १, १, १४
 *यस्मिन् १, ६, ३४
 यस्य १, १, ३२
 यस्याम् १, ३२, ४
 या २, २९, ११
 *याम् १, ७, १२

*यन्ता २, २०, २०
 यमसादने २, १३, ६
 यमसूक्ष्मराणि १, १७, २३
 यमस्य २, १३, ६
 *यया २, ५, १४
 यव २, १६, २२; २, २३, ९
 यज्ञः २, १८, ४
 याचन् १, १९, १५
 याजकाः १, २९, ८
 याजन २, १०, ७
 याजनम् २, १०, ५
 याथाकामी १, ४, १९
 *यान १, ७, १३;
 यानम् १, ७, ५; *१, ८, १२;
 १, ३२, २५,
 *यानस्य २, ११, ७
 यानात् २, ९, २
 यानि १, १, २७
 *यावत् १, ११, २४
 यावता १, ९, २२
 यावतीम् १, ७, १९
 *यावत्सन्निपातम् २, १, २१
 यावदध्ययनम् १, १३, १३
 यावदर्थसम्भाषी १, ३, १६
 *यावदासीनः १, ६, २२
 *यावद्भासम् २, १९, ५
 यावन्तः १, २, १
 युक्तः १, २२, ८
 युक्तम् १, १४, १
 युक्ता २, १२, ४
 युगपत् २, १०, ९

युग्मान् २, २५, १२
 युग्यघासः १, १८, ३; १ २८, ३
 *युद्धे २, १०, ११
 युद्धयमानाः २, २६, ३
 युनक्ति २, ५, १७
 युवमारिणः २, १६, १९
 युवा २, २६, १८
 ये १, ७, १२
 *येन २, ८, १; २, १८, ३; १, २०, ३
 येषाम् १, ११, १४
 येषु *१, २६, ६; २, १८, ९
 *यैः २, १८, ९
 *योक्ता २, २०, १८
 योगः १, २३, ६
 योगमूलः १, २३, ३; ५;
 योगान् १, २२, १
 योगेन १, १३, २०
 योजनम् २, २६, ६
 योनि २, १७, ४
 योनिषु २, २, ७
 योनिसम्बन्धे १, २१, ८
 योनिसम्बन्धेभ्यः २, ११, १६; २, १५, २
 र
 रक्तदन् १, ७, ११
 रक्षथ २, १३, ६
 रक्षन्ति २, १३, ६
 रक्षा १, १८, १
 रक्षेत् १, २४, १८
 रक्ष्यम् २, २६, ६
 रक्ष्ये २, २६, २३
 रजः १, १९, ६; २, २४, ८

* एतच्चिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

*रसायनः १, ७, ११

*रसः २, १४, ८

रसाय १, १७, १५, १, २०, १२;

२, ८, ३

रसायाम् १, २०, १५

रसे १, २०, १५, २, ६, १४

*रसः शक्तिः १, ३, १४

रसार्थ १, ४, २५, २, २७, १८

रसक्षयः २, १२, २

रसायान् १, २०, १२, १, ३०, १०

रसकुलात् २, ४, २१

रसार्थम् १, १६, १५

रसजन्य १, १४, २०; २, ४, १८

रसजन्यः १, ३, २१; १, ५, १६; २, २, ६

रसजन्यम् १, १, १६

रसजन्यस्य १, २, ३४; २८; १, ३,

१; ५;

रसजन्ये २, ४, २६

रसजन्यत् २, २६, ४

रसजा २, ८, ६; २, १०, १५; २, ११,

१; २, ४, २, १४, ५; २, २५, ६;

२, २६, २; २, २७, २१; २, २९, ८

रसार्थार्थः २, २५, १४

रसार्थम् १, ८, २३; १, २५, ४; २,

१, १२; २, १०, १८; २, २८, १४

रसार्थ २, २६, २२

*रसार्थम् १, १८, २८

रसार्थ १, ३१, ५; २, ११, ५; २,

२५, १

रसार्थ २, ८, ७

रसार्थम् १, ९, २०; १, ३१, २२; १,

३२, २; २, १२, १३

रसार्थः २, १६, १३; २०;

रसार्थम् १, ६२, १२

रसार्थम् २, १७, २४

रसार्थः १, १०, ८

*रसार्थः १, ८, २३; १, १५, ७

रसार्थ १, ३२, २४

रसार्थ १, ३१, २४; २, ४, २४

रसार्थम् २, २, ३

रसार्थः २, १, १३

रसार्थः १, २६, ७

रसार्थः १, १५, २३

रसार्थः २, १३, ६

रसार्थम् २, १४, १३

रसार्थम् २, ४, १२

रसार्थम् २, २६, २६

रसार्थम् २, २५, ११

रसार्थम् १, १०, १६

रसार्थः १, २३, ५

रसार्थम् १, ९, २२

रसार्थम् १, ९, २

*रसार्थः २, ८, ६

रसार्थम् १, ३१, २४

*रसार्थम् १, ३, ५

ल

लक्षणकर्मणा २, २९, १३

लक्षणम् २, २९, १४

लक्षणवर्जम् १, १७, ३६

लक्षण १, २, २३; १, ४, ६; १, १७,

१५; १, २६, ३२, ३, १३; २

१५, १४

* एतच्चैव सूर्यादी दिव्यानि दृश्यः ।

लवणवर्जनम् २, ३, १३
 लवणहोमः २, १५, १६,
 लवणानि १, १७, १५
 लाभम् १, ३, २५
 लिखित्वा २, १, १३
 लिङ्गम् २, १३, २३
 लिङ्गतः २, २९, ६
 *लुप्यते १, ८, २१
 लेपाः १, १५, २३,
 लेपान् २, २, १; २, ४, २४
 लोकम् २, ७, ५; २, २१, १३;
 २, २४, १४
 लोकयोः २, २, ३
 लोकान् २, ७, १६, २, २६, १
 लोके १, १३, ९; १, २२, ५; १,
 २४, २५; १, २८, १८; १, २९, १;
 २, १, १२
 लोकौ १, २०, ९; २, ४, १५; २,
 ११, ४; २, २०, २३; २, २९, १५
 लोभः १, २३, ५
 लोम २, ३, ६
 लोमसंहरणम् २, ५, १५
 लोमानि १, २५, १३
 लोष्टविमर्दन १, ३२, २८
 लोष्टम् १, ३०, २४
 लोहितकेन १, २४, १४
 लोहितस्य १, १६, १४
 लोहेन २, १८, १४
 लौकिकम् १, २०, १
 लौकिक्या १, १३, ७
 लौहम् १, १७, ११

व
 वंश्याः १, ७, १२
 वः २, १३, ६
 वक्ष्यामः १, १, २७; १, २६, १२; २,
 २५, १
 वचनम् १, १३, १०; २, २४, ७
 वचनात् १, १०, ९
 वणिज्या १, २०, १०; २, १०, ८,
 *वत्सतन्तीम् १, ३१, १५
 वत्सेन १, ३१, १०
 वध २, १०, १७
 वधम् २, १०, १२
 वधे १, २५, ४
 *वध्वः २, २७, ९; १६;
 वध्यात् २, २७, २१
 *वध्यानाम् १, ९, २६
 वनस्पति १, ११, ५; १, १७, १९
 वनस्पतीन् १, ३०, २४
 वनस्पतीनाम् १, ७, ४; २, २, ४
 वनस्पतेः २, २४, ९
 वन्दित्वा १, २७, १०
 वपनम् १, १०, ९
 वपायाम् १, १८, २५
 वपेरन् १, १०, ७; २, ३, ८
 वमजनम् १, ३२, ७
 वयम् १, २८, ११
 वयसे १, १५, ७
 वयस्यम् १, १४, २३
 वयोविशेषे १, १४, १३
 वयोवृद्धः २, १७, १०
 वर्जयते १, १८, ३३

वर्जयेत् १, १, ३३; १, २१, २०; १,
३०, १०; १४; १६; २२; २३; १,
३१; ३; ६; ८; २०; २७; १, ३२, १;
३; ७; ९; २१; २५; २, ५, १५; २,
१९, ११; २, २०, १०; १२
वर्णम् १; २५, १२; १, २७, ११; २, २, ३
वर्णः २, ११, १०; ११;
वर्णज्यायम्नाम् १, ११, २; * २, ११, ८
वर्णपरिध्वंसायाम् २, २, ७
वर्णयोः १, २४, ६
वर्णव्यतिक्रान्तायाम् १, ९, १२
वर्णाः १, १, ४
वर्णानाम् १, १, ७; १, ५, १७; १,
१८, ९; २, ११, १
वर्णान्तरे २, १३, ३
वर्णे १, १, ८
वर्णैः २, ११, ८
वर्तते २, २, ३
वर्तमानः १, २६ ११; २, ५, १७;
२, २१, २
वर्तमानाः २, २४, ३
वर्तमानानाम् १, १८, १३
वर्तयन् २, २२, २; २, २३, २
वर्तयेत् २, २२, १०
वर्तैरन् २, २९, ४
वर्त्मनी १, २४, १२
वर्धते १, १३, १८
वर्धयन्ति २, २४, ३
वर्पति १, ११, ८
वर्षम् २, २३, ७
वर्षधाराद्य १, १५, ४
वर्षाणि १, २, १२; १, १९, १३; १, २८, ११

वर्षाशरदम् १, ३२ १
वर्षायाम् १, २३, २; २, २७, ७
वर्षैः १, २५, ११; १, २७, ११
वशः २, ७ १४
वशाम् १, २०, १२
वंश्याः १, ७, १२
वषट्काराः १, १२, ३
वषट्काराणाम् १, १२, ३
वसतः १, ३१, २२
वसताम् १, ५, १३
वसन्ति २, २६, १३
*वसन्ते १, १, १९
वसीत १, ३, ९; १, ३०, १२
वसेत् १, १३, १९; १, २४, २१; २, २३, ८
वस्त्रम् १, २, ४१
वस्त्राणि १, ३, ९
वहति १, १९, १३
वा १, १, ११
वाक् २, ४, १४
वाक्यसमाप्तिः १, १२, ४
वाक्यस्य २, ५, ११
वाक्यानि १, १३, ९
*वाक्येन २, ५, ११
वाग्यतः १, २४, ११; १, ३०, ८; २,
१२, १३; १४; २, १९, १
वाचम् १, ६, १३; १, २६, ११; २,
१२, १३; २, २१, १०; २०;
वाचयीत २, २०, ३
वाचा १, २, २०; १, ५, ८; १, १३,
७; २, ५, १९; २, २६, १८; २,
२८, १०

वाचि २, २७, १५
 वाजसनेयकम् १, १७, ३१
 वाजसनेयिब्राह्मणम् १, १२, ३; ७;
 वाणिज्य २, १०, ८
 वातः १, १२, ३; ५; २, १९, १
 वातकर्म २, ५, ९
 वाते १, ११, २७; २८; १, १२, ३
 वादितशब्दाः १, १०, १९
 वादित्राणि २, २५, १४
 वानप्रस्थः २, २१, १८
 वानप्रस्थस्य २, २२, ६
 वानप्रस्थ्यम् २, २१, १
 वापनम् २, ३, ६
 वापयेत् १, २, ३२
 वाप्यः २, १३, ६
 वायति १, १२, ३
 *वायस १, २५, १४
 वायात् १, १२, ५
 *वायुः १, ११, ८
 वायुम् २, २२, ४; २, २३, २
 वारुणीभिः १, २६, ७
 वार्क्षः १, २, ३८
 *वार्धुषिकः १, १८, २२
 वार्ध्राणस्य २, १७, ३
 वार्ध्यायणिः १, १९, ५; १, २८, २
 वार्ध्यायणीयम् १, १९, ८
 *वासः १, २, ३९; १, १५, १५; १,
 ३०, १२; २, ३, ३; २, ४, २२;
 २, २१, ३
 वासन्तिकयोः १, ११, १६
 वासयेत् २, २५, ८

वाससः २, २८, १२
 वाससा २, ३, ७
 वाससि १, ३०, १०; २, ५, ५
 वास्तु २, ४, २४
 वासि २, २२, १५
 वास्तोष्पत्ये १, ३१, २४
 *विकथाम् १, १३, ७
 विकल्मषस्थ १, २२, ४
 विकिराणाम् १, १७, ३२
 विकृताः १, १७, ३९
 विक्रीणीयात् १, २०, १३
 विवित्य २, ११, ३; २, २९, ६
 विजानीयात् १, ९, २२
 विज्ञायते २, ६, २०; २, ७, ५; १६;
 वितथः २, ६, २
 वित्तम् २, २६, १
 *विदुषः २, २८, १२
 विदेयम् २, २५, ९
 विद्यते १, १३, ५; १२; १५; १७;
 १, २१, ५; १, २२, २; १, २४,
 २५; १, २८, १८; १, २९, १; १४;
 २, १३, ८; १०; २, १४, १६; २,
 १५, १४; २, २४, १०; २, २५, १५
 विद्यया १, २०, १५; *१, ३०,
 १; *२, ५, १३; १४;
 विद्या १, १, १२; *१, ३०, ३; २,
 २९, ५; ११;
 विद्याकर्म १, १, १३; १, ५, २
 विद्यातः १, १, १६
 विद्यानाम् १, ११, २६; १, २०, १५;
 २, ५, १३

विद्याम् १, ७, १२; १९; १, ८, २५;
 १, ११, ७; *१, १२, ९; *२, २२,
 ७; २, २४, ८
 विद्यायाः २, २१, ४
 विद्यार्थस्य १, १, ९; १, २, १७; २, २१, ६
 विद्यार्थाः २, २६, १३
 विद्यासंप्रदाने २, ५, १७
 *विद्युत् १, ११, २३
 विद्युति १, ९, २१; *१, ११, २१
 विद्येरन् २, २५, १४
 विद्योतते १, १२, ३
 विद्योत्तमाने १, ९, २२; १, १२, ३
 विद्योतेत १, १२, ५
 विध्यः १, १२, १०; १३;
 विधिः १, ११, १८; १, २७, ७
 विधिना १, २३, ६; १, २४, २४; १,
 २८, १८; १, २९, १
 विधीयते २, २३, १०
 विधूय १, २२, ५
 विनश्यति २, १७, ९
 विनिमयः १, २०, १४
 विनियोगे १, १३, १७
 विनिहितात्मा १, ८, २७
 विनीतानाम् १, २०, ८; २, २९, १५
 विपश्चित् १, २२, ७
 विपाकात् १, १०, २९
 विप्रतिपन्नम् २, २७, ४
 विप्रतिपन्नानाम् २, १०, १३
 विप्रतिषिद्धम् १, १३, २१; २, १४,
 १०; २, २१, १५
 विप्रतिषिद्धा २, ८, १२

*विप्रतिषेधे १, ३०, ९
 *विप्रवासे १, ३, ३३; ३४; २, १४, २०
 विप्रव्रजत १, २९, ९
 विप्रोष्य *१, ८, १८; १, ११, ९
 विब्रूयात् १, ३२, २२
 विभजेत् २, १४, १
 विभागः २, १४, १६
 विभाजः १, २३, २
 विरते १, ११, २८
 विरमेत् १, ९, २१, १८, ८; १५; १, २१, ४
 विरम्य २, ८, १४
 विरसस्य १, १८, ४
 विराजति १, २३, १
 विराट् २, ३, ११
 विरूढः २, २३, ९
 विरूढः २, २४, २
 विरोचेत् २, ५, १४
 *विलयनम् २, १८, १
 *विवादे २, २९, ५
 विवाहम् १, १, ३३
 विवाहः २, १०, १; २, १२, ४
 विवाहमानाः १, २९, ८
 विवाहे २, ११, १७, *२, १३, ११
 विशिष्टः २, २२, ५; २, २३, २
 विशिष्टान् २, २३, ८
 विशेषात् २, २५, १
 विशेषेण १, २०, १३;
 विषम् १, ३२, २५
 *विषमगताय १, १४, १४
 *विषमगते १, ७, २०
 विषयम् १, २२, ५

विषये २, २५, ११; १५
 विष्टे १, २२, ८
 विष्णुक्रमाः २, ७, ९
 विस्तृजेत् २, १२, १३
 विस्त्रम्भपूर्वाः २, ५, १०
 विहरन्तः १, २५, ११
 विहारात् १, १०, ७
 विहारे २, ९, ९
 विहितः २, ९, १०
 विहितम् १, १६, १२; २, २१, ११;
 २, २२, १
 वीतः १, ६, १५
 वृक्षम् १, ११, १४
 वृक्षमूलम् १, २९, १
 वृङ्क्ते १, ३, २६
 वृणीते २, १०, ९
 वृत्तम् १, ८, १; १, २०, ८; २,
 २९, १५
 ० वृत्तसाष्टयम् १, २०, ८; २, २८, १५
 वृत्तिः १, ६, ३४; १, ७, २६; २७;
 ३०; १, ८, २४; १, २८, १९; १,
 ३०, ४; २, २२, १७
 वृत्तिम् *१, १८, ८; १५; *१, २१, ४
 वृत्ते १, १३, १९; २२; २, २, ६;
 २, २६, २०
 वृत्तेषु २, १७, १६
 वृथाकर्माणि १, ४, २०
 वृद्धतराणाम् १, ५, १३ *१, १३, ३
 वृद्धतराय १, १४ १३
 वृद्धतरै १, ७, २९
 वृद्धाः २, २९, ५

वृद्धान् २, ४, १२
 वृद्धानाम् १, १३, १६; १, १५, १;
 १, २०, ८; २, २९, १५
 वृद्धिम् १, २७, १०
 वृषलीपतिः १, ११, २३
 वृष्टिः १, ११, २३
 वृहति १, ३२, २४
 वेत्ता २, १३, ६
 वेदः २, ८, १०
 वेददक्षिणाम् १, ७, १९
 वेदशब्दः २, ८, १२
 वेदस्य २, २९, १२
 वेदाः *१, १, ३; २, २३, ९
 वेदाध्ययनम् १, १, ६
 वेदाध्यायः २, ८, ५
 वेदाध्यायम् १, २४, ६
 वेदाध्यायी २, १७, २२
 वेदान् २, २१, १३
 वेदानाम् २, ६, ४
 वेदितव्यम् १, २९, ११; २, २४, ११
 वेदेभ्यः १, १, १०
 वेदम् २, २५, २; ३;
 वेदितशिराः १, ६, १०; १, १४, १९
 वेष्टिती १, ८, २
 वै १, १, १०
 वैणः २, २, ६
 वैभाजनम् १, २२, ७
 वैभीतकान् २, २५, १२
 *वैरमणे १, १०, ७
 वैरयात्तनार्थम् १, २४, १
 वैशेषिका २, २७, १

वैश्य १, १, ४
 वैश्यः १, ३, ३०; १, ५, १६; २, २, ६
 वैश्यम् १, १, १९; १, १४, २५
 वैश्यस्य १, १, २७; १, २, ३६; ३८;
 १, ३, २; ६;
 वैश्ये १, २४, २; २, ४, २६
 वैश्वदेवे २, ३, १; २, ९, ५
 वैश्वतम् १, २२, ७
 वैहायसम् २, ४, ८
 व्यतिव्रजेत् १, १४, २७; १, २८, ८
 व्यञ्जनेभ्यः २, २६, १२
 व्यभजत् २, १४, ११
 व्यभिहास १, ८, १५
 व्यर्थाः २, २६, १७
 व्यवहरेत् १, २०, ११; १६;
 व्यवहारे २, १६, १६
 व्यवैयात् १, १०, १ ८
 व्याकरणम् २, ८, ११
 व्याख्यातम् २, १६, २७; २, २१, १७
 व्याख्याताः १, ४, ७; २, १५, १;
 २, १७, ६; * २, २५, १; २, २६, ३
 व्याख्यास्यामः १, १, १
 व्यावर्तते १, १३, ७
 व्वाहृतिभिः १, २, ३
 व्युदका १, ११, २४
 व्युदस्यन् १, २०, ११
 व्युपजाप १, ८, १५
 व्युपतोदः १, ८ १५
 व्युवाच १, ३२, २४
 व्यृद्धः १, २८, ४
 व्रजम् २, २८, ५

ब्रजेत् १, २५, १
 व्रतम् २, १, १; १५; २, १८, ५
 व्रतानि १, ३०, ६
 व्रतेन १, ३०, २; ३;
 व्रतेषु १, १, २ ७
 व्रात्य २, ७, १३; १५;
 व्रीहि २, १६, २२; २, २३, ९
 व्रीहीन् २, ६, १६
 श
 शकृत् १, २, १६, १५
 शकृत्पिण्डेन १, १, ५
 शक्तिविषये १, २, ३३; * १, १५ ८
 १, ३०, १३; २५; * २, ६, ८
 शक्तिविषयेण २, ११, १७; * २, १२, १
 शक्नुयात् १, ७, १०; २, २०, १
 शठ १, २०, ५
 * शतं १, २४, २; २, १३, ११
 शतवर्षः १, १४, २२
 शतबलेः २, १७, २
 * शनैः २, २०, १३
 शब्दम् १, १०, १८
 शब्दकर्मसु १, १०, २१
 शब्दा १, १०, १९
 शब्दार्थः २, ८, १२
 शमः १, २३, ६
 शम्वाप्रासात् १, ९, ६; २२
 * शम्योषा. १, २८ ३,
 शयने १, २७, १०, २, ५, ५;
 शयानः १, १२, २; * २, ३२, ३
 शयीत १, ३२, १६
 शयीयाताम् २, १, ८

शय्या २, १, २१
 शय्यान्नपानम् २, २५, ९
 शय्यायाम् १, ३२, ४; २, २७, १५
 शय्यासने १, ८ ११; २, २२, २३
 शरणम् २, २२, २१
 शरदि १, १, १९
 शरभ १, १७, २९
 शरवेण १, २४, १४
 शरीरम् १, १, १८
 शरीरन्यासः २, २१, ६
 शर्यक १, १७, ३७
 शल्यकृन्तस्य १, १९, १४
 श्वशिरध्वजः १, २४, ११
 शश १, १७, ३७
 शम् १, १८, १९
 शक १, १७, १९
 शकम् २, १९, १५
 शकं २, २८, ११
 शाखान्तरे *१, १०, २०; १, १२, ४
 शखाम् २, ६, ४
 शणी १, २, ४०
 शन्तः १, ३, १८
 शन्तिः २, ६, ६
 शलान्तरे २, १७, ८
 श्रतिकः १, २३, २
 श्रुता २, १०, १३
 श्रुतुः १, ७, २६
 श्रुतुम् २, ६, २
 श्रम् १, १२, १९; २, १०, १४
 श्रविहितायाम् २, १३, १
 श्रुत्रैः १, १३, २१; *२, १०, १३;

२, १४, १०; २, १५, २३; २, २१, १५
 शिखा १, १०, ८
 *शिखाजटः १, २, ३२
 शिखायाः १, १०, ९
 शिङ्गाणिका १, १६, १४
 शिपिविष्टः २, १७, २१
 शिरः १, १६, ७; *१, ३०, १५
 शिरसः १, ३०, १४
 शिल्पाजीवानाम् १, १८, १८
 शिवम् २, ४, २३; २, ५, ३
 शिशिरयोः १, २७, ५
 शिश्न २, ५, १८
 शिश्नम् १, २५, १
 शिश्नछेदनम् २, २६, २०
 शिष्टेषु २, २४, ३
 शिष्येभ्यः १, ३२, १२; २, ५, १७
 शोक्षा २, ८, ११
 शील २, ११, १७
 शीलयेत् १, ३०, ७
 *शुक्तम् १, १०, २५; १, १७, १८; २०;
 शुक्तम् १, २९, १४
 शुवयः २, १८, ७; २, २५, १३
 शुचिः १, २२, ७
 *शुचीन् २, १५, ११
 शुचौ १, ११, १९; २, ४, २४; २, १८, ७
 *शुद्धा १, १९, ७
 *शुनः १, २१, १५
 *शुना १, १५, १६; १, १६, ३०
 शुन्धने १, ३०, २४
 शुल्कम् २, २६, ९
 शुश्रूपमाणः १, ६, १३

* एतच्चिह्नार्थः सूत्र्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

*शुश्रूषा १, १, ७; १, १४, ५; १, २८, ९
 शुद्ध १, ९, ९
 शुद्धम् १, १४, २६; *२, ४, १९; २१;
 शुद्धः १, ५, १६; १, १७, १; १, २६, ९;
 *२, २६, १५; २, २७, ९
 शुद्धगमनम् १, २१, १३
 शुद्धतः १, ७, २०; २१;
 शुद्धमिथुनौ २, ६, ९
 शुद्धवत् १, २५, १४
 शुद्धवर्जम् १, १८, १३
 शुद्धस्य १, १, ७; *१, २६, ४; २, २७, १४
 शुद्धाः १, १, ४; २, ३, ४
 शुद्धाक्षम् २, १८, २
 शुद्धाय १, ३, ४१
 *शुद्धायाम् १, ९, ११; १, २६, ७;
 २, २७, ८
 शुद्धे १, २४, ३
 शुद्धेण १, १६, २२
 शुद्धेषु २, २९, ११
 *शुद्धोच्छिष्टम् १, २१, १७
 शुद्धोत्पन्नः २, १७, २१
 शुन्यागारम् १, २९, १
 शूराः २, २६, ३
 शेषः २, २९, १२
 *शेषभोजी २, ८, २
 शेषस्य २, १७, १६
 शेषात् १, १८, २६
 शौचतः २, १५, १२
 इमशानम् २, २३, १०
 *इमशानवत् १, ९, ९
 इमशानसंस्तुताः १, २, ५

इमशानानि २, २३, ३
 *इमशाने १, ९, ६
 इमश्रु २, ३, ६
 इमश्रुः १, ९, २
 इमश्रुभिः १, १६, ११
 इयावद् २, १२, २२
 *इयावान्तपर्यन्तौ १, १६, १०
 श्रद्धाम् २, २४, ८
 श्रद्धायाम् १, १२, ५
 श्रपयित्वा २, २०, ३
 श्राद्धकल्पेन २, १९, १६
 *श्राद्धभोजने १, ११, २२
 श्राद्धम् २, ५, १५; २, १७, १४; २३;
 २, १९, १३
 श्राद्धशब्दम् २, १६, १
 श्राद्धस्य २, १७, २०
 श्राद्धे २, १७, २१, २२;
 *श्राद्धेन २, १८, १९
 *श्रावण्याम् १, ९, १; १, २७, ९
 श्रुत २, ११, १७
 श्रुतम् १, ८, २३; १, १३, २०
 *श्रुतर्षयः १, ५, ५
 श्रुतात् १, ८, २८
 श्रुतिम् १, १३, १९
 *श्रुतिः १, ४, ८
 श्रुतितः १, १, ९; २, २३, ८
 श्रुतिलक्षणम् १, ३०, ९
 श्रुतिविप्रतिषिद्धम् १, ४, ५
 श्रुतिविशेषात् १, ३०, ५
 श्रूयते १, १२, २; ९; २, १३,
 २, १४, १२; २, २३, १२

श्रूयन्ते १, १३, २२; २, २२, ७; २, २३, ९
 श्रेयसाम् २, ५, ११
 श्रेयसीम् २, ७, १२
 श्रेयान् १, १, ५; २, १२, ३; २, १६
 ४; २, १७, १०
 श्रेष्ठम् १, १, १७
 श्रोत्रसमम् १, ५, १६
 श्रोत्रियः १, १४, १२; १, १८, ३३;
 २, ६, ४; २, १४, १३; २, १७,
 २२; २, २६, १०
 श्रोत्रियम् १, १४, २७; १, २४, २४
 *श्रोत्रियसंस्थायाम् १, १०, ११
 *श्रोत्रियाभ्यागमे १, १०, १३
 श्रोत्रियाय २, ७, १७
 श्रोत्रियावराध्यान् २, २५, ८
 श्रोत्रियेभ्यः १, ३, ३४
 श्रोत्रे १, १६, ७
 श्रोत्रेण २, ५, १८
 श्लाघमानः १, २, ३०
 श्लेष्मोदके १, २०, १२
 श्लोकान् १, २२, ३
 श्लोकौ १, १९, १३; २, २३, ३
 *ध १, १०, १९
 धचण्डालेभ्यः २, ९, ५
 धमिः २, १७, २०
 धशुर १, १४, १०
 धशुराय २, ८, ७
 धाजिनम् १, २८, २१
 धाविट् १, १७, ३७
 *द्विवधः २, १७, २१
 द्येतकेतुः १, ५, ६; १, १३, १९

द्योभूते १, २६, १५; १, २७, १;
 *२, १, १०; *२, ९, १; २, १२, १३
 ष
 *षडङ्गः २, ८, १०
 षड्भिः २, ३, १६
 षण्डकस्य १, १९, १४
 षण्मासान् १, २८, १९
 *षष्ठे २, १६, १२
 षोडश २, ९, १३
 छीवन २, ५, ९
 छेवन १, ३०, २२; १, ३२, २८
 स
 सङ्कुलपयन् १, ५, ८
 सङ्कुलपसिद्धयः २, २३, ६
 सङ्कुलपसिद्धिः २, २४, १४
 सङ्कुलपेन १, २९, ३
 संकृष्य २, ४, २४
 *संग्रहीता २, २०, २१
 संग्रामं १, २५, १२
 सञ्जक्षीत १, ३१, १९
 *सन्दर्शने १, ९, १७
 सन्दृश्येत २, २५, ५
 सन्देहे २, ११, २; *२, २९, ६
 सन्नयन् २, १९, ५
 सन्निपतेयुः १, ११, २३
 सन्निपातः २, १, २०
 सन्निपातम् २, १२, १०
 सन्निपाते १, ८, १९, *२, २६, २०
 सन्निपाद्य १, २९, ९
 सन्निहिते २, ५, ५; *९;
 सम्प्रत्यपत्स्यत १, २९, ९

सम्प्रयोगः १, २४, २०
 सम्बन्धयेत् २, ११, १४
 सम्बन्धः २, १३, १; २, १५, २; २, २४,
 १०; २, २७, १
 सम्बन्धान् २, ५, १७
 सम्बन्धेषु १, १०, ३
 सम्भाषायाम् २, २, ८; *१०;
 सम्भाषितुम् १, ९, १३
 सम्भाषेत १, ९, १३
 सम्भाष्य १, ९, १३
 सम्भुञ्जती २, १७, ९
 सम्भोजिनी २, १७, ८
 सम्मितम् २, १८, ५
 संयोगः २, २२, ५; २, २३, २
 संवत्सरम् १, १, ३०; १, २६, ११; १,
 २७, ८; *२, १६, २५; २, १८,
 ५; १३; २, २०, ७
 संवत्सरः १, १, ३५
 संवत्सरान् १, २, १
 सवत्सरे १, १३, १९
 सवाह्य १, ६, १
 संविभागः १, २३, ६; २, ९, १०
 संविशन् १, ४, २४
 संविशेत् १, ६, २; २७; १, ३२, १५
 सविष्टः १, ६, ५
 संवेशनम् २, १, १९
 संवेशयेत् १, ६, १
 संव्यवहारः १, २१, ५
 संशये २, १२, १९; २१;
 संश्लेषयेत् २, १२, १२
 संसर्पेत् १, ६, ३२

संसाधयति २, ७, ९
 संसाधयेत् २, ९, १
 संसृज्य २, ४, २४
 संसृज्येरम् १, १०, २१
 *संसृष्टां १, ३१, १०
 संस्कृतांस् १, १, १२
 संस्कृतारः २, ३, ४
 संस्कारः १, १, ९; १, २, ९; २, ३, १५
 संसृकुर्वन्ति २, १८, ७
 संस्कृतम् २, ३, ९
 संस्क्रियते २, १८, ९
 संस्तुतम् १, ३, ४३
 संस्तुतिः १, १२, १४
 संस्तुतिमात्रम् २, १३, ११
 संस्थायाम् २, १५, ५
 संस्पृश्य १, १५, १७
 संस्पृष्टस्य २, १५, १५
 सः १, १, १४ इत्यादि
 सकाशे १, ६, ५; २९; ३५; १, ८, ११
 सकृष्टिकम् १, ५, २१
 *सकृत् १, १६, ५; ९; २, ३, १८; २,
 १५, ७; २, २८, ९
 सकृत्सन्निपाते २, २७, ११
 सकृत् १, १७, १९
 *सगोत्रस्थानीयां २, २७, २
 *सगोत्राय २, ११, १५
 सङ्ख्या २, ८, १२
 सङ्ख्याय १, २, १
 सङ्घातम् १, १८, १६
 सचेष्टः १, १५, १६
 सतः १, ६, ४; १, १५, १०; २, ४, १४

सततम् १, ८, २९; १, २१, ११
 सति १, १२, ६; *२, ३, १९
 सती २, ११, १४
 सत्वानि १, ३१, २१
 सत्यम् १, १२, ५; २, २९, ७
 सत्यवचनम् १, २३, ६
 सत्यवादी १, ७, ११
 सत्यशीलाः २, २५, १३
 सत्यशीलान् २, २६, ४
 *सत्यावृत्ते २, २१, १३
 *सत्ये २, २९, १०
 *सत्रेषु १, १०, ९
 सत्सु १, ९, १९
 *सदा १, ४, १४; १, ५, १२; १९;
 १, ६, १; १, २२, ८
 सदारः २, २२, ८
 सद्भिः १, १६, ११; १, २४, २०
 सद्यः २, ५, २
 *सन्ति १, २८, २
 सन्धिनीक्षीर १, १७, २३
 सन्धौ *१, ९, २०; १, ११, ९
 सन्ध्योः *१, ११, १३; १, २७, ५;
 *१. ३०, ८
 सपत्नः १, ३१, १७
 सपिण्डः २, १४, २
 सप्त १, २८, १९
 *सप्तभिः १, २, ०
 सप्तम २, ३, २०
 सप्तमात् २, १५, २
 *सप्तमे १, १, २१; *२, १६, १३
 ससरात्रम् १, २६, ४

ससरात्रेण १, २७, ४
 ससागारम् १, २४, १५
 ससाहम् १, २९, १७
 ससाहान् १, २९, १७
 सप्रजः २, २२, ८
 सप्रदोषम् १, ९, २२; १, १०, २८
 सब्रह्मचारिणि १, ७, २९; *१, १०, १२
 *सभा १, ८, १३; २, २५, ५
 *सभाः १, ३, १२; *१, ३२, १९
 *सभायाः २, २५, १२
 समम् २, १४, १
 समक्षम् १, ३२, १०
 समध्ययनम् १, ११, ९
 समयपदानि १, २३, ६
 समर्थः १, १, २७; २, ९, १२
 समवदाय २, १७, १६
 समवयसाय १, २९, ८
 समवेक्ष्य २, ११, १
 समवेतानाम् २, ३, १८
 समाख्याने १, २१, २०
 समाख्याप्य २, २९, ७
 समागमे १, ५, १४; १, १४, ७
 समाचक्षीत २, २७, २
 *समाजम् १, ३२, २०
 समाजान् १, ३, १२; १, ३२, १९
 समादिष्म् १, १३, १३
 समादिष्टे १, ७, २८
 समादेशः १, १३, ५
 *समाधिविशेषात् १, ३०, ५
 समानः २, २१, ३
 *समानग्रामे १, ५, १३

समानपङ्क्तौ १, १७, २
 *समानागारे १, ९, १०
 समापत्तेः २, २७, १९
 समापनयोः १, ११, ७
 समाप्नुयात् १, २५, २; ८;
 समाप्य २, २२, ७
 समाप्यते २, २९, १३
 समाप्नानेन २, २९, १३
 समाप्नायसमाप्तौ २, ८, १२
 *समावृत्तः १, ७, १५
 *समावृत्तम् २, ५, ४
 *समावृत्तस्य १, ७, ३१
 समावृत्ताः १, १०, ७
 समावृत्ते १, १३, ५
 समावृत्तेन *१, १४, ६; १, १८, ९
 समाहितः १, ३ २६; १, ५, ७; १, १३, १९
 समाहितम् १, १, १२
 समाहृत्य १, ३, ३१
 समित्सहस्रम् १, २७, १
 समिद्धम् १, ४, १८
 समिधः १, ४, १६
 समिद्धारः १, ४, १५
 समाक्षायाम् २, ५, ३
 समीक्ष्य २, १०, २
 समीभवतः २, २७, १५
 समुदेतम् १, १, १२; २, ५, ७
 समुदेतः २, १७, ५
 *समुदेतान् २, १८, ११; २, २०, २
 समुह्न्या १, ४, १८
 समूह्य २, ४, २४
 समृद्धः २, २८, १

समृद्धम् २, ७, १७
 समेत्य १, ५, १८; २, ६, ७;
 *२, ११, ६
 सम्यक् १, २०, ८; २, १५, १२;
 २, २९, १५
 सर्गः २, २४, १२
 सर्पशीर्षी १, १७, ३९
 *सर्पिः १, १०, २३; *२, १९, १४; १६,
 सर्पिषा २, ७, ४
 सर्पिषी १, १७, १६
 सर्पिष्मता २, २०, ३
 सर्वम् *१, ३, २५; *१, १७, २१; १;
 २२, ७; १, २३, २; *२, २२, १९;
 २, २७, १३
 सर्वकृत्येषु २, १५, ११
 *सर्वजनपदेषु १, २०, ८; *२, २९, १५
 *सर्वतः १, ८, १०
 *सर्वत्र १, १४, १६
 *सर्वदा १, ७, २१
 सर्वधर्मेषु १, ८, २५
 *सर्वनाम्ना १, १४, २०
 सर्वभूतपरीवादाक्रोशान् २, ५, १२
 सर्वभूतप्रशंसा २, २९, १०
 सर्वभूतानि १, २३, १
 *सर्वभूतेषु १, २२, ७
 सर्वभूतैः १, २३, ६
 *सर्ववर्णानाम् १, १८, १३; *२, २,
 २; २, २५, १; *२, २६, ११
 सर्ववर्णेभ्यः २, २९, १६
 *सर्वविद्यानाम् २, ५, १
 सर्वांम् १, ३२, २

सर्वाणि १, ४, २९; *२, ९, ८
 सर्वान् १, १८, ३३; *१, ३०, १०;
 *२, ९, ५
 सर्वानुमते २, २९, ७
 सर्वाङ्गी १, १८, ३३
 सर्वाभावे २, १४, ५
 सर्वाश्रमाणाम् १, २३, ६
 सर्वासां १, ११, २६
 सर्वाङ्गम् १, ५, २३
 सर्वे १, १०, १९; १, १४, ६; १, २२,
 ४; १, २३, २; *२, १४, १४
 *सर्वेभ्यः १, १, १०
 *सर्वेषाम् १, १८, १८
 *सर्वेषु १, १०, २१
 सर्वैः २, ११, ७; ९;
 सलावृक्षी १, १०, १९
 सलावृक्ष्याम् १, ११, २९
 सवनगतम् १, २४, ६
 सवनानि २, ७, ६
 सवनानुकल्पम् १, २५, ११
 *सवर्णा २, १३, १
 *सवर्णायाम् २, २७, ११
 सवृषणम् १, २५, १
 सवृषणस्य २, २६, २०
 सव्यम् १, १६, ७
 सव्येन २, ५, ६
 सशरीरः २, २४, १४
 *सशिराः १, ३२, ७
 सस्ये २, २२, २४
 सह १, २९, १ २, १४, १३

सहत्ववर्मभ्यः २, ११, १७
 सहत्वम् २, १४, १७
 सहवचनम् १, १३, १०
 *सहवसनम् १, ८, १७
 सहशय्या २, १, २१
 सहस्रम् १, २४, १
 सहस्रकृत्वः १, २६, १५
 सहाङ्गुष्ठम् २, १९, ५
 सहापत्न्यात् १, ५, २
 सहापत्ये १, २१, ८
 सांवर्तेत २, ११, २०
 सांशयिकी १, ३२, २७
 सांशित्य १, २९, ८
 *सा १, २४, १६
 साङ्गम् १, २९, ११
 सादने २, १३, ६
 सावयेत् २, ५, १४
 साधारण २, २५, १
 साधुताम् २, ६, २
 साधुष्ठानम् १, २२, ६
 सान्त्वयति २, ७, ८
 *सान्त्वयित्वा २, ६, १४
 सांपराये २, १३, ६; २, २९, ९
 सांपरायेण २, २४, ३
 साम १, १२, ५
 सामपवित्रेण १, २, २
 सासयाचारिकम् १, ७, ३१
 सामयाचारिकान् १, १, १
 सामशब्दाः १, १०, १९
 साम्नाम् १, १०, २०
 सायम् १, ३, २५; *१, ४, १३; १६;

* १७; १, ८, १७; २, ७, ६; २, २३, १
 सारूप्यम् २, २४, २
 सार्वकालिकम् १, ११, २६; * ३३;
 सार्वगामी १, २३, ६
 सार्ववर्गिकम् १, ३, ७
 सावस्तरणम् २, ६, १५
 सावित्री १, १, १०
 सावित्रीम् १, २६, १५
 सावित्र्या १, २७, १
 सावित्र्याः १, १, २८
 सांशयिकीम् १, ३२, २७
 साहसम् २, १३, ७
 सिन्धवा १, २६, ७
 * सिन्धा १, १६, २९; * ३१;
 सिद्धः १, २४, २०
 सिद्धिः १, २८, १२; २, ९, १३
 सिद्धिम् २, २०, ३
 * सिद्धे २, ३, १०
 सिध्यति १, ५, ११
 सिध्यन्ति २, ९, १३
 सिलोन्धः २, १०, ५
 सिलोन्धेन २, २२, १०
 सिषाघयिषन् २, १२, १७
 सोदति २, १३, ९
 सोम्नः २, ९, ४
 सोम्नि १, ९, १६
 सोसम् २, १६, १७
 सकृताशाम् १, २०, १२
 सुख २, २१, १३
 सुखम् २, २, २
 सुखे २, २, ३

सुपर्णा. १, १७, ३५
 सुमिक्षाः १, १८, ५
 सुभूतम् २, ३, ११
 सुयुक्तः १, ५, २३; १, ८, २५
 सुराम् १, २५, ३; ११;
 * सुरापः १, २५, ३
 सुरापानम् १, २१, ८
 सुवः १, १२, ५
 सुवर्णनाभः २, १९, ३
 सुवर्णम् १, १८, ६; * १५; २, १४, ७
 * सुविचितम् २, ११, ३
 सुपिराम् १, २८, १५
 सुस्नातम् १, ३२, १०
 सूकराणाम् १, २१, १५
 सुनकायाम् १, १६, १९
 सूत्रम् २, ४, २३
 सूत्रसंस्पृष्टेन २, ३, १९
 सुक्षत् २, २८, १०
 सूर्मिम् १, २५, ३; १, २८, १५
 सूर्याचन्द्रमसोः * १, ११, २६; २७;
 सूर्याचन्द्रमसौ १, ३१, २२
 सुष्टः २, १७, ४
 सेन्द्रियः १, २९, १०
 सेवमानः १, २७, ११
 सेवस्व १, २२, ६
 सेवेत १, ३२, १८
 * सैरी १, २, ३७
 * सोत्तराच्छादनः २, १९, १२
 सोदर्थः २, १७, ५
 सोपानत् १, ६, १०; १, १४, २९; १,
 ३०, १८

सोमावराध्यानि २, २२, ७

स्कृप्त्वा १, ३२, २६

स्तनयति १, १२, ३

स्तनयित्सुः १, ११, २३

स्तनयित्सुना १, ९, २३

स्तनयित्सौ १, ११, २१

स्तनयेत् १, १२, ५

*स्तुतिम् १, ३२, १०

स्तेनः १, १९, १५; *१, २५, ४; १,

२८, १; *२, २, ६

स्तेनाः २, १६, ८

*स्तेयम् १, २१, ८; *१, २५, ११;

२, १४, २०

स्तेये २, २७, १६

स्त्रियः १, १४, १८; २०; २, १५, ९;

२, २६, ११

स्त्रियम् १, ७, ३; ८; १, १४, २८;

१, २४, ९

स्त्रियाः १, १६, १४; *१, २८, २०; २,

११, ७

स्त्रियाम् १, ९, १२

स्त्री १, २९, १३; २, १५, १७; २,

२७, ३

स्त्रीः २, ४, १२

स्त्रीकामतमौ २, १४, १३

स्त्रीगमनम् १, २१, ८

*स्त्रीणाम् १, ३, २६; *१, २६, ५;

२, ९, ७; २, १३, ६

स्त्रीप्रायम् २, १६, ७

*स्त्रीभिः १, ३, १६

*स्त्रीभ्यः २, २९, १६

*स्त्रीवाससा २, १, २०

स्त्रीषु १, २४, ५; २, २९, ११

*स्थानासन २, ५, ८

स्थानासनाभ्याम् १, २५, ११

स्थानासनिक २, १८, ५

स्थालीपाकः २, १, १०

स्थालीपाकम् २, २०, ३

*स्थालीपाकान् २, १९, ११

स्थावरम् १, १९, ६

*स्नातः १, ८, ७

स्नातकः २, ८, ६; २, २७, २१

स्नातकवत् १, ३०, ४

स्नातकव्रतानि १, ३०, ६

स्नातकस्य २, १४, १३

स्नाति १, ३०, १

स्नानम् १, ३२, ८

स्नायात् १, २, ३०

स्नेहवत् २, १९, १३

*स्नेहवति २, १६, २३

स्पृशति १, २५, ५; १, २९, ७; २, २८, १४

*स्पृहतीम् १, ३१, ९

स्फोटनानि २, २०, १६

स्म १, १४, २२

स्मः २, २४, ८

स्मयेत् १, ७, ६; ७;

स्मरेत् २, ८, १४

स्मर्यते २, ४, २५

स्मितेषु २, ५, ८

*स्मृतिः २, १५, २५

*स्मृतिम् २, १८, ४

स्यात् १, १, २७

* एतच्चिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

४८ आप० ध०

स्याताम् १, १, ३२
 स्युः १, २, १
 स्वः १, २०, ६
 *स्वकर्म २, १०, ५
 *स्वधर्मयुक्तम् २, ६, ५
 स्वधर्मानुष्ठाने २, २, २
 स्वधर्मे १, १८, १३
 स्वधाकारः १, १३, १
 *स्वप्न २, १२, १३; १४;
 स्वपिति १, ४, २८
 *स्वप्नम् १, ४, २२; २, १२, १६
 स्वप्नपर्यान्तम् १, ९, २१; १, ११, २९
 स्वप्नान्तम् १, १०, २२
 *स्वप्ने १, १६, १४
 स्वयम् १, ३, ३६; १, ४, २६; *१, १८,
 ६; १, ३२, १३; २, ७, १३; १५; २,
 २२, २२
 स्वर्ग २, ३, १२; २, २९, १
 *स्वर्गम् १, ५, १५; २, ७ ५; २, १८,
 ४; २, २४, ३
 स्वर्गः २, ४, ९; २, ६, ६; २, २९, १०
 स्वर्गजितः २, २४, ५
 स्वर्गद्वारम् १, १३, ६
 स्वर्गशब्दम् २, २३, १२
 स्वस्तरान् १, ८, १३
 स्वस्ति १, १३, ९
 स्वस्त्ययनम् १, ५, ९
 स्वस्त्ययनार्थेन २, ११, ९
 *स्वाम् १, ३०, १७
 स्वाधीयः १, २१, २१
 स्वाध्यायः १, १२, १; २; ३; ५;

१, १३, १; २, २२, १०; २०;
 स्वाध्यायम् १, १२, २; २, ५, ३
 स्वाध्याये १, १५, १; १, २६, ११
 स्वाध्यायेन २, २२, १९
 स्वानि २, २६, २१; २, २७, १६
 स्वाभाविकम् १, ३०, ११
 स्वामिनः १, २८, ३
 स्वामिने २, ३, १०
 स्वामिनौ २, ४, १३
 स्वामिभ्यः २, २६, २४; २, २८, ७; ८;
 स्वाहाकारः १, १३, १
 *स्वैरिक्कर्मसु १, ८, ४; १, ११, १०
 स्वैरिक्कर्मणि १, ३, १५

ह

ह १, ३, २६, इत्यादि
 हत्वा १, २४, १; ६; २४; १, २५, १२
 हन्ति १, २९, २; ७;
 हन्यते २, २६, २
 हन्यन्ते १, ९, २६
 हन्यात् १, २५, ४
 हन्युः १, २५, १२
 हरीतौ १, २८, १
 हरेत् २, १४, ५
 *हर्तारः २, १५, ४
 हर्षः १, २३, ५
 *हविः १, ४, २
 हविषा १, ३, ४३
 हव्यम् १, १९, १३
 *हंस १, १७, ३५; १, २५, १४
 हस्तेन १, १६, ११; *१, ३१, ७; २,

३, १५; १६;
हस्तेषु २, १७, १७
*हारिणम् १, ३, ३
*हारिद्रम् १, ३, २
हारीतः १, १३, ११; १, १८, २; १, १९,
१२; १, २८, ५; १६; १, २९, १०; १६;
हावयित्वा १, २५, १३
हास २, ५, ९
हि १, १, १०
*हितकारी १, २, २०
हितम् १, २२, ६
*हित्वा २, २८, ५
हितस्ति १, ३२, २४
हिमातपाभ्याम् २, २५, ११
हिसन्ति २, २४, ९
हिसायां १, २५, १४

हिसार्थ १, २९, ७
*हिसार्थेन १, १६, १६,
हुतम् १, ३, २६; २, १५, १६
*हुतायाम् १, १८, २५
हृत्वा २, १४, ३
हृदयङ्गमाभिः १, १६, २
हृदयेन १, ७, ९
*हृष्टः १, १३, ४
*हेमन्त १, २७, ५
होतव्यम् २, ७, १५
होमः २, १५, १६; २, २२, १७
होमाः २, ३, १२
होमात् २, ७, १४
होष्यामि २, ७, १५
*होमान् १, ३, २०

शुभमस्तु

काशी संस्कृत सीरिज़—ग्रन्थमाला

- ६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयनिकर्मनिरूपणात्मकः म० म० प० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । [कर्मकाण्ड वि० ६] रु० १-
६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्दिशानभिधुक्कृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् ।
[सांख्य वि० १] रु० २-
६८ अनेकार्थमङ्ग्रहो नाम योगः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । [कोश वि० २] रु० २
६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माधकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देशविपौषधिः ।
व्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कुपाध्यायया समेतम् ।
सजिद्ध रत्नज कागज । सम्पूर्णम् । [काव्य वि० ९] रु० ३-
६९ " " रफ मोटा कागज [सम्पूर्णम्] रु० २-
७० जागदीशीषञ्चलक्षणी सहव्यामलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य प० शिवदत्तेश्वर विरचितं गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादिर्विभूषितं च ।
[न्याय वि० ९] रु० ०-
७१ (१) ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तो प्रथमोभागः ।
[वेदान्तविभागे १] रु० २-
७१ [२] ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । श्री गोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् । द्वितीयोभागः ।
[वेदान्त वि० ९] रु० २-
७२ [१]-सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । "गणिताध्यायः" वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० मी ६ मद्रापूर्वदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः ।
[ज्यो० वि० ४] रु० ०-
७२-[२]-सिद्धान्तशिरोमणिः । "गोलाध्यायः" वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म० म० श्री ६ मद्रापूर्वदेवशास्त्रिकृत टिप्पणी सहितः ।
[ज्यो० वि० ४] रु० २-
७३ काकचण्डीधरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्मणा सम्पादितम् । पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम. ए साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावना सनाथीकृतम् ।
[आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०-
७४ किराताजुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारवि विरचितम् । मल्लिनाथसुरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा प० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुवासक्यव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० ०-१
७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्णश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः । साहित्याचार्येण विरुने इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः ।
[अलङ्कार वि० ३] रु० ०-
७६ किराताजुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारवि विरचितम् । मल्लिनाथसुरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा प० श्रीरत्नचालारमणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० ११] रु० ०-
७७ शक्तिवादः, श्रीगङ्गाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कमिहान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः ।
[न्यायविभागे १०] रु० ३-

